

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

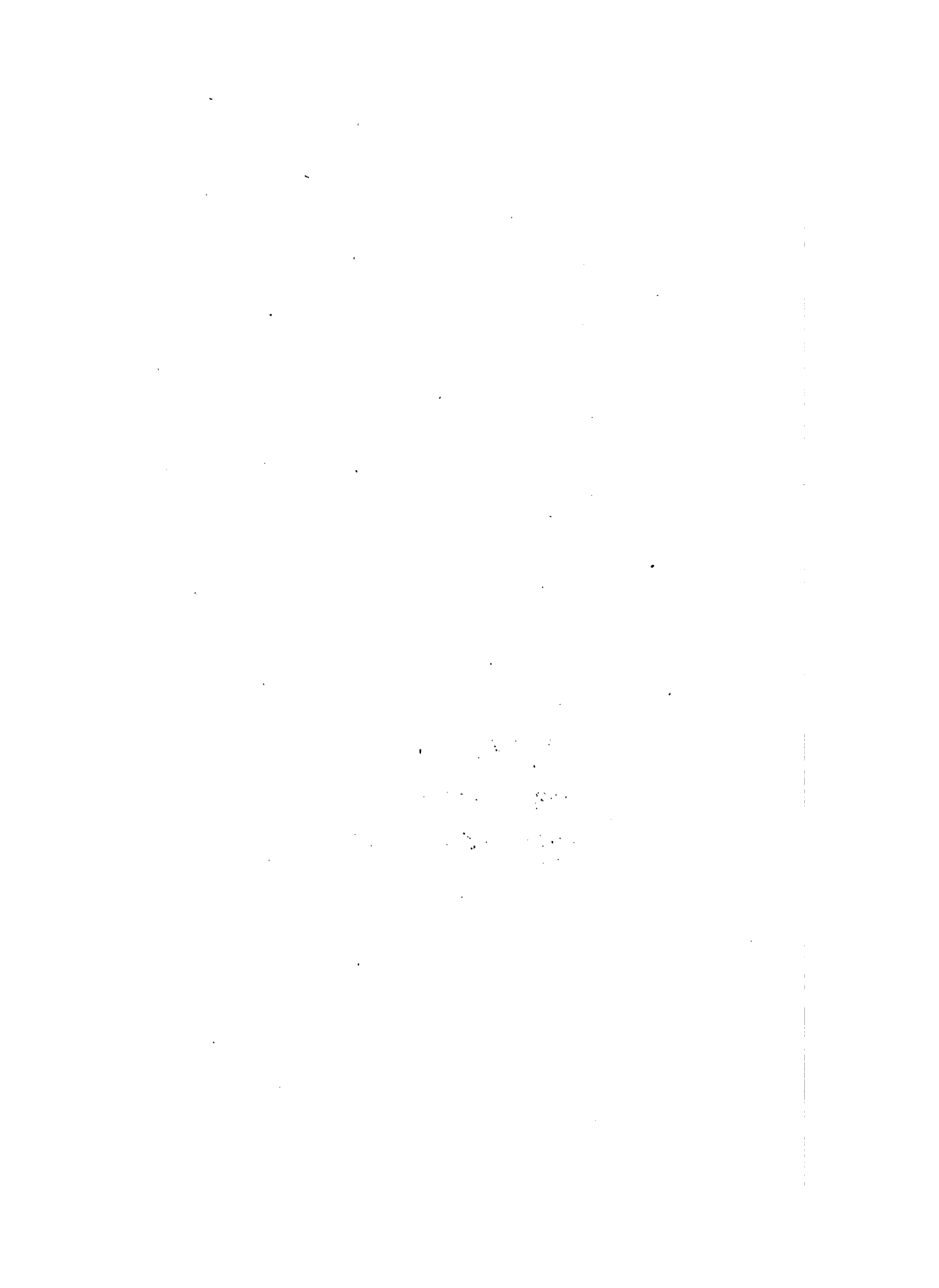
Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

C 534,748

LIBRARY
OF THE
CONGRESS

ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԳՐԻԳՐ ԱՉԱԶԵԱՆԻ
Կարգաթիվ 16

56

ԹՈՎՄԱՅԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՐԾՐՈՒՆԻՈՅ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԳՐԻԳՈՐ ԱՊԱՆԵԱՆ
Կարգաթիվ. 16

57

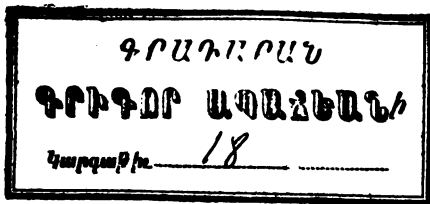
Thomas Ardzruni, Vardapet, 10th cent.

ԹՈՎՍԱՅԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՐԾՐՈՒՆԻՈՅ

Patmut'ian Tann

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՏԱՆՆ ԱՐԾՐՈՒՆԵԱՑ

Ե ԼՅՈՒ ԷՄԺ

Վ. Պ.

Ի ՀԱՅԵՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Տ. Տ. ՄԱԿԱՐԱՅ ՎԵՀԱՓԱՌԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ:

Ի Ս. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻ
Ի ՏՊԱՐԱՆԻ Ի. Ն. ՍԿՈՐՈՒՊՈՎԻ
1887.

Исторія Арменіи Тома Арцруни, автора X вѣка.
Histoire d'Arménie par Thomas Ardzrouni, Xe siècle

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES.

Рчен
511
Кубн

Печатать, по опредѣленію Факультета Восточныхъ языковъ С.-Петербургскаго Университета, отъ 28 ноября 1886 года, разрѣшается.

Деканъ Факультета *В. Васильевъ.*

Секретарь Факультета *К. Голстунскій.*

GRAD

EREN

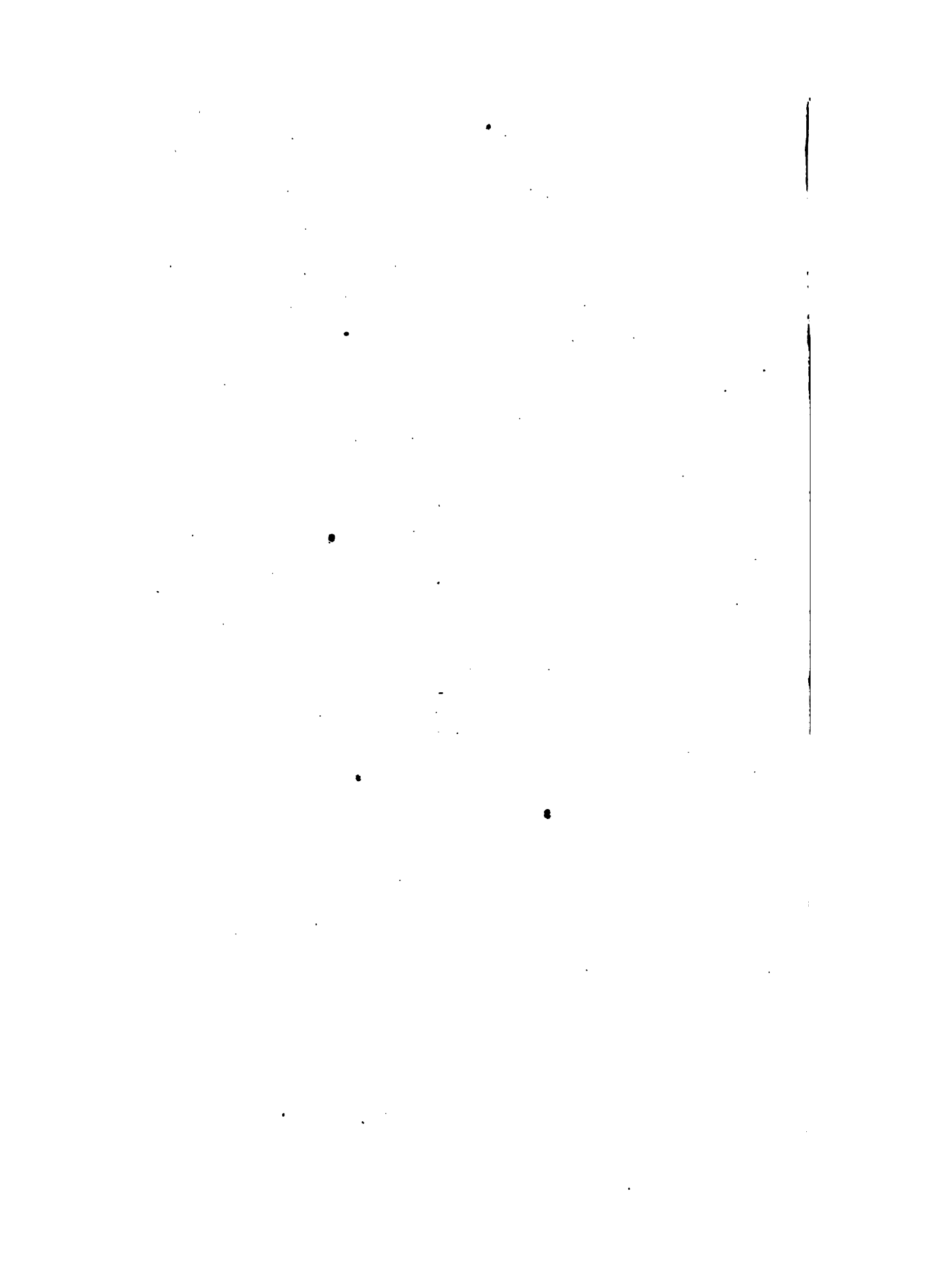
511

1898

Պատմութիւնս այս Թովմայի Լըծրունւոյ, որպէս յայտնի է բանասիրաց, զառաջինն ի լոյս ածաւ ի Կոստանդնուպոլիս յամին 1852 արդեամբ տեսչաց Խանգարանին Սերժանութեան որ ի Միջագիւղ. այլ քանզի սպառեալ էին առ մեզ օրինակք նորա վասն բազում ժամանակի ընդ մէջ անցանելոյ, որպէս և վասն դժժուարութեանց ճանապարհի՝ ձեռն արկաք յայս նոր տպագրութիւն, զոր արարաք բաղաւորութեամբ նախկին տպագրին ընդ հնագոյն ձեռագիր օրինակին Թովմայի Լըծրունւոյ, գրելոյ ի վասն Լըթամարայ ի Թուականութեանս մերում ՉՕԻ, զոր յատկապէս խնդրեցաք և ընկալաք ի Կոստանդնուպոլսոյ:

Այ մեծամեծք են խտիրքն ընդ հրատարակութիւնս այս մեր և ընդ առաջինն, զորոյ և զընթերցուածսն համեմատութեամբ հընագոյն օրինակին ընդ երկուս այլ նորագոյն օրինակս պատմագրիս եղաք աստ, զաննշանիւքն ոմամք զանց արարեալ: Ասելաք միայն ի տեղիս տեղիս զհատուածսն, զորս ի բաց արկեալ էր հըրատարակչացն առաջնոց առ հանգամանաց տեղւոյն և ժամանակին. այլ և ուղղագրութիւնս քանի մի մուծաք ի ներքս, էր զոր ի բնագիրն անդ, ըստ ձեռագիր օրինակին, որք վրիպեալ էին յաչաց նախկին հրատարակչացն, և էր զոր ի ստորևս իջից, որպէս մեզն թուեցան ընթեռնիք: Այնպէս և առ ի դիւրել զցուցմունսն ի մատեանս այս՝ յաւելաք ի գլխակարգութիւնս բնագրին՝ և զթիւս գլխոց ըստ իւրաքանչիւր դպրութիւնս, որպէս և նշանակեցաք զնորագիր Վարդութեանն Չորրորդի, որ և ի ձեռագրին պակասէր, թուի թէ վրիպակաւ իւրք:—Օ՛հանկն յատուկ անուանց պատմագրիս արար Ստ. Սախասեանց:

ՑՆՆԿ ԳՎԽՈՑ

Յառաջարանութիւն հեղինակին 1

Գ Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն Ա Ռ Ա Չ Ի Ն

Է. գլուխ	5
Բ. Ա՛յան (Կէլայ և Բարեւազուոցն և նոցին առասպելարանութեանցն)	20
Գ. Ա՛յան Լսորեստանեայց թագաւորութեանն. և թէ որպէս Օրադաշտ և Մանիթոպ կացեալ գլխաւորք արեւելից կողման, և մոլար ուսմանց նոցա	25
Դ. Եթէ որպէս կարգ ըստ կարգի եկաց թագաւորութիւնն Լսորեստանեայց մինչև ի կիւրոս Պարսիկ	32
Ե.	36
Չ. Յետ կիւրոսի վամբիւսէս, Շմերգիս մոգ, Գարեհ Ա՛շտասպա. ի քսաներորդի ամի Գարեհի մեռաւ Տիգրան շայկազնեայ	40
Խ. Չարախօսութիւն նախարարացն Կերսեսի զԱ՛յաչէէ զԼ՛ըշաւրեան	49
Լ. Թագաւորելն Լքտաշէսի ի վերայ շայոց	52
Թ. Բարձունն Պահղաւիկ թագաւորութեանն և թագաւորել Ստահրացոյն	56
Ժ. Գարձն. Տրդատայ ի յերկրէն Յունաց և հաստատել յաթոս թագաւորութեանն շայոց մեծաց օգնականութեամբ թագաւորին Յունաց, և վասն հաւատոցն որ ի Վրիստոս	57
ԺԼ. Թագաւորել Թէոդոսի ի վերայ Յունաց	66

*

ԳՊՐՈՒԹԻՒՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Լ. 77

Բ. Պատմած յիշատակի վասն արիւնահեղին Բարսու-
մայի 80

Վ. Եթէ որպէս եղև բարձունք չար թագաւորութեանն
Պարսից տանն Սասանական 85

Վ. Թէ որպէս եղև բարձունք չար թագաւորութեանն
Պարսից, և փոխանորդեաց միւս ևս չար Իսմայէլական . . . 98

Ե. Սասն թագաւորին Չափրայ, զոր ինչ խորհեցաւ
ի վերայ աշխարհիս շայոց, և ի գլուխ եհան զկամս չարու-
թեանն. և որ ինչ ընդ սովաւ նախ քան զընուլ վեցերորդ
յոբելինի, եօթանասուներորդ ոլումպիագին, յետ ինն և
սասն ընդիքտինին, յորում բովանդակին ժամանակք բըր-
նակալութեանն Տաճկաց ամբ ՍԻԲ ըստ թուոյ հայերէն
սուամարի. թագաւորէ Տաճկաց Թօքլ ոմն Չափար անուն 106

Յ. Սասն պատերազմին Բագարատայ իշխանին շայոց
և Սուսէի և յաղթութեանն ի ձեռն Լշոտոյ Սասպուրա-
կան իշխանին, զի եկն զօրավիգն Բագարատայ 108

Զ. Սասն մահուանն Յովսեփու ի լեռնայնոցն Խու-
թայ և պատմութիւն նոցա 119

ԳՊՐՈՒԹԻՒՆ ԵՐՐԱՐԴ

Լ. Սասն որ ինչ գործեցաւ ընդ հանուր աշխարհս շայ-
ոց. և երկպառակութիւն իշխանացն, անհաւանք և անհնա-
զանդք միմեանց լինելով, և որ ինչ ընդ սոքօք 122

Բ. Սասն Սմբատայ Բագրատունւոյ, Սոկաց իշխանին 127

Վ. Կապուան և վտարումն յաշխարհէս իշխանին և խա-
խարարացն և նոցին ընտանեաց 139

Վ. Թէ որպիսի պատճառաւ հասին ոմանք ի նոցանէ
սուրբ կատարմանն 140

Ե. Երկրորդ նորին և երթալն Վուրգէնի զհետ կոչո-
ղացն Բուխայի և որ ինչ գործեցաւ, և թուղթն իբրև ի
գիմաց արքայի 148

Օ. Այս չար յանձնառութեան նախարարացն Արծրունեաց, և խոստովանութիւնն ի Քրիստոս տեառն Գրիգորի Արծրունւոյ և տեառն Յովհաննիսի եպիսկոպոսի Արծրունեաց և Գրիգորի քահանայի, և պատմութիւն նոցա 152

Զ. Այսն հերձուածոյն Ռագարատայ Ռագրատունւոյ, որ ի վերայ ուրացութեանն զՔրիստոս յաւել և զայս ի կործանումն քաղմաց: Ընդգրկմագրութիւն սակաւուք . . . 162

Է. Որ ինչ զկնի այսորիկ գործեաց Բուհայ ի Վաւին քաղաքի, և յիշատակարան վկայիցն 166

Ը. Որ ինչ գործեցաւ յերկրորդում ամին գալստեանն Ռուխայի, որք են ոլումբիաթք. վասն պատերազմին ընդ Ահաճկայ Իսմայէլացոյ, որ Իսմայէլի որդի ճանաչէր, և վասն պաշարման քաղաքին 172

Թ. Այսն որ ինչ ի Օսնարսն գործեցաւ 175

ՃԱ. Թե որով օրինակաւ վկայեաց Առկաթէ ի Այսնանդ գաւառէ 185

ՃԲ. Որ ինչ զկնի անիշխանութեան գործեցաւ և պատերազմաց 191

ՃԳ. Յաղագս Գուրգինայ միայն մնալոյ, և շատ պատերազմողացն յաշխարհիս 192

ՃԴ. Գառնաւ Գերանկին ի շոյս, և սկիզբն գարձուցանել տեառն զգերութիւն իշխանացն բոլոր շախմատնայց 201

ՃԵ. Գարձ գերութեան իշխանացն 207

ՃՅ. Այսն դառնալոյ Աշոտայ իշխանին ի գերութեանն և Ահաճկայ Արծրունւոյ 210

ՃԶ. Այսն Անճաւացեաց յուզմանցն Աշոտի և դարձեալ խաղաղանալոյ 212

ՃՇ. Այսն մաքառման Աշոտ իշխանի ընդ Աթմանիկան և տեղաթափս առնելոյ զյափշտակեալն ի նոցանէ 214

ՃԸ. Այսն ծննդոց Գերանկին 217

Ի. Այսն ունելոյն Գերանկին զկորապազառն իշխան Տարունոյ, և զՎաւիթ, որ արքայն ճանաչէր իշխանացուցանելոյ 219

ԻԲ. Քաթանակ Աշոտի թագաւորել Ամբատայ 229

ԻԳ. Կործանումն քաղաքին Վաւի ի սաստիկ շարժմանէն 230

ԻՎ. Այսն զօրաժողովն լինելոյ Սմբատայ Թագաւորին Հայոց ի վերայ Լճմատայ Լմդացւոյն, Արաց և Լողուանից և բոլոր Հայոց իշխանօքն, և պարտութիւն Սըմբատայ Լճմատայ ի սահմանս Լղձնեաց ի վերայ գետոյն Խաւի կոչեցեալ, որ իջանէ ի ծովն Բղնունեաց	236
ԻՎ. Այսն մահուանն Լպուստուանայ	238
ԻԵ. Եթէ որպէս կեղծաւորական սիրով նիւթէր չարիս Լւշին ի վերայ Հայոց և իշխանաց նոցա	239
ԻՕ. Եթէ որպէս անտուածասաստ բարկութեամբ սատակեցաւ Լւշին և Համօրէն զօրք իւր	241
ԻԶ. Այսն սքանչելեացն որ ցուցաւ Սստանն Սշտունեաց յամս զօրավարութեանն Վազկայ	244
ԻԸ. Այսն ապստամբութեան Տաճկացն որ կայսիկքն կոչին և իշխանին Սիւնեաց ի Թագաւորին Սմբատայ, և դարձեալ երկոցունց հնազանդութիւն	245
ԻԹ. Այսն մահուն Լշոտի Ասպուրական իշխանին ի Վախճաւան քաղաքի	248

ԳՊՐՈՒԹԻՒՆ ՉՈՐՐՈՐԳ

Լ. Լթոռակալութիւն Լշոտի որդւոյ նորին անդրանկանն. և փոխումն տիկնոջն Սոփեայ երջանկի և բարեպաշտի	269
Բ. Փայլումն փառազարդութեան միանգամայն և երեւումն շնորհացն Լստուծոյ ի վերայ մանկանն Վազկայ, և սպանումն Լպուստուանայ ի ձեռաց նորա մեծապէս արութեամբ, և որ ինչ զնմանէ են գովեստք	271
Գ. Ակիզքն իշխանութեանն Վազկայ զկնի եղբոր իւրոյ Լշոտի, և գործք նորին քաջութեան	277
Դ. Այսն բառնալոյ սգոյն մեծի, և խաղաղացուցանելոյ արքայի զաշխարհս, և որ ինչ յաղագս Յուսիպ որդւոյ Լպուսաճայ	289
Ե. Որ ինչ յաղագս անիշխանութեանն Պարսից	289
Յ. Յաղագս աշխարհաշինութեան մեծի արքային Վազկայ և բազում տեղեաց նորոգմանց և հրաշակերտութեանց Սստանն աւանի	290

Լյ. Յաղագս շինութեան Լղթամարայ, և թէ ո՞յք ոմանք յառաջ քան զձեռնարկելն արքայի սուղ և ոչ արժանի ինչ յիշատակի ի նմա գործս գործեցին 292

Լշ. Յաղագս գերապայծառ և պանծալի սուրբ եկեղեցւոյն որ յԼղթամար քաղաքի, որոյ նիւթ նպաստաւորութեան քարանցն բերաւ յերկրէ հեռաստանէ. զորոյ մեք զիրն և զտեղին հաւաստեալ յայտ արասցուք 297

Լծ. Յաղագս մեծի պատերազմին ընդ առնն արաբացւոյ ի դրունս մայրաքաղաքին Վունայ, և որ ինչ գործք քաջութեան մեծի արքային շայոց Վագկայ, և որ ինչ յաղթութեանն գործք 299

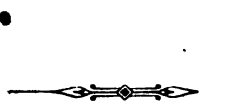
Լդ. Յարձակումն Վելկացն ի քաղաքն շաղամակերս և ի գաւառն Լղբագ, և որ ինչ յաղթութիւն զօրացն շայոց ի շնորհացն Լստուծոյ 302

Լե. Յայտարարութիւն կերպագրութեան անձին և փառաց մեծի արքային շայոց Վագկայ 303

Լզ. Սնանցիցն անցելոցն ընդ շայս, և վասն ստուածասէր իշխանին Լքղմսէհի և որդւոց իւրոց 305

Յիշատակարան 318

Յաւելուած 321

[Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page]

ՅԱՌԱԶԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՀԵՂԻՆ ԱԿԻՆ

Եւ ըստ նմանակերպութեան պատկերի իւրոյ, յանձնիշխան կամայական կամարարութեանն ձգեալ պատիւ զնա՝ և տէր բոլորակիրտ իրողութեանց մակադրեալ զհողանիւթեայ էակս, որպէս ասաց նախամարգարէն Մովսէս. նմանագոյնս ասացեալ և թագաւորազնն մարգարէաշնորհն Ղաւիթ՝ փառօք և պատուովք պսակեցիր զնա, և կացուցեր զնա ի վերայ ձեռակիրտաց քոց, և զամենայն ինչ հնազանդ արարեր ի ներքոյ ոտից նորա: Եւ ծառայականս պատահիս տուեալ նմա, որ ի վերայ կառուցեալ լուսաւորացդ պարողութիւն երևեկագոյն գոյիցն, ի գործառնութեան կենցաղավարութեան պիտոյից մարդոց, ըստ տունջիս և գիշերոյ բացակայութեանց գործոց եղանակեալ: Որպէս ասաց սաղմոսերգուն՝ ի ծագել արեւուն ելանէ մարդ ի գործս իւր, ի վաստակս ձեռաց իւրոց մինչև յերեկոյ. և Փրկիչն ասաց՝ պարտ է գործել զգործս մինչ աւուր¹ կայ. գայ գիշեր յորում ոչ ոք կարէ գործել: Համառօտագոյնս ասացից, ամենայն իրողութեանց յօգտութեան մարդկայնոց սոքօք բնաւորեալ ի շարժմունս երկակի լուսաւորօք ժամայիղից, առ ի նշանակ հոլովմանց պարագայց ժամանակագիւտն շրջագայց արշաւանաց, հանդերձ աստեղացդ ճոխագայտութեան երկնաշու օդակառոյց ընթացից, ի բացերեւութիւն աւուրց և ամնոց բովանդակութեան, ի լրումն տարեաց, ի չափաբերութիւն անհասից մարդկային սեռից, ի գիւտս իմաստից տրամադրութեանց, ի տարբերս թուոց և ի բովանդակութիւն ժամանակաց. որով բովանդակեցան բոլորա-

¹ Եւլ օրինակ՝ օր:

կերպ աշխարհայնոցս սահմանք, ըստ քառից սեռից որակութեանց. ըստ խառնուածոց. հակակայիցն շարժմանց, քառիւք երրեկօք արշաւասոյր ի շարժմանցն օրոցն տարբերութեանց. և եռակի կացութեամբք եղանակօք կացեալ երրեկօքն յաւուրս յիւ, և յայտոսիկ քաղաքավարեալք մարդք ինսամատալք քաղաքական հանձարագիտութեանց, սակս հնարագիւտ կինաց մարդկան ի պէսպէս իմաստս՝ արք պատուաւորք, ճոխք և բարձրագահք, մեծարեալք ի թագաւորաց, երևելիք և ընչաւէտք, որք յայտօքիկ ներակրթեալք՝ և ի սոյն զդեգերուծմնն երկասիրէին: Եւ զեւրաքանչիւր իրի զժամանակս ի ներքոյ թուոց զրոշմեալ՝ զքանիօնութիւնն կանոնեցին, համահաւաքեալ ի բովանդակութիւն լրման ժամանակաց հօթն հազարեան դարուցն: Արպէս և մեծն Մովսէս՝ Եբրայեցւոցն շարագրօղ և աշխարհարարութեանն մարգարէ, որ հմուտ և տեղեակ էր եգիպտական հրահանգիցն՝ յերկս աշխատասիրութեանն՝ լուսաւորացդ պարտողութեան՝ ի նշանս և ի ժամանակս և յաւուրս և ի տարիս բնաւորեալ յարարչէն ասաց զսոսա: Եւ ընդ սոքօք զրուագեաց զժամանակս երկրակեաց կինաց մարդկան ի նախնոցն մերոյ սկզբնեալ. Եդամ, ասէ, եկաց ամս Զ և ծնաւ զԱէթ, և կեցեալ ամս Զ և մեռաւ: Եւ որք ընդ սովաւ էին տեսակք անընդհատից՝ նոյնպէս մատենագրեաց, և զպէսպէս յեղանակս զործառնութեանց մարդկան նոյնն օրինակաւ ի շարս կանոնեալ: Գունակ սմին և Բերտոսս ոմն և Եբիդոնոս Քաղդէացւոց իմաստունք, որք ոչինչ կարի հեռագոյնք ի Մովսէսէ զգիւտ ժամուց և ժամանակաց զմարդկայնոց սեռից կենցաղավարութիւնս կանոնադրեալ զրոշմեցին ի մատեանս քաղդէական պատմութեանցն: Եւ ի սոցունց այլ հետազօտեալ բազում աշխատութեամբ, որ մինչ առ մեզ հասեալ շարագրեցին, թէ ով ոք ի թագաւորաց աշխարհակալաց՝ որքան ամս և ժամանակս կեցեալ տիրեցին, և կամ ով ոք միւս քան զմիւս առաւելեաց ի հոգաբարձութիւն աշխարհի. և զպատերազմաց և զխաղաղութեանց կարգս, զյաղթութեանց և զպարտութեանց հանդէս, զառաքինեացն և զանժուժիցն փորձս, զքաջացն և զվատացն զպնդութիւն և զլուծութիւն, զարեաց և զանարեաց կարծ-

բուժիչն և զթուղամորթութիւն, զիմաստնոցն և զանմտիցն զանհարթութիւն, զհանձարեղիցն և զկարծմտացն զանկցորդութիւն, զշինողաց աշխարհի և զնոյն անփոյթարարաց գախորժակ իւրաքանչիւրոց բարուց. թէ որպէս քաղաքավարեցին, մարմնոյ զհետ չոգան, եթէ զհոգւոյ մեծարգի եղին զնախապատուութիւնն, և վասն երկնաւորականացն կենաց ցոյնկ հոգ. տարեալ քաղաքավարեին, եթէ ընդ երկիր զբարչումնն առնէին: Այլ և ըստ իւրաքանչիւրոցն ի միմեանց յաջորդելոցն, որք ըստ սեռից տեսակաւ ենթակացեալ զտիրին աշխարհաց, և որք ըստ պատահմանց ի նոյն ձգեցան պատիւ¹. և այլք որք բռնակալութեան և յընչաւետ մթերից յղիացեալ կորզեցին յինքեանս զփառս աշխարհիս: Աւ զոմանս ի Տեսունէ յայս վեր կըալ գահակալութիւն, որպէս զՆաւիթ և զՅեսու և զայլ ոմանս, որ որք մինչ առ մեզ հասեալ: Օ իւրաքանչիւր զանուանս և զժամանակս, զգիարդն և զուպէսն կանոնեալ սահմանաւ ի ներքոյ թուոց ի գիրս պատմութեանց յորինեալ դրոշմեցին, ըստ ազգաց ազգաց և լեղուացն տարբերութեանց ընդ գրով պարունակեալ ի լրութիւն եկեղեցւոյ զանազան իմաստիւք: Օ ի որք զկնի նոցունց ի նոյն վարժս և ի գիւտս իմաստից յորդորիցին: առանց աշխատութեան զիւրաւ առցեն զխնդիրս հանձարեղագոյնքն և ուսումնասեղքն ի մարդկանէ:

Աւ արդ ես՝ սակս որոյ մերս է շարագրութեան յեղանակի խնդիր ի քէն, Գրիգոր Արծրունեաց տէր և Վասպուրական իշխան, ընկալեալ ի մեզ զհրաման պատուիրանի քո, զու ախորժակք փափագելիք զքեզ ստիպեցին՝ ներքադրեալ ի յիշատակարանս մատենից զնախնեացն քոց զազգաբանութիւն և զորպիսութիւն, կարգաւ ածել զթիւսն ըստ ծննդոց իւրաքանչիւրոց մինչ առ մեզ զբովանդակութիւնն չափաբերել, և որ վասն անցիցն Հայոց ի Տաճկաց զպետութենէն ներգործեցաւ՝ անյապաղ հնազանդութեամբ ըստ հրամանի քո ձեռն ի գործ արկից, և ըստ կարի իմուժ անցից համառօտիւք ընդ կարեւորագոյնսն, և որքան ինչ վայելուչքն են՝ եղից ի պատ-

¹ Այլ օրինակ՝ շաւղ:

մութեան աստ, առ փոքր ինչ և դուզնաքեայ զմնացորդս յիշատակարանացն ի յառաջագոյն և ի հին պատմագրացն զմեր զքնիկ տիրանց տոհմին Արծրունեաց զերն և զտեղին բացա-
 յայտեսցուք ի պատմութեան աստ, զի յայտ յանդիմանն երևես-
 ցին արիութիւնք առաքինութեանց ըստ անուանց և տեղեաց
 և ժամանակաց: Աւ խուզեցից զկարևորագոյննն խորհրդոց ի
 խաղացմունս բանիցս կարգադրութեանց, թէ ո՞վ ոք էին, և
 երբ, և յորմէ, և ո՞ւր, և զիւրդ, և ո՞րքան, և ո՞րպիսիք, և
 որովք յիղանալօք քաղաքավարեցին, և յոր պէտս հանդիսա-
 ցան: Աւ վասն պատերազմաց և յաղթութեանց, և թէ յաղ-
 թեցին կամ յաղթեցան. և զկէսս որ վասն այլոց ինչ իրաց
 հանդիսանալ հաճոյացան յօգուտ և ի շահ մատակարարեալ
 անձանց և ընկերացն: Աւ որ ինչ ընդ այսոքիւք պատկանին
 ստորոգութիւնք զըուցատրութեանց՝ համառօտեսցուք ի մա-
 տեանս յայտսիկ, ըստ կարի մերում օժանդակեալ ի զրոց հա-
 գէտ պատմութեանց մարգարէականաց և նորոց վարդապե-
 տաց եկեղեցւոյ Վրիստոսի, և արտաքին վիպապատմացն
 աշխատասէր և մտահարուստ արանց, որք դայեակաբար յան-
 ձանձեցին մեզ յետոյ հեռեկեղոցս զառողջ և զառանց խար-
 գախութեան ճաշակս համեղագոյն և կարևորագոյն կերա-
 կրոցն՝ յարբունս կատարեալ գիտութեանն տանել հասուցա-
 նել զուսումնասէրն և զերկիւղածագոյնն Աստուծոյ, զհան-
 ձարեղնն և զիմաստուննն, զնախանձաւորս լաւագոյն և մնա-
 ցական ընչաւէտութեանն և որ անդ է աշխարհ: Չորս և
 աստ ի յայսմ պատմութեան արտայայտեցից քեզ, քաջդ բա-
 նասիրաց, զնոցայն որ վասն Վրիստոսի պատերազմեալ զբա-
 րիոք պատերազմ, և յաղթանակ կանգնեցին ի վերայ երկրի
 մինչև յերկինս: Որոց աղօթիւք տացէ ինձ Տէր զուղղորդ և
 զճշմարտութեամբ վեանն գրել ի մատեանս յայս, առաջ-
 նորդութեամբ Հօգւոյն սրբոյ, խորհրդովն Վրիստոսի, ի հա-
 ճոյս քեզ և նմանեաց քոց: Ողջ լիւրուք ի Տէր Վրիստոս
 Ամէն:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԹՈՎՄԱՅԻ ԱՐԾՐՈՒՆԻՈՑ

ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Քանզի բազում աշխատութեամբ է գտանել զշար ազգաբանութեան տանն Արծրունեաց, վասն հեռուոր ժամանակաց կացեալ և դիւանացն անյայտութեանց ի մէջ նայաստանեայցս՝ և հրաման հարկեցուցանող ճոխութեան քո ստիպէ զմեզ, ճեպիլ փութալ առ զիւտն հանդիսանալ և կարգել ոճով զփափագելին քո յայտարարական գրով, դրոշմել կանոնել ի գիրս աստ և ի մեր կար տաժանմամբ՝ ի խոյզ և ի խնդիր հլեալ զհաւաստին գտանել՝ ի հնախօսս շարագրական մատենս և ի բազում վէպս պատմութեանց անցեալ զրիցի, որ ինչ բաւականանալ ձեռնհաս եղէ, սկսեալ յԱդամայ՝ մինչ առ մեզ հասեալ ժամանակացս զիւտ:

Եւ զի թ ազգացն շարք առանց ստութեան կան զըրեալ յամենայն մատենադարս՝ յերկրորդն հարկ է մեզ զոճն կանոնել, որ յիտ՝ Նոյի և անդր ազգացն բաժանմունք յառաջ խաղան, ըստ ցեղից ցեղից ի կարգ անկեալ աշխարհաբաժին ցեղակարգութեամբ. և ի մէջ առից, թէ ըստ բազմաշուրթն լեզուացն յիտ աշտարակաշինութեանն, յորմէ՝ ցեղէ էառ՝ աճիլ սիրունդք Արծրունեաց տոհմին. և զի հաւասարութիւն հրից ազգացն, այսինքն որդւոցն՝ Նոյի, կարգաւ կանոնեալ

1 Յօրինական, ի մերկատաժանմամբ:

2 Այլ օր.՝ յԱդամ:

3 Այլ օր.՝ առ:

դրոշմեալ կան յոլովից գիրս՝ ոչ է մեզ հարկաւոր զնոյն երկայնաբանութեամբ երկրորդել:

Եւ արդ ըստ Եւսեբեա բազմայիլ յեղանակաց խուզմանցն և ըստ Աիրիկանոսի հաւատարմաբանութեանն և ըստ Մովսէսի քերթողի՝ նախ ի մէջ առից զորպիսութիւն ազգացն բաժանմանցն գրել: Եւ անդէն զտարակարծելի գիտիցն յոյս երկբայութեան՝ յայլոց քննողական աշխատութեանց հղից առ ընթիւ թիլադրութեամբ. զի անտի և անտի ի բաց կացցեն տարակուսական մտածութեանց ծուփս խորհրդոց ի քումմէ հանձարիլ խոհականալի բանգիտութիւնէ: Եւ արդ ունի պատմութիւնս այսպէս:

Նոյ ծնանի երիս որդիս, զՕլուան և զՏիտան և զՆապիտոսթէ, որ են Սեմ, Վամ և Յաբէթ: Սեմ ծնանի զԵդամ և զԼուտի և զԱրփաքսաթ և զԱրամ և զՂուգ: Լուտի շինէ զՆինոս քաղաք, որ է Նինուէ, որ կոչի առաջին Եսորիք:

Իսկ Նեբրովթ ի Վամա շինէ զԲաբելոն առաջին քաղաք, և առաջին թագաւորէ ի վերայ երկրի: Եւ քանզի էր Բաբելոն վիճակիալ Սեմա՝ և բռնազբօսութեամբ Նեբրովթ յինքն գրաւէ, և հաստատէ անդ զթագաւորութիւնն Նեթովպացոց¹: Իսկ Եսուր որդի Սեմա զՆինուէ շինէ առաջին քաղաք Եսորեց թագաւորութեանն:

Արդ զԽնորդ յիտ բազում ժամանակաց զՆինոս ասեն շինել զՆինուէ, զայրն Եամիրամայ, որ ծնաւ զՆինուաս. յորոց² աճմամբ յառաջանայ կարգն և զայ հասանէ ի Սենեքիրիմ արքայ, առ Նզեկիայիւ Նբրայեցոցն առաջնորդաւ և առ մերոջն Հարամայիւ: Ոչ վարկպարազի, որպէս ինձ թուի, ի ճախ է զանց առնել զինդրոյս այսորիկ զպատճառն, բովանդակաբար բացայայտել զհաւատարիմն գրել, թէ արդեօք Եսուր, որ զՆինուէ շինեաց, հաւ Նինոսի իցէ ի ծննդոց Սեմայ, ուստի Նեբրովթ, կամ թէ արդեօք ազգն Արծրունեաց Սեմայ սերունդք իցեն, թէ Վամայ ի Նեբրովթայ: Վանզի որպէս գրեցաւն՝ Եսուր ի Սեմայ շինէ զՆինուէ, և Սենեք-

1 Այլ օր.՝ Եթեոպացոց:

2 Այրն յորոց աճմամբ:

րիմ պայազատաբար թագաւորէ ի Նինուէ, և ասի Ասորոց թագաւոր: Հաւաստիս այս մեզ Աւսերիոս Ասարացի, Յուլիանոս Աղիկառնացի՝ ստուգաբանն զթագաւորս Ասորոց ի զաւակէ Ամայ զաճմունս՝ առնել, որպէս ի կանոնեալ սահմանէն իմանալ: Եւ ունի պատմութիւնն այսպէս. Տիտան բռնացեալ ի վերայ Օրուանայ՝ առնու զԲաբելոն և շինէ քաղաք թագաւորութեան իւրոյ անդ, որ էր Հինգերորդ Օրուանն Վսիսութրեա:

Իսկ Ասուր երրորդ ի Ամայ՝ առաջին շինէ զՆինուէ, և Նինոս տասներորդ ի Ամայ և ի Վամայ. և է Նինուէ իսկապէս վիճակ Ամայ, և Նինոս ի զաւակէ Վամայ ըստ Արիստոնեա՝ Վաղդէացոյ և ըստ Աւսերեա Ասարացոյ և ըստ Մովսէսի Խորենացոյ և ըստ Յուլիանու Աղիկառնացոյ ստուգաբանի: Եւ քանզի առեալ էր Առոնեայ իւր կին զՍեա յազգէ Օրուանայ, և յինքն գրաւեալ՝ զթագաւորութիւնն՝ և ոչ զոք թուլացուցանէր թագաւորիլ Օրուանայ, դաշնաւորիլ երդմամբ՝ մինչև որ ի կնոջն Առեա որ ի Օրուանայ զարմիցն էր ծնեալ արու՝ անդէն ի ծննդեանն սատակէր. բայց միայն մանուկ մի Վիոս անուն, զոր զաղտաբար ապրեցոյց մայրն, որպէս յետ բազում ժամանակաց զՄովսէս ի յձգիպտոս, և անտի և անդ ոչ ոք զօրէր Օրուանայ թագաւորիլ. բայց միայն կին մի անուանի Վիոնիսեայ, Հարստայեղջ վաժաշոտ Հոմանի բարուք. սա անուանէ զանուն իւր ըստ անուան Հաւոյն իւրոյ Ամայ՝ Ամիրամ. որ ըստ սիւղաբայիցն ի Հայկական լիզուէ Ամիրամ ձայնաւորի: Եւ սա յանգուցեալ Վիլեանն Նինոս առնու իւր կրնութեան, զի Ամիրամն ամրանայր ի բնիկ իւրեանց քաղաքին Նինուէ, և մտանէ Նինոս ի Համար Ասորեստանայց թագաւորաց ընդ կնոջ իւրոյ Ամիրամայ. քանզի ոչ էր օրէն թագաւորացն և օրինադրացն զկանանց ազգի թիւ ազգաբանութեան շարել, բայց միայն ըստ ժամանակազրութեանն կանոնի, որպէս և յԽարայէլի զՎոթողեայ, և յձգիպտոս զԱղէոպատրեայ դուստր Պտղոմեայ Վիոնիսեայ: Նա

1 Այլ օր.՝ զաճմունսն:

2 Աբիւզենեայ?

3 Յօրինակն՝ գրուեալ:

ևս ծանօթագոյն քեզ գրեմ, զՓրկչին մերոյ Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի զըստ մարմնոյ ազգաբանութիւնն գրեով Աւետարանինն Մատթէոս՝ և թուէ մի ըստ միոջէ, սիսեալ յԱբրահամէ և զայ անցանէ մինչ ի Յովսէփ, և լուէ վասն Մարմայ¹ զազգաբանելն: Աւ քանզի ոչինչ հաղորդութիւն ունէր Յովսէփ առ ծնունդն Քրիստոսի՝ մտանէ յազգահամարն փոխանակ Մարիամո՛ւ² կնոջ իւրոյ զոր վերագոյնն գրեցի. զի ոչ էր օրէն զկանանց ազգի թիւ ազգաբանութեան շարակարգի: Նոյն գունակ և զՂուկա ազգաբանութիւնն գտցես շարածեալ ի վիրջէ յառաջ, և սսէր որպէս կարծէր զՅիսուսէ՝ ի Յովսէփայ ի Յակովբայ ի Հեղեայ, և ապա մի ըստ միոջէքն: Եյսպէս և Շամիրամ կին, ի յազգէն Աեմայ, թագաւորէ Նինոսիւ արամբ իւրով ի վերայ Ասորեստանի պայազատաբար, ընդ վզեալ ի վերայ Նինոսի, որպէս թէ եկեալ պանդխտաբար մտանկ³ ի թագաւորութիւն Շամիրամայ ի Աեմայ: Յաւել և զինչ գրեալն է զվավաշոտ ցանկասիրութեամբ թեւակոխել: Բայց որպէս բացայայտեցաւ՝ Շամիրամ սեպհականեալ թագաւորէ յազգէ Ասուրա ի Աեմայ Ասորեստանի բնիկ իւրեանց տէրութեանն, և պայազատեալ մի ըստ միոջէ մինչ ի Թոնոս Աոնկողեոս, որ յետ յը ամի Աենեքերիմ յառաջանայ ի գահ հայրենի իւրոյ թագաւորութեանն մեծաւ զօրութեամբ, և առնու զՆաբելոն, և շինէ զՏարսոն ի ձև Նաբելոնի, գետոյ ընդ մէջ անցանկոյ որպէս խոնարհագոյն մասնաւորաբար գրեմ: Այ ապա յետ սպանմանն Աենեքերիմայ յորդուոց իւրոց՝ բուռն ցնդաւ Ադրամելէք և Սանասար գան մտանն ի լիառն⁴ Սիմ, որ յանու՛ն հաւոյն իւրոյ Աեմայ անուանեալ էր լիառնն: Այպէս և պարսկային ձայնին⁵ ի Օրուանն անու՛ն զՕարուանդն⁶ անուանեն: Աւ եղեալ նոցա ի Սիմ լերին մինչ ի Տիգրանն Հայկազնեաց: Բայց քանզի աւերեալ էր զՆինուէ՝ Նաբրովթայ ի բոնանալն ի վերայ Աեմեացն, և զՆաբելոն փոխանակ նորա շինեալ՝ ի թագաւորելն Նինոսի առնու զՆաբելոն և շինէ

1 Հին օր.՝ Մարմայ:

2 Հին օր.՝ վասն Մարիամու:

3 Մի օր.՝ պանդխտաբար մտաբար:

4 Այլ օր.՝ ի լիառնն:

5 Ձայնիւ:

6 Այլ օր.՝ զարուանդն:

զ'նինուէ, և փոխէ անդ զԹագաւորութիւնն Ասորիստանի: Վարձեալ քանզի Մեստրիմ ի Վամայ ըստ բաժանման ազգին և աշխարհին, շինէ զՆդդիպտոս և անդ հարստանան ազգապետարար, և առանձին թագաւորին Ասորիստանեայքն՝ ի կանոնի անդ գտցես զ'նինոս և զՇամիրամ և զԱբրահամ և զվեշտասաներորդ՝ հարստութիւն Նդդիպտացոց, և ի չորրորդ դպրութեանն Յուլիանու Ազիկառնացոյ, որպէս և ի չորրորդ դպրութեանն Մովսէսի:

Իսկ 'նինոս և Շամիրամ տիրեն Ասիացոց և Նդդիպտացոց հարկապահանջ հնազանդութեամբ, այլ ոչ զազգին ի բաց բառնալով զպայազատութիւն աշխարհին: Չայս սակաւուք ի մասնէ գրեցի ճանաչել միայն զազգս:

Եւ արդ քանզի կարգ բանիցս էած զմեզ առ այս խընդիր՝ պարտ է նախ գիտել թէ որով օրինակաւ Վարդէացոցն մատենագրութիւնք զԹիւ նահապետացն տտամբք համարին թուով ըստ աստուածահրամանն գրոցս, իսկ զանուանս նոցա այլափոխ ասելով զտանին: Նոյնպէս և զպայման ժամանակացն յանբաւ բիւրս ամաց ձգեն, որ ոչ և ըստ միոյ յիղանակի հաւաստանայ՝ առ ի ցուցումն, ոչ արեգական բիւրամբ ի նոյն կէտ ամսոց և աւուրց և ըստ չորից փոխմանց առ ի յիղումն ժամանակի տարւոյն, այլ և ոչ ըստ լուսնական լրութեանն և սուղականութեան: Վանգի թէպէտ և անվաւեր ի նոցանէ գրեցեալքն ասացան՝ այլ բազում ինչ և առ ճշմարիտն ստուերարանն, և նախ նորա եղին գտակք գրոց, թէ և Յոյնք համարին Պտղոմէիւ պարծիլ՝ հրբեմն ի հաւաքումն միահամուռն մատենից ազգաց ազգաց, և յիղուլ ի լեզու յոյն. այլ այսաբիկ փոյթք յօժարութեան առ ի յայլոց ասացելոց նախագունից տեղեկութիւն, և ոչ ինքեամբ և կամ նովաւ գտանել զհնարս գիւտի գրոց, թէպէտ և յառաջ քան զնա, այլ ոչ թէ և քան զՎարելացոցն իրս, զոր ոչ միայն Յոյնք՝ այլ և այլ ազգք ոչ հրեին այսուիկ նախկինք. քանզի Յունաց հուսկ հրբեմն յետոյ գտաւ զիւ ի Վաղմեա՝ յուսմանէ Փիւնիկեցոյ: Եւ զի առ այսոսիկ փոյթ հղև մեզ

1 Այլ օր.՝ վեցասաներորդ:

2 Հին օր.՝ հաւաստանայ:

3 Հին օր.՝ իսկ Աբահա:

քննասիրութեամբ լինել հասու և ոչ զանց առնել՝ աստանօր պարտ է սակաւիկ մի յապաղումն տալ պատմութեանս. զի և աստուածատուր ասացելովքն թեակոխեսցուք յարտաքնոցն վէպս, և ասպ յառաջիկայիցն եկեսցուք տեսութիւն

Տնկեաց, ասէ, Աստուած զդրախտն յՆդեմ ընդ արեւելս. այսինքն յիրկրի յարեւելս, զորոյ չունի բան ասել անդր ևս քան զնա յարեւելս¹ ունել բնակութիւն մարդկան. որով իցէ ասել արեւմտական զդրախտն կամ ի միջոցի ուրեք. և զանբաւութիւն մեծութեանն յայտ առնէ սաստկութիւն յորդահոս ազգերն, որ արբուցանելով զդրախտն ընկզմի ընդ երկրաւ, և չորիքվտակեան անյաղթ և զօրաւոր գետովք ելանէ յաներեւելոյն յիրեւիլի աշխարհս: Իսկ զգերազանցութիւն գեղեցկութեանն Ծր բերան բաւեսցէ ասել բան մարդկային, միանգամայն և զաստուածազործ տնկոցն հեշտալի տեսութիւն. և անհասական իմն շնորհիւ փառօք և պատուով պսակեալ զմարդն իշխանական ճոխութեամբ՝ վայելեցուցանէ դրախտին², տալով նմա բազմամեայ կենաց սահման իբրև զմի օր, ոչ պիտոյացեալ եկամուտ լուսոյ, որով նսեմացի առ ի հասանել հրեկոյին, ոչ ապաժամանութիւն արեգական առ ի մերժել զմութ գիշերի լուսազգեստ ստեղծուածոյն, որ յետ առաջնոցն կարգի և դասու՝ զերկրորդն փոխանորդեցաւ վիճակ, ոչ կերակուր հոսանուտ առ ի լրութիւն տարաբարձ ունակութեանց անապականին, որ դոյզն ինչ փոքրագոյն քան զհրեշտակս գոլ. և զի ասէ՝ գործել և պահել՝ ոչ իբր ի լիութիւն ամենակատար դրախտին կամ պահպանութիւն ի վրնասակարաց, այլ ահա գործել զարդարութիւն և պահել զպատուէրն ասացեալ նմա. զի սակաւաջան նպաստաւորութեամբն իբրև ընծայաբեր արար լինելով, և այնր աղագաւ յևս բարձրագոյնսն ձգեսցի ըստ ասացելումն՝ ի սակաւուն հաւատարիմ լինելով՝ ոչ այնմ և եթ տիրեսցէ տնկոյն, այլ և բազմերջանիկ հրկնայնոցն հասցէ կենաց:

Իսկ նա ի հրապոյրս ապստամբ վիշապին ելեալ, որ բազմախարդախ չարութեամբն եհեղ առատութեամբ զգառնու-

¹ Յայլ օրինակս չիք՝ յարեւելս:

² Այլ օր՝ վայելչութեամբ ճոխացուցանէ ի դրախտին:

Թիւն խրատոյն յունկն կնոջն անզգամի: Արով ընթադրեալ զսիրողական երախտիս Արարչին, միանգամայն և զպատուէրն՝ առ սպանողն Հատուածեցաւ, զոր ի դէպ է այժմ՝ ասել նենգաւոր զոլ և անմիտ. ոչ շատացաւ ինքեան ծնելութեամբն առ ի զմայլումն հրաժարել ի կերակրոյ, այլ և աստուածականն ցանկացաւ փառաց, կորզել ապարասանութեամբ յինքեան և զպատիւ Արարչին, որով փորձիւ և հրապուրիչն նորա բանասրկուն արտացաւ: Այլ և նախապատիւ եւս քան զայրն յաստուածականին լինել, կնոջն նախայարձակ ճաշակմամբն: Եւ աղ խարդախագունին այնորիկ խորհրդոյ և յիմարական մտաբերութեանն, որով անզիտացեալ զհողանիւթեայ իւր զանգուած՝ յահաւորէն Աստուծոյ և յարարչէն խորհեցաւ թիկունս դարձուցանել, որ ամենատես ակնարկութեամբ ստորիջեալ ի խնդիր կորուսելոյն հեղաքնաց՝ զարշապարօք՝ ընդելականս նմա զուշակէր զալուստ, ընտանեզոյնս և սայնիւ կոչիլով՝ ուր ես Ադամ, աւաղականս նմա գորովալիր զանկումնն, թերեւս ինքեամբ իսկ զօգտակարօքն տածիցի:

Իսկ նա անդէն և անդ հերքեալ ապաժաման առ ուղղակի տեսութիւն մեղանաց՝ առ Աստուած վերաբերէ զպատճառն, ասէ՝ կինս զոր հտուր ընդ իս, սա ետ ինձ ի ծառոյ անտի և կերայ. և թէ Ադամ առ նմանն իւր և օգնական զայսոսիկ՝ զի՞նչ ի դէպ իցէ կնոջն անմեղադրելի զոլ՝ օձին պատճառել¹, որ ևս վատթարագոյն քան զանասունն լինիցի: Աւստի և ըստ կարգի մեղանացն՝ և դժուարիւք անիծիցն հետեին, նախ օձին և ապա կնոջն: Իսկ եթէ մշակն մեղաց և անդրանիկն ամենայն չարեաց, որ ի յօձն բունեալ ոչ անիծաւ, որպիսիս ուսուցանէ մնասապարտութիւն օձին առ ի պատճականութեանն գտանել պարտաւորութիւն, որ ոչ յընդենէ միայն, այլ մանաւանդ ի գտողէն չարեաց: Եւ որս ասեմք՝ եթէ ըստ ամենայն յեղանակի անբոյժն ի բարւոյ, ոչ մի ինչ ոչ ունի մասն ազնիւ՝ թէ ասիցէ որ անիծիւք ի բաց բառնար՝ նա և կենդանականն որ ի նմա՝ ոչ ի բարի ինչ, այլ զի անհրաժեշտ չարին կալով անմահականս չարչարեսցի: Գոր

¹ Այլ օր.՝ պատճառելով:

բան և վասն օձին սքանչելապէս ուսուցանէ Փիլոն Աղէքսանդրացի՝ յառաջ քան զգրժանացն զիպուածս՝ յորովութիւն իմաստից ունել ամենայն շնչականաց¹. այլ և մարդոյն ևս յստակագոյնս տեսանել զիւրաքանչիւրոցն ի նոցանէ մտածութիւնս. յիտուստ երբեմն գտանէր ի ձեռն անիծիցն իմացեալք երկոքին՝ մասնաւոր ինչ մարգարէական ոգւով եղելում ի մարդն օժնդակ խորհրդածութեան արծարծել անդրէն ի ձեռն ապաշաւանացն զվրիպանացն կորուստ. ըստ այսմիկ և այլոց կենդանեացն զգայականօքն և թէ ունայնացելովք առ ի գոյզն՝ ինչ զգուշաւորականս:

Եւ հՀան արձակեաց զնա Տէր Աստուած ի դրախտէն փափկութեան՝ գործել զերկիր ուստի առաւ: Եւ ապա զի՞նչ առ այսոսիկ առցուք ի մէջ զողբերգութեան բերումն ի Հառաչանս, որով զաստուածերանն լքեալ զերկիր՝ զախտականս զայս և տաժանելիս փոխանորդեաց վիճակ, անբժշկական և ողորմելի յիղափոխմամբ. ըստ պատկերին Աստուծոյ ստուերացեալ բարձրացեալն՝ նուաստացաւ, անմահից կենաց Հաղորդն՝ ի ձեռն անիծիցն Հողացաւ, ի տէրութիւն կարգեալն՝ բազմադիմի չարիւք վարատեալ, և ծառայ ախտից եղև, ինքեան և որոց յետ իւր թողլով ժառանգութիւնս որդւոց կեանս վշտագինս Հանդերձ մահուամբ, և ծննդականութիւնս տրտմութեամբ: Չոր պարտ էր աստանօր յորովագունիւք ումամբք աւաղականօք ընդ ողբակիցս՝ և զմարգարէականն առնուլ ի ձայնարկութիւն, «մարդ ի պատուի էր և ոչ իմացաւ, Հաւասարեաց անասնոց անբանից և նմանեաց նոցա»:

Յետ այսորիկ եմուտ Ադամ առ Եւա կին իւր, և յղացաւ և ծնաւ զԱյլէն, և ասէ զնա Ստացուած, թէ և Աստուծով այլ ոչ արժանաժառանգ. և յաւել ծնանել զեղբայրն նորա զԱբել: և կանխածան իմն ոգւովն Աստուծոյ ասէ զնա զոլ որդիս², զի զմահուն սպառնացեալ Հօրն պատուհաս՝ աչօք իւրովք տեսցէ, և զինքն կիրպազրեալ յորդին իւր սպանեալ ի Այլինէ: Իսկ ասիլն՝ ամենայն որ սպանանէ զԱյլէն՝ եօթն վրէժս լուծցէ, եօթն արդեօք իցին մեղանացն պարտիք, եթէ

1 Հին օր.՝ շնչականաց:

2 Հին օր.՝ գուրջիս գոյ:

ըստ յաւելուածոյ սաստից իմասցին սասցեալքն Աստուծոյ, որ ի բնաւին արդարադատութիւն բնաւորեալ՝ և ողորմութեանն ընդ նմին լինիցի լծակից. և զայսոսիկ թէ բարիոք ումեք թուեսցի տեսցուք. զի և եօթամբք իսկ շարագրեալ չարիւք¹ ժանդացաւ վիրագն այն ի վնաս, թէ և միատեսակ երեւեսցի.

Նախ առաջին՝ զի յետ աւուրց ինչ, իբր անագան իմն այլ ոչ նախապատիւ և կարեոր. և զայն արատաւոր, այլ ոչ անարատ՝ երևի յասացիլոցն՝ եթէ ուղիղ մատուցանես և ուղիղ ոչ բաժանես՝ մեղար: Վարձեալ և յընդիմակէն՝ ած և Աբէլ ի յանդրանկացն և ի պարարտիցն:

Նրկրորդ՝ չարասէր և աներկիւղ նախանձուցն բարք, եթէ ընդէր ոչ և նորայն ըստ նմին օրինակի եղև արատաձգեալ² յԱստուծոյ:

Նրրորդ՝ խժաբար նենգութիւնն, զոր անփրկանակ ի ծնօղացն մեկուսի տարեալ սպան տարապարտ:

Չորրորդ՝ զի զեղբայր և ոչ զօտար ոք, զոր ոչ երկիւղն Աստուծոյ և ոչ գութ բնութեան մեղկացոյց լքմամբ զձևուս արիւնարբու գազանին:

Հինգերորդ՝ զի զծնօղան անհնարին դառնութեամբ նոր սզոմն կլից:

Վեցերորդ՝ զի խաւարաւ չարեսցն պատրուակեալ զողին, մինչև զԱստուած ևս անգէտ կարծելով լրբնի երեսօք պատասխանէր, հարցեալ ցնա «ո՛ւր է Աբէլ եղբայր քո»՝ ասէ «չգիտեմ, միթէ պահապան իցիմ եղբօրն իմցո»:

Նօթներորդ՝ զի զվարկ փոխարինին լուեալ ի Տեառնէ՝ ոչ զարհուրեցաւ վերադարձիլ արտասուօք ի ջնջումն մեղացն. այլ և զվճիռ պատուհասին իւրովն կնքէր բերանով. և ելեալ յիրեսացն Տեառն՝ սնոտի տաժանմամբ շինէր քաղաք, չհամարեալն յազգս զղջալից և արգարաբարոզ նահապետացն:

Նու լեալ Ադամ ամաց ճ ծնաւ զՍէթ, որ ի նախկին բարբառոյ անտի թարգմանի Արբուսն: Չորս Փիլոն Աղէքսանդ-

1 Այլ օր.՝ չորիւք:

2 Այսպէս յօր.

րացի փիլիսոփոս և վարդապետ Հնոյն՝ Տրարբի ասէ, թի-
րևս զսննդականութեան և զաճողական բազմամարդութեանն
պատճառ նշանակեալ յառաջատես Հայրն. քանզի էին Ագա-
մայ և այլ ուստիրք և դստիրք բազումք, այլ ոչ արժանա-
ժառանգք պայազատութեան աշխարհահայր լինելոյ. զի սմա
և եթ յաւելու ասել, եթէ ծնաւ ըստ կերպարանաց իւ-
րոց, և ըստ պատկերի իւրոյ: Եւ դարձեալ՝ եթէ յարոյց
ինձ Աստուած զաւակ այլ՝ փոխանակ Հարէլի զոր սպան
Սայէն:

Եւ Աէթ լիալ ամաց Տե ծնանի զԵնովս. նա յուսացաւ
կոչել զանուն Աստուծոյ: Եւ որով օրինակաւ թեացեալ
քաջալիւրեցաւ առ այս. զի և ի հօրէ իւրմէ ուսաւ՝ որդւոյն¹
Աէթայ որդիս Աստուծոյ կոչիլ. որում պատուէր տուաւ
չիտառնակիլ յանիծեալ զաւակն Սայէնի. այսոքիւք ծանու-
ցեալ զպատիւ խնամոցն Աստուծոյ՝ ևս յորդորագոյնս յու-
սացաւ կոչել այցելու ինքեան զԱստուած:

Ենովս լիալ ամաց ճշ ծնաւ զՍաղաղայէլ: Եւ ի սորա հարիւր և
կրիսուն և հինգերորդ ամին վախճանեցաւ նախահայրն Ա-
դամ, կեցեալ ամս Ը: վասն որոյ զերկայնութիւն կենաց տա-
լով նահապետացն Աստուծոյ՝ յանդիման զրախտին բնակե-
ցուցանէր, ուսուցանելով ի ձեռն ապաշաւանաց ի նոյն վի-
րադարձիլ² կեանս. և ոչ նոցա միայն՝ այլ և ընդհանուր
մարդկութեան լինել օրինակ արդարութեան և ժուժկալու-
թեան. մտօք սրտի գիտել զերկիւղն Աստուծոյ, կարգել և
օրէնս բնութեան ի մարդիկ. զի զոր անձանց՝ զնոյն և այլոց
գիտացին հրաժարել ի զօշոտութենէն, որ առաջնոյ անկ-
մանն եղև պատճառս, որ կարծիւք յիմարութեան աստուա-
ծանալ կամեցաւ: Եւ զի զսրբոցն իսկ ասացից բանս. եթէ գի-
արդ ամենեքեան սուրբքն որպէս ժառանգութիւն իմն Հայ-
րինի ընկալեալ այնպէս պատահեցին հարք որդւոց աւան-
դելով զպահոցն պէտս. ուստի և մեզ կարգաւորութիւն փո-
փոխմանց պահեցաւ ստացուածս այս: Եւ այլովք ևս յու-

1 Թերևս՝ որդւոցն:

2 Այլ օր.՝ վերադառնալ:

վիւք բազումն է ասել վասն աշխարհալից նահապետացն: Այլ այժմիկ ի կարգ բանին երթիցուք:

Մաղաղիէլ լեալ ամաց ճկե-ից ծնանի զՅարէդ¹: Յարէդ լեալ ամաց ճկե ծնանի զՅենոյք, որ զծայրագոյն շնորհացն Աստուծոյ առեալ պարգևս՝ կենդանւոյն ի կարգս անմահիցն փոխանորդեաց վերագրիլ, որ և յառաջ քան զփոխին ծանոյց զհամաջինջ բարկութիւն Աստուծոյ խոտորեալ ազգին և որդւոցն անհնազանդից, որ ոչ առին ի միտ լել զպատուէր սրբոց նախահարցն: Օտր վկայէ ոմն ի սրբոցն, թէ Մարգարէացաւ ութերորդն յԱդամայ Ննոյք և ասէ, «Հաւաստիկ կին Տէր բիւրովք հրեշտակօք առնել դատաստան ըստ ամենայնի, և յանդիմանել զամենայն ամբարիշտս վասն զործոց իւրեանց զոր ամբարշտեցան: Աստանօր և զհայհոյական բարսն նշանակէ, և վասն ամենայն խիստ բանից զոր խօսեցան զնմանէ մեղաւորք և ամբարիշտք: Եւ զի զթիւ հօթնութիւն յաւելուածով ասաց ութս լինել՝ թուի ինձ թէ և զարդարն նարէլ ի սոյն շարակարգի կարգեալ համարեցաւ իսկ եթէ ընդէր ոչ ի ծննդարանութեան՝ վասն զի ոչ իսկ ունէր զաւակ նարէլ:

Երդ Ննոյք լեալ ամաց ճկե ծնանի զՄաթուսաղայ, և կեցեալ առ նովաւ ամս 8՝ փոխեցաւ յանմահութիւն յամին թէ՛ Ղամէքայ:

Մաթուսաղայ լեալ ամաց ճկե ծնանի զՂամէք: Ղամէք լեալ ամաց ճկե ծնանի զՆոյ, և կեցեալ առ նովաւ ամս 25, մինչև ի հանդերձել տապանին: Նոյ էր ամաց 2, յորժամ առ հրաման որդւովքն կազմել զտապանն:

Աստանօր լաւագոյնս իմն աստուածայինն Մովսէս զրէ ի բերանոյ Աստուծոյ զյաճախութիւն ամբաստանութեան ամբարշտելոցն, ըստ իւրաքանչիւրոցն և զվնասն նշանակելով: Քանզի տեսեալ, ասէ, որդւոցն Աստուծոյ զդատարան մարդկան զի գեղեցիկ էին՝ առին իւրեանց կանայս յամենեցունց զոր ընտրեցին: Որոց տուաւ պատուէր՝ հռանալ յայնցանէ, որով զեղծագործ ապականութիւն նոցա յայտ առնէ, յուսա-

2 Հին օր.՝ Յարէդ:

կորոյս յայնմանէ, որ զպատիւ սիրոյ կցոյց ի նոսա՝ որդիս իւր ասելով, այսր անդր կորզեալ զկարգ բնութեան առ ի յընդդէմն հրամանին Աստուծոյ դիմագրաւեալք, միանգամայն և զերկիր զազրացեալ ի բազմադէմ չարեացն գործելոցն ի նմա: Վանզի ասէ՝ բազմացան չարիք մարդկան ի վերայ երկրի, և ամենայն ոք խորհէր ի սրտի իւրում խնամով ի չարիս: Եւ դարձեալ՝ հասն Տէր Աստուած զերկիր և էր ապականեալ զի ապականեաց ամենայն մարմին զձանապարհս իւր ի վերայ երկրի. ոչ ևս զբանականաց բերելով խորհուրդս, այլ իբրև հրամակք¹ վայրենիք վայրայածեալք անկարգութեամբ և պէս պէս անառակութեամբք, ի յողթանդամութիւն ապաստանեալք, և ապարասանք հպարտացեալք ի գորութիւն բազկի. բնաւ և ոչ մի ինչ փոյթ ունելով ի դիպաւորագոյնսն առաւել քան թէ ի վատթարագոյնսն:

Եւ սորջացաւ Աստուած քանզի արար գմարդն:

Եւ մտախորհ հղև ի սրտի իւրում, այն որ յատկագոյնս գիտէ և տեսանէ զամենայն, յառաջ քան զիինել իւրեանց՝ այլ ի մարդկապէս բարբառոյ աստի ցուցանէ ի հրաժարականն ի սպառ վախճան: Արով հտ հրաման արդարոյն կագմել զտապանն ի գուշակումն անօրինաց կորստեանն:

Եւ իւր և զարմացիր և աստանօր ևս առաւել, եթէ զիւրի ողորմութիւն բարեարարին՝ արդարագատ բարկութեանն յողթէր, որ առ ժամեայ սպառնացեալ պատուհասիւն ի հարիւրամեայ ձգէր ժամանակս ներողութեամբ: Այլ և տեսութիւնք ևս յայնս սաստկագինք և նորանշանք. զոր և սուրբքն ասին, եթէ ձայն դակուացն և բախումն խմբիցն առ ի հեղուսել զփայտսն՝ այնպէս իբրև յորոտման ամպոյ յամենեցունց հնչէր լսելիս, ի մօտաւորս և ի հեռաւորս, առ ի յերկիւղ և ի զգուշութիւն անզգամ ազգին, թերևս դարձցին և կիցցին. իբր ոչ անզգիտանալով Աստուծոյ զառ ի նոսայսն լինելոյ, այլ բնաւորեալն բարի անփոփոխ բնութեամբ մնալով ամենայնիւ՝ առ ի չարասէրն զուղիղ Հատուցումն յապագէր. զոր և այլուր ասէ՝ կենդանի եմ ես Տէր Տէր,

1 Հին օր.՝ երեմակք:

զի ոչ կամիմ՝ զմահ մեղաւորի, որպէս դառնալ ի չար ճանա-
նապարհէն և կեալ:

Իսկ ոմանք ասեն ի Ղաւոգիկեայ Փռիւզացւոց շինեալ տապանին, որ յերկոց մասանց երկրի՝ Նսիական կոչի կողմ և յոյժ անհաւաստի են ասացեալքն. քանզի սուրբ նահապետացն տասանց բնաւ ոչ հրբէք ումեք երևի ասել ի մէջերկրայս ունել բնակութիւն: Այլ ի հրամանն Նստուծոյ յանդիման դրախտին բնակելով պահօք ապաշխարութեան սղացեալ եղին, ողբալով զվճիպումն առաջին կենացն, ամենայնիւ հրաժարեալ ի մարմնականաց, հոգիազարդ մարգարէութեամբ ժուժկալեալք ի մնոյ և ի գինւոյ: Յետ ջրհեղեղին հրամայեալ՝ կերիջիք միս իբրև զբանջար խոտոյ. յետ ջրհեղեղին արք գինի՝ Նոյ, վասն որոյ և անփորձ իրացն եղելոյ՝ արբեալ եղև: Եւ որք ոչ այտոցիկ նման՝ լուան ի Տեառնէ՝ մի մնասցէ ոգի իմ ի մարդկանդ յայդմիկ յաւիտեան, վասն լինելոյ դոցա մարմին. այսինքն մարմնասէրք և ոչ հոգիասէրք: Եւ նահապետացն արդարոցն անդէն և ի նոյն կալով անդ և վախճանեցան, անդ և տապանն շինեալ եղև և անհնարին չարեացն զեղեալ ի վերայ երկրի. և ի բողոքել արդարոյն յետ ճ ամի՝ ապա հրաման միայնոյ և ահաւորին Նստուծոյ՝¹ ասէ. «մոռտ ի տապանն դու և որդիք քո և կանայք որդւոց քոց. զի ահա ևս եօթն օր՝ և ածից ջրհեղեղ ջուրց ի վերայ երկրի՝ սատակել զամենայն, յորում է շունչ կենդանի».—յայտ առնելով ի թիւ եօթանցն այլ ևս ներողութիւն:

Ա՛վ անծախելի բարերարութեանն Նստուծոյ. ո՛վ անհատական մարդասիրութեանն, որ և դեռ ևս ինայել ասի յանզգացեալսն:

Եւ յաւուր յայնմիկ եմոռտ ի տապանն Նոյ և որդիք իւր, կին Նոյի և կանայք որդւոց նորա ընդ նմա:

Իսկ ոմանք ի պատմագրաց ասեն, թէ և դուստր Նոյի և ճարտարապետ նաւին կնաւ և որդւովք և կարևոր բարեկամք. որ և ինձ հաւանականք այսոքիկ թուին. քանզի յետ ջրհեղեղին ոչ երևի լինել դարձեալ որդիս նահապետին. իսկ

¹ Ի Յին օր. ւիք՝ Նստուծոյ:

աշխարհն վերին Հնդկաց ասի լինել դատել նորա: Օր Նւսիբի Աեսարացի ասէ՝ ի սովորութենէ մինչև ցայսօր կին մարդ թագաւորէ ի վերայ աշխարհին Հնդկաց: Այլ և վասն դործակցաց տապանին դիպողազոյնսէ ասել եթէ հաւանեալք արդարոյն և ապաւինեալք ի նա՝ յուսացան ի բան նորա, ծառայել երկիւղել հրամայելոցն ի նմանէ՝ զի՞նչ անհաւատ թուի և ի փրկութենէն ընդ նմին վայելի. որ և զՄահաբ պոռնիկն առ ժամեայ բարեմտութեամբն յերիքովական բարկութենէն ապրեցոյց՝ իւրովք ազգականօքն, և զՄարաւոնացիսն ի Վանանացւոցն սատակմանէ: Այնքան ինամոցն արժանի՝ զի և զվճժ արեան նոցա առնուլ ի տանէն Սաւուղայ: Նւ զի ասէ զիր՝ ոգիք իբրև ութ՝ երկբայական իմն և զայն. առ որս ասեմք, եթէ նոցա տուաւ հրամանն այն. այլ թէ ի ձեռն նոցա և այլք եղին փրկեալք: Նա և յութիցն մտելոց ի տապանն ոչ ամենեքին ընտիրք երևեցան, այլ ի ձեռն արդարոյն և նուազունքն ապրեցան:

Իսկ Փիլոն ասէ՝ զօսկերան Ադամայ, ի պատիւ խնամոց, իբրև հօր հասարակաց՝ առեալ Աէմայ եղ ի տապանի անդ. զոր յիտ սակաւու միոյ երկրորդեցից զառ ի նմանէսն:

Նւ փակեաց Տէր Աստուած արտաքոյ նորա, ասէ, զտապանն:

Ո՞վ ահագնասաստ բարկութեան¹ հրաման նորին օրհասին. ո՞վ ահեղական ձայնիցն և սասանման հաստատութեան երկնի և երկրի: Օ՞ի թէ միոյ փայլատակման ընթացք և ճայթուսն² ամպօց բաւական է պակուցանել քաղիլ զուշեղութիւն ոգւոց, զի՞նչ ինչ յայնժամ կրէին ոգիք մնացելոցն յերկրի, ի սահանարաց և յանդնդաքակ վրդովմանցն հոսելոց, նախ քան ըզջրհեղեղ ջուրց սատակումնն: Որով պատառեցան ամենայն աղբերք անդնդոց, և սահանք երկնից բացան անընդմիջաբար երկրի և երկնային ծովուն լինիլ, և համատարած ջրօվն զբաւանել համօրէն ամենայն շնչաւոր կենդանեաց՝ զտարի մի ողջոյն մնալ յապականութեան երկրի. և յիտ կատարման աստուածային հրամանին՝ ի ծփական ջուրցն բերեալ տապանն

1 Ի հին օր. չիք՝ բարկութեան:

2 Այլ օր.՝ ճայնմունք:

յարևելեայն ի միջոց աշխարհի՝ հանգեալ ի լերինս Աոր-
դուաց, և նահապետն ողջակէզս զոհութեան՝ Աստուծոյ մա-
տուցանէր. և խոստացեալ պատարագընկալին՝ ոչ ևս զնոյն
հատուցանել մարդկան, ուխտ յաւիտեանս¹ հաստատեալ՝
զաղեղն իմ եղից յամպս, որ է ծիածանդ, զոր ոմանք հուր
մեկնեալ յամպոյ ասացին, և որդիք տարրապաշտիցն՝ զօտի
Արամազդայ: Իսկ եթէ Իէլ հրամանատու Արամազդայ իցէ՝
զիւրդ իցէ, զի Արամազդ ի գօտոյ իւրմէ խաշիցի հրամանաւ²
Իէլայ. զոր մեք ոչ յաւելցուք այժմ յառասպելս նոցա յա-
մել, այլ և ոչ հուր մեկնեալ յամպոյ, ապա թէ ոչ՝ հարկ էր
և ի դիշերի հրեել. այլ է արդարև նշոյլք արեգական, սեռն
օգով ծածկեալ ի վերայ թիտ և խոծ ամպոց խոնաւագունից,
զոր ի սկզբանց ոչ եղևալ՝ Նոյիւ ասի լինել:

Եւ յիտ այնորիկ ի բազմանալ որդւոց մտորդկան՝ յերիս
մասունս և զերկիր բաժանեալ, ըստ ասացելում Հերոտողեայն³,
զոր ասէ մի ըստ միոջէ մեծն Նպիփանոս: Այլ և զՓիլոնեայն
ասացաք երկրորդիկ զան քաջի և զյոյժ հմտագունի իմաս-
տասիրութեան, որ յետոյ և հետևող սուրբ առաքելոցն և-
դեալ բազում ուսմունս ի հոց հրէականաց նպատաւորեաց
եկեղեցւոյ գեղեցիկ օրինակօք, որպէս ուսուցանէ գիրք Նւսերի
Աեսարացւոյ: Չոր ի մեկնութեան Նբրայականացն անուանց
ասէ Փիլոն, զոսկերսն Ադամայ բարձեալ Ամայ գրաստու՝
տարաւ յերկիր ժառանգութեան իւրոյ, և հասեալ ի տեղի
ապառաժ քուաւոր՝ անդէն զիտեղէր և զգրաստն: Աստ դի-
պուածոցն կղկրոց և զանունն ասացեալ՝ տեղի մարոյ, զոր
քարբառն եբրայական իբր ծեքելով իմն զբանն՝ թուեցուցանէ
իմն ասելով Աւաւրչլիմ, այսինքն Նրուսաղէմ, որ նոյն ինքն
թարգմանի՝ մսուրս կատարեցաւ:

Իսկ տեղի շիրմին յորում նախահօրն կղան ոսկերք՝ կա-
տարման և կառափման, որ նոյն ինքն է զագաթն և Վողգո-
թայ ըստ եբրայականին, կրկակի անուամբ. զոր յափշտակեալ
ի Ամայ որդւոցն Վամայ՝ շինեցաւ քաղաք նովիմբ անուամբ:

1 Հին օր.՝ հատուցանել երկրի ուխտի
յաւիտենից:

2 Այլ օր.՝ հրամանով:

3 Հին օր.՝ Հերոտողեայն:

վասն որոյ և աստուածայնոցն առ Մովսէսիւ Հրամայեալ՝ առնուլ վրէժինդրութեամբ ազգացն Վանանացւոց զառ ի նահապետէն կարգեալ սահման. զոր և Ռաւիթ գոհարանէ, յիշեաց յաւիտենից զուխտ իւր և զբանն զոր պասուելինաց՝ մինչև ի հազար ամ: Եւ յիտ սակաւու միոյ ասէ, ձեզ տաց զերկիրն Վանանու զվիճակ ժառանգութեան ձերոյ: քանզի Վամայ տուաւ ի հօրէն Եզրպտոս և Լիբէաստան և մինչև յարևմուտս հարաւոյ: Եւ Յարէթի Եւրոպն ամենայն յԼամման լիռնէ մինչև ի մուտս հիւսիսոյ: Իսկ Ամայ՝ Եսորեստանեացքն համօրէն լայնութեամբ մինչև ի կողմանս արևելից:

Եւ եկաց Նոյ յիտ ջրհեղեղին առ որդւո՞վքն. ամս չժ մինչև ի հօ ամն Եբերայ, զկամս Եստուծոյ և զօրէնս բնութեան ցուցանել ազգաց եկելոց որ յիտ իւր: Գոր մէք սակաւուք այժմ՝ յիշատակեալ զազգաբանութիւն բնաւին մարդկութեան ի նահապետացն առաջնոցն. և մանաւանդ զի հարկ փութոյ եղև մեզ զիտել զպայազատութիւնս երանաց տիրեցելոց մեր՝ աշխարհի և որ յառաջ քան զնոսա թագաւորք Եսորեստանայց, որդի ի հօրէ առեալ մինչև ի Սինքարիմ արքայ, որ առ Եզրկիայիւ Երուսաղէմի արքայիւ եղեալ ազգապետ տանս Երծրունի: Եւ են ի թուել մինչև ցայս վայր այսօրիկ. Եղամ, Սէթ, Ենոփս, Վայիանան, Մաղաղայէլ, Յարէդ, Ենոփք, Մաթուսաղայ, Ղամէք, Նոյ, Վամ, Վուշ, Ներրովթ որս և Իէլ: Եւ առ այսօսիկ այժմ բաւականապէս ասացաւ:

ԳՂՈՒԻ Բ.

Վասն Իէլայ և Բաբելոնացոցն և նոցն առասպելաբանութեանցն:

Թէպէտ և ոչ ինչ նպաստաւորութիւն առաջիկայ տեսութեանս ունին հետագայից ցոյք որ վասն Իէլայ և նոցուն իսկ Վաղղէացւոց դիւցազնական զառանցութեանցն՝ այլ և

1 Հին օր.՝ մրոց:

ոչ զծրծաղականս նոցա համբաւեալ քաջութիւն, որպէս կարծեն՝ առանց եպերանաց անցից զխելագարութեամբքն: Վանգի ասեն սկիզբն աստուծոց՝ զհին ոմն Բելոս, հայր Վիայ, որ կոչի հայերէն Արամազդ՝ ճե բիւր ամաց աւուրս ունել և ևս յառաջ. ըստ այսմիկ և այլ առասպելականք, և զիր մատենական ի նմանէ գրեալ և պահեալ ի Ռաբելոնի բազում զգուշութեամբ. զոր մէք զիտեմք յետ ջրհեղեղին եղեալ զիր:

Իսկ այլք զՊառնոսդ ոմն անուն՝ լինել հայր Արամազդայ, ևս մօտաւոր ժամանակով, որ զջրհեղեղին իրս գուշակեաց Վսիւսիւթրեայ, և զառաջինս իւր գործոց բնաբանապէս զրել և զնել յաման պղնձի մածեալ կապարով ի պահեստի ի Սիպարացւոց քաղաքին: Եւ այլք յայլ ինչ բազում յաճմունս անկեալ ցնդին ժամանակաւ և իրօք. զոր և մէք ոչ ընդդիմակս առ ի լուծումն առասպելեաց նոցա հարկաւորիմք արժանաւորս զրել: Իսկ Ներբովթ որդի Վուշայ որ ի Վամայ՝ յոյժ ուժգնագոյն ոչ միայն քան զառաջինս ուրուականաց լինել, այլ և ոչ չերակլի որ յետուստ՝ մոլի բռնաւոր, որով և զՏրովական դժուարամարտիկ իրս քաջապէս և կարողաբար վանեալ՝ աստուած ի նոցանէ ասացաւ, նա և ոչ աշխարհակալին Աղէքսանդրի Մակեդոնացւոյ, քանզի նա խաբկանօք առն մոզի և կախարդի ասաց լինել որդի Ամովնայ և Արամազդայ, այլ ոչ ուրացաւ մահկանացու զոր Իսկ սա ասաց զիկքն հնագունիցն լինել անժամանակ Բէլ՝ ոչ հայր աստուծոյ, այլ և հրամանատու Արամազդայ: Որ և այլոց կարող տուիչ լինել ժամանակաց, որպէս և արանցն որ յառաջ քան զջրհեղեղն քառասուն ևս աւելի բիւրս ամաց և դարս փոխադրական այլաձևս և խժականս, շարս և ներս և սոսս¹, նոյնպէս և զանուանս նահապետացն կեղակարծութեամբք այլաբանել. յորացեալ և ապաստանեալ ի յոյժ բազկի և ի յաղթանդամութիւն² հասակի, քանզի ասեն զբարձրութիւն նորա լինել վաթսուն կանգուն. որոյ սերմանք յիմարութեանն պատուեալ առ Ռաբելացիտն պահեցաւ մինչև ի ժամանակս Աղէքսանդրի Մակեդոնացւոյ. զոր և

1 Հին օր.՝ սոսոյ:

2 Հին օր.՝ ի յաղթամագամութիւն:

անդրի ոսկեղէն կանգնեալ թագաւորին Ռաբելացւոց՝ արձան-
քաջութեան առ ի յիշատակ: Եւ թէպէտ յայնմանէ վրիպե-
ցոյց ձջմարիան Աստուծոյ պատուհաս՝ այլ չարն սովորական
բնաւորեալ պահեցաւ անվրէպ: Որ յիտ բազում ժամանակի
ծախք պիտոյից ասացաւ պատրաստել թագաւորին ըստ ան-
յաղթ բռնութեան և մեծութեան որովայնի կերակուր Ռէ-
լայ: Որպէս և Յոյնք հրբեմն համբաւեցին՝ Հերակղէս աս-
տուած յիսուն կոյս ի միում գիշերի ապականէր. զծանականաց
և զամօթալիաց իրս՝ քաջութեան ասել՝ ըստ այսմ զարմա-
նալիք և Ռաբելացւոցն Ռէլայ ասացաւ, երկոտասան արդու
ալեր և քառասուն ոչխար ի միում գիշերի ուտել Ռէլայ-
վանն որոյ պարծանօք իմն խնդալից սրտիւ ասէ թագաւորն
Վանիէլի, դու ընդէր ոչ կրկիր պագանես Ռէլայ, եթէ ոչ
տեսանես որչափ ուտէ և ըմպէ:

Ո՛վ Ռաբելացի կոյր՝ ունելով խելապատակ ցնդեալ ի
մկանց և ի խլրդից. եթէ ոչ այլ ինչ յակն ունելեաց բարւոյ
ունիցիս ասել, զի՞նչ ինչ բարգաւաճանք քեզ լրութիւն անյագ
որովայնին Ռէլայ իցէ: Ո՛վ յիմարութեան առաջնոցն. որ-
պիտի կատաղութիւն և զիւտք զիւացն նախկին ժամանակաւ
սպրդեալ մուծաւ յաշխարհ, ապստամբութիւն առ Աստուած
և տրտմութիւն սրբոց հրեշտակաց, և պատճառ վտանգաւոր
մահու ծառայիցն Աստուծոյ յաւուրս ապագայիցն. որով
ժամ և դէպ իսկ է, առ յայնժամ զարժանապէս նոցա ասել
փոխարէն և անմեղադրելի բազմաց, եթէ այնչափ մթերեալ
համբարք կերակրոց կուտեցին ի հալոցսն Ռէլայ՝ ոչ ապաքէն
ըստ այնմ և կէքն ի նմանէ լինիցին շահ ի փառս Ռաբելա-
ցւոցն ըստ կարծեաց նոցա: Ապառնայ և աստուածային դա-
տաստանն Երեմիայիւ, ցաւուր յայնմիկ խնդրեցից զվրէժս
ի Ռէլայ ի Ռաբելոն, և հանից զոր կկուլն՝ ի բերանոյ նորա:
Վանգի առաջնոցն ուրուականք և սուուերականք ոմանք՝ ըստ
իւրաքանչիւր կարծեաց թուելոց վրիպեցան յաստուածա-
ծանօթն գիտութենէ հոգեշահ նահապետացն:

Իսկ Ներբովթ ինքնադիմաբար ասաց զինքն աստուած, և
թագաւորեալ ի Ռաբելոնի սաստիկ զօրութեամբ՝ առնէր և
նշանս կախարդութեամբ և առ աջօք մինչև ի վարմացումն ա-

մենեցուն: Եւ տիրեաց ամենայն ազգաց որ ի նիւթոյ երկնից. և ետ հրաման ահիւ մեծաւ՝ ամենայն ուրիշ կանգնել զպատկիր իւր և երկիր պազանել իբրև աստուծոյ և զոհս մատուցանել. որ և սկիզբն պատկիրապաշտութեան եղև: Ոչ կարծողականս ինչ ըստ առաջնոցն Բէլայ ասացելում, կամ այլոց աստուերականացն երևելոց, երազականաց և խաբեբայ դիւաց, այլ ձեռագործ մեռելականս իսկ եցոյց ի պաշտօն, զոր սովորութիւն թէ առցէ ոք արդեօք ասել ի վերայ Փաղեբայ որդւոյ Եբերայ և կամ Առանայ որդւոյ Թարայի: Վանգի սոքա յառաջ քան զհարս իւրեանց ասին վախճանեալ. և հարքն ի գութ խանդաղատանաց գպատկիրս որդւոց նկարեցին, ըստ ասացելումն ի Սողոմօնէ, եթէ «հայր թախծեալ տարաժամ սգով՝ վասն վաղամեռիկ լինելոյ որդւոյ արար պատկիր»:

Իսկ եթէ սովորութիւնն այլանդակեալ ի չարէն ի սոյն, կանգնել պատկիրս սկայից և քաջաց և բարբարոսական՝ թագաւորաց ի պատիւ, առ այսուիկ և ի պաշտօնս դից յարեցան՝ դիպողագոյնս և զայսուիկ է ասել ըստ օրինակին Բէլայ, որ և ամբարտաւանեալ մոլեգնականս տալ հրաման զանխորհուրդ միաբանութեան զրաջան վաստակոց, կանգնել բուրգն յերկրէ, որոյ գլուխն հասցէ յերկինս. և կանխավազ ցրումամբն ի վերուստ՝ զմիաբարբառ լեզու մարդկութեան շփութեաց յայլարան խլրտիւնս. միմիայն մնացեալ զիւրականն պահելով լեզու. որ Եբրայեցւոցն ասի նահապետ Եբեր որդի Սողայի, որ ոչ հաւանեցաւ մտանել յանմիտ խորհուրդ շինութեան աշտարակին. և աստի գիտելի է մեզ բարբառն առաջին Եբրայեցի լեալ:

Ելլ անժամանակն Բէլ ծախի ժամանակաւ, նշկահեալ ի Հայկայ որդւոյ Թորգոմայ, որ ի տանէ Յաբէթի, որով քամահէ զորսորդականն Վամայ, անարգէ ասելով, «ոչ միայն զի չես աստուած՝ այլ շուն դու, և հրամակ շանց՝ որ զկնի բոտողեալ սահին»:

Աստանոր ի դէպ կլանէ մարգարէախառն օրհնութիւնք մեծի նահապետին և աշխարհահօրն՝ Նոյի յասելն՝ ընդար-

1 Ելլ օր.՝ բարբարոսաց:

2 Հին օր.՝ աշխարհահօրն:

ձակեցէ Եստուած Յարէթի, և բնակեցէ ի տան Սիմայ: Քանզի Եսիականք արևելից Սիմայ լիալ վիճակ՝ խոյս տուեալ Հայկայ գայ հատուածեալ ի Բէլայ ի Բարեկոնէ յարևելս Եսիական. և Ներբովթայ յանդուգն զօրութեամբ հետամտեալ¹ հրոսակաւ մեռանի ի Հայկայ, հարեալ նետիւ, զոր ոմանք ի պատմագրաց ասեն՝ փախստեամբ դարձեալ զնաց յԱսորեստան: Եւ այսոքիկ վայրապար բանք. զի լայնագոյնս ևս վասն այսորիկ պատմէ մեծ քերթողն Մովսէս, և զօրինակ մահու նորա, և որպէս զմռեալ զի նորա բարձաւ ի դաւառն Հարքայ ի տեսիլ բազմաց: Եւ ժամանակ բռնակայութեան նորան ամբ Կ, զոր ոմանք ի պատմագրաց ասեն հայր սորա զՄեստրիմ, որ կոչի Մեծրայիմ, այսինքն Եգիպտոս, վասն ժառանգութեան սահմանաց Եգիպտոսի. քանզի Եթովպացի իսկ ասի Քուշ որդի Քամայ. զոր զիրք Արարածոցն հայր Ներբովթայ ասեն, և Եթովպիայ է մասն Եգիպտոսի և ամենայն Լիբէաստաննայց:

Իսկ ըստ պատմագրաց՝ կարգ ծննդաբանութեանդ ունի զայս օրինակ. Քամ ծնանի զՔուշ, Քուշ ծնանի զՄեստրիմ. իսկ զիրք Արարածոցն ասեն զՆերբովթ. այլ ըստ պատմագրացն՝ Մեստրիմ ծնանի զՆերբովթ, Ներբովթ ծնանի զԲար, Բար ծնանի զԱնիբիս, Անիբիս ծնանի զԱրբէլ, Արբէլ ծնանի զՔայաղ. Քայաղ ծնանի զՄիւս Արբիլ, Արբիլ ծնանի զՆինոս զայլն Շամիրամայ: Եւ զի ասեն զՆինոս թագաւորեալ յետ Բէլայ՝ անփոյթ զայսքաննօք արարեալ. զի ի մատիանս առաջնոցն ունէին պատուէր ի թագաւորացն զնշանաւոր իրս քաջաց զրիլ, և ոչ վատաց. այլ և նկարագիրս ոմանս պատկերաց զպատկեր քաջաց արականս և շքեղաւորս կենդանագրիլ: Իսկ զվատացն և զնուազագունիցն՝ լոյծս և կանացիս², և միայն վերնագրութեամբ և կիթ նշանակեալս:

1 Այլ օր.՝ զհետ մտեալ

2 Այլ օր.՝ և կանանցիս:

ԳՎՈՒՎՈ Գ.

Վասն Ասորեարանեայց Ռաբա-որո-նեանն. և ընդ սրբա Օրո-
դաշո և Մանիսոյ կայեալ Գրա-որո արեւելեց կողման, և ծառ
ոսմանց նոցա:

Յոյցք ժամանակացս այսոցիկ, ըստ որում յառաջագոյն
ասացաք, որ յաւուրց անտի Ռէլայ մինչև ի Նինոս՝ երևելիք
ինչ և նշանաւորք ի մատենիցն առաջնոցն ոչ հրեի, թերևս
ի բազում խափանմանց: Նախ զի և լիզուքն շփոթեալք՝ ու-
նէին զանմիարանութիան փոյթս, կամ թէ զի և վատութիւնք
քաջաց հարկեալք ոչ գրեցաւ ի մատենագրաց անտի Վաղ-
դէացւոց. դարձեալ զի թէ և գրեցաւ ևս՝ այլ քաջութիւնք
արութեանն Նինոսի, ըստ օրինակի Ռէլայ, առաւել ամբարձաւ
անձնասէր ամբարտաւանութեամբ՝ զինքն գոլ ասել սկիզբն քա-
ջաց և թագաւոր առաջին, զի և զմատեանս առաջնոցն մե-
ծասաստ ստիպով ի մի վայր գումարեալ՝ հրամայեաց այրել զի
և հետք ևս յիշատակի այլոց անուանեաց մի երևեսցի, բայց
ինքեան միայնոյ: Վանդի և սա ասի թագաւորեալ ամենայն
Եսիաստանի և Նիբէաստանի, բայց միայն ի Հնդկաց. որ և
զՆինուէ քաղաք առաջին արքունեաց շինեալ յԱսուրայ, զոր
աւերեացն Ներրովթ՝ սա վերստին շինեաց ի պատիւ անուան
իւրոյ: Եւ զՕրոդաշտ մոզ արքայ Վակտրիացւոց և Մե-
դաց ընկձեալ հալածեաց մինչև ի սահմանս Խիփտաղաց,
հզօրապէս տիրեալ բովանդակ Խուժաստանի և կողմանց արե-
ւելեց և Պարսից, անդր ևս քան զՎահի և զՎեպուհան, ի
Վովմայիդ և ի Վուզրան, ի Շիրիբամամական և ի Խոճի-
հրաստան, և միանգամայն ասել մինչև ի ծովն Հնդկաց՝ յոյժ
արութեամբ և քաջութեամբ վանեաց ամն թք. և ի վախճա-
նեղն իւրում, քանզի էին որդիք նորա յոյժ մանկագոյնք՝ ևս
զիշխանութիւնն կնոջն իւրում Շամիրամայ, որ և նա քա-
ջագոյն ևս տիրեաց ամենայնի, որոց և Նինոս, և զՎաբելոն
պարսպօք ամրացոյց և զհակառակութիւն Օրոդաշտին հնա-
զանդեալ ընդ իւրով ձեռամբն նուաճեաց ի ծառայութիւն:

Եւ քանզի վավաշտ մոլորութեամբ վարելով ոչինչ փոյթ զորդւոց իւրոց առնէր՝ ամենաճախ գանձիւք առատաձեռն պատուով հոմանեաց և եթ ունելով ուշ՝ կացոյց զՕրադաշտն ի վերակացութիւն Բաբելոնի և Խուժաստանի և ամենայն արևելեաց Պարսից. և ինքն գնացեալ յԱսորեստանէ յերկիր Հայոց, ի տոփանս համբաւուց ուրումն Հայկազնոյ: Եւ թէ որպիսի օրինակաւ գալուստ նորա և պատերազմ վասն սորին իրաց, և արիական ձեռակիրտացն շինուածք, որ և յոյժ արժանաւորք զսրմանայեաց, և դարձեալ ապստամբութիւն Օրադաշտին և մահն Շամիրամայ և բան յուռթիցն որ գնմանէ՝ այս ամենայն գտանի յայլոց ասացեալ. որ տիրեաց ամս իջ: Եւ առեալ զիշխանութիւն Չամեայ որդի նորա, որ յանուն հօրն իւրոյ կոչեցաւ Նինուաս. որ տիրեաց Ասորեստանի, այլ և ի ժամանակս ինչ Հայոց, ոչ ինչ փոյթ զբազմացուցանելով՝ Հեշտասէր և անպատերազմասէր մտօք վարելով կեայր ի խաղաղութեան:

Իսկ զկողմանս արևելից Պարս այնքան ունելով Օրադաշտին՝ յայնմ հետէ ոչ երբէք հարկէր Ասորեստանեայց. նա և պախարակելով զԲէլայան և զայլոց դիւցազանց, իբրև զկարի իմն հնագունից և զանյայտից զինքեանս ասաց նոր առասպելութիւն. միանգամայն և միահաղոյն որոշել զՊարս և Մարս ի Բաբելացւոց, զի ուսմամբ և անուամբ մի ևս ասիցի ունել հաղորդութիւն ընդ Ասորեստանեայս: Եւ այսպէս զառաճանէր, զԱճմ որդի Նոյի ասել նոր Օրուան, որ և սկիզբն աստուածոց: Սա ցանկացաւ լինել, ասէ, հայր Արմզդի և ասէ՝ իցէ՛ եթէ լինէր իմ որդի Արմիզդ անուն, որ արասցէ՛ զերկինս և զերկիր. և յղացաւ Օրուանն երկուորիս. իսկ խարդախն ի նոցանէ ստիպեալ նախաժաման կին յառաջ: Եւ հարցեալ Օրուանն, ո՞վ ես դու՝ ասէ, ես եմ որդին քո Արմզդ. և նա ասէ, որդին իմ Արմզդ լուսաւոր է և անուշահոտ, դու խաւարային ես և չարասէր: Իբրև կարի թախանձեաց՝ հո նմա իշխանութիւն հազար ամ: Յետ հազար ամի ապա ծնաւ Արմզդ, և ասաց ցեղբայրն. հազար ամ

1 Հին օր.՝ ասացէ:

անսացիալ իմ քեզ, արդ դու ինձ անսա: Աւ գիտացեալ Արհմին զյետարկելն իւր՝ խնեալ ստամբակեաց Արմզդի, հակառակ աստուած լինելով: Արմզդ արար զոյս, Արհմն արար զխաւար. նա արար զկեանս, սա արար զմահ. նա արար զհուր, սա արար զջուր. նա արար զբարի, սա արար զչար, և զի մի մի ըստ միոջէ ասացից, այլ համանգամայն ամենայն բարիքս Արմզդի է և լաւք, և չարք և դւք՝ Հարամանւոյն: Արդ ո՞վ որ արժանի յոյժ ծաղու զբանք ուսմանս այսորիկ համարեսցի. ո՞վ ասասցէ յիմար արքային Չարադաշտի՝ ասա՛ ճրափաստակ աստուծոյք քո Արմզդի՝ չաշխատել տարապարտ, գուցէ ներհակդ առ ընթեր կալով՝ ի միում ժամու բարկացեալ, և զքեզ ևս վարատիցէ:

Վարձեալ ասէ նոյն յիմար Չարադաշտ, եթէ դէպ եղև լինել պատերազմ Արմզդի ընդ Հարամանւոյն. և ի սաստիկ սովոյն ելեալ Արմզդի յածէր ընդ վայրս ի խնդիր կերակրոց. և տեսեալ զուարակ մի՝ գողացաւ և տարեալ մեկուսի յազեաց զնա և կարկառեալ քարամբք՝ մնայր երեկոյինն, զի տարցի անյայտաբար զգողաւսն առ իւր և լցցէ զսովառնութիւն իւր: Աւ եկեալ երեկոյին խնդալից՝ ակն ունէր առնուլ կերակրոյն, եզիտ ապականեալ և գիշակիր. զի մողեք և կովիդայք, քարաթաթօշք և բնդուռնք ի վերայ եկեալ կիրան զորս նորա: Արդ յայսմ հետէ ըստ նեպուկի՝ գեաղջն կապճահամար ժժակք յամենայն ի դուռն արքունի ի սատակումն եկեսցեն. զի սքբա վնասակարք առ աստուծոյն եղին: Վագոււմ և այլ ինչ զառանցականս բարբանջանաց օրինադրեաց: Աւ զայսոսիկ ոչ վայրապար ինչ հհաս մեզ գրիլ, այլ զի բազում նեղութիւն և սուր, ի ձեռն այսր սատանայական ուսման՝ սպառեալ կործանեաց զերկիրս Հայոց, որպէս և ցուցանէ քեզ պատմութիւնք սրբոց Վարդանանց, զորս զրեաց երանելի քահանայն Նղիշէ: Չոր և այժմ իսկ դեռ ունին զսոյն ասել որդիք հրապաշտիցն:

Իսկ Մանիթոպ արքայ Խեփտաղաց ևս յաւելուածով զայսոսիկ հաստատէ. ոչ ասել զհուր արարած Արմզդի, այլ

1 Հին օր.՝ նեպակի:

քնուկթիւն Որմզդի, և Հեփեստոս և Պոռմիթոս, որ է արեգակն և լուսին՝ գողացան զհուրն յՈրմզդայ և մասն ինչ հտուեն ի մարդիկ. և երկիր պանդոկի սպանդարամետ աստուծոյ է, ոչ ստեղծեալ՝ յումեքէ, այլ որպէս երեւի՞ նոյնպէս էր, և կայ մնայ, և զմարդ ինքնածին:

Տայս և ես իսկ տեղեկացեալ գիտացի ի բազմաց, յայնցանէ որ Շախրիքն կոչին. որոց դէպ ելև ինձ հանգիպել եկելոց ոմանց ի յԱպղաստան աշխարհէ, որք անուանէին զինքեանն համակդէնս, այսինքն ամենագէտ ի հաւատ կրակի, և զսոյն իսկ ասէին զայսոսիկ այլովք զազիր չարեօք: Եւ զնախնին մեր Նդամ ոչ ասել առաջին մարդ, այլ այլոյ ումեմն որդի Շուռելայ, արրուտարոյծ ուղտուց, զգուհայ յանծանօթ աշխարհի և անհաւատարիմ յայնմ գտեալ՝ հալածեալ եղև կնաւ իւրով ի միջոց երկրի, և այսինն եկեալ ցեղապետ մեր եղև: Եւ իմ զհետ երթեալ բանից նորա հարցանէի՝ ո՞ւր ուրեք ասէք լինել զերկիրն զայն անծանօթ. և նոքա ասին. «լեառն մի է յոյժ անհնարին բարձր, որոյ անդր քան զնա չիք բնակութիւն մարդկան».—զոր և ես գիտեմ յաշխարհագրութեանց անտի Պտղոմեայ՝ զՆմաւոն լեառն յարևելս, որ արդարեւ բարձր է քան զամենայն երկիր, անկոխելի ոտից մարդոց, հազիւ ուրեք ակնակառոյց աչօք նկատել զկատար լիբինն, իբր թէ մերձ առ երկնիւքն իցէ.—Եւ ասէին այնորիկ զորոց և բանս է, եթէ զի մասն ինչ լիբինն յայնմիկ հասեալք բազումք ի մերոց՝ տեսանեն զկողմանս արևելից, դաշտ յոյժ մեծախիստ, լայնատարած, հարթայատակ, անվայրափակ առ ի սահման, անբաւական ի տեսութիւն աչաց, սաստիկ լուսով զարդարեալ ի գիշերի, բազմակերպ երևամամբ, և ի տունջիան ամպ թանձրախոտ իբրև զթաղ լմեալ բալաձև սպիտակափայլ յոյժ. զայնմանէ ասէին՝ երկիր օտար անծանօթ: Եւ ես զայլովք հայեցեալ բանիւք քամահալ՝ ուժգնակի կարծիք ի միտս իմ ընթացան առ ի հաւատ ասացելոցս վերջնոյ, թերևս և այն իցէ երկիր բնակութեան առաջին մարդոյն. քանզի արդարև զգալի և շօշափելի էր դրախտն, և ոչ իմանալի կամ ի մէջ

1 Հին օր՝ աստուած է, որ ստեղծեալ:

Իրկուց աշխարհաց, որպէս որք զՅովրեղենին համբաւնն. այլ
 և ոչ տարարարձական, որպէս և արդ ևս ոմանք կարծեն,
 ոչ զիտելով զասացեալսն ի Տեառնէ աւսագակին՝ այսօր ընդ
 իս իցես ի դրախտին: Քոր և Աղէքսանդրի Մակեդոնացւոյ
 ի դէպ էլանէ առ Ողբմարիթայ վիպագրութիւնք. թերևս ի
 մասն ինչ արտաքոյ սահմանաց դրախտին հասանել. և անծա-
 նօթ զարմանալի ծառոյն դէպք՝ ի միում աւուր ունել ած-
 մունս փոյթ ընդ փոյթ. և դարձեալ սուգականութիւնս յան-
 կարծօրէնս լինել, որոց և շիթք ցօղոյն ունէր զանհամեմատ
 անուշահոտութիւն: Եւ ոչ արմատոցն միայն օտար և անի-
 մանալի սարասիցն տիպք, այլ և աներևոյթ պահպանողական
 և անհպելի զգուշաւորութիւնն. որք և ի մերձեալն անգամ
 տանջեալ լինէին յաներևոյթ զօրութիւնէն, զոր ես ոչ հաւա-
 նիմ ասել ի դիւաց. «և զտանջողացն, ասէ, զճողփիւնն լսէպք,
 և զհարուածսն կեեալս ի վերայ թիկանցն տեսանէպք, բայց
 զտանջողսն ոչ տեսանէպք: Եւ ձայն իմն գայր՝ մի ժողովել
 և մի հատանել, թէ ո՞չ եղիցի անձն այն մեռեալ, և ժանտ
 ախտիւ սատակեսցի գումարտակգ: Եւ ահաբեկ երկիւղել ի
 բաց կացաք յայնմանէ:՝ Եւ և զայլ հիացաժանսն որ ըստ
 այսոցիկ ուսցիս ի նորից գրոց. և յետ սակաւու միոյ ասէր,
 «բազում անգամ աղաչեցին զիս բարեկամքն դառնալ, և ես ոչ
 կամեցայ, քանզի կամէի տեսանել զկատարած երկրի. և ան-
 դուստ խաղացեալք ընդ անապատ ճանապարհ գնացաք ի
 ծովակողմն կոյս, և ոչ ևս այնուհետև ինչ ոչ տեսանէպք, ոչ
 հաւ և ոչ գազան, բայց զերկին և զերկիր: Եւ զարեգակն ևս
 ոչ տեսանէպք, այլ ընդ աղօտ օդ յաւուրս թ, և եկեալ ի
 տեղի մի ծովային և զվրանսն և զբանակն զամենայն ի ներքս
 եգեալ մտանէպք ի նաւսն, և նաւէպք ի կղզի մի ծովուն, որ
 ոչ էր հեռի յերկրէ, յորմէ լսէպք խօսս մարդկան հելենական,
 և օրք խօսէինն ոչ տեսանէպք: Եւ զինուորք ի մահու վտանգ
 տուեալ զանձինս՝ ի զոյղս անցանել ի նաւէն ի կղզին. և
 խեցգետի մի ել, կորզեալ ձգեաց ի ջուրն զինուորս թ: Եւ
 անցեալ գնացաք ի տեղեացն երկուցեալք, և եկաք յերկուս
 աւուրս ի տեղիսն, ուր արեգակն ոչ ծագէ. և կամեցեալ իմ
 պատմել և ձեռնարկել տեսանել ի ձեռն ծառայից, ուր էր

Երջանկացն վայր՝ Սաղղիսթենէս իմ բարեկամ խրատ ետ ինձ
 մտանել Հանդերձ բարեկամք ի, և մանկամբք ճ, և զինուորօք
 ոճ միայնովք: Եւ արտաքոյ յետ ճանապարհին իմացաք էշ
 մատակ, որ ունի յաւանակ. զորոյ կապեցաք անդէն գյաւա-
 նակն ի բանակին. և ի մտանելն մերում լարօք Հնդետասան՝
 հաւք հրկու պատահեցին մեզ, որ ունէին մարդկեղէն երեսս,
 և մեծ էին քան զհաւսն որ առ մեզ լինին, և հելլենական
 խօսիւք ի բարձանց աղաղակեցին, «զի՞ զվայր կոխես զաս-
 «տուծոյ զտուն տեսանել, Եղէքսանդրէ. ընդ կրունկն դարձիր,
 «Թշուառական, քանզի զերջանիկ կամարարացն՝ կղզիս կոխել
 «ոչ կարես. զի՞ յերկինս կրանել բռնանաս»: Եւ իբրև լուայ
 դայս՝՝ զօղոճումն և սարսափումն զիս կայեալ յահէ յերկեղէն
 եկելոյ. ի հարկէ լուայ աստուծայնոյ սքանչելի ձայնին որ ի
 հաւուսն ասացեալ եղև. — և դիպողագոյն է առ այս հրեշ-
 տակս զայնս ասել. քանզի բանականն յերիս այսոսիկ տեսանի.
 ի հրեշտակս, ի մարդիկ և ի դևս. այլ ոչ ի հաւս կամ ի
 յայլ կենդանիս. — Վսկ սահմանք վայրիցն ահաւորք և զգալիք
 միանգամայն և արտաքոյ զգալեաց. ի խնամոտ և ի զգուշա-
 ցուցիչ աներեւութականացն պահպանեալ ըստ օրինակի ցանկոյ
 ամրագունի, որ ունիցի արմատս ինչ ինքնաբոյսս և սակա-
 ւախնամն, որ արտաքոյ պարսպեալ բուրաստանին արքունի
 կացցէ: Եյսպիսիք իմն ինձ թուեցեալ համարեցան այնոքիկ
 վայրք. այլոց որպէս կամք իցնն: Եւ մեք զայլս ի բանիցն
 առասպելականաց և որ անպատճառ սոյն է ասացեալ ըստ
 նոցայցն արժանաբանութեանց առ ի յեղծումն առցուք. զոր
 աւանդեցին խաւարայած արևելականքն, Օւրաղաշտ և Մա-
 նիթոպ իւրևանց հաւանելոցն, որք ասեն զհեփեստեայ զողա-
 նալ զհուրն յաստուծոյն, մասն ինչ մարդկան շնորհել և զյո-
 լոմն ինքեան ունել, և զհեփեստիս ասին կաղ յերկոցունց
 օտիցն, և կայծակնավարս ունի ի ձեռնն աքցանս և կռանս,
 և նստեալ դարբնէ մարդկան: Արդ եթէ զկէսն Որմոզի գո-
 ղացաւ կաղն, և նա ոչ գիտաց, զիարդ իցէ աստուած կիսա-
 կտուրն և ի կաղէն գողացեալն: Վարձեալ զի երկիրպագէ

1 Հին օր.՝ կամարացն:

2 Յայլ օր.՝ չիք՝ և իբրև լուայ գայս:

հրոյ, և ոչ արեգական որ է Հեփեստոս, մասն աստուծոյ ասելով, զիւնրդ իցէ, զի գողն և ապիկարն իբրև զաստուած երկրպագիցի: Այլ և զհուրն, զիւնրդ մասն աստուծոյ ոչ ամաչնն ասել, որ ի բախմանէ քարի և երկաթոյ կայծակունք արտաթափին, այլ և ի փայտից ընդ միմեանս յիրար շփելոյ, որպէս և անուոյ բնաւորեցաւ լինել, որ ի սաստիկ շքազայտութենէ սայլեցն բազում անդամ և առեղք փայտիցն վառմամբ հրոյ հրգեհին: Նա և ջուր մաքուր յապակի զուտ և վճիտ արկեալ, ի տապ արեգականն զնելով, և զնիւթ հրոյն առ ընթեր՝ ի շողոյ անտի արևակէզ եղեալ տոչորի նիւթն: Եւ արդ զի այսոքիկ այսպէս իցին՝ որպիսի ինչ առ մոխրապաշտնն առ այնս իմանալի է, որոց դատաստանն ի բնէ ոչ դատարկանայ¹ ըստ գրեցելումն, և կորուստն նոցա ոչ նիրհեսցէ: Եւ թիրևս զանդիտութեան ոք ունիցի ասել զպատճառ. այլ աստուածայինն Պողոս ճշմարտագոյնս զայսոսիկ յայտնէ ասելով՝ «Ճանեան զԱստուած, և ոչ իբր զԱստուած փառաւորեցին կամ գոհացան. այլ նանրացան ի խորհուրդս իւրեանց, և խաւարեցան անմտութեամբ սիրտք նոցա. զանձինս առ իմաստունս ունէին յիմարեցան. և փոխեցին զփառս անեղծին Աստուծոյ ի նմանութիւն գոյիցս եղծանելացս: Եւ զյաճախութիւն ամբաստանութեանն ունի բողոք, թէ նախ զբնութեան օրէնս անարգեալ, և յերեսացն Աստուծոյ անկեալք եղին: Աւստի պարտ իսկ էր նախ զանձանց և կիթ գիտել, և ապա յերեւելացս աստի զճարտարապետն սոցա իմանալ. «զի աներևոյթքն աստուածայինք յարարածոց աստի, ասէ, իմացեալ տեսանին, այսինքն մշտնջինաւորութիւն և զօրութիւն և աստուածութիւն նորա, զի ոչ գտանիցին ամենեկին տալ պատասխանի»: Եւ թէ որպէս գիտելի զայս. և արտաբնոցն ուշիմագոյնքն ասին, կիթէ ամենայն մարմին շարժուն՝ յայլմէ բնաւորեցաւ շարժիլ. քանզի ոչ կիթէ մարմին ինքնաշարժ է, այլ հոգին է ինքնաշարժ. արդ տեսանեմք զերկնային մարմինն, զի կարգաւորաբար անդադար շարժութիւն ունի, այսինքն արեգակն և լուսինն և աստեղք և այլք նոյն-

¹ Այլ օր.՝ ի բնէ անտի ոչ դատարկանայ:

պիսիք. և յայտ է թէ յայլմէ շարժի. և եթէ յայլմէ՝ ապա ուրեմն է՝ ոմն, որ շարժէ զերկնային մարմինն: Եւ վասն զի մի և նոյն շարժումն է երկնի՝ յայտ է եթէ ի միոջէ ումեմնէ է և ոչ ի բազմաց. զի թէ ի բազմաց էր՝ այլայլակ և շփոթեալ լինէր ի բազմաց շարժումնն և ոչ կարգաւորաբար Եւ վասն զի մշտաշարժ է երկինն՝ յայտ է եթէ որ շարժէն զնա՝ անբաւ զօրութիւն ունի. զի թէ բովանդակ զօրութիւն ունէր՝ ոչ Հանդուրժէր անդադար շարժել զերկնային մարմինն. ուստի յայտ է թէ և անմարմին է, զի մարմինն՝ բովանդակեալ զօրութիւն ունի, և ոչ կարէ Հանապազ շարժել զերկին կարգաւորաբար. և յայսմանէ յայտ է թէ անեղ է. զի եղևիւն՝ ի նիւթոյ և ի տեսակէ է, որ ի նիւթոյ է՝ ոչ է անմարմին, և ոչ անբաւ զօրութիւն ունի: Եսկ նա անեղ է և անբաւ, և ոչ յումեքէ եղևար. և որ անեղ՝ նոյն և անապական և որ անապական՝ նոյն և մշտնջինաւոր. իսկ մշտնջինաւորն՝ է անսկիզբն և անվախճան: Եպա ուրեմն յայտ է ըստ ասացիլոցս, եթէ որ շարժէ զերկնային մարմինն՝ մի է և անբաւ զօրութիւն ունի և անմարմին է և անեղ է և անապական, և ինքն ոչ յումեքէ, և այլք. ամենեքեանք նովաւ. իսկ այսոքիկ ոչ այլ ումեք արարածոցս պատշաճին, բայց միայն միոյ Լստուծոյ, և նա է Երարիչ: Եւ այսոքիկ իմաստնագոյն զիւտք. իսկ մեք աստուածեղէն գրոց Հեռեհալք՝ ոչ յօտարաց աստի Հաստատեմք զճշմարտութիւն, օն անգր. այլ ըստ օրինակի ասացիլումն ի Տեառնէ Մովսէսիւ՝ առ ի յանդիմանութիւն արտաքնոցն, զճարպ մեռելուտուոյ տանել ի գործ ինչ արտաքին, այլ ոչ թէ ի կերակուր:

Գ Լ ՈՒՒՍ Գ.

Եթէ ո՛րեւէն կարճ ըստ կարճի եկաց խաբաւորութիւնն Լսորեսարանեայց մինչ ի Միւրա Պարսիկ:

Բնաբանաբար իսկ Հեռեհալ մեր կարգի ազգարանութեանս որ վասն առաջի կացիլոցս մեզ փութոյ Լսորեսարանեայց թագաւորութեանն, զոր պայազատեաց առաջին Չամեսոս,

որ և Նինուաս, որդի Նինեայ և Շամիրամայ, ի թփ ամի կենաց Աբրահամու նահապետի, տիրեալ ամենայն Ասիաստանի և Հայոց: Որ և յիտ մահուանն Չարաղաշտին դարձեալ միապետեաց ամենայն արևելեաց Պարսից ի հարկի հնազանդութեան ունելով, խաղաղասէր կենօք ամս լը և յիտ նորա Արիաս որդի իւր որ և չորրորդ ի Նինեայ՝ ամս լ օյլ և ամենայն թագաւորք Ասորեստանեայց որդի ի հօրէ առեալ զելիանուութիւն ունէին, ոչինչ արժանի յիշատակի ուրուք գործեալ և ոչ ոք ի նոցանէ նուազագոյն քան զի ամ կալաւ զելիանութիւն. զի անպատերազմասէր և խաղաղասէր բարք նոցա յամուր զգուշութեան պահէր զնոսա. քանզի ի ներքս նստելոյ յարքունիս՝ ոչ ոք տեսանէր զնոսա, բայց թէ հարձք և արք կանացիք: Եւ արդ են՝ մի ըօտ միոջէ թագաւորք Ասորեստանեայց այսոքիկ, զորոց զանուանս և զժամանակս զլիաւորելով նշանակեցից փոքր ինչ որ և առ նոքիմբք եղեն:

Նինոս որդի Արբէկայ ի ցեղէն Քամայ ամս թփ. սա վերստին կանգնեաց զթագաւորութիւնն Նեբրոդայ՝, որ ասաց զինքն Բէլ: Շամիրամ կին նորա ամս իփ. սա ելեալ ի Հայս պատերազմաւ արար ընդ իւրով ձեռամբ. սա դարձեալ միապետեաց զՊարսս. յիրրորդ ամին եղև որդի աւետեաց Աբրահամու Իսահակ. ի վերջին ամի սորա եղեն Եսաւ և Յակոբ, որ կոչին երկու նահապետք. . . . ի վերջին ամի սորա տիրեն Եգիպտացւոց հովիւքն . . . .³:

Ի սորա ին ամին Թէսաղացւոց առաջին թագաւորեաց Բէդդըքոս ամս լէ. ի սորա լէ ամին համբաւեալ ջրհեղեղն Ուգզէգայ: Բաղէոս ամս թփ. ի սորա իփ ամին վախճանեալ Յակոբ մարգարէանայ վասն հեթանոսաց կոչմանն: Ազտագաս, ամս լփ. առ սովաւ Պրոմիթէս այր իմաստուն երևեցաւ: Մամիզոս ամս լ և ի թփ ամի սորա վախճանի Յովսէփ: Մաքաղիս ամս լ առ սովաւ Ատղաս՝ աստեղագէտ երևեցաւ: Չփիքոս, ամս ի. ի սորա թղ ամին ծնանի Մովսէս մարգարէ: Մամիզոս միւս՝ ամս լ առ սովաւ այլ թագաւոր եկաց ի

1 Յամենայն օրինակ՝ արդէն:
2 Հին օր.՝ ներսոսայ:
3 Ի լուսանցն գրեալ էր այսպէս.

«Անմղազբութիւն իբնդրեմ, զի յօրե-
նակն այնց էր գրեալ»:
3 Հին օր.՝ Ազտաս:

Թեոսողեայ: Ապարիթոս ամն ի. ի սորա թ ամին զնացեալ Մովսէս յձգիպտոսէ առաքինանայր յանապատին: Եսկատադէս ամն ի. ի սորա ը ամին եղև Մովսէս առաջնորդ և օրինադիր Հրէից: Եմինէս ամն իե. ի սորա ը ամին Մովսէս մարգարէ վախճանի:

Ի ինի յԱզամայ մինչև յամն այս էլ ըստ Եօթանասնիցն թարգմանութեանն:

Ի էզդրոս ամն իե. առ սովաւ այլ բազում թագաւորք կացին ի տեղիս տեղիս: Ի աղեպարէս ամն ը առ սովաւ և Երզնացւոց թագաւոր նստաւ: Գամրիթէս ամն ը. առ սովաւ Պիզասոսն երևեցաւ, զոր համբաւեն ձի թեւաւոր էր: Չոփսարէս ամն ի. առ սովաւ Վիոնեսիայ զօրաժողովն ի վերայ Հնդկաց: Գամպերէս ամն ը առ սովաւ թագաւորք բազումք կացին ի տեղիս տեղիս: Պաննիաս ամն իե. առ սովաւ Տիւրոս քաղաք շինեցաւ: Սոփսարմոս ամն թե. ի սորա ը ամին Հերակղեայ նահատակութիւնքն եղին: Միթրէոս ամն իե: Մաւտանէս ամն ը. ի սորա իե ամին առաւ Ելիոն քաղաք ի յԱթենացւոց անտի, և Սամիսոնի եղին իրքն առ սովաւ: Տեաթեսայ ամն ի. Աթինևս ամն ը Վերիկիւզոս ամն . . .¹ առ այսու ժամանակաւ Վաւթ թագաւորեաց յԵրուսաղէմ. և թագաւորութիւնն Եսորեստանեայց նուաղեալ՝ բռնակայք ոմանք կացին ի նոցանէ ի կողմանս Վամասկոսի Վաւոսթինէս ամն իե Պերիտիադէս ամն ը Եփրատէս ամն ի: Եփրատանէս ամն ը: Եկրապաղէս ամն ի: Թոփնոս Աոնկողիոս², որ կոչի Յունարէն Սարգանապաղոս՝ ամն ի. սա անառակութեամբ զեղծ և ապական յիրս թագաւորութեանն եղեալ, որով առաջնակեալ ի նմանէ բազմութիւն զօրացն՝ արարին լինել նմա պատերազմակուր ի Վարբակայ և ի Իէզրոսէ՝³ Սարաց զօրագլխէ, մինչև անձամբ անձին արարեալ ի հուր սատակի:

Եւ են ժամանակք թագաւորութեանն Եսորեստանեայց ի Իէլայ և Նինեայ ամք րոյ. և Վարբակայ Մարի բարձեւոյ զիշխանութիւնն Եսորեստանեայց՝ զՊարզր Հայկազնեաց ա-

1 Ի լուսանցն գրեալ էր այսպէս. «Յայս տեղս այլ տարեհաշիւ մի պակաս էր»:

2 Հին օր.՝ Պոնկոուկիոս:

3 Հին օր.՝ Բեդիսոսէ:

պահարկէ՝ ի հարկարարմութենէ և թագապատիւ իշխանութեամբ մեծարեալ՝ տայ զօր բազում յօգնականութիւն, և զարձեալ հաստատէ զթագաւորութիւնն շայտոց. և զՆէղէփոս՝ իշխան Բաբելոնի կացուցեալ, ինքն զարքունինս յայնմ հետէ ի Մարս փոփոխէ, որ ձգեցաւ մինչև յամս Տօն. և ըստ ոմանց այլ նախկին թագաւորս ասելով՝ յաւելուն ժամանակս ամաց ճիւղ ասել: Եւ առ պատգիւք պատեհադոյնս իմն գտեալ իբրև յանիշխանութեան՝ ոմանք Եսորեստանեացք և Վաղղէացիք, յազգէ թագաւորացն որ յառաջադոյն՝ հատուածեալք՝ ի կողմանս Վաճապոսի և Նինուէի, զօր բազում գումարեալ՝ յետ ելլ ամի անիշխանութեան Եսորեստանեայց ի ձեռն Փուայ թագաւորեցելոյ դարձեալ տիրեն Բաբելոնի և ստորին Եսորուոց, որ կոչի Խուժաստան, նորոգեն և զառաջին արքունինսն լքեալս ի Բէլայ, որ է սուսն Եստորովայ. և բռնութեամբ Մարապարսացւոցն ոչ կարացեալ ընդդիմանալ՝ ի կողմանս Պաղեստինացւոց ելեալ պատերազմաւ պաշարեն զՄամարիա, և զի թագաւորութիւնն Երբայեցւոց յերկուս հակառակս բաժանեալ էր՝ հնազանդ իւր արարեալ Փուայ Եսորեստանեոյ առնու հարկս ի Մանասէէ արբայէ հազար տաղանդ արծաթոյ: Եւ յայնմհետէ վտանգի Իւրայէլ յԵսորեստանեայց: Եւ յետ նորա թագաւորէ Եսորեստանեայց Թագաղաթփաղասար. սա ել ի վերայ նրէաստանի և զմեծ մասն ժողովրդեանն գերեաց յԵսորեստան . . . . . Սաղմանասար. սա իսպառ գերեաց զտասն՝ . . . . . ցուցանելով ի լիւրինս Մարաց և երարձ զթագաւորութիւնն. . . . . որ և տեւեաց ամս Տօ: Յետ նորա թագաւորէ եղբայր Անեքէրիմայ . . . . . ապէս մեռանի ի Մարութաբրազդան, իբրև . . . . . ունէր՝ զվեց ամիս, սպանաւ և նա ի միոջէ ումեմնէ, որում անուռն էր Ներեզիբդ և թագաւոր էր. և յերրորդ ամի թագաւորութեան նորա, Անեքերիմոս զօրս բազումս գումարէր ի վերայ նորա՝ և ձերբակալ արարեալ զնս հանդերձ իւրովք բարեկամօքն՝ Բաբելոնի կացուցանէր զորդի

1 Հին օր.՝ ապա ի հարկէ:

2 Ի Ներքոյ Հին օր. ունէր պատէս.
«աւաղ ամեն պակաս է»:

3 Եւսեր. եր. 21:

4 Հին օր.՝ զօր գումարէր ի վերայ նորա:

իւր զՆսորդանիս, և ինքն զնացեալ ի Միջագետս՝ Հնադանդեցուցանէր ինքեան քաջութեամբ զՆմաթ և զԱրբաթ և զամենայն կողմանս Վամասկոսի և Աիւլիկեայ և զայլ բազումս: Աւ յետ այսոցիկ էլ ի վերայ երկրին Պաղեստինացոց և Նրուսաղէմի՝ պաշարել զնա. և Հրամանէ Նստուծոյ սասակեցան զօրք նորա. և նա դարձաւ ի Նինուէ. և նենգ դործեալ նմա, վասն նախանձու թագաւորեցելոյ Նսորդանի, երկու ևս որդիք նորա Ադրամելէք և Սանասար՝ սպանին զնա սրով, որ թագաւորեաց ամս ժր, և ինքեանք զնացին յարեւելս Հիւսիսոյ որպէս ասացաւ ի վեր անդ:

Երդ են թագաւորք Նսորեստանեայց ի միւսմէ կողմանէն այսոքիկ. անիշխանութեան ամբ էր: Փուա ամս թէ: Թագազաթփազասար ամս իէ: Սաղմանասար ամս թէ: Ներիզիրոս ամս որ: Սենէքէրիմոս ամս ժր: Որդին ամս ը: Սամօզէս ամս խա: Նորին եղբայրն ամս խա: Նարուպաղսարոս ամս ի: Նարուզոդոնոսոր ամս իֆ: Ամիղմարուզաքոս ամս է: Ներիզիրոսարոս ամս որ: Նարունէդոս ամս թէ: Այլ սա ի վեց ամին լքեալ ի Աիւրոսէ, և աստ անկեալ կենօք շրջէր մինչև իսպառ բարձաւ թագաւորութիւնն Նսորեստանեայց և Մարաց ի Աիւրոսէ որ թագաւոր¹. . . . .:

ԳԼՈՒԽ Ե.

Պատերազմ յուզեալ Աշղահակայ Մարաց թագաւորի ընդ մեծին Տիգրանայ նայկազնոյ, որպէս ցուցանեն մեզ առաջինքն ի պատմագրացն. և այրուծի կազմեալ՝ գալ մտանել յաշխարհս նայոց, առնել որպէս նիւթեաց գշարինս: Ազգեղև մեծին Տիգրանայ պատրաստ պնդութիւն Աշղահակայ և ժողովեալ ազգք ազգք յընտրելոց զօրավարաց արանց քաջամարտկաց, զգօրս Ասպուղկացոց, զՎարաց և զԱղուանից

1 Հին օր. այսպէս. «Այս ճառք վերջն յօրինակն պակասեալ էր եւ մք իսկ դիտեմք»... «Յ՛վ սուրբ ընթերցող պատրաստ կացի՛ր յայսմ վայրի տետր է շրջաց որ է կարգան վրդովիս ո՛չ»:

և զԱյլարատեան գազանամարտիկ անձոռնի զօրան ի զբոլոր բովանդակեալ գունդս զօրացն և զորդիան Սենեքերիմայ, ածանայարգար պատրաստութեամբ անհուն բազմութեամբ, ածապարել հրագել անյապաղ լինել նախ քան զԱշդահակայ դիմեցումն, զի մի քաջասրտագոյն կարծիցի Մարն քան զայլ կազնեայն: Եւ վազս առեալ փութացան մտին ընդ կողմն Մականայ¹, բանակեցան ի դաշտավայրին Մեղիացւոց, և անդ ոչ ստեաւ վտանգ հասանէր Աշդահակայ վասն հասանելոյ ի վերայ նորա Տիգրանայ զօրու ծանու: Նա և բազմախոհմն Սիւրուս Պարսիկ խաղայ գայ իւրովք հեծելազօր մարտեցողքն՝ գալ օգնել Տիգրանայ. քանզի էին բարեկամացեալ ընդ միմեանս Սիւրուս և Տիգրան և յամենայնի համանմանքն, միասիրտքն, քաջախոհմքն և բազմադրուատքն: Բայց մինչ դեռ չև առ միմեանս հասեալ Տիգրան և Սիւրուս՝ յղէ Աշդահակ պատարագս Սիւրուսի և խոստանայ տալ նմա զտրութիւնն զչորրորդ մասն Սենեքերիմանցն զկողմամբքն Նիւուէի և զՏմորիս ամրոցաւն որ ի նմա, և գայն ոչ միանգամ, այլ յորովակի՝ մի զմիոյ կնի ընթացուցանէր դեսպանս Հրովարտակօք և պատարագօք: Բայս իմացեալ խորհրդականութիւն Քսերքսէս յԱդրամելեայ և Սանասարայ յորդւոցն Սենեքերիմայ՝ ապա զան առ Տիգրան Հայոց թագաւոր և զհկուցանեն նմա վասն որոյ խորհի Աշդահակ. քանզի որդիքն Սենեքերիմայ մեծաւ ցասմամբ և անգրաւ հաշտմամբ ընդ Աշդահակայն լինէին, յաղագս զոլ զնա սիրունդ Արրակայ Մարի, որ եբարձ զթագաւորութիւնն ի Սարդանապաղեայ, հաւուցն Սենեքերիմանց:

Յայնժամ առեալ Հրովարտակ Սանասարեանց ի Տիգրանայ՝ պատարագօք գնացին առ Սիւրուս. և առեալ զնա զան առ Տիգրան, և անյապաղ փութով զգործ պատերազմին վրձարեալ, քաջք ընդ քաջս ելեալ. յետուստ կողմանէ ածապարեալ Քսերքսէս բուռն հարեալ զգիակաց պղնձակուռ վարպանին Աշդահակայ ի վերայ թիկանցն զգաւակաւ երկվարին արկեալ, և Տիգրան առ երագութեան ձեռինն հարեալ

¹ Այլ օր՝ վազս առեալ մտին ընդ կողմն Մականայ:

նիզակաւ ընդ սրտադուրսն՝ ի բաց կորզէր զԹորակէսն. և Սիւրոսի զհետ մտեալ զօրուն՝ ոչ սահաւ սատակմունս առնէր, մինչև միահաղոյն զօրսն Աշդահակայ վատնեալ տուտեալաւ՝ տիրէ Մարաց և Պարսից¹:

Բայց երկուք ոճանք ի գաւակէ Աշդահակայ ձերբակալ արարեալ Տիգրանայ առեալ ածէ ի Հայս. և կացուցեալ զնոսա ի կարգի սարկութեան, որոյ զփոյթ Հպատակութեան ցուցեալ՝ կարգէ զնոսա ի գործ ծառայութեան, կրել արծուիս և բազէս. և զինարբուսն ի տեղի մատուակութեան յառաջացուցեալ՝ ի գահ նախարարութեան ձգեալ կացուցանէ, և բնակեցուցանէ զնոսա ի գաւառն Ադրագ, յետ բնակեցուցանելոցն զնոսա ի Գողախել, ի Սինջունիս և ի Հախրամիս. տեսեալ մինչև ի ժամանակս ինչ, քանզի յառաջադոյն տուեալ էր զնոսա ի ծառայութիւն քեռ իւրոյ Տիգրանուհեայ կնոջ Աշդահակայ, յասացեալ տեղիս բնակեցուցանելով:

Չայս գործ լուեալ Վիդէացւոց Թագաւորին Արոսիսեայ բազմաշփոթ յուզմամբ ամբոխ արարեալ, զօրս բազումս գումարեալ², ելանել տալ պատերազմ ընդ Սիւրոսի, զորոյ զօրածողով լինելն իմացեալ Սիւրոսի՝ զրէ առ Տիգրան՝ զօրս յօգնականութիւն առաքել նմա. զոր անյապաղ փութով զօրսն Հարաւայինս և Հիւսիսայինս տալ ի ձեռս Վսիրքսեայ և Արշէզայ³ որդւոյ նորուն զի փութով անդր Հասցին. որոց գնացեալ պատահին նմա ի Վնքուինոյ Պարսից: Եւ յառաջեալ առաջոյ զօրուն Սիւրոսի՝ յարդարին զգործ պատերազմին: Իբրև խռնեցան ի զօրագլուխ գունդ Վիդէացւոց նետաձգութեամբ ընդ միմեանս Հարեալ, և յիւկարեալ գործ պատերազմին Հարուստ մի ժամ, Հասանէ արքայն Սիւրոս և Վսիրքսէս. և Արշէզայ շուրջ փակեալ վահանաւորօք զՎիդէացւոց Թագաւորաւն, տազնապ մեծ լինէր. զի Թագաւորն Վիդէացւոց ասպագինեալ զերկվարն շուրջանակի պղնձի արկանելիօք յոտից մինչ ի գլուխ բովանդակ չթողեալ տեղի⁴՝ անկուռելի լինել զինուրի, նա և

1 Այլ օր.՝ ոչ սահաւ սատակմունս առնէր զօրուն, մինչև միահաղոյն զօրսն Աշդահակայ վատնեալ տուտեալաւ տիրէ Մարաց և Պարսից:

2 Այլ օր.՝ զօրս գումարեալ:

3 Հին օր. ամենայն ուրեք՝ Արշէշ:

4 Այլ օր.՝ յոտից մինչ բովանդակ չթողեալ տեղի:

գիւրեալ տախտակափակ լանջապահ, թիկնապահ, զանգապանս, սոնապանս, գլխապանս, որ գրեթէ բովանդակ պղնձեղէնս գնա իմանալ թուէր, և զետեղեալ բլրածե զօրու անմատչելի կարծելով. և զօրքն ախոյեանայարձակ զպատերազմն վառէին: Յայնժամ ձայն բարձեալ Քսերքսէս և Արշէզ լի իմաստութեամբ, որպէս թէ ի զօրացն Ախդէացոց իցին՝ ասեն՝ Հարան զօրքն Աիւրոսի, և փախեալ արքայն: Նորա առ յուրն խնդացեալ՝ լքին դամրացեալ գունդն՝ աճապարել զհետ Աիւրոսի, ել և ելս արարեալ զմիմեամբք, և թագաւորն Ախդէացոց ճեմն առեալ երթայր զկնի զօրուն:

Նոյն ժամայն Քսերքսէս և Արշէզ վազս առեալ պատահին Ախդէացոցն. և ձերբակալ արարեալ մերկանան ի գինէ և յասպագինէ՝¹ և տանին կացուցանին առաջի Աիւրոսի. զոր առեալ Աիւրոս դառնայ ի Բորասան. և անտի դարձեալ ի Բաբելոն, ընդ իւր տանելով զԱխդէացին. և զտունս զանձի նորա Հրամայիաց ածել յաւարի. և տանջեալ զնա ջղօք՝ տայ նմա և զգանձս աներեւոյթս, և ինքն մեռանի ի Հրամանէ՝² Աիւրոսի, բարձեալ գտէրութիւնն Ախդէացոց:

Իբրև աջողութիւն գործոյն գլխաւորեցաւ՝ եղև դառնալ Քսերքսեանց, առեալ ի պարզեի զՏմորիս ամրոցաւն և զգետափնեայն՝³ Նինուէի:

Իսկ իբրև միապետացաւ թագաւորութիւն Պարսից Աիւրոսի՝ առնու՝ զԲաբելոն և արձակէ զգերին Հրէից: Ընդդէմ նորա զօրածողով եղեալ տունն Պազայ, ազգն Պաղատացոց, երկոտասան՝ բիւրու՝ գրէ Աիւրոս առ Տիգրան վասն օգնականութեան մատուցանել նմա: Զի ազգ բարբարոս խուժադուժ ի դիմի ելեալ զան տալ պատերազմ, կորցել յինքեան զգերին Հրէից: Առ որ զբարեկամութիւնն ողջ պահելով յղէ զնոյն Քսերքսէս և զԱրշէզ որդի նորուն քառասուն Հազարաւ. զնացեալ պատահին նմա ի սպառուածս Տօրոսական լիւրինն: Աւ երկայնագոյնս զպատաղմունսն ի ճանապարհին արարեալ՝ ձգին մինչ յԱրզն Աղձնեաց (և անդ մարգարէն Նզր)⁴

1 Այլ օր.՝ մերկացուցանին ի գինէ և յասպագինէ:

2 Յօրինական՝ ի հոմոնէ:

3 Հին օր.՝ զգերականայն:

4 Հին օր. զբաւգ՝ Նզր ունէր ի լուսանցսն. այլ օր. շէք՝ Նզր:

և թագաւորն Սաղաթիել վախճանեալ թագի ի Մարբակատինա ի բլլակի մի տեղւոջ) և տուեալ պատերազմ զաւուրս ոչ սակաւ, որպէս թէ ամսօրեայ մի ժամանակ, յորում ոչ սակաւ քաջութիւն նահատակութեան զօրացն չայոց, որ ի զարմանս կրթեաց գրովանդակ զօրս Պարսից բարբարոսօքն հանդերձ: Եւ հարան զօրքն Պաղատացւոց, ի մեծամեծաց մինչև ի փոքունս նոցա, և ոչ մնաց ի նոցանէ և ոչ մի: Եւ զորդիսն Իսրայէլի առեալ գնացին յաշխարհն իւրեանց, և առաջնորդեաց նոցա Վսիրքսէս և Երչէզ մինչ ի սուրբ քաղաքն յԵրուսաղէմ: և հաւատան զառաջնորդութիւնն չրէից՝ Օօրարաբէլի որդոց Սաղաթիելի յազգէ Յուդայ: Եւ դարձան ուժեղ զօրութեամբ և մեծաւ յաղթութեամբ:

Եյս այն Գովգ և Մագովգ զոր յիշն գիր մարգարէիցն, Եմովս և Եզակիէլ:

Գ Լ ՈՒ Խ Օ.

Յեւ Կերտայ Կամբի-սէս, Ե Տերգիս ճգ, Գարէն Ս շրասպա.
 Ի Կաներորդի աթ Գարէնի Տրաս-Տիգրան չայաղէտայ:

Իսկ յիտ այսց գործոց եղկոց ի բառնալ թագաւորութեանն չայկազնեայցն, ոմն այսպէս ոմն այնպէս շփոթաբար կեցեալ անիշխանութեամբ, ունելով զտեղիս տեղիս, տալով ձեռս յովպէտ և ժամագիւտ դիպուածք ումեք հանդիպանայր, և որոց ոչ գործք ինչ և ոչ քաջութիւնք ուրուք յայտ յանդիման ցուցանիւր. և ոչ մեք գրել զմտաւ ածել ջանասցուք. բայց զանուանս միայն ըստ կարգի կանոնել բաւական համարեցաք, որպէս և այլոց առաջնոցն մատենադրացն յայս կկեալ ձև պատմագրութեան. բայց կանոնեցի զանուանս ի մատենիս:

Տիգրան.

Եդրամելէք.

Ներս.

Պարսից թագաւորք.

Վսիրքսէս.

Երտաշէս երկայնաձեռն.

Ներսէիս.

Մարտի.

Երշամ:

Երշաւիր:

Եսուդ:

Վարէհ:

Երտաշէս.

Ողորոս.

Օարսէս.

Վարէհ:

Եպա Աղէքսանդրոս Փիլիպպեայ Մակեդոնացի տիեզերա-
կալ Թագաւոր:

Օպսու ժամանակաւ Թագնւորեալ Աղէքսանդր Մակե-
դոնացի տիեզերակալութեամբ երազահաս հասեալ ի վերայ
Վարէհի սպանանել զնա. և բառնայ Թագաւորութիւնն Պար-
սից Երշաւրեան: Իսկ Եսուդ զհետ Վարէհի ելեալ ի պատե-
րազմ ընդդէմ զօրագլխացն Աղէքսանդրի՝ Հերակղեայ նահա-
տակութեամբն դիւցազնաբար ի դիմի հարեալ՝ ի բաց նահան-
ջէ զուժեղագոյնս զօրագլխացն Աղէքսանդրի հարուստ ժամ
մի, մինչ հիացումն զօրօքն արկեալ՝ տային տեղի փախստէի.
մինչ հանդէպ երեսանալ Աղէքսանդրու ի յանդուգն դիմա-
ցուածին, և հայեցեալ ի դէմն Աղէքսանդրու իբր յաստուածոց
դիւցազանց՝ զերեսս ի վայր արկեալ զերկիր նշմարէր, և շտա-
պով փութանակի յասպազինէ՝ երիվարէն ի վայր արկեալ
զինքն առաջի Աղէքսանդրի, առ ոչինչ համարեալ յահուռ-
նաբար գործնն զոր գործեաց՝ փութացաւ ևս ողջոյն արքայի
և ասէ, «քաջք քաջաց պատահեալ՝ անմեղադրելիք կան մնան
գյաւակնողութեամբքն, զի մի վատութիւն քան զքաջութիւն
ճոխասցի, որ կանանցարարցիցն քաջ յարմարի, Թէպէտ և
յարիւն և յապաժոյժ զգօրսն կենացն առնուցուն»: Անդ որ
սքանչացեալ ընդ քաջասրտութիւնն և ընդ իմաստուն բանա-
կարգութիւնն Պտղոմէի և Սելևկեայ զօրագլխացն Աղէք-
սանդրու՝ խնդրեցին պարգև ի Թագաւորէն զԵսուդ. զի Ա-
ղէքսանդր Թէպէտ և լի իմաստութեամբ և հանձարով ա-
ռաւելանայր՝ սակայն զազանանայր ընդդիմակացաց հրոսաւ-
լտցն. և առեալ Պտղոմեայ զԵսուդ՝ տայ տանել յԸգիպտոս,
ի պարգևեալ աշխարհն նմա յԱղէքսանդրէ, և կարգել նմա
ռոճիկս առատապէս, մինչ ինքն պարապագոյն ժամու անդր
հասանիցէ:

1 Հին օր.՝ և շտապանակի փութանակի յասպազինէ:

Իսկ զՎազազն՝ Հայկազնայ, որ էր նիզակակից Ասուղայ՝ կացուցանեն ի դրան արքունի, յառաջանալ ի գործ պատիրազմին մեծաւ աշխատութեամբ՝ կամ մեռանել ի սրոյ թշնամեաց զիպելոց, կամ յաղթել քաջասրտութեամբ: Եւ կացեալ թէ ամ Աղէքսանդրի մեռանի ի Ռաբելոն, կեցեալ ամս չի, թագաւորեալ ամս թի: Համօրէն տինգերակալեաց ամս է: Եւ ի մեռանելն իւրում Աղէքսանդրու հաստատագոյն աներկիւղութեամբ զթագաւորութիւնն իւր միապետեալ՝ կացուցանէ չորս զօրավարս չորեքծագեան կողմանց աշխարհի, զՊտղոմէոս Լոգիպտոսի և Հնդկաց, զՍիլեկոս Եսիացուոց և ամենայն հիւսիսականաց, զԼնդիպատրոս Պարսից և ամենայն արևելից:

Իսկ Պտղոմէոս նենգութեամբ և հարկանօք կալաւ զԵրուսաղէմ և զՀրէաստան, մինչև յամս թի. զբազումս ի նոցանէ իջուցեալ յԼոգիպտոս բնակեցուցանէր: Եւ ապա առնու զթագաւորութիւնն Ասորոց և Ռաբելոնի և վերնոց կողմանցն Սիլեկոս Նիկանոս, որ կոչի յաղթող: Պտղոմէայ հասեալ ի տէրութիւն ժառանգութեանն՝ փոխանակ իւր կացուցանէ զԱսուղ, տալով ի ձեռս նորա զբոլոր իշխանութիւն Լոգիպտոսի և Հնդկաց, և ինքն հեռացեալ գնաց զկնի Աղէքսանդրի ի Ռաբելոն, և անտի եկեալ յԵրուսաղէմ պագին անդ երկիր Աստուծոյ: Իսկ Ասուղ թէպէտ և այնպէս շքեղութեամբ ձոխանայր եգիպտական և հնդկային հարստութեամբն՝ այլ յիշելով զբուն իւր սեփհական թագաւորութիւն Ասորիստանի՝ ոչ հաճոյանայր կեալ եգիպտացի գահակալութեամբն. և ցանկութիւն տենչանացն աճէր. զայր յանդիմանակաց Պտղոմէի: Եւ թէպէտ զայս ախորժելով լսէր Պտղոմէոս առ լաւութեան քաջութեան առնն՝ սակայն յայտնել ոչ զօրէր Աղէքսանդրի, զի ոչ ումեք զայդ յանձին կալաւ Աղէքսանդրոս՝ կարծել տիրել ումեք երկրի բաց Աղէքսանդրէ: Սեցեալ անդ ամս բազումս մեռանի յԼոգիպտոս և կայ անդէն:

Սեռ մահուանն Աղէքսանդրի զօրավարաց կալեալ զՄակեդոնացուոց տէրութիւնն, բայց մնայ ի հարստութեան Պրա-

1 Հին օր.՝ զՎազանն:

զումէականն միայն, մինչ տիրել Աղէոպատրեայ կնոջ միոյ և գիպտացոյ, որ յետ բազում ժամանակաց, մինչև յՕգոստոս կայսր: Իսկ յետ է ամի անցանկոյ Աղէքսանդրի և անիշխանութեանն Հայոց և Պարսից՝ Թագաւորէ Արշակ Քաջ Մարաց և Պարսից և Ագիպտացոց և Ալիմացոց ի Բաբելոն և Ալազարշակ եղբայր նորա եկեալ ի Հայս՝ ընտրարեկարգութեամբ զազմկեալ և զշփոթեալ երկիրս Հայոց: Եւ նախարարութիւնս յօրինէ, յանուն և ի բարձ և ի գահ յառաջ մատուցեալ:

Իսկ սերունդք Ասուդայ Սանատրեանց կային յոր պէտս և դիպուածն պատահէր, երբեմն այսպէս և երբեմն այնպէս. Ալաւարշ, Վօզեան, Ալաւասպ, Պերոզ, Ահակ, Աիւրոս:

Ահակս այս անուանէ զանուն որդւոյ իւրոյ՝ Աիւրոս, յիշելով զլաւութիւն առնն և զբարեկամանալն նախնոցն նորա Քսերքսեայ: Առջա մերժեալք ի տէրութենէն իւրեանց, զոր տուեալ էր Տիգրանայ և Աիւրոսի՝ կէին անարգաբար գինչ պիտկէն¹ մինչ ի Աիւրոս Ահակեան:

Արշակ տուեալ պատերազմ ընդ Մակեդոնացիսն՝ և անդ Աիւրոս քաջապէս արիացեալ առաւելանայր ի գործ պատերազմին՝ գրէթէ անցուցանէր զանցուցանէր զքաջութեամբն Արշակայ Պարթևի, ընդ քաջացն Քուշանաց, Մարաց և Ալիմացոց. և առեալ զյաղթութեանն քաջանունութիւն, առաւել զհանձարեղութեանն խոհեմութիւն՝ յառաջանայր ի գահ, ի բարձ և ի պարգև. զի հարցեալ լինէր, թէ ո՞վ ոք, և յորոնց, և յու՞մէ, և ե՞րբ, և առ որո՞վք: Երբև ստուգեաց զազգն, զգաւառն, զաշխարհն, զպատճառ հատուածին, զգետեղելն, զիարդն, զորպէսն, զեղանակն, զգիպուածն, զպատահն և զայլն ամենայն՝ խնդրէ զնա Ալազարշակ յԱրշակայ և առնու ածէ զնա ընդ իւր ի Հայս, և անուանէ զնա Արծրունի, առաջին լինելով նորա ի զաշտավայրին Արծուիք կոչելոյ. դարձեալ ըստ պատահման և տարբերութեան՝ արծուունդն կերպարանօք: Բայց ոչ գիտեմ, թէ յանուն աշխարհիւն թէ ըստ կերպարանին անուանեաց զնոսա Արծրունիս:

1 Այլ օր.՝ գինչ պիտակն:

Երկրորդ վասն բնակութեան նախնեացն նորա Ադրամելայ և Սանասարայ Երզն՝ կոչեցին Երզրունիք:

Երրորդ վասն արիութեան քաջութեանն, արծուարար քաջասրտապէս խիզախութեանցն ի մարտս պատերազմացն՝ յարծուիս առակեցին զնոսա:

Եւայց թէպէտ և երկրքին պատճառք անուանակոչութեանցն պատկանաբար վարկանելի է՝ որպէս իմաստասիրացն Հաճոյ թուի. այլ ինձ զառաջինն ախորժելի զհաւատարմութիւնն ի մէջ առնուր:

Յանգ հանեալ Պտղոմեանց զժամանակ թագաւորութեանցն, և հասեալ մինչ ի Աղէոպատիայ, դուստր Պտղոմէի Վիոնիսի. սա թագաւորեալ Եգիպտոսի և Եղէքսանդրի և բացեալ զտուն զիւանապահ մատենիցն և գտեալ զսիրունդն Աննքերիմայ, և զգործս նոցա զմիոյ միոյ ուրուք յականէ յանուանէ զառն իւրաքանչիւր զանուն և զքաջութիւն իւր, նոյնպէս և զայլն ամենայն ըստ տոհմից տեղիաց, և զվատացն և զաննշանիցն նշանաւորեալ ըստ վատութեանցն և զգործս նոցա՝ հտ տանել զղիւանն մագաղաթեայ յունարէն գրով հանդերձ պատարագօք՝ Տիգրանայ թագաւորի շայնոց, որ չորրորդ կացեալ թագաւոր ի Աւաղարշակէ Պարթեւէ: Յայս վայր զայս գրեալ Եղէքսանդրի Մակեդոնացոյ, ի Աննքերիմայ յառաջ մինչև ի Պտղոմէոս եգիպտացի, զոր և նոքա Պտղոմեանքն կոչէին. զոր ընթերցասէրն Պտղոմէոս գրեալ և յարդարեալ ստուգաբանութեամբ, դնն զգուշութեամբ ի դիւանապահ տունս զանձուց մինչև ի Աղէոպատիայ կին, որպէս վերագոյնն գրեցաք: Իսկ առ մեզ հասին զրոյցքս այս ըստ մնացորդաց պատմագրացն առաջնոց, ի Մամբրէէ Վերծանողէ և ի նորուն եղբորէ Մովսէս կոչեցելոյ, և միւսումն թէնորոս Վերթող, որք լեալ էին յաշակերտութենէ Ղևոնդ քահանայի, որ ի Պարսն մարտիրոսացաւ ընդ այլ սուրբ եպիսկոպոսն և քահանայսն: Առքա հրամանաւ Աւահանայ Երծրունւոյ փոյթ յանձին կալեալ՝ խուզել քննել կարգել ի համառօտ բանս զամնունս ազգացն անցելոց՝ ոչ կարի ինչ ընդ երկայնագոյնս աշխատասիրաբար անցանել պատմութիւնս:

Չոր և մեր ըստ հրամանի քում, Գաղիկ զօրավար Հայոց և Վասպուրական իշխան, ջան յանձին տարեալ ընդ համառօտութիւն զրուցատրութեանցն անցեալ, յառաջ խաղացուցից զբանն, արագաբայլ արշաւանօք անցեալ գնացից ընդ շարագրածս անցնիւր պատմագրաց, զագգարանութիւնն միայն ոճով գրոշմեցից ի շարի աստ, մինչև եկից հասից ի լայնանիստ ընդարձակ ասպարէզս մատենից պատմութեանցս՝ ոճով մի ըստ միջէ շարեցից¹, կարգեցից զախորժելին քեզ

Եյս Վահանս զոր յիշեցաք՝ այն Վահան է, զօր թագաւորեցոցին նախարարք Հայոց յաւուրս սրբոյն Վարդանայ՝ զոր յիւրում տեղոջն կարգարանութեան զրեցից որ ինչ վասն սորա²: Եւ մէք այժմ զկարգն յառաջ վարեցուք. Աիւրոս. Վարդէն. Վահան. Եամբիթ. Թաջ. Թաջուռ:

Երջամ թագաւորեալ Հայոց՝ զազգն Բագրատունեաց արկանէ ընդ բազում տառապանօք, վասն արձակմանն Հիւրկանոս քահանայի ի կապանաց բանտին, և կալեալ զԵնանիոս նահապետ Բագրատունեաց և սպարապետ Հայոց հանդերձ ընտանեօք և ամենայն ազգարանութեամբ՝ արկանէ ընդ բազում շարչարանօք, և զոմանս ընդ սուր հանեալ կամէր միախաղոյն զրաւ առնել ազգին Բագրատունեաց:

Իսկ Թաջուռ Արծրունի ձեռն ի գործ արարեալ՝ մատուցեալ սոս թագաւորն խնդրէ զԼնիանոս, զի էր կախեալ զփայտէ, և կատարեալ զխնդիրն իջուցանէ զԼնիանոս ի փայտէն, և զազգն նորա³ փրկեալ ապրեցուցանէ ի սրբոյն խողիողմանէ. և ինոյն պատիւ թագաւորութեան կացուցանէ զԼնիանոս Բագրատունի: Եւ ոչ յանձին կալեալ Երջամայ վստահարար առ իւր ունել զԼնիանոս՝ յղէ զնա ի Հայս: Չոր առեալ Թաջուռ ահիւ⁴ և ամենայն պատրաստ կազմութեամբ բնակեցուցանէ ի կողմն Արագածոյ, ի զիւղն Թալին կոչեցեալ. սա առաջին ի տանէն Բագրատունեաց եկեալ կայ նա զայսու կողմամբ Այրարատեան նահանգի: Եւ առնու Թաջուռ զղուտար Ենիանեայ կնութեան Սահակայ որդւոյ իւրոյ, ո-

1 Հին օր.՝ մի ըստ միջէ շարժեցից:

2 Եյլ օր.՝ յիշեցից և գրեցից օր ինչ վասն սորա:

3 Եյլ օր.՝ և ամենայն զազգն նորա:

4 Այսպէս յօրինակին, Թերեւ՝ կահիւ:

յուժ անուն կոչէր՝ Ամբաստուհի: Այս՝ առաջին խնամանակ եղև ընդ միմեանս Բազրատունեաց և Երծրունեաց: Այս եղև յամի յուժու. աստաներորդի արքայի Պարսից:

Եւ կեցեալ Երջամ ամս ի վախճանի, և թագաւորէ Երզար որդի նորա: Հասնալ ի տեղիս յայս ի պատմութիւն Երզարութագաւորի Հայոց, յորոյ աւուրս Փրկչին մերոյ տեառն Յիսուսի՝ Բրիստոսի Աստուծոյ մերոյ մարմնով յաշխարհի երևուամբ եղև, և սկիզբն լինել նորոգման արարածոց, և լուսաւոր առնել զամենայն մարդ, որ յաշխարհ գալոց է. որ կարի սիրելի է ինձ, մանաւանդ թէ յորովից, կամ թէ ամենայն հաւատացելոց ի՝ Բրիստոս՝ յերկարագոյնս առնել ի ճառիս գրեգորումն շահատակութեան, ձեզ լսել և ինձ գրել:

Վանդի սա առաջին ի հեթանոսական թագաւորաց սկիզբն արար ի Բրիստոս հաւատոց: Արպէս ցուցանեն յիշատակարանք Հաւատարիմ պատմագրացն. մանաւանդ թէ աւետարանիչն և առաքեալն Յոհաննէս, որդին որոտման, տիեզերաց հսկեցոյց զորոտումն աւետեաց Աւետարանին՝ Բրիստոսի, որ ի նայն հաւատարոց՝ էին: Վանդի ասէ, թէ ձին ոմանք յեղիոց անտի հեթանոսաց, որք եկեալ էին յԱրուսադէմ ի տօնն, զի երկիրպագանիցեն. որք և մատուցեալ առ Փրկիպոս որ ի Բէթսայիդայն, ասեն՝ Սամիմք զՅիսուս տեսաներ. զորս յանդիման Փրկչին կացուցին զառաքեալն հանդերձ թղթովք Երզարու, և զիորհրդական պատասխանին լուեալ վասն փրկական խաչելութեանն որ վասն աշխարհի, զոր փառս իւր անուանեաց, գրելով և զպատասխանի թղթոյն ի ձեռն Թովմայի առաքելոյ, և զխոստարանութիւն՝ զԹագէտոս առաքել ընուլ զփառագումն ինդրոյն. և զանձկարեց տեսութիւնն հրաշափառուպէս և անձառարար ի վարչամակի տպաւորեալ ելից զհարօտութիւնն Երզարու աղբիւրն կենաց Բրիստոս:

Վարձեալ վերստին հրճուանօք ուղղեալ լինի պատմութեան աստ սահն բարձրագահ, համաթոռ, ճոխազգի ազգապետութեան Երծրունեացս, մեծ զարմի Սնէքէրիմայ ծննդոց որ ըստ աճման և սերիւոյ նախարարութեանց՝ եկեալ հասեալ

1 Յօրինակս՝ այլ:

2 Յօրինակս՝ հաւատացելոց:

3 Յօրինակս՝ չիք՝ ասեն:

ցայս վայր ժամանակի ի թագաւորի Արգայու և Հաւատայ ի Քրիստոս: Ընդ որում և մեծ իշխանն Արծրունեաց Խուրան և զլիապետ զօրավար զօրու, և միահեծան թագաւորութեան Հայոց մեծաց, որ առաջին ի Քրիստոս Հաւատացեալ եղև իշխանս Խուրան և մկրտեալ ի ձեռաց Թադէոսի առաքելոյ. որ յետ Հաւատոցն որ ի Քրիստոս բազում ուղղութեամբ և երկիւղածութեամբ կրօնս ըստ արժանի Հաւատոցն ցուցեալ, զրէթէ ի ծայրս առաքինութեան զաճումն Հաւատոցն տարեալ Հասուցեալ, որ ինչ յորդորումն աւետարանական վարժիցն ունին դաստիարակութեան ցոյցք: Եւ զայս առ այժմ բաւական Համարեալ նշանակութիւն ցուցանել զլաւութիւն երանելի առնն Խուրանայ Արծրունեոյ, խոհեմագունիցն բաւականնայ առ բոզանդակ իմացմունս: Եւ մէք զկարգ պատմութեանցս մասնաւորաբար և Համառօտապէս յառաջ վարեցուք, զի ոչ է ժամ մեզ զներբողականօքն զդեզերումն առնել, զպատմողական զրուցատրութեան կարգուն զանց առնել:

Հերոզդէս այլազգի որդի Ենդիպատրեայ Ասկաղոնացոյ և մօր Եւպատրեայ Արարացոյ, թագաւոր Հրէից, յաւաքս ծննդեան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Արպէս Յովսեպոս մեզ զրուացաբանէ և զինչ գործեաց ընդ մանկունսն: Աորա որդիք Հինգ ծնանի, յորոց մինն Հերոզդէս և միւսն Փիլիպպոս, զորոյ կինն Հանեալ Հերոզդէի՝ թող զկինն իւր զառաջին, զգուստր Արետայ արքայի Պատրէացւօք. առ որ գշարեալ Արէս՝ խորհէր վրէժ առնուլ զանարգանաց դատերն, և ոչ իշխէր Համարձակ յինքնակալէն Օգոստեայ Տիբէրի կայսերս Ապա բարեկամացեալ ընդ Արգարու թագաւորի Հայոց և ընդ մեծ զօրավարին Խուրանայ Արծրունեոյ՝ յղէ նմա պատարագս և առնուլ յօգնականութիւն զԽուրէն Արծրունի, զայր իմաստուն և քաջամարտիկ, կորովի յաղեղն և ի զէն և յասպազէն. և Հարեալ ի դիմի Խուրէն՝ Հարկանին զօրքն Հերոզդի, մինչ ինքն Հերոզդէս փախստեայ անձնապուր լեալ Հանդերձ Աւրիղեանոսիւ զինակրաւ՝ անկանի առ քեռին իւր որդի Հիւրկանու քահանայի ի քաղաքն Ասկաղոն: Բայց թէպէտ և ունէր զպատճառ զբարեկամանայն Արէտայ ընդ Ար-

գարու և ընդ Խուրէնայ՝ այլ Արգար և Խուրան առ փափագումն որ ի Վրիստոս, և առ լուր սրբոյ Փրկչին, և որ ինչ զործեացն չեւրովդէս՝ ռեացեալ ընդ չեւրովդի, որպէս և յետոյ ընդ Պիղատոսի՝ խնդրեցին զվրէժ սպանման Մկրտչին և Հալածանացն Վրիստոսի. և էր ամ վեշտասաներորդ Տիրի կայսեր:

Յետ Համբառնալոյ Փրկչին մերոյ և վախճանի բարեպաշտ Արգարու, Թագաւորեաց Անանուն որդի Արգարու, որ ոչ եղև ժառանգորդ Հայրենեաց Հաւատոցն որ ի Վրիստոս. այլ յետս կացեալ յուխտէ սրբութեանն դառնալ զհետ պաշտաման կողմն, զոր արհամարհեաց մերժեաց Արգար, և զԽուրանն Արծրունի մեծ զորավար արկեալ ընդ ուռկանաւ խարդախութեան, հետեւ զինի իւրոյ մոլորութեանն. զոր այսն արարեալ արհամարհեաց զնովաւ: Եւ ինքն Խուրան առեալ զմեծ մասն զօրուն զնաց ի Շաւարշան ի Սանտարուի. և առեալ զնա եկն եհաս ի վերայ որդւոյն Արգարու բառնալ ի նմանէ զԹագաւորութիւնն զոր ունէր: Բայց ոչ ժամանեալ կատարման պատերազմն, զաշտարակին¹ զոր շինէր որդին Արգարու փլուզեալ ի վերայ սպան զնա, վրէժխնդիր եղեալ մահուն Աղդէի սրբոյ:

Իսկ Խուրան ոչ կացեալ առ Սանտարեոյ զնաց յերկիրն Յունաց, առ Աեսար Տիրերիոս, մինչ տայր պատերազմ ընդ Սպանիացիսն վասն ոսկեհան տեղեացն. և անդ Խուրան բազում նահատակութիւնս և յաղթութիւնս կատարեալ զօրականօքն որ ընդ նմա երթեալ էին յաշխարհէս չայոց. ընդ որ յոյժ ուրախացեալ Տիրերի պատուէ ծիրանեօք և բրաբիոնաւ ի Ստադին տեղւոջն. և եղև վախճանել Տիրերի Թագաւորեալ ամս իգ. և Թագաւորեաց փոխանակ Տիրերի Վայիոս փոքրն ամս Գ և կէս:

Իսկ Խուրան լուեալ վասն տիկնոջն չայոց չեղինէի կնոջ Արգարու, թէ ոչ ախորժեաց կալ ի Միջագետս վասն ամբարշտին Սանտարեոյ, այլ ելեալ զայ ի սուրբ քաղաքն Արուսաղէմ, և անդ կեալ բարեպաշտութեամբ՝ եկն և նա առ նա յԱրուսաղէմ, և առեալ ոսկի զտիկնոջն և զիւր՝ զնաց

¹ Այլ օր՝ զաշտարակն Ստուգաղոյն Թուր գրել՝ զի գաշտարակն:

յԱզգիպտոս գնել ցորեան յաւուրս սովոյն որ եղև առ Վղո-
ղեաւ. բաշխել զայն որոց. և այրեաց, միանգամ՝ յամենայն
հաւատացեալ ի Վրիստոս՝ անանկացն, որոց և բաւականա-
նայր ցորեանն: Անդ կեցեալ Խուրան և անդ վախճանեալ ի
բարիոք ծիրութեանն և հանդերձեալ աշխարհին պատկելոց է
ի Վրիստոսէ, հանդերձ տիկնաւն Հեղինեայ ընդ ամենայն
սուրբս Վրիստոսի Աստուծոյ մերոյ. ամէն:

ԳՎՈՒԽ Է.

Չարախօսութիւն նախարարացն՝ Ներսէհի զՎաչէէ զԱրշաւրեան:

Ի՛նչոյ ի գնալն Խուրէնայ առ Տիրէր կայսր՝ եթող զոր-
դին իւր զՎաչէ և զեղբայր իւր զԱրշաւիր ի Խառան առ
տիկնոջն Հեղինէի. որ ապա ի գնալն տիկնոջն յԱրուսաղէմ՝
Վաչէ և Արշաւիր երկեան երթալ առ Սանատրուկ, գնացին
առ Ներսէհ արքայ Ասորոց, ընդ իւրեանս առնելով զգիր
ուխտի խաղաղութեան Աբգարու և Ներսէհի՝ և զԽուրէնէ
Արծրունւոյ. զոր կարգէ գնոսա Ներսէհ ի վերակացութիւն
գործակալութեան, զՎաչէ կացոյց ի դրան արքունի, զի
ամենայն ոք նսժաւ մտցէ և ելցէ յարքունիսն, և նսժաւ
վճարիցին զինչ պէտ և լինիցին ումեք՝ ի մեծամեծաց մինչ
ի փոքունս նոցա. և զԱրշաւիր ի գործ պատերազմի զօրա-
զլուխ զօրուն կարգեաց: Բնդ որս զչարեալ նախարարացն
Ներսէհի՝ զրգռեն զոմն ի մերձաւորաց Ներսէհի, Վարէհ
անուն. որ մատուցեալ առ Ներսէհ ասէ, քնդէ՞ր այսպէս
հաճեցար առնել, զի՞ կացուցիր զարտդ զայդ ի գործակալու-
թիւն աշխարհի քո, և ահա դոքա են յորդոց ազգի Սենե-
քերիմայ ի Նինուէ, և ունին զզօրս քո ընդ իւրեանս, գուցէ
կատարիցն չարիս ի վերայ քո, և կորզեն յընքեանս՝ զթագա-
ւորութիւն Նինուէի: Եւ ահա բարեկամացեալ էր Խուրան

1 Այլ օր.՝ ամենայն հաւատացելոց ի
Քրիստոս:

2 Այլ օր.՝ Աբգարու ընդ Ներսէհի:

3 Այլ օր.՝ զինչ պէտ ունիցին ումեք:

4 Այլ օր.՝ և կորզեն յընքեանս:

Հայր Վաչէի և կրօնայր Արշաւրի ընդ Արտաշէսի Պարսից արքայի յերթալն Արգարու ի Պարս, և եղեալ են գաշինս ի միջի. գուցէ յորժամ կատարիցեն զչարինս զոր խորհեալ են ի վերայ քո, որպէս լուաք ի հաւատարմաց իւրեանց՝ օժնգահուծեամբ Արտաշէսի մերժիցեն և զգարմ և զգաւակ քո ի թագաւորութենէ Նսորոց: Ամ դարձն զխորհեալ նոցա չարիս ի դուխս իւրեանց, կամ թող զէ կըցին գնասցեն՝ յով և կամեսցին: Իսկ Ներսէս ունկնդիր եղեալ Պարսէհի, բայց ոչ կարաց հաւատարմացունել զասացեալսն. այլ վասն բանսարկուացն կեալ Վաչէ և Արշաւրի գնացին առ Արտաշէս արքայ Պարսից, և կացին Տնացեալ անդր մինչև ի դարձն Արտաշէսի որդոյ Սանատրկոյ, որ եկեալ այսր թագաւորեաց, սպանեալ զՆրուանդ:

Իսկ Սահակ որդի Վաչէի խոյս տուեալ գնայ ընդ կողմամբն Մարաց, ընդ կողմն Ատրպատականի, և բնակէ առ զօրավարի ումեմն և մոզի Պերոզ Վրամ կոչեալ: Իսկ Արմբատ առեալ զԱրտաշէս բնակէ ի Օարաւանդ՝ Ատրպատականի, և գրէ առ Սահակ դառնալ առ Նրուանդ. թերևս հընար լիցի խորհել ինչ վասն Նրուանդայ: Նորա ունկնդիր եղեալ գայ առանց յապաղանաց, և առաջի գնէ Նրուանդայ զպատճառս փախստեանն, ասէ՝ զի զայեկաբար զորդին Սանատրկոյ սնուցանէպք, և դու ի թագաւորելիք քո որոյ կրգմունս արարեալ յԱրտմի. և յԱրամագդ անկասկած կալ մընալ վասն որոյ կրկիւղն առնէր: Եւ զհետ մտեալ Նրուանդայ խոյզ և խնդիր լինել Արտաշէսի. իսկ Սմբատ առեալ զԱրտաշէս գայ բնակէ ի բարձրաւանդա՛ լերինն Վարագ: Իսկ Նրուանդայ հետագտեալ գայ բնակի առ ստորոտով լերինն ի գլուխս Տոսպ գաւառի, և կոչէ զտեղին Նրուանդականս. և Սահակայ յղեալ առ Սմբատ՝ մի կալ մնալ ի լերինն, այլ փութալ կրանել դառնալ անգրէն ի հետեւի զօրս անդ՝. զի ոչ կընէ, ասէ, Նրուանդ զօրու ի սահմանս Մարաց. և տայր տանել զպէտս մանկանն օր ըստ օրէ: Օայս զգացեալ Նրուանդայ՝ ետ տանել զՍահակ կապանօք յԱրմաւիր. անդ կեցեալ և մեռեալ ի նմին ի կապանս:

1 Հին օր.՝ ի Զարաւանդ:

2 Թերևս՝ ի Հեր և ի Զարեանդ:

Իսկ Աշոտ եղբայր Ալաշի քանզի էր մանկագոյն տիովք՝ առեալ գահակին իւրոյ մատուցանէ առաջի Երուանդայ, զի ոչ կարաց զերծանել գնալ յով և կամիցի, գուցէ, ասէ, ի գնալն ի բուռն առեալ ի մահ գատապարտեսցի: Իսկ Երուանդ պահեալ զերդումն հօրն նորա՝ թողացուցանէ երթալ բնակել և կեալ ուր և հաճոյ թուիցի. և նորա առեալ տանի գնա ի լեառնն Սիմ, ի տեղի հայրենեաց բնակութեան աշխարհին Տարուանոյ:

Նոյն ժամայն առեալ Ամբատայ զԱրտաշէս գայ անցանէ ի վայր ի լեռնէն. և թափառական զվէմն ապաստան արարեալ յանկասկածագոյն տեղիս դարանի ի փոքր վիմամէջս ի կարկառս հովտաձևս հանդէպ հարաւոյ քաղաքաբերդին Աւնի, մօտ յայն տեղի¹, յորում բղխէ աղբիւրաբար առ ստորոտով բլրակի միոյ, մօտ յիզը ծովուն, յորմէ շնէ օղբ բարեխառն, զովացուցանէ զտապ խորշակի ամարայնոյ՝ յարեգակնակէզն լինելոյ. և անդէն կացեալ զաւուրս բազումս յապահովացեալ ի կասկածանաց երկիւղէ Երուանդայ: Վանզի ոչ կարացեալ իմանալ զղէմ փախստէի Արտաշէսի, և այն ի տեսչութենէ Լատուծոյ այնպէս պահեալ լինէր, դառնայ Երուանդ առ սահմանօրն Ետրպատականի ի ձորն Անձահից: Իսկ Անձահից ձոր վանն այսր² կոչեցին. բազում ունելով ինչս ի կոխակս բարձրաւանդակս և ի կիրճն նրբականս, ի զերծս և ի խոխոմն ձորոյն ի թոխ և ի բոխ երկրին անբնակ մարդկան յասպատակէ հինիցն Երուանդայ, և երթայ զետեղի ի Նախճաւանն աւանի յոստանին Ասսպուրական աշխարհին: Յայնմ հետէ ի տարակոյս անկեալ Երուանդ՝ ոչ քաղցրանայր նմա քուն գիշերոյ, և ոչ համեղանայր կերակուր ի քիմս նորա: Յետ այսր առեալ Ամբատայ զԱրտաշէս ըստ ձեոյ տառապելոյ միոյ, որ շրջիցի խնդրիցէ օր ըստ օրէ զբաւականութիւն աւուրն³՝ երթեալ տուայտի ի դրան Մարաց Վարէհի⁴, մինչ զգալ նորա Երուանդայ. և գրէ առ Ամբատ, թերևս տացէ ի ձեռն նորա զմանուկն Արտաշէս: Եւ յարբունս հասելոյ Արտաշէսի՝

1 Այլ օր.՝ մուտ յայն տեղի:
2 Այլ օր.՝ այդ կոչեցին զի քաղում:

3 Այլ օր.՝ գաւականութիւն աւուրն օր ըստ օրէ:
4 Այլ օր.՝ Դարէհ Մարաց արքայի:

կրթայ զնոյ առ Երտաշէս Պարսից արքայն, և անդ բազում իրս քաջութեան ցուցեալ յախոյեանարձակ պատերազմունան, և մեծարի Երտաշէսէ Պարսից արքայէ, մինչ ձեռնտու լինի նմա զօրու օգնականութեամբ, և թագաւորեցուցանէ զնա ի վերայ Հայոց փոխանակ Հօր իւրոյ Սանատրկոյ, ի տեղի թագաւորութեան քաջացն Արշակունեաց: Եպա դարձան Վաչէ և Արշաւիր ընդ Երտաշէսի, առեալ զթագաւորութիւնն Արուանդայ ի լա ամի Երտաշէսի արքայից արքայի և թագաւորին Յունացոս ամի. և դարձոյց ի նոսա զաշխարհն զօր տուեալ էր ի ժառանգութիւն Տիգրանայ Հայկազնոյ, զոր կայեալ էր Սանատրկոյ յարքունիս, զեառնն Աիմ և զԵղձնիս. մինչ ի սահմանս Եսորեստանի:

ԳԼՈՒԽ Ը.

Թագաւորէն Երտաշէսի ի վերայ Հայոց:

Իբրև յաջողեցաւ թագաւորութիւնն Երտաշէսի ամենայարդար պատրաստութեամբ և աշխարհաշէն հոգաբարձութեամբ, որպէս բացայայտին գիրք պատմագրացն, և յառնուէ զՍաթիւնիկ տիկին կնուծեան Հայոց՝ յիշէ զնժդեհհանալն իւր ի վիմամջսն զօր վերագոյն գրեցաք. զայ դարձեալ ի տեղին զքօսնուլ ի նմա. և հաճոյ թուեալ յայս նորա՝ շինէ գբարաբլուրն ապարանս արքայանիստ աշնանայինս, պայծառայարգարս, գեղեցկայարմար պարսպաւորս ընդդէմ ծիծաղելով ծովուն ի հիւսիսի նայեցուածով, արեգակնային ի վերայ խաղալով ճառագայթաձիգ ձեմականացն, յիս և ի մուտս ձկան իմն թուելով ի վերայ մկանաց արեացն խաղալով, ընդդէմ նայեցածն¹ ունելով զմեծ լեռնն. Մասիք կոչելով² բարձրագագաթն ձիւնալիւր սպիտակափառ, իբր զթագաւոր մեծավայելուչ պատուական ալեգ զուարճացեալ ի մէջ ճոխ նախարա-

1 Այլ օր՝ ընդգեմ նայեցուածն:

2 Այլ օր՝ լեռնն Մասիս կոչեցեալ:

բուժեանց, առաջի տեսանելով զկապուտակ ծիրանափայլ գաշտաձև ծովն. դաշտակերտս մեծամեծս շուրջ զեզիրքն անտառախիտ ծառովք և զինքերս որթովք և զանազան պտղովք. զչէս պատրաստեալ, և շուրջ զամրոցաւն տնկախիտս բուրաստանս ծաղկաւէտս և անուշահոտս ի զանազան ծաղկանց. ոչ միայն ի տեսիլ խողտման աչաց և ի զուարճումն հոտտեղեաց՝ այլ և ի կազմութիւն դեղոյ բժշկական հնարագիւտ խմաստասիրութեանց կազմեալ Ասկղեպեայ վարժմամբն: Իսկ շուրջ զբերդանման ապարանօքն՝ պարսպէ զբլուրն շուրջանակի յապառաժուտ տաշերոց քարանց, քաղաք ամենալից զհովիտն ամրացուցանելով: Իսկ ի վերայ բլրեալ աղբիւրն, դարձեալ պարսպէ գբարարուրն ի պահպանութիւն. ջրոյն ամրագունիւք շինուածովք և շէն մարմարգարիտ՝ զքարարուրն յօրինէ պարսպաւոր անկասկածելիս անմատչելի ձեռաց պատերազմողաց, հեշտալիր առ զգուշութիւնն յօրինեալ՝ ի խորագոյնս ծովուն գպարիսպն յօրինեալ կազմէ: Իսկ ի մէջ երկքարմատեան գոգաձև հովտին փաքու, որ յերկոց բլրոցն խոնարհի՝ շինէ աշտարակ բարձրաբերձ փորուածոյ միջոցաւ, և ի վերայ նորա կանգնէ զԱստղիեան պատկերն, և մօտ նորա զտուն զանձու պաշտպանութեան կռոցն. կարգէ և յօրինէ ի նմա փողոցս վաճառոց ամենալիցս և բաւականս. գտանէ և ի վերագոյն լիբինն անդր ի հարաւոյ կողմանէն աղբիւր սակաւաբուղիս, որոյ ջրմուղ կազմեալ ածեալ հատուցանէ՝ ի մէջ հովտին: Իսկ ըստ բաւականութեան աչաց տեսութեանց դաշտավայրին ի մուտս կոյս, և առեզերք ծովուն պարսպաւորս յօրինէ զգոգն՝ լնուլ այգիստան տնկախիտ պատրաստութեամբ ականախիտ վայելչութեամբ:

Եւ իբրև կատարեաց զյօրինուած շինութեան քաղաքին և անմատչելի անկասկածելի զամրոցն պատրաստեաց՝ կոչեաց զանուն ամրոցին Չարդ, այսինքն պայծառութիւն ի վերայ պայծառայարգար շինուածոյն: Եւ ածեալ զտիկինն Սաթի-նիկ զբօսնուլ յաշնանային յեղանակս յամարատուն զեղեցկաշէն յապարանս զարդարեալ բերդին: Իսկ զանուն քաղա-

1 Այլ օր՝ մարգարիտ

քին կոչեցին Արտամատ, որ թարգմանեալ ստուգաբանի Արտաշէսի ձեռակերտ, կամ թէ՛ Արտաշէսի եկք, զի ըստ Պարսիկ ձայնի Մատ՝ Եկք թարգմանի. զի ի գնալ Արտաշէսի յայսմ տեղւոջ՝ ոչ ևս յաւել ձեռն Երուանդայ տազնապեղ զնա, բայց ի գնալն աստի ի Մարս և ի Պարսս, դարձեալ դառնայ ուժով մեծաւ և թագաւորական ճոխութեամբ, տիրէ Հայոց մեծաց, և ըստ բարբարոսական հմայիցն պատուէ զտեղիս այս, որպէս ի նմանէ՝ սկսելով զփոփոխումն առնու ի խոնարհագունիցն ի բարձրագոյնսն:

Իսկ սրբոցն որ ի Սուկաւէտ լերինն, քանզի էին համաշխարհիկք և հաւատարիմք Սաթրնիկայ եկեալ զինի նորա՝ յղեն զոմն ի ձգնաւորացն առ տիկինն, զկոոցն յանդիմանելով զնոտի և զանօգուտ պաշտօնն, որպէս և սուրբն Քռիւսի առ Արտաշէս:

Իսկ Սաթրնիկ ունինդիր եղեալ խրատու սրբոցն՝ ոչ ի բաց մերժեցաւ ի կոոցն Աստղկայ անուանեալ պատկերին, քանզի կասկածանս ունելով ի թագաւորէն և յորդոցն, մանաւանդ զի և թագաւորին նախ ան ունէր զգառնալն ի կոոցն ի յիւրկրագութիւն՝ Քրիստոսի ճշմարտին Աստուծոյ. բայց թէ որպէս եղև կատարումն իրացն մեզ չէ յայտ:

Սահակ որդի Սահէի կացեալ՝ ի դրան Արտաշէսի շքեղ և երևելի ճոխութեամբ, յոր ձեռն հաւատաց Արտաշէս զգաւառն Աղբագ. զի յայն վայր ոմանք ի զարմիցն Աշդահակայ Մարի բնակէին անդ, արք քաջք, կորովազէնք և դիպաղեղունք, բայց նուազեալ ազգին՝ ոչ զոք ունէին, որ կարօզ լինէին զգործ պատերազմին վճարել և զպաշտօն թագաւորին. մանաւանդ զի աւերեալ էր երկիրն յասպատակէ Պարսից, այն ինչ հուպ ընդ մեռանելն Երուանդայ և ընդ թագաւորին Արտաշէսի: Բայց կին օմն յազգէն Աշդահակայ բնակէ յամուրսն Զլմար և ի Սրինգ, ի գաւառին ի Փոքր Աղբագ, և յանուն կնոջն Զայլամար, որ և զամուրն յիւր (անուն) անուանէ. և ունէր կինն զանձ բազում, և նորա զուստր մի Անուշ անուն. առնու զնա Սահակ կնութեան հրամանաւ Արտաշէսի, և կնքեալ աշխարհն հաստատէ Սահակայ ի սեպհական ժառան-

գութիւն. այսր աղագաւ խնամ տարեալ թագաւորին կնոջն՝ զի ոչ էլ առ Նրուանդ և ոչ միով իւրք պաշտպանութեամբ: Սահակայ առեալ ի պարգևի զաշխարհն՝ թողու զուրդին զԼշոտ զլեռնակողմամբն առաջին իւրեանց տէրութեանն՝ շենել, բնակել, ժառանգեցուցանել զերկիրն ի ժառանգութիւն իւրեանց ազգի ի զաւակ տանն Արծրունեաց: Եւ երթեալ Լշոտ ոչ խորհրդական իմացուածովք մտանէ ի լեռնն. և յիւրզակք ոմանք ի կողմանց Հաշտենից ամրանային ի լեռինն. պատահին միմեանց և մեռանի անդ անզգուշաբար ի յաւակնայեղց դիմացուածոյն: Եւ անդէն ոչ կարացեալ շենել զերկիրն այն հուպ ընդ հուպ մինչ յութերորդ ամն Արտաշէսի, զոր թագաւորին յանձն առեալ զաշխարհն՝ հրամայէ շենել անդ մեհեան զ՝երակղեայ և զ՝Նինիսեայ. և այնու աղագաւ կարաց շէն պահել զերկիրն շատամարդկութեամբ: Եւ նուազեալ ազգին Արծրունեաց ոչ որ մնաց, բայց միայն մանուկ մի Համամ անուն, որդի Արշաւիրի ծերոյ, եզբօր Խուրէնայ, որ կայր ի դրան արքունի. զորոյ նախնեացն ջան և վաստակ յուշ արարեալ թագաւորին՝ Համամայ յառաջ մատուցեալ, ի գահ և ի բարձ հայրենեացն ձրգեալ զնա՝ ժառանգեցուցանէ զերկիրն Աղբազ, որպէս Սահակայ նոյնպէս և Համամայ: Բայց էր Համամ սէզ և ամբարհաւած, յոյլ և թոյլ առ պատերազմի գործ, միայն և շրդումաբար հպատակութեամբ վարէր առ թագաւորն, զորոյ լոյծ և մեղի բարս ուսեալ թագաւորին՝ կացուցանէ զնա ի վերակացութիւն գործակալաց դրան արքունի, զի այնու հրպատակութեամբ լցցէ զպաշտպանակս թագաւորին, զի և տեղեակ էր դիւանական մատենագրութեանցն: Զի յառաջնումն ոչ ինչ գոյր հոգ ինչ զբաղմանց, և ոչ մի ինչ ըստ աշխարհաշէն խնամակալութեանց, կամ պատերազմասէր աշխատութեանց, բայց միայն ի դրան արքունի մտանել և ելանել ընդ հաւատարիմն թագաւորին ի տունս զիւանաց և զանձուց: Բայց դեսպան արձակեալ Արտաշէսի զՀամամ առ կայսր Ադրիանոս վասն Բարքորայ աւազակի և նորուն պատերազմին յԱսորիս. և յերթայն նորա և ի դառնալն՝ գայ զտանէ վախճանեալ զթագաւորն Արտաշէս ի Մարինդ, և

մեռանի անձամբ ընդ այլ շղոմարարն յաշխարհին Մարաց ի Բակուրակերտ աւանի:

Յեա Արտաշէսի թագաւորէ Արտաւազդ, ապա Տիրան որդի Արտաշէսի, ապա Տիրան, ապա Տիգրան Վերջին, ապա Վաղարշակ: Եւ սղբօք էին ազգք Արծրունեաց ճննդարանութեամբ՝ Համազասպ, Շաւարշ, Ետղ, Բարգեան:

Վաղարշակ թագաւորեալ փոխանակ հօր իւրոյ Տիգրանայ, և տուեալ պատերազմ ընդ հիւսիսայինն Հազրաց՝ մեռանի ի կորովածիգ աղեղնաւորացն: Ընդ Բարգեան և ասպետն մեծ Եշոտ նիզակակիցք միմեանց զերծեալ ի մեծ պատերազմէն՝ փութանակի մտին յաշխարհս Հայոց, ետուն զուժ զմահուանէ թագաւորին և կացուցին փոխանակ Վաղարշու թագաւոր զորդի իւր զԽոսրով ձեռնտուութեամբ Արտաւանու Պարսից արքայի: Եւ այսպէս խաղաղեցուցեալ զաշխարհս կէին հեշտալիւ խաղաղականօք ըստ կամի ախորժակաց զամենայն ժամանակս կենաց Խոսրովու, որ թագաւորեաց ամն իւր:

ԳԼՈՒԽ Թ.

Բարձուն Պահլաւի խափարոնեանն և խափարել Սպահրացոյն:

Մինչդեռ այսպէս յընդորրութեան¹ կեանս յապահովանայր հրկիրս Հայոց, և ոչ ուստեք զոյր վտանգ կրել, բայց ընքեանք այլոց հասուցանէին տազնապս որպէս ընթեռնուքն՝ յեղակարծում ժամանակի հասանէ համբաւ մահուն Արտաւանայ, և տիրել Պարսից Ստահրացոյն Արտաշէի Սասանականի. ի կոր կործանման կացեալ Խոսրով մեր թագաւոր, և ջանայր առնուլ զվրէժ մահու հարազատին իւրոյ, թագաւորին Արտաւանայ, զոր և առնէր իսկ, հասեալ դաւոդ մահ նորա ի յԱնակայ իւրոյ մերձաւորէ: Եւ բնաւ աշխարհս քայքայեալ ցրուեցան՝ յով և կարաց աճապարել փախչել այլ

¹ Այլ օր՝ յընդորրութեան:

իւրաքանչիւր. դիմեցին առ կայսրն Վաղէտիանոս, թէ հնարինք իցէ առնուլ զվրէժ արեան Խոսրովու և ի վերջ նահանջել զբռնակալութիւն Ստահրացոյն. բայց թէպէտ և ետ օգնականութիւն Հայոց կայսրն Վաղէտիանոս Փոխզացի զօրօքն՝ սակայն ոչ խաղաղանայր երկիրս, և ոչ որ կարէր կալ յակաստանի, ունել զժառանգութիւն հայրենի, և ոչ առ զխաղաղութիւն մինչև ի Պոքրոս կայսր, որ արար խաղաղութիւն ընդ Արտաշէի Աստանօր ոչ է ինձ յայտ թէ զի նչ կամ ճրպէս դիպեցաւ լինել տոհմին Արծրունեաց, կամ ուր, կամ զինրգ. բայց միայն զազգին շարս ըստ գիւտի աշխատութեանն բաւական համարեցաք յառաջ վարիլ մինչ ի թագաւորիլ Տրդատայ, և սկիզբն լինել լուսաւորութեան Հայոց աշխարհիս ի ձեռն մեծին Գրիգորի Լուսաւորչին: Եւ այսն ծնունդք Արծրունեաց. ի Բարգենայ Մուշեղ. Վահան. Աերսէհ. միւս Բարգէն. Տիրոց:

Գ Լ ՈՒ Խ Ժ.

Դարչն Տրդատայ է յերկնն Յոռնայ և հասարակ յախտութեանն Հայոց Մեծայ օգնականութեամբ խաղաղոյն Յոռնայ, և լաւն հասարոյն որ է Կրիստոս:

Թագաւորեալ մեծին Տրդատայ ի վերայ հայրենեաց աշխարհին, որպէս գրեալ ցուցանին հանգամանք իրացն գործելոց, և հաւատալն նորա ի մի Աստուած Հայր և ի մի Արդի նորա ի Բանն Աստուած Յիսուս Կրիստոս և ի մի Հոգի սուրբ, զուգակից և բնութենակից և փառակից Հօր և Արդուց, ի մի Աստուածութիւն կատարեալ և մկրտեալ սուրբ և անբիծ խոստովանութեամբ ի Հայր և Արդի և ի սուրբ Հոգին, ի ձեռն մեծին Գրիգորի հանդերձ ամենայն նախարարօքն Հայոց մեծաց:

Իսկ ի տանէն Արծրունեաց ընդ մեծ նախարարան Հայոց մկրտեալ լինի Տիրոց որդի Բարգէնի երկրորդի, այր հեղ, խո-

Հահան, խորհրդական, Համեստ ի բանս, Համեստ ի նայեցուածս, որ ոչ բազմաց քան եթէ միոյն, այսինքն Վրիստոսի՝ զինքն ծանօթ ջանայր կացուցանել: Վանզի և ի ժամու անդ յորում զմեծն Վրիգոր առեալ ամենին ի քաղաք Ահարացւոց ձեռնադրել զնա ի քահանայութիւն, ի լուսարար վարդապետութիւն աշխարհիս ՚այոց՝ էր ընդ մեծ նախարարան կրթեալ և Տիրոց, և որպէս վերագոյն ասացաք՝ վասն Հեզ և ցած բարուցն կամօք յանձն կրէր, ոչ յառաջանայր ի բարձր նախագահ ձօխանալ երևելեօքս և լքանելեօքս, սրբոյ Աւետարանին Հետազօտեալ կրթականին՝ մի բազմել յառաջին բարձին, ոչ եթէ ոչ ունէր նազելի և բարձրագահ պատուս ի մէջ մեծ նախարարութեանցն ՚այոց, զի ո՞վ որ այլ ձօխ քան զԱննքէրիմայնս, զոր Համարձակախօսն Ասայիաս Հրապարակէ առ Խորայէլեան զարմն զսորայս մեծափառութիւն. այլ և Մակեդոնացին Աղէքսանդրոս ոչ սակաւ դրուուտեօք արձանս զրէ ի մատեանս զիւանապահ աւանդութիւնս զսորայս մեծափառ՝ զխաւորութիւն:

Երբ որպէս յառաջագոյն ասացաք՝ սակս կարեւոր յուզմանցն միապետեալ ի շարս կանոնաց, միայն յայտարարութիւնս առնել զազգացն Երժրունեաց, և ոչ ընթանալ զհետ բազմախոյզ զրուցատրութեանց, զոր առաջնոցն մատենագրեալ դրոշմեալ կայ ի գիրս ընդ ժամանակս ժամանակս սոցա քաջարութիւնք և արժանաւորք յօլովագունի և մեծամեծաց գովութեանց: Վայց մէք զոյժ Հոչակիալն միայն նշանակեցաք. սրբոյ Թագաւորին և քաջ նահասակին Տրդատայ զբարիք պատերազմեալ՝ ընդդէմ անմալմին և մարմնաւոր պատերազմողաց, փոխ յերկրաւոր աշխատութեանցս ի Հանգիստ, մեծաւ պատուով Թագաւորական շքեղ և կրեելի զիազարգութեամբ, որպէս ընթեռնուք ի բանիրուն գրականագութեանն Մովսէսի տիեզերահոչակեալ վարդապետի և քերթողի և մերոյ լուսաւորութեանցս Հաստատագոյն յօրինողի, որպէս պատմէ ի զլուխ երկրորդի պատմագրութեանն:

Խազաւորէ Խոսրով որդի Տրդատայ փոխանակ Հօր իւրոյ, Հրամանաւ Առտանդիանոսի, և խաղաղասէր բարեկարգու-

1 Հին օր.՝ մեծափառ

2 Այլ օր.՝ պատերազմ պատերազմաւ

Թեամբ հաստատեալ յօրինէ զկարգ աշխարհիս: նախարարքն հանդերձ, և ոչ ինչ փոյթ եղև ումեք հոգալ զուստեք արշաւանս, բայց ընդ Յունաց թագաւորին միայն հնազանդութեամբ նուաճեալ զինքեանս, ի բաց կալով ի հարկատուութենէ Շապհոյ արքայից արքայի. և զգորն տուեալ ի ձեռս Աւահանայ Ամատունոյ, հոգալ զգործ պատերազմաց, թէ արդեօք դէպ լինիցի ուստեք: Եւ այց ըստ կարգաց քրիստոնէութեան վարէր ըստ արժանի պատուիրանաց Տեառն, և ըստ խրատու մեծին Արթուրեայ յապահովանայր ամենայնիւ, թագաւորեալ ամս թի:

Իսկ զհարկացն տուրս յարքունիս Աեսարու՝ ի ձեռն դադրապետին զձարէ առ կայսր. բայց զտոհմէն Արծրունեաց ոչ ինչ այլ խմանալ կարացաք, թէ զինչ գործ գործեալ նոցա, բայց միայն խողաղատէր կեանս կեալ առ թագաւորն և առ նախարարն, և ունէր զիւրաքանչիւր կարուածս զաւանդեալ ժառանգութիւն նոցա ի թագաւորացն առաջնոցն Մուշեղ, Աւահան: Եւ զոր ինչ ոչ խմացեալ մեր՝ և ոչ գրել արժանի վարկաք, բայց միայն զի բարձրագոյնք և նախապատիւք ի թագաւորաց անտի էին:

Չկնի Խորտովու Փոքու թագաւորէ Տիրան որդի նորաս Եւ ի ժամանակին յայնմիկ ունէր զհազարապետութիւնն ւայոց այր ժանդ չարաբարոյ, որում հայր Մարգպետ անուն էր. սա մատուցեալ առ թագաւորն Տիրան՝ սխաւ քսութամբ խօսել ի գաղտնի զտանէն Արծրունեաց և զԱշտունեաց, զի էին ազգք ճոխք և կրեւելք, քաջք և անուանիք, և ամենեցուն պատկառելիք, ասէ, «Թէ ոչ բառնաս կորուսանես ի միջոյ՝ զիրկուս նախարարութիւնսդ՝ ոչ բարիքազոյն քօ թագաւորութեանդ խորհին խորհուրդ. զի ձեռն նոցա է ընդ Շապհոյ արքայից արքայի», զայս խորհեալ Մարգպետին ասէ, թէ զայս ձախողակի իմացմունտ կատարել կարացից՝ թերեւս և զտուն Մամիկոնեան նախարարութեանց կարացից որսալ ի կորուստ: Արդ ունկնչիր եղեալ Տիրան՝ տայ հրաման յանդ հանել զխորհուրդ անօրէն աստուածատեաց առն: Ազգ եղև Մամիկոնեան սպարապետութեանն անօպայ գործն, և դիմե-

1 Յայլ օր. շիք՝ ի 427:

ցին քաջատրտագոյնս ի վերայ սուսերամերկք զիննալք ի մջ ամբոխին, Երտաւազդ և Վասակ Մամիկոնեանք, զբազումս տապաստ արկեալ ի սուրս իւրեանց, յափշտակեցին զՇաւաասպ որդի Վասէի Երծրունւոյ, և զՄեհէղակ Ռշտունի, քանզի էին մանկազոյնք տրովք. առին զնացին յամուրան Տայոց, և ի չափ հասեալ ի տիոց տղայականաց՝ ետուն գրատերս իւրեանց կնութեան մանկանցն Ինոցանէ ածնալ ազգք երկոցունց Երծրունեացն և Ռշտունեաց, և ոչ խառնեցան ի խորհուրդ Հայոց զամն բազումս. բայց Տիրան պզճութեան աղտնդութեամբն զգառեալ մատնի ի ձեռս Շապհոյ, և կուրացեալ աչօք կեցեալ և մեռեալ ըստ արժանի իւր վաստակոցն, զոր գործեաց ընդ սուրբան Վրթանէս և Յուսիկ և ընդ քահանայն մեծ Վանիէլ, ըստ այնմ և հատուցաւ նմա, որ թագաւորեաց ամն յալ

Երչակ թագաւորեալ փոխանակ Տիրանայ հօր իւրոց, հրամանաւ Շապհոյ արքայից արքայի՝ ժողովէ զնախարարութիւնս Հայոց առ ինքն, տեղեկացեալ և վասն տոհմին Երծրունեաց և Ռշտունեաց և որք ի նախարարութենէն Մամիկոնից հասեալ զնացեալ ամրանային ի յամուրան Տայոց, և զպատճառան ստուգեալ, զի ի ձեռն Վահանայ ումեմն ի տոհմին Եմատունեաց՝ դառնալ զալ բնակել անկասկած կենօք, ի բարձ և պատիւ իւրաքանչիւր յառաջանալ: Արու՛մ ունկնդիր եղեալ երկքեան նախարարութիւնքն առն խնաստոյ Վահանայ Եմատունոյ՝ զան զինի նորա անկասկած համարձակութեամբ, քանզի ոչինչ վնաս գիտէին զանձանց և ոչ մի ինչ իրս մեծ կամ փոքր. և ընկալեալք ի թագաւորէն Երչակայ ըստ զրելոյն ի ձեռն Վահանայ՝ կացին անկասկած:

Եւ լ չարիմացն հայր կոչեցեալ Մարգարտ և բնաւորեալ խորհրդոցն չարին ոչ երբէք զաղարէր: Ընդ ժամանակն ընդ այնտիկ խաղաց զնաց Երչակ ի մուտս կոյս, էր երթեալ ընդ նմա և մեծն Ներսէս կաթողիկոսն Հայոց, և հասեալ յԵշտիշատ Տարունոյ ի վկայարանս սրբոյն Յովհաննու և մկրտչի, և Եթանագինէի վկային, զոր շինեալ էր սրբոյ Նուսաւորչին մերոյ Պրիգորի ի դառնալն նորա ի ձեռնադրութենէ քահանայապետութեանն: Եւ ելեալ

ի տեղին սրբութեան և կատարեալ զաղօթան՝ երին շրջիլ գքօնուլ յայլ ևս տեղին: Չարախորհուրդն հայր Մարգարեոս որդին սատանայի ոչ բաւականացաւ չարեօք մարդկան՝ այլ և առ Աստուած ևս և առ սուրբս նորա յաւակնեալ՝ յերկինս բացեալ զգայուալիւ բերանն և որպէս շուն լիբբ պատուհաթափ¹ եղեալ ածէր գեղուն զերկրաւ: Մատուցեալ առ թագաւորն Արշակ ասէ. «ոչ բարեօք իմացեալ առաջնոց թագաւորացն, զի ոչ կալան զաեղիս զայս ի բնակեալ² ճոխութեան³ թագաւորական վայելչապէս խրախճանութեանց. արդ հաճոյ թուիցի քեզ զոր խորհիմն. սուրբքն ոչ եթէ զերևելի տեղիս ախորժնն, զի թէ ոչ այսպէս, ոչ նոքա զնեղ և զանձուկ կեանս կան մահու շափ»: Բայց այս ոչ իմացեալ եմ, թէ արդեօք թագաւորն գրգռեցաւ ի հրապոյրս նորա թէ ոչ: Եւ զոր ոչ հուսատարմանայ մեզ՝ և ոչ գրել կարևոր համարեցայ:

Իսկ սրբոյն Ներսեսի իրազէկ եղեալ չարին չարաբարոյ չարախորհրդութեան՝ անէծս մեծամեծս և ազգոյս և զօրաւորս դնէ ի վերայ Մարգարեոսին, և ասացեալքն ի սրբոյն հանդերձ գործով զկատարումն առնու: Ենդէն վաղվաղակի մատուցեալ Շաւասպ Արծրունի առ Մարգարեոսն՝ ասէ, «արջք զիսակագեղք սպիտակայեղք որջացեալ ի պրակս անտառախիտ մայրեացդ. արդ թէ հաճոյ թուիցի՝⁴ երթիցուք որսալ զնոսա» և առեալ զնա մտաննն ի մէջ մայրեացն, և ընդ գիրկս մտեալ Շաւասպայ Արծրունւոյ՝ զայնալիճն լի քարշիւղ հարկանէ ի թիկանց ընդ մէջ ողինն զկորովալիւ մատանցն զազդոյ շարժումն թռուցեալ թափանցիկ ընդ չարախորհուրդ սրտին միջոցն դիպեցուցանէ. և յեսս ընդդէմ կործանեալ փշեաց զողին ի ձեռս խորհրդածուին իւրոյ սատանայի. և բանք սրբոյ Ներսեսի ընդ կենդանի բանին Աստուծոյ խառնեալ՝ դիւրագոյնս զհատուցումն արհամարհողացն հատուցանէր յօրհնութիւնս և յանէծս, անյապաղ զգործն կատարելով. որ ըստ արժանի խորհրդոցն ընկալաւ զփոխարէնն:

1 Այսպէս յօր. գուցէ՝ պատուհաթափափ:

2 Բնակեալ:

3 Այլ օր.՝ ճոխութեանց:

4 Այլ օր.՝ հաճոյ թուիցի քեզ:

Ընդ ժամանակսն ընդ այնտիկ թագաւորէ Յունաց Վաղէս կայսր, և Պարսից՝ Շապուհ արքայից արքայ: Իսկ Արշակ յերկուս թագաւորսն ձեռնտու եղեալ, երբեքն ի Պարսս երբեքն ի Յոյնս, և զապստամբութիւն ի մէջ առեալ Արշակ յերկոցունց կողմանս:

Իսկ նախարարքն չայոց ի սաղրեղոյ Վաղէսի գրգռեալ ի մարտ ընդ Արշակայ ի պատերազմ յառաջանան, ի մէջ անցեալ սուրբն՝ Ներսէս Հոմոզէ՝¹ զնոսա և խաղաղացուցանէ զաղմուկն: Իսկ թագաւորն աղաչեալ զսուրբն՝ Ներսէս գհաշտութիւն խօսել Վաղէսի ընդ Արշակայ, զոր և արար իսկ գհաշտութիւնն:

Իայց Մեհուժան Արծրունի ոչ եղեալ ունկնդիր սրբոյն Ներսէսի, և ոչ ընդ թագաւորին Հնազանդութեամբ նուաճեաց զանձն, Հրապոյրս պղտորս արբուցանէ Վահանայ Մամիկոնէի, որ էր աներ Մեհուժանայ, և անցեալ զնացին առ Շապուհ. թողեալ զօրէնս քրիստոնէութեանն՝ Հնազանդեցան որմզդական մոլորութեանն մոխրապաշտ վարդապետութեանն: Ընդ որ յոյժ ուրախացեալ Շապուհ՝ խոստացաւ փեսայացուցանել զՄեհուժան ի քոյր իւր Սրմզդուհի:

Եւ էր ի մէջ Շապուհոյ և Արշակայ պատերազմ մեծ զժամանակս կենաց Արշակայ: Եւ բազում անգամ ի բազում տեղիս տային ճակատ զօրքն չայոց և Պարսից ընդ միմեանս. զոր աւելորդ համարիմ երկրորդել զյառաջադոյն պատմագրաց նշանագրութիւնս:

Իայց յետ բազում պատերազմացն խորամանկ խաբէութեամբ կոչէ առ ինքն Շապուհ զԱրշակ ի դէմս սիրոյ խաղաղութեան, ոչ ինչ յիշատակ զչարեացն գործելոց ի մէջ առնելով. և նորա զնացեալ զհետ կոչնականացն լի անմտութեամբ: Վասկէ երկաթի կապանօք և տայ տանել յԱնուշ կոչեցեալ բերդն ի սահմանս Տիսպոնի². և անդ կեցեալ և մեռեալ անձամբ զիւրովի երթեալ, ըստ սահմանելոյ ի վերայ նորա բանի առնն Աստուծոյ սրբոյն Ներսէսի:

Իայց զոյգն մի զամբարշտին Մեհուժանայ զյանդգնու-

1 Այլ օր.՝ համոզէ:

2 Հին օր.՝ Տսպոնի:

Թիւնն ի վերայ նայոց բացայայտեցից ի շարի աստ: Առնուն Մեհուժան և Վահան զգորս Պարսից, գան մտանն յերկիրն նայոց, սփռեալ տարածանն Հէնս ասպատակաւորս՝ ընդ բոլոր երեսս երկրիս նայոց, գերինն առնուն զՀէնս և զաւանս և զագարակս, կապուտ կողպուտ Թողուն ի ստացուածոց և յամենայն ժառանգութեանց, մաշին ի սուր սուսերի զորս ի բունն առնուին. գնացին մաին ի գաւառն Ռըշտունեաց, և առին յաւարի զտունն Վարեգնի Ռշտունեաց տեառն. ճողպրեալ Վարեգինն անձնապուրծ գնաց փախրտեայ առ կայսրն Յունաց. նոցա կպեալ զտիկկինն Ռշտունեաց զկին Վարեգնի զքոյր Վարդանայ Մամիկոնէի ածեալ ի Վանտոսպ ի քաղաքն Շամիրամայ, մատնեն ի խոշտանգանս և ի տանջանս դառնադոյնս. ստիպեն լքանել Թողուլ կրօնս քրիստոնէութեան, հնազանդել պաշտոյ զօրէնս մազդեզական մոխրապաշտութեանն, զոր չառեալ յանձն սուրբ տիկնոջն նամազասպուհայ՝ տանին հաննն ի բարձրաւանգակ ամրական բերդաքաղաքն, մերկանսն ի հանդերձիցն, զի քրիստոսեան փառօքն զգեցցի. արկաննն տոռունս ի սրունսն, կախնն զհիւսիսայինն աշտարակէն. զոհացող համբերութեամբ ընդունի զվճիռ մարտիրոսական: Վահիկին նորա մնալով ի նիւթոյ կախաղանին՝ ամփոփէ զսուրբ գանձն ի ծոց իւր, տարեալ փոխէ ի վկայարան հանգստի ի ձեռն սրբոյն Ներսէսի, զոր տարեալ հանգուցաննն ի տեղւոջն, զոր այժմ Ձորոյ վանս անուանեն, ի վկայարան սրբոց նոխիմեանց. զոր շինեալ էր սրբոյն Վրիգորի, ուր զսեղանն սուրբ և զգաւազան հովուական և զմատանին պատկերեալ և զգօտին աշխատասէր միջոյն Թողեալ ի հանապազորդ յիշատակ լուսաւորութեանն մերոյ հօրն:

Վան դարձեալ Մեհուժան և Վահան և առնուն զՎանտոսպ, քանդեն աւերեն զգեղեցկաշէն ամրական տեղիսն, վարին ի գերութիւն զքնակիչս քաղաքին եւ զնրէայսն, և ժրս զքրիստոնեայսն, և զորս ածեալ գերի Վարզափրանայ զնրէայսն հրամանաւ Տիգրանայ, և խաղացուցանեն յԱսպահան, և առնուն զՎաղարշապատ և զԱրտաշատ. և

1 Հին օր.՝ ասպատակաւորս:

զւրէայան որ յաւուրց սրբոյն Պրիգորի հաւատացեալ էին ի Վրիստոս՝ վարեն ի գերութիւն, աւելի վտանգ նոցա քան այլոց շրէից հասուցանելով՝ վասն ի Վրիստոս հաւատոցն:

Վնայ զինի նոցա երջանիկն Չուխիթայ երէց յԱրտաշատէ զինի հաւատացեալ շրէիցն, զի մի հօտն առանց հոգուի յանապատս և ի վիհօ կորստեան թափառական յաճիցին զայլոցն զահափիժութեամբ: Իսկ Մեհուժան մտեալ առաջի Շապհոյ սկսաւ չարախօսել զՉուխիթայ քահանայէ, ասէ անքէցդ այդ եկեալ է զհետ գերիւոց քրիստոնէիցն՝ հակառակ կալ հրամանաց արքայիդ և օրինաց Մազդեզանց և Արեայ, և ամենայն ուրիշ դա է պատճառ ապստամբութեան շայոց յարքայից արքայէ, և անարգէ զկրակ և առ ոչինչ համարել զարեգակն. արդ զբաւ եղևցի կենաց դորս, և հրաման արքայիդ դիւրաւ զհատարումն առնուցու: Նոյն ժամայն ածեալ լինի սուրբն առաջ Շապհոյ, և հարցեալ և պատասխանեալ սուրբն լի կատարեալ իմաստութեամբ շողոմօն սրբով՝ զոր անմեկնելի ունէր յինքեան սուրբն. և անդ զբարիոք պատերազմն պատերազմեալ՝ որպէս քաջ հոգիւ զանձն իւր եզ ի վերայ հօտին, և ընկալեալ զվճիռ մարտիրոսութեան կատարի ի փառս սուրբ Նրրորդութեանն, և հորթեաց երանելին՝ Չուխիթայ ճանապարհ բարի բազմաց վկայից ի մէջ՝ շայաստան աշխարհիս, որ յարեւելս և յարեմուտս: Աւ կալեալ Արշակայ զթագաւորութիւնն ամս չ՛ վախճանի ըստ օրինակի ասացելոց:

Շապուհ արքայից արքայ թագաւորեալ՝ բազում և անչափ չարիս հասուցանէր ի վերայ շայոց աշխարհիս և Ասորեստանեաց և Պաղեստինացոց, և վարեալ ի գերութիւն զւրէայան ն բիւր, յաւեր դարձուցեալ զւրէաստան և զսուրբ քաղաքն Նրուսաղէմ. և զբովանդակ թոյնս անբժշկականս իժից և քարբից հհող ի վերայ քրիստոնէից. յորմէ բազում սուրբք ի Վրիստոս վկայեցան, և որպէս ասի աւելի քան ի սրբոց արանց, որք վկայեցին վասն Վրիստոսի, բազումք յի-

1 Այլ օր.՝ աւելի վտանգ հասուցանելով նոցա՝ քան այլոց շրէիցն:

2 Հին օր.՝ գերանելի:

3 Այլ օր.՝ ճանապարհ բարի վկայեց ի մէջ:

պիսկոպոսաց, ի քահանայից և յայլ կարգէ յեկեղեցական զընդէ, բազմազոյնք և յազատաց աշխարհիս և ի տիկնանց նոցա անհնարին և դառն տանջանօք, զոր սարսափեմ և հիացմամբ մեծաւ յապուշ կրթին միտք իմ ընդ ժուժկալութիւն այնքաննաց բազմահնար մեքենաւոր շարչարանաց. որպէս ընթեռնուք ի գիրս պատմութեան վկայելոցն, որ Արեւելեայ ասի գրոցն վերագրութիւն, զոր շարագրեաց երանելի խոստովանողն Վրիստոսի Աբրահամ ի գեղջէն Արածոյ, որ էր աշակերտ և հետևող սրբոց Ղևոնդեանց, և զսակաւուց քան թէ յոլովից գրեաց անուանս ի յիշատակարանի անդ, զՎահագոսդ, որ թարգմանի արքայասէր, և զՎոհշթասդ, որ թարգմանի ներկագործ ծիրաննաց արքայական զգեստու, և զՇրմաւոն եպիսկոպոս, վէմ եկեղեցւոյ Վրիստոսի, ընդ նմին և այլ եպիսկոպոսք և քահանայք արք ճ, որ կատարեցան միանգամայն սրով ի միում աւուր ի մեծի ուրբաթի զատկին:

Ի այց Մեհհուժան ոչ բաւականացաւ կատարել զշարինս, զոր արար քրիստոնէիցն և առաւել նայաստանեաց աշխարհիս, այլ առնու զգորսն Պարսից և գայ թագաւորել նայոց Հրամանաւ Շապուհայի, ունելով ընդ իւր զՎահան Մամիկոնեան. և եկեալ մտեալ յաշխարհս նայոց աներկիւղ համարձակութեամբ, խորհեալ խորհուրդ զոր ոչ կարաց հաստատել: Բանգի Սամուէլ որդի Վահանայ գնաց ընդ առնջ հօր իւրոյ: Սարժելով Վահանայ խոնարհել զորդին իւր յանկանդնելի կործանումն, զոր մեկուսեալ Սամուէլի գհայր իւր Վահան, իբր այն թէ խորհիցին ինչ վասն որոյ եկեալն էին, իբրև հարուստ մի մեկնեցան ի գնդէն Պարսից՝ ամբարձեալ Սամուէլ զմիողնին՝ ազգոյ վէրս ի վերայ եղեալ առ ժամայն եհատ զհա ի կենաց. և դարձեալ անտի սպան և զմայր իւր զՏաճատուհի, զի երկոքինն¹ ուրացեալ էին ի Վրիստոսէ. և ինքն զհաց փախստական ի Պարսից ի կողմանս Խաղտեաց²:

Իսկ Մեհհուժան ոչ թողանայր զթագաւորելն նայոց, կուտեալ առ ինքն անհուն բազմութիւն վաշտից և դրօշուց³

1 Հին օր.՝ զերկոքինն:

2 Հին օր.՝ ի Պարսից կողմանս Խաղ-

տեաց.

3 Այլ օր.՝ դրօշուց:

և նշանաց որոց ոչ գոյր թիւ. և հասեալ ի Բագրաւանդ գաւառ ի Զիրաւ գետը՝ կամէր անցանել ի Թագաւորարնակ տեղիսն չայոց: Բնորէմ՝ զօրաժողով եղեալ Սմբատ սպարապետն չայոց որդի Բագարատայ Բագրատունւոյ, ունելով ընդ իւր զգօրսն Յունաց բազմամբոխ վահանաւորաց և դրօշուց սաւառնացիոց, և փողք կայսերայուլուք և գունդք զունդք վառելոցն վաշտիցն շուրջ փակեալ զՄեհհուժանեան գնդիւն, զի մի ճողոպրելին աճապարիցի: Եւ նոյնժամայն հուպ ընդ հուպ ի դիմի հարեալ Մեհհուժանայ և կարթակոտոր զասպազինեալ երիվարն արարեալ՝ քաջին Սմբատայ՝ տուն արկեալ ի պարանոցն Մեհհուժանայ ասէ՝. «բարի է քեզ, Թագաւոր չայոց, եկ այսր զի պսակեցից զքեզ ես սպարապետս. և շամփուր շողացուցեալ մանուածոյս փակէ ի ներքս զգագաթն ամբարշաին. և այնպէս ել յաշխարհէս թշուառականն»:

Ըստ սա ինչ ի ճախ ելանէ քերթողական առասպելն որ ասէ. բազում սնգամ աղուեսք Թագաւորել խորհեցան, բայց շունք ոչ առին յանձն:

ԳՎՈՒՅԸ ԺԵ.

Թագաւորել Թէոդոսէ ի վերայ Յունաց:

Վախճանեալ կայսր Վաղէս, և Թագաւորէ Յունաց մեծն Թէոդոս. և առեալ սուրբն Ներսէս զՊապ որդի Երշակայ՝ հանդերձ յունական զօրուն Թագաւորեցուցանին զՊապ ի վերայ չայոց ի տեղի բուն Թագաւորութեանն Երշակունեաց: Եւ ոչ գնացեալ ըստ խրատու սրբոյն Ներսէսի Պապ Թագաւորն չայոց, այլ գնաց զխոտորնակ և զձախողակի ճանապարհ, աղտեղասէր բազմադիմակ պղծութեամբք, զոր ոչ է հաճոյ երկրորդել ի գիրս աստ. և յանդիմանեալ ի սրբոյն

1 Հին օր.՝ հարեար...արարեար:

2 Այլ օր.՝ Սմբատայ սպարապետին

չայոց:

3 Այլ օր.՝ ասելով:

Ներսիսէ՝ արբուցանին նմա դեղ մահու, զանխուլ կարծիս
բերկրով և զրկեալ լինին¹ ։ Զայք ի լուսաւոր վարդապետէն և
ի քաջ հովուէն սրբոյն Ներսիսէ, և բարձեալ զմարմին սրբոյն
բազմամբոխ զօրօքն Զայոց, առաջապահեստ ճանապարհոր-
դութեանն արարեալ զՄերշապուհ Արծրունի զօրավար Զայ-
ոց և զՎահան Ըմատունի և եղբայր Մեհուժանայ՝ տա-
րեալ հանգուցանին ի տեղւոջ հայրենեացն վկայարանի ի Թոր-
գանս ։ Բայց ինքն Պապ նշկահեալ զկայսր Թէոդոս, զոր ի
բուն առեալ² Տերինտեայ զօրավարին Յունաց՝ խաղացուցա-
նէ կապանօք առ կայսր, և անդ սպանին հրամանաւ կայսեր,
Թագաւորեալ ամն զ։ Եւ կացին կախկոպոսապետք Զայոց
յետ մահու³ սրբոյն Ներսէսի ոմանք ի զաւակէ Աղբիանոսի
կախկոպոսի Բզնունեաց, առն պատուականի, Շահակ և
Ջաւէն և Ասպուրակէս, որք ոչ արժանաւորք ինչ բարի յի-
շատակաց ։

Եւ Թագաւորեաց կայսր Թէոդոս փոխանակ Պապայ
զՎարազդատ ոմն յԱրշակունի տօհմէ, այր քաջ և պատե-
րազմոց, ահարկու մեծամեծաց և փորունց, և սա նշկահեալ
զկայսերք՝ յղէ առ Շապուհ արքայից արքայ նուաճիլ ընդ
նմա, և եղբայր Մեհուժան Արծրունի յղէ դեսպան առ Շա-
պուհ զնոյն խորհուրդ հաստատել ։ Որոյ կրթեալ առ Շա-
պուհ յիշեցուցանէ նմա զհարազատէն իւրմէ Մեհուժանայ՝
միամիտ և հպատակ լինիլ արքայի, և զպատերազմացն զօրծ
և զբազում աւարառութիւնս և զգերփանս Զայոց աշխարհիս
ի Մեհուժանայ, և զմահն նորա ի ձեռանէ քաջին Ամբատայ
Մամիկոնէի, զրգուէ զարքայ կատարել զասացեալսն Վարազ-
դատայ Թագաւորի Զայոց ։ Եւ մինչդեռ զայս խորհէին՝ ե-
հաս լուրն առ կայսր ի ձեռն Տիրինտեայ զօրավարին, և զի
չև էր դարձեալ պատասխանի յարքայէն՝ հրաման եհաս ի
կայսերէ առ Վարազդատ անյապաղ առ նա հասանել ։ Իսկ
նորա տուեալ զնա ի կղզիս Ովկիանու՝ վախճանի անդ, Թա-
գաւորեալ ամն ուր ։ Իսկ Մեհուժան ծանեաւ զինչ պատահե-
լոց էր նմա ի կայսերէ և ի նախարարացն Զայոց, ոչ յաւել

1 Այլ օր՝ և այնպէս զրկեալ լինին ։

2 Այլ օր՝ ի բուն առեալ ։

3 Այլ օր՝ յետ մահուան ։

դառնալ ի չայս. այլ անդ կեցեալ և անդէն վախճանեալ, ոչ արժանի ինչ գործ յիշատակաց ցուցեալ: Եւ էր կացեալ եպիսկոպոսապետ չայոց Չաւէն, զոր յառաջագոյն ասացաք, յիս չորրորդ ամի Շահակայ:

Մեծն Թէոդոս յիս Վարազդատայ Թագաւորեցոյց ի վերայ չայոց զԱրշակ¹ և զՎաղարշակ զորդինն Պապայ Թագաւորի չայոց. և յիս ք ամաց վախճանի Վաղարշակ, Թագաւորեալ ընդ եղբօրն բոլոր չայոց: Որ և հուպ ժամանակաւ վախճանի և կայսր Թէոդոս, և առնուն զԹագաւորութիւնն Ոնորէս և Նրկադ որդիքն Թէոդոսի: Եւ բաժանեալ Թագաւորութիւնն չայոց յերկուս, ի Յոյնս և ի Պարսս. Արշակայ գնացեալ զկողմամբ Միջագետաց, լաւ համարեալ ընդ ձեռամբ քրիստոնեայ Թագաւորի հնազանդել, բան Պարսկականն հնազանդել տէրութեանն. այլ և բազումք ի նախարարացն չայոց ելեալ զհետ Արշակայ գնացին առ Նրկադ, Սամուէլ Մամիկոնեան, որ սպան զհայր իւր Վահան և զմայր իւր Տաճատուհի վասն պարսկականին հնազանդութեան մոզութեան օրինացն, և Վասակ Արծրունի: Եւ այլք յաւագ նախարարացն գնացին ամենայն պնդակազմ սպառազինութեամբ ի Պարսս՝ հնազանդել ընդ ձեռամբ հիթանոսական և բարբարիկոն՝ ազգին Սասանականին. որոց հնազանդութիւնն կորստեան պատճառք դտաւ աշխարհիս չայոց: Եւ տային կարծիս պարսկականին՝ որպէս թէ հաւանեալ օրինաց նոցա:

Իբրև գրեաց Շապուհ արքայ զոր գործեաց Արշակ՝ Թագաւորեցոյց ի վերայ չայոց զԽոսրով ոմն յազգէն Արշակունեաց: Եւ գրեաց թուղթ զկնի նախարարացն Շապուհ, լուծանելով զպատճառ հատուածի նոցա. ասէ, զի «կացուցի Թագաւոր ձեզ յազգէ և ի գննէ ձերմէ, մի՛ ծանր թուիցի ձեզ դառնալ անդրէն և ունել զիւրաքանչիւր ժառանգութիւն. մի՛ յամառիք զհետ Արշակայ և բնաւ սպառ սպուռ մերժեալ լինիք ի հայրենեաց բնակութենէ, և կեայք պանտխտութեամբ կիսնս, իւրաքանչիւր ի սուր իւր գտունել զբարձ և զգահ

1 Հին օր. ամենայն ուրեք՝ Աշակ:

2 Այլ օր.՝ Բարբարոսական:

նախարարութեան. այլ դարձջիք այսրէն¹, և առանց աշխատութեան զերկիր իւրաքանչիւր կալարուք: Արում ունկնդիր եղեալ՝ դարձան այր իւրաքանչիւր ի բնակութիւն իւր, և առեալ զգանձս Արշակայ բերին առ Խոսրով: Աւ եղեալ պատերազմ մեծ Արշակայ և Խոսրովու յիզր ծովուն Գեղամայ ի մօրին տեղւոջ՝ գնաց Արշակ փախստական յԱփղէջ գաւառ և անդ²: վախճանի իւրով մահու, թագաւորեալ ամս է:

Իսկ Յունաց առեալ կացուցին ի բաժնին Արշակայ հիւպատոս³ և զօրավարս և կոմսունս, ոչ զոք թագաւորեցուցեալ այնուհետև:

Իսկ Վասակ Արծրունւոյ հկեալ առ Խոսրով և կալեալ զժառանգութիւն իւր և զգահ, յերկուս կողմանս բաժանեալ զնայեցուած խորհրդոցն, և կայր կեղծաւորութեամբ անհաստատագոյն և անօգուտ հնարիմացութեամբ, ընդ քրիստոնեայն քրիստոնեայ և ընդ պարսկականն զնոցայն կեղծաւորէր:

Չայն ի փոքր ինչ աւուրց զապստամբութիւն ի մէջ առեալ Խոսրովայ ի Շապհոյ՝ ի Յոյնս ապաւինի, և խոստանայ զբոլոր չայս նուաճիլ ընդ կայսերական իշխանութեամբ. քանզի յիտ վախճանի Ասպուրակայ նստուցեալ էր յաթոռ հայրապետութեան չայոց զսուրբն Մահակ որդի սրբոյն՝ Ներսէսի. և զնախարարն դարձեալսն յԱրշակայ՝ կացոցոց յանձն իւր գահու, ընդ որ զչարացեալ Շապուհ, թէ ընդէր առանց իւր հրամանի զայն գործեաց՝ յղէ ի չայս զԱրտաշէր որդի իւր, և ընկեցեալ զԽոսրով յաթոռոյն՝ կացուցանէ փոխանակ զՎաղարշ զեղբայր Խոսրովու:

Իսկ Վասակ Արծրունի խոյս տուեալ գնաց առ Արտաշէր Պարսից, խորհելով վասն սպարապետին մեծին Մահակայ, որպէս ի նմանէ Խոսրով զանձնիշխանականն օրինադրեաց հրաման. միանգամայն խորհէր վրէժինդիր լինել ազգին Մամիկոնէից վասն սպանման Մեհրուժանայ հաւոյն իւրոյ: Ընդ որ յոյժ զչարեալ սքանչելին Աղան Արծրունի որդի Վասակայ ընդ հօրն անիմաստասէր բարուցն անխորհրդածու-

1 Այլ օր.՝ դարձջիք իւրաքանչիւր այսրէն:

2 Այլ օր.՝ յնկեղեաց գաւառ, և անդէն:

3 Այլ օր.՝ հիւպատոս:

Թիւն և ընդ այնպիսոյ աստուածամարտին Մեհլուժանայ գթասիրաբար վարել ազգականութեամբ, զոր ատել արժան էր և չար ի չարի վերայ, թէ հնար էր՝ հասուցանել և ելեալ Աղան գնաց առ սուրբն Սահակ, և զէնընկեց եղեալ առաջի նորա՝ մերկանայր զհանդերձն զինաւորական, և ողջայր ի վերայ աշխարհիս չայոց, ընդ նուազիլ զօրութեան թագաւորութեանս չայոց և ընդ բռնազբօսութիւնն Պարսից։ Առաւել ի սուգ մտեալ և յողջս անմխիթարս վասն ազգին իւրոյ Արծրունեաց, որ դիւրամոռաց զերախտինս՝ Քրիստոսի համարէին, միայն զինի փառաց աշխարհիս ընթանային և մոգութեան մոխրապաշտութեանն հետեւէին։ Եւ յերկարեալ Աղան զողջսն, ջերմեռանդն յորդահոս արտասուաց բղխմունս առաջի սրբոյն Սահակայ և մեծ սպարապետին Սահակայ և այլոց նախարարացն. մինչև նոքա խոնարհեալ առ նորայն խորհրդական առ յապա պատահմունսն, որ հանդերձեցաւ աշխարհիս չայոց, իբր մարգարէական իմն գողցիս տեսաւորութիւն, և միաբան յարտասուս եղեալ լային, և դառնապէս՝ ողջս յողջս հարեալ անմխիթար սգոյ՝ անկեալ Աղան յերեսս առաջի սրբոյն Սահակայ և առաջի սպարապետին Սահակայ՝ ընդունել զպքեմ կրօնաւորութեան մոնաղնութեան անսպատասէր միայնական ստանալ իւր վարս։ Զոր առ վայր մի ոչ առեալ յանձն սրբոյն Սահակայ՝ ասէ զուռ լիւր առ այժմ, և յայլում ժամու հոգացայց վասն որոյ խորհիս. մի գուցէ մատուցեալ առ Արտաշէր ոմանց սուտակասպաս չարախորհաց կեղծաւորութիւն իմն զմէնջ առնուցուն, և հայր քո Ասասկ խորհիցի ինչ առ արքայի, և աղմուկ և շփոթ ինչ յուզեցէ հայր քո, որպէս թէ զպատամբութեան ինչ խորհիլ կարծիս զմէնջ առնուցուն։ Բայց Աստուած ըստ յօժարութեան քո սիրոյդ կատարեսցէ զկամս քո որպէս և հաճոյ թուիցի առաջի Տեառն։ Եւ ընկալեալ զխրատ նորա երանելոյն Աղանայ անսայր դիպող աւուր։

Արկաղեայ կայսեր թագաւորեալ ամս իգ մեռանի սաստկակոծ պատուհասիւ յաղագս մեղանացն առ Յոհան Ոսկերիւրան։ Եւ թագաւորէ ընդ նորա որդի իւր Փոքր Թէոդոս.

1 Հին օր.՝ դանապէս

և բազում և ազգի ազգի հոգաբարձութեամբ տուեալ օգնականութիւնս նայոց աշխարհիս, շինելով քաղաք Խէղողուպօլիս ի Պարին գաւառի, և զօրս կողմնակալս ի պահեստ՝ ընդդէմ կալ պարսկական յարձակմանցն: Գի Պուամ և Յազկերտ զկէս աշխարհիս յինքեանս յանգուցեալ՝ զբոլոր ապա աշխարհիս զտիրելն յոխորտային: Եւ եղև ի վախճանելն Խորովու նայոց թագաւորի, որ եկաց ի տերութեանն ամս Գ՝ ոչ առ յանձն Յազկերտ նստուցանել զոք ի տոհմէ Երշակունեաց թագաւորի նայոց, զի այնուհետև քաջ կարասցէ գլել զինքեամբ զօրս նայոց նախարարօքն հանդերձ. այլ թագաւորեցոյց նոցա զորդի իւր Շապուհ, որ եկեալ ոչ կարգաւորաբար աշխարհահինամ հոգածութեամբ յարդարէր զկարգս աշխարհիս. միայն որոց և խաղուց պարսպ զինքն հաճոյանայր կացուցանել: Եւ որ հայեցեալ նախարարքն նայոց՝ կատականօք և արհամարհանօք ընդ նա նայէին, որպէս Ետով Մովկաց իշխան՝ յորսն Եստուածորդի զնա ձայնէր, զի այնուփքացեալ առ հուրն յաւակնեալ զինքն տացէ. դարձեալ կնամարդ զնա կոչելով ընդդէմ միմեանց անուանաձայնէ. և ինքն Ետով հատեալ զնայ ի կողմն Մարաց: Եւս քաջասուսազոյն Շաւասպ Երծրունի, խաղս ձիրնթացիկ արշաւանաց գնդակացն՝ զհետ մտրակեալ հանէ ի նմանէ զգնդակն բազում անգամ ասելով, «անջկամարդ, ի բաց լիր յասպատակէ ասպարիսիս, այր կանացի, և ծանիր գքեդ»: Իսկ Շապուհոյ զմական գնդին ի դիպուածս Շաւասպայ շարժեալ. զոր արհամարհեալ Շաւասպ արձակերեսան զերիվարն ի սիգաքայլ արշաւանս արարեալ՝ աներկիւղ համարձակութեամբ. էանց գնաց ձեմ զձեմի առ զօրավարն Ենատողի: Եւ հրամանաւ ինքնակալին Խէղողոսի կայսեր հաւատայ նմա զհազարապետութիւն բաժնին նայոց, զՄիջագետս մինչ ի յանցս Եփրատ գետոյ: Եւ կացեալ Շաւասպ առ կայսեր ամս Գ:

Իսկ Շապուհոյ լուեալ զհիւանդանալ հօր իւրոյ՝ փութացաւ գնաց ի Պարս. և վախճանեալ հայրն նորա՝ ի նմին աւուր մեռանի և ինքն սրով յիւրայոցն: Եւ քանզի վախճանեալ էր նամազասպ Մամիկոնեան, որ ի ժամանակին կալեալ էր զմարզպանութիւն և զօրավարութիւն նայոց ի

խնդրոյ սրբոյն Սահակայ յերկուց թագաւորացն Յունաց և Պարսից՝ ոչ որ այնուհետև առաջնորդէր Հայոց աշխարհիս. այլ քայքայեալ ցրուեցան յոր կողմ և աճապարել ակորժեաց որք, քանզի հէնք բազումք կալան զերկիրս:

Եւ թագաւորեալ Վռամ որդի Յագկերտի՝ կոչէ ի դուռն զսուրբն Սահակ Հայոց կաթողիկոս: Որոյ առեալ զթոռուսս իւր զՀմայեակ և Համազասպեան գնան առ արքայ ի Տապոն: Քանզի Վարդան անցեալ գնացեալ էր սուրբ վարդապետաւն: Մաշտոցիւ առ կայսր Թէոդորոս և առ Ետտիկոս արքեպիսկոպոս հանդերձ թղթովք սրբոյն Սահակայ, տանելով ընդ իւրեանց և զգիր և զբառ հայերէն դպրութեան. զոր ընկալեալ սուրբ հայրապետին և բարեպաշտ թագաւորին Թէոդոսի հինգ թղթովք և հինգ պատասխանեօք՝ կարգէ զսուրբ վարդապետն ընդ վարդապետութեան աթոռակալութեան սրբոյն Յովհաննու Ասկերիւանի և քաջաց և զլիաւոր վարդապետացն, իսկ զՎարդան կարգէ ստրատելատ Հայոց:

Իսկ ի հասանել սրբոյն Սահակայ ի դուռն հանդերձ նախարարօքն՝ զիջանէ ցածնու Վռամ ի բարկութենէ վրէժխնդրութեան Հայոց քինահարութեան անարգանաց Շապհոյ, և ընդ Յունաց զսերտ խաղաղութիւն ունելով. և ի խնդրոց նախարարացն և սրբոյն Սահակայ՝ թագաւորեցուցանէ Հայոց Վռամ երկրորդ զԱրտաշէս, որ և Արտաշիւ: Եւ ի թագաւորել Արտաշի խաղաղանայր երկիրս առ վայր մի ի շիթմաննց պարսկական գնդի. և հարկացն արքունի կանգնեցան դիւանքն, զի այն է ամ բեկեալ հարկք և զօրք ի յարքունէ Պարսից: Իսկ Արտաշիւ յանդինազոյնս և առանց պատկառանաց զհետ ամօթալից ակտին զիջութեան իգամոլ ցանկութեանցն ընթացեալ՝ ոչ միայն ի գիշերի այլ և ի տունջեան, յանդիման արեգական, անխտիր կատարէր զքանկականն, զանասնական զիջութեամբքն զանցուցեալ: Ընդ որ զչարեալ նախարարքն Հայոց՝ տաղտկացան ընդ գիջանալն, և խորհեցան զոչ թագաւորելն Արտաշի ի վերայ Հայոց. որք մատուցեալ առ սուրբն Սահակ զեկուցանել նմա զոր ինչ խորհինն, և թեակոխէին առ Պարսից արքայն, զոր և արարին իսկ որք գնացին առ Վռամ, և ոչ առ Թէոդոս պարեպաշտ և զուգա-

փառ քրիստոնհայ թագաւոր, զիղխեցան ամբարշտաբար առանց խորհրդոց: Եւ Վռամ քանզի կարի ախորժելով ունին դնէր և յօժարէր բառնալ զթագաւորութիւն չայոց՝ փութացաւ կոչեաց դարձեալ ի դուռն զԱրտաշէր և զսուրբն Սահակ բազմութեամբ նախարարացն չայոց. և հարցեալ վասն որոյ ամբաստանն եղին զԱրտաշէ. զոր ոչ առ յանձն սուրբն Սահակ գրել ինչ վասն որոյ չարաբաննն զԱրտաշէ:

Իսկ նախարարացն ընդդիմաբանեալ սրբոյն Սահակայ՝ իբր ոչ զնոցայն հաստատել ախորժակս, մատուցեալ առ Վռամ հանդերձ Սորմակաւ ուրիմն Արծկեցւոյ մոլեգնոտ փառամոլ արեղայի՝ սկսան ազգի ազգի լեզուագարութեամբ չարախօսել զսրբոյն Սահակայ, որպէս թէ ոչ կամի զթագաւորելն Պարսից և հարկել չայոց և զօրավարել, այլ զթագաւորելն Յունաց ցանկայ գտանել. նա և հաւատարմութիւն իւրեանց առեալ զԹուղթսն սրբոյն Սահակայ առ կայսրն և առ հայրապետն, և զիրթաշն Մեսրոպայ և Վարդանայ ի Յոյնս առաջի արկանէին, և զգնալն Անատոլիայ և զչինկ քաղաքին ի Վարին գաւառ: Եւ անմիաբանք լեալ ընկեցին զսուրբն Սահակ յաթոռոյ եպիսկոպոսապետութեանն և զԱրտաշէր ի պատուոյ թագաւորութեան. և կացուցին հակառակաթոռ սրբոյն Սահակայ զՍորմակ մոլի, և ապա զՆըքրիշոյ Ասորի, և ապա զՍամուէլ, որք ոչ ըստ օրինի եկեղեցականաց կրօնից զվարսն յարմարէին, այլ ընդ մարզպանին Մշկանայ լծակցեալ հոգալ զաշխարհիս: Մշկանս այս փոխանակ Արտաշէրի մեր թագաւորի մտեալ ունի զաշխարհս հրամանաւ Վռամայ Պարսից արքայի: Իսկ նախարարքն չայոց իբրև տեսին յիրկոցունց կողմանց զանկարգ և զանտեղի աշխարհիս պիտաւորութիւն՝ յապաշաւանս դարձեալ ի վերայ անցիցն անցելոց զոր ախորժելովն խնդրեցին՝ դարձան առ Վռամ, խնդրեցին իւրեանց կաթողիկոս զսուրբն Սահակ: Իսկ Վռամ յիրկմիտս եղեալ, ոչ կարէր կատարել զխնդիրն, և կասկածանօք տարուբերէր ի միտս, մի գուցէ ոչ առնելով իմ զոր խնդրին՝ առ կայսր հատուածեալ անկանիցին նախարարքն, հարկել և զինաւորել կայսեր:

Իսկ Վասէ Արծրունեաց տէր և չմայեակ Աշոցաց տէր

և այլք յանգուցիալ ի նոսա՝ Հաճեցին զկամս Վառամայ, և թոյլ հտուն զո՞վ և Հաճոյ թուկցի¹ արքայի. նորա զՍամուէլն զայն կացուցանէ ի տեղի եպիսկոպոսապետութեանն Հայոց, որ յետ է ամսց վախճանի, կեցեալ կեանս արտաքոյ իրաւանց:

Իսկ Անատողի զօրավարն Յունաց զՀաւուկ ոմն Պուկրոճացի կացոյց մասինն Յունաց եպիսկոպոսապետ. և այսպէս ազմկեալ և շփոթեալ երկիրս Հայոց՝ կեայր անմիաբանութեամբ, լի անկարգութեամբ, ըստ յօժարութեան Վաչէի Արծրունոց:

Եւ եղև ի դառնալն սրբոյն Սահակայ ի Պարսից՝ եկն առ նա դարձեալ Աղան Արծրունի, և ընկալաւ ի նմանէ պիմ կրօնաւորութեան. և երթեալ բնակէ առանձնապէս ի Պողթն գաւառի ի տեղոջ վարդապետութեան սրբոյն Մեսրոպայ, ճգնասէր Հրեշտակաիրօն վարուք, երանելի մարդկան և ահարկու դիւաց: Ապա իբրև վախճան առնոյր կարգեալ եպիսկոպոսացն որ ի Պարսից, որք առանց եպիսկոպոսին Անարուձեռնադրեցան յիրանեալ եպիսկոպոսէ՝ միաբան ապա նախարարքն Հայոց եկին առ սուրբն Սահակ, անկեալ առ ոտս նորա մեծաւ Հառաչանօք՝ մի յիշել զանցս զանցիցն անցիւոց, զոր արարինն առ սուրբն, այլ դարձեալ կայցի զաթոռ Հայրապետութեանն. և խոստանային գնալ ըստ Հրամանի նորա: Քոր ոչ առ յանձն լսել նոցա. զՀանգամանս տեսեանն, զոր եցոյց նմա Հոգին սուրբ՝ որ ինչ առ յապա ժամանակս գործիւոց էր, զբառնալ եպիսկոպոսապետութեանն և թագաւորութեանն ի տանէն Արշակունեաց, և զկարգապետիլ անարժանիցն, և զընտրութիւնն սրբոց, և դարձեալ զնորոգումն Հայրապետութեան և թագաւորութեան ի նոյն զարմէ Արշակունեաց, և զգալուստ նեռինն, և զգալուստն Վրիստոսի, և զՀանդերձեալ դատաստանացն, և զՀատուցումն իւրաքանչիւր ըստ գործս իւր, զոր հտես ի մեծի Հինգշաբաթոջն:

Եւ այս ամենայն այսպէս եղեալ, կեցեալ սուրբն Սահակ ամս թի՛ փոխի յաշխարհէս ի կարգս Հրեշտակաց, և տարեալ Հանգուցանեն զնշխարս սրբոյն յԱշտիշատ Տարօնոյ ի տեղոջ վկայարանի սրբոյն Յոհաննու Մկրտչին և Աթանազիին վր-

1 Յին օր.՝ Եղլ երան զո՞վ և Հաճոյ թուկցի:

կային: Ի նմին ամի յետ վեց ամսոյ անցանելոյ փոխի և սուրբ Հայրապետն Մաշտոց, և խաչանշան լուսով խաղացուցանեն բազմութեամբ նախարարացն Հայոց ի ձեռն Վահանայ Լամատունոյ, որ էր ի ժամանակին սպարապետ Հայոց, և տարեալ Հանգուցանեն զնա ի Յօշական գետոյ, ի գաւառին որ կոչի Ոտն Երազածոյ:

Յամի երկրորդի Յազկերտի որդւոյ Վառամայ երկրորդի՝ բարձաւ թագաւորութիւնն ի տանէն Հայոց, որ տեւեաց ամս նփե և վախճանեցաւ:

Յետ բառնալոյ թագաւորութեանն ի տանէն Երչակունեաց, և Հայրապետութեանն ի տանէն սրբոյն Պրիգորի՝ Ղեւոնդ ոմն աշակերտ սրբոյն Մաշտոցի տեղապահ լինէր սրբոյն Սահակայ, և Յովսէփ կպիսկոպոս և Մովսէս և Մեղէս: Իսկ զտեղի թագաւորութեանն Հայոց հրամանաւ Յազկերտի ունի Մշկան զօրավար Պարսից:

Իսկ Վարդան Մամիկոնեան, որդի Համազասպայ Մամիկոնէի, թոռն սրբոյն Սահակայ, խոյս տուեալ զնաց զկողմամբն Մոկաց, ի խոխոմն Տորոսական լեռինն, ի լիսուրս Գիրմաձորոյ, և բնակէ յամրոցին, որ այժմ Գուլայլ վանն անխեղեղ¹ ամրութեանն գեղջկարանն: Եւ քանզի յետ մահուանն մեծին Սահակայ Բագրատունոյ սպարապետի ասպետի և զօրավարի Հայոց, հաւատացեալ էր Թէոդոսի կայսեր զսպարապետութիւնն Հայոց Համազասպ Մամիկոնէի և որդւոյ իւրում Վարդանայ՝ երկեալ Վարդան ի մարզպանէն բնակել յանդորրու, այլ այնր աղազաւ էանց զնաց յամուրսն Մոկաց, և կայր մնայր ի նախախնամութիւնէ Լստուծոյ այցելել աշխարհիս Հայոց: Եւ կոչեալ առ ինքն զկպիսկոպոսն Մոկաց զՅօհան և զկպիսկոպոսն Ուշտունեաց Սահակ և զկպիսկոպոսն Ենձաւացեաց Շմաւոն, և կարգէ զըսսս պաշտօնէից կատարել զպաշտօն Տեառն ի տուէ և ի գիշիբի անձանձորթ աշխատութեամբ և առատաձեռն տեսութեամբ աղքատաց, զի գտցին զողորմութիւն ի Քրիստոսէ:

Սահակս այս այն Սահակ է, որոյ հրամանաւ զրեաց մեծ վարդապետն Մովսէս տիեզերահռչակեալ քերթողն զգիրս

1 Հին օր.՝ վանս ան անխեղեղ:

Պատմութեան Հայոց մեծաց, հրաշագան յօրինուածով, սկըսեալ յԱդամայ մինչ ի կայսր Օւենոն. որոյ ժամանակ կենացն տեեալ ձգեալ ամն ճչ լի և պարարտ ծերութեամբ, որպէս գրեալ աւանդեցաւ մեզ այս ի չորրորդ դրուագի խոստաբանեալ պատմութեանն Մովսէսի Խորենացւոյ, վերադարձութեան ի վերայ երկեցունց դրուագեալ հատուածին, զոր և երանելին Պորին, ուսումնակից Մովսէսի և աշակերտ սրբոյն Մեսրոպայ՝ յիւրումն ստուգաբանեալ պատմութեան զայսոսիկ մեզ հաւատարմացուցանէ: Ուստի և մեք ըստ կարի մերում անցեալ գտաք զհամառօտութիւն զըուցատրութեանս, զոր շարագրեալ յայտարարութեամբ յանդիման կացուցաք քեզ, քանց բանասիրաց, Գագիկ Վասպուրական և մեծ զօրավար Հայոց, իսկ որպէս գրեալ հաստատեալ՝ կայ հաւատարմապէս վարդապետացս քաջաբան և լի իմաստութեամբ շարագրածք հրաշափառագոյն:

Եպա փոյթ ինձ Խովմայի, որ ոչ վերջոսնեալ կալայ ամօթով գիտին տեղին, այլ փոխանակ սոցա մատեայ ի տեղիս յայս, ձեռն արկեալ անիմաստաբար լի անհմտութեամբ և անհանձարութեամբ բուռն հարկանելով զմեծ զայս քերթածութիւնէ: Իայց հրաման քո ճոխութեանդ ձգեաց զիս յայս մեծ ձեռնարկութիւնս, սակս որոյ բացաձգեցայց արտաքոյ շաղակրատոյ լիզուաց փառամոլ ոգոց¹:

Վատարեցաւ Վարդութիւն Եռաջին Պատմութեան Հայոց ըստ ազգաբանութեան Արծրունեաց սևոխ:

1 Յիշատակարան: Գծագրեցաւ գիրքս այս առաջի սուրբ խաչիս Աղթամարոյ հրամանաւ տեառն Զաքարիայի վերագիտողի Հայոց սեռի, զոր Տէր Աստուած յամայր ամ ժամանակս շնորհեացէ սմա ամբողջ յամենայն յորոգայթից երեկելաց և աներեկոյթից հանգերձ բարեպաշտ եղբարք իւրով որոյ անունն ամիր Գաւրգի ճանաչէ. ընդ որ աղաչեմ և զմզուցեալ գրիչս յիշեցէք ի Գրիտոս:

ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԳԼՈՒԽ Ե.

Յետ բառնայոյ թագաւորութեանն Հայոց ի տանէն Արշակունեաց՝ ապա մարգպանք Պարսից կալեալ տիրէին աշխարհիս. և զլիսաւորք Հայոց մեծաց ամրանային ի քարանձաւս ամրաշէն բերդիցս, ըստ տեղեւ տեղեւ և ըստ աշխարհս աշխարհս. և պարսկական բռնութիւնն զօրացեալ աճէր, և հարկապահանջք զունդքն ել և ելս առնէին սաստիկ խոշտանգանօք:

Ընդ նոյն ժամանակս խորհուրդ ի մէջ առեալ Շաւասպ Արծրունի եղբայր Սասակայ հօր Աղանայ Արծրունոյ, և խորհեցաւ զտիրին Հայոց, և ելեալ գնաց զհետ անհանձար իմացմանց առ Պերոզ արքայ Պարսից, և յանձն առեալ ինքնակամ մելորութեամբ զօրէնս մագդեղանց մոխրապաշտ յամառութեանց, և խնդրեալ յարքայէ զեշխանութիւն Հայոց: Եւ նորա ըստ ցանկութեան սնոտի փառամուլութեանն կատարեալ զխնդիրն. և դարձեալ դառնայ ի Հայս, ընդ իւր ածելով մարգպան զՍնդոյ Պարսից մոգպետ: Եւ ընդ մտանին նոցա յաշխարհս՝ վրդովեցին զուխտ քրիստոնէութեան, և փոյթ ընդ փոյթ ձեռնամուխ եղին աւերել քանդել զեկեղեցիս, զտունս աղօթից կործանել. զսեղանս խորհրդականս փրկագործութեանն յատակիլ, հիմն ի վերայ տապալել զաւազանն մաքրափայլ լուսաւորութեանն Հոգւոյն սրբոյ, դառնապէս չարալլուկ չարչարել զքահանայս զպաշտօնեայս նորոց Ատակարանաց, զարս և զկանայս մատնել ի բանդս ի խոշտանդանս ծանրաբեռն հարկապահանջութեամբ¹, զի այնու

1 Ին օր՝ հարկապահանջութեամբ:

դիւրաւ կարասցեն հերքել մերժել ի բաց կալ ի սուրբ հաւատոյ պարկեշտ կրօնից քրիստոնէութեան: Եւ բազում այն էր որ մարտիրոսական ճգնութեամբ վկայեցին, քան ուր զբռնուեցան, առ ոչինչ համարելով զյափշտակութիւն ընչիցն և ստացուածոց և զմահս դառնագոյնս: Եւ հասեալ Շաւասպայ Երծրունեւոյ ամբարշտի յԱրտաշատ հանդերձ մարդպանան՝ շինեն ի դուռն քաղաքին զորմզդական մեհանն, և զկրակապաշտութեան մոլութիւն բորբոքեն ի նմա. և կայր աշխարհս ի մեծ վտանգաւոր աղէտս:

Եյս լուր դառնութեան եհաս առ մեծն Վարդան Մամիկոնեան, որ էր ամրացեալ ի Տորոսականն Օռայր Եւ առ չհանդուրժել այնքան եկեալ հասեալ վտանգաւոր նեղութեանցն, և գազանիղէն զայրացմամբ մրմռեալ յողի իւր ի վերայ կորստեան սուրբ հաւատոյս և կործանման աշխարհիս շայոց՝ փութացոյց զիր պաղատանաց առ Տաճատ Սշտունեաց տէր և առ Վսխրիճ Ենձաւացեաց տէր, զեկուցանել նոցա զեղեալսն: Եւ նոքա թափառնակի անյապաղ հանդերձ իւրաքանչիւր զօրու եկին հասին առ մեծն Վարդան, և զզօրս լիռնակողմանն ընդ իւրեանս ածելով, ոչինչ աւելի քան զհազար և երկիրիւր այր, և յանկարծօրէն յեղակարծ հրագութեամբ հասին ի վերայ Շաւասպայ և մարդպանին Վնդոյի: Եւ քանզի էին բանակեալ ի խառնուրդս Երասխայ և Մաւրին մեծի՝ պատահի յառաջ Շաւասպ Երծրունի, յորոյ վերայ կալեալ և կանչեալ քաջն Վարդան իբրև զառիւծ, իբրև կորիւն առիւծու, և առ ուժոյ և հրագութեան՝ ձեռքնն ի վերայ ձգեալ զմիողնին՝ յերկուս կտրէ զՇաւասպն:

Իսկ Տաճատ և Վսխրիճ ի մէջ փակեալ զմարդպանն և զորդի նորա զՇիրոյ՝ ձերբակալ արարեալ ածեն ի Վուին, և հուր կրակարանին բորբոքեալ՝ աստուածակէզ արարին զնա յորմզդական մեհանին. և զՇիրոյ կախեն զփայտէ ի վերայ կրակարանին. և զարսն զհտավէժս և սրախողս արարեալ վատնեն, և զփախստեայսն տանին անցուցանեն յայնկոյս քան զքաղաքն Նախճաւան, և ինքեանք դառնան մեծաւ յաղթութեամբ: Եւ քանդեն աւերեն զմեհանն և յատակեալ զտե-

1 Յօրինակն՝ եագութեան:

ղին՝ շինեն նորին քարամբք զմեծ եկեղեցին զսուրբ Գրիգորն ի Ռուր տեղոջն, և փոխեն անդ զկաթողիկոսն Հայոց զՎիւտ. և շինեն նախարարքն Հայոց իւրաքանչիւր պալատս արքունականս և դաստակերտս յականաւորս, և զքաղաքն որմափակօք պարսպին, և խաղաղեցուցանեն զերկիրս: Իսկ զթագաւորաբնակ տեղին մեծին Տրգատայ տան ի ձեռս Վահանայ Արծրունւոյ՝ շինել նմա տուն թագաւորաց, արարս պատրաստութեամբ. քանզի խորհեցան թագաւորեցուցանել զնա ի վերայ Հայոց, զե էր այր սրտեայ և ուժեղ, քաջախորհուրդ և իմաստնախորհ, խոնարհ, առատաձեռն և զուարթամիտ: Բայց յիտոյ անմիաբան գտեալք նախարարքն Հայոց՝ թողին զոր խորհեցանն վասն թագաւորելոյ Վահանայ, և անցին գնացին առ մեծն Վարդան. գնաց և Վահան զհետ նախարարացն՝ առ Վարդան յառաջագոյն, տալ նմա զվերակացութիւն Հայոց. և եղին հնազանդեալ նմա զամենայն աւուրս Վարդանայ:

Բայց արքայն Պարսից հեռացեալ պատերազմաւ ի Վուշանն ի դուռն Ռորայ. և երկիրս Հայոց յապահովանայր ի հինիցն Պարսից. և անդ սպանանի արքայն ի Վուշանաց, և թագաւորէ ընդ նորա Յազկիրտ: Եւ սկսաւ ոգորել ընդ իշխանս Հայոց մեծաց խորխտանօք¹, որպէս ցուցանեն յիշատակարանքն առաջնոց պատմագրաց, զաւերումն Հայոց և զյաճախել նեղութեանցն և զանթիւ բազմութիւն վկայից, որք վասն Վրիստոսի նահապակեցան, և զքաջապէս արիանալ սրբոց քահանայիցն, և ինդ զբարիօք պատերազմն պատերազմեալ ի մեծ անապատին յԱպար աշխարհին, և որ ինչ այլն ամենայն. զոր աւելորդ համարիմ երկրորդել զմիանգամայն ասացեալսն:

Բայց իբրև եղև մեծ պատերազմ սրբոյն Վարդանայ ընդ Սչկանին և ընդ զօրս Պարսից ի յԱւարայրեան դաշտին, յԱրտազական գաւառին. և անդ յԱտուած խրախուսեալ սուրբ աստուածաբանակ զօրացն Հայոց՝ կատարեցան ի Վրիստոս: Եւ անդ Վահան Արծրունի խոյակապ և յականաւոր քաջամարտութեամբ ընդ սրբոյն Վարդանայ ճակատ առ ճա-

1 Այլ օր.՝ ընդ նախարարն:

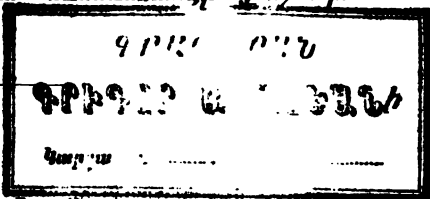
2 Այլ օր.՝ իբրիստոս:

կատ վառեալ գպատեբրազմն, իբրև հուր ընդ եղէզն ճիմելով ի մէջ քաջ ախոյեանացն Պարսից:

Եւ իբրև ուազմ երկոցունց կողմանցն խռնեցաւ, և ձախոյ կողման թեն չայոց պարտել սկսաւ, և սրբոյն Վարդանայ մտրակեալ զերիվարն ի փախուստ զախոյեանն Պարսից դարձուցեալ և զկողմն իւրոյ ձեռին գնդին զօրացուցեալ՝ անդ Վահան Երծրունի ընդմիջեալ զգունդն Պարսից դարձուցանէ ընդդէմ Վարդանայ, և անյապաղ մինչ այս մինչ այն՝ նոցա հարեալ ընկեցեալ ի զօրացն Պարսից գունդ մի հարուստ արք իբրև հր: Ի վեր կառուցեալ զաչս սրբոյն Վարդանայ՝ տեսանէ զանօրէնն Վասակ Սիւնեաց տէր, և զհետ նորա աճապարեալ արկանեն զնա ի յամրափակ զինեալ վաշտն ի մէջ փղացն. և քաջն Վահան Երծրունի ընդ նմա նիզակացեալ՝ մեռանին ի միասին քաջքն և ընտիրքն, մեծ նահատակք Վարդան և Վահան, և զվկայիցն անուն ժառանգեալ կատարեցան ի Քրիստոս սուրբ գունդն չայոց, ող ոգիք: Եւ պատմի այս ի համառօտութեան Երրահամու Խոստովանողի:

Ի այց թէ էր աղազաւ պատմութիւն վկայութեան Վահանայ ոչ է գրեալ ի գիրս պատմազրի՝ ստուգապէս առանց յերկուանարոյ ցուցանեմ քում ուսումնասէր քաջահմուտութեանդ:

ԳԼՈՒԽ Ի.

Պարեմք յիշարակի վան արեւմտեկին Բարսամայի:

Ընդ ժամանակս Պերոզի արքայից արքայի էր ոմն յազանդոյն Նեստորի Բարձրումայ անուն, որ ունէր զանուն կպիսկոպոսութեան, զօրեղագոյնս զնեստորական հերձուածոյն բուռն հարեալ, և քսութեամբ զնախարարացն չայոց առ Պերոզ վարելով՝ բազում օճիրս արիւնհեղութեան գործեաց:

Ի ժամանակին յայնմիկ էր ճոխացեալ պանծալի աթոռա-

կալութեամբ սրբոյն Պրիգորի տէր Վրիստափոր Հայոց կաթողիկոս. գրէ առ կողմանս Ասորեստանի զգուշացուցանելով մի խառնել ընդ նեստորականն. զնոյն գրէ և առ որս ի Խուժաստանին էին ժողովուրդ ուղղափառացն: Վարձեալ գրէ և ի կողմն Վերջանոյ, և Խաղտաց ձորոյ բնակիչսն և աշխարհակալ տեսարս և առ եպիսկոպոսունսն: Չոր զթուղթսն խաբող պատրանօք ի բուռն առեալ Բարձումայ՝ ետ տանել առ արքայ Պերոզ, և ասէր, թէ՛ «զայս ամենայն զոր գրէ կաթողիկոսն Հայոց և առ ապստամբութիւն խորհել առ ի քէն, և զնախարարսն Հայոց զՅունաց թագաւորին խորհել հնազանդութիւն. արդ տեսանել պարտ է վասն այդր»: Եւ ինքն Բարձումայ ի չքմեղս լինելով՝ եկն հՀաս յԱրզնարդիւն և յաշխարհն Մոկաց, զի անդ զնեստորական ազանդոցն սերմանիցէ սկրմանս: Եւ սրբոյ վարդապետին մեր Եղիշէի, որ յայնմ ժամանակի ի Մոկաց բնակէր աշխարհին՝ եկեալ առ նա Բարձումայ, խնդրեալ զպատմողական գիրսն Հայոց, զոր գրեալ էր հրամանաւ սրբոյն Վարդանայ. և նորա կատարեալ զննդրելին: Ի նմին ժամու զգացեալ վասն նորա մեծ իշխանին Արծրունեաց Մերշապհոյ, որ յայնժամ ի Տմորեացն ամրանայր բերդի՝ յղէ առ նա հլանել զնալ ի սահմանացն յայնոցիկ. ոչ ինչ ձեռնամուխ լինելով ի նա, վասն Պարսից արքային, միայն սպառնական խոստարանութեամբ յղէ առ նա պատգամս: Նորա զչարեալ ընդ հասանել պատգամին՝ առ զայրուցս բարկութեան¹ քինահանութիւն վրէժխնդրութեան արարեալ՝ ի բաց հՀասն ի գրոցն պատմութենէ՝ որ ինչ վասն տանն Արծրունեաց էր գործոց հանգամանք, և որ ինչ օրինակ մարտիրոսութեան Վահանայ Արծրունոյ:

Իսկ վարդապետն Եղիշէ էր ի ժամանակին յայնմիկ բնակեալ ի գաւառին Աշտուենեաց ի ծովեզերին, յորում տեղւոջ և հանգեաւ իսկ ի Վրիստոս սուրբն Աստուծոյ Եղիշայ: Իսկ ի դառնալ գրոցն ի յաշխարհն² Մոկաց՝ ոչ ինչ ումեք փոյթ վասն այն լինելով, կարծել՝ վարդապետին զայս այսպէս կանոնեալ. զոր ցուցանեմ յայլում տեղւոջ, և զոր ինչ արար

¹ Այլ օր.՝ առ զայրուցս պատգամին բարկութեան:

² Այլ օր.՝ ի դառնալ գրոցն Եղիշէի ի յաշխարհն:

արքայն Պարօից ընդ տունն Արծրունեաց ի սագրելոյ Բարձումայի ամբարշտի:

Մարկիանոս կայսր Թագաւորեալ Յունաց յերկրորդն Խէոզոսի, որ արար զժողովն ի Վաղկեդոն ոչ ի կախկոպոսաց¹. առ որով վկայեաց սուրբն Վարդան և Վահան Արծրունի:

Իսկ Վասակ Արծրունի, հայր Աղանայ սրբոյ, առեալ զՏաճատ և զՎոտեր զեղբայր իւր՝ զնաց առ կայսր. մեկուսի եղեալ ի շփոթմանց պարսկական վոդովմանցն և աւերման աշխարհին. իսկ Թագաւորն Մարկիանոս ընկալաւ զնոսա սիրով ի խաղաղութեան, մեծաշուք պատուով ի բարձ և ի պատիւ յառաջ ածեալ, իբրև գքաջամարտիկ ախոյեանս որ ի վերայ եկեղեցեաց Վրիստոսի և սուրբ ուղղափառ հաւատոյ արեամբ չափ ճգնեալ նահատակեցան, և զխոստովանողական անուն ձայն ի վերայ եղեալ կարգային: Բայց աղերսեալ Թագաւորն զարս պատուականս, զՎասակ և զՏաճատ և զՎոտեր, որք էին ի մեծ նախարարութենէ տանն Արծրունեաց՝ զի զժողովն ընկալցին ընդ երկց՝ սուրբ ժողովոցն՝ Աղբա պատասխանեալ ասին. «վասն զի մեր ի պարսկական հինիցն անդու և անպարտպ գորով ի բաց լքաք զկրթութիւնն զորոց սրբոց՝ առ ընտրիլ զհաւատոց խոստովանութեան կանոնադրութիւն. բայց մինչ էաք յաշխարհին մեր՝ առաջնորդքն մեր ոչ ետուն տեղի ընդունել զասացեալսն ի սահմանին խոստովանութեան: Այդ ոչ կարեմք փոյթ ընդ փոյթ շղոմարար հաճութեամբ Թագաւորիդ յանձն առնուլ՝ զոր հրամայէ կայսերական ճոխութիւնդ. այլ հրամայեսցէ մեզ զրել ի նայս և հարցանել առաջնորդացն նայոց, և ընդունել պատասխանիս»:

Այլ և զայս ևս եղին առաջի Թագաւորին աղերսական մեղադրանս, եթէ ընդէր իբրև ժողովն գումարէր՝ ոչ զոք ի նայոց հարկաւոր համարեցայք կոչել ի միաբանութիւն հաւատոց:

Պատասխանի ետ Մարկիանոս և ասէ. «վասն զի առաջնորդքն նայոց զպարսկական շփոթմանցն զվտանգ կրէին»:

1 Հին օր՝ որ զեպիսկոպոսաց: Յայլու՛մ օրինակի այս բառք բոլորովին

պակասն:

2 Յօրինական՝ ընդ երես:

Ապա առեալ Հրաման մեծամեծացն մեր Երծրունեացն՝ գրեն առ Երրահամ Մամիկոնէից հպիսկոպոս, որ էր աշակերտ սրբորոյն Սահակայ, և ծանուցանեն նմա զոր խնդրէ արքայ: Եւ դարձեալ պատասխանի ասէ, մի՛ տալ տեղէ՛ լսել Հրամանի թագաւորին. թէ վտանգ ինչ հասանէ՛ կրել հանգոյն զինչ կրեցինն: Զոր տարեալ զԹուղթն¹ մատուցին առաջի թագաւորին: Իսկ թագաւորն զհտացեալ զհաստատուն և զանդրդուելի միտս նոցա՝ ոչ ինչ փոյթ արարեալ թողու ի կամս կամաց իւրեանց, կեալ որպէս հաճոյ թուի: Եւ կացեալ անգ մինչ ի ժամանակս առաջինն Ղևոնի կայսեր՝ մեռանի անգ Վասակ և Տաճատ և փոխին ի հանգիստ փառաւորպէս ի գերեզմանս մեծամեծացն Յունաց:

Իսկ երանհիլոյն Աղանայ Երծրունւոյ որդւոյ Վասակայ դարձեալ ի Յունաց աշխարհէն՝ եկն յերկիրս Հայոց, նովին կրօնաւորական իստամբերութեամբ և հրեշտակակրօն առաքինութեամբ կեցեալ՝ վերափոխի յաշխարհէս ի դաւս սրբոցորոյ սկիւրքն ընդ այլ սուրբն հանգուցեալ կան ի վանսն Յաղամակերտոյ:

Յերկարեալ վտանգ նեղութեան Հայոց², որպէս ցուցանեն բազումք ի պատմագրաց, մինչ ի ժամանակս Զամասպայ և Վաւատայ, մինչ ի Խոսրով արքայ: Եւ նախարարքն Հայոց կրէին կիրս ծանրաբեռինս ի զէն և ի ճակատամարտ:

Իսկ յաւուրս Վաղարշու մանուկն Վահան Մամիկոնեան Խեղանայր ընդդէմ Պարսից. և առ ինքն ժողովեալ նախարարքն Հայոց՝ դնեն ուխտ և դաշինս աստուածայինս, միջնորդութեամբ սուրբ Եւտարանին՝ անկեղծաւոր և անենեպ տիրասիրութեամբ ցուցանել հնազանդութիւն հպատակութեամբ, մինչ յարիւն և յապաժոյժ նահատակութեամբ առնուլ վրէժս ի Պարսկացն հինիցն՝ զաւեր եկեղեցեացն Հայաստանի և զնեղութեանցն և զգերփանացն և զսաստիկ արիւնահեղութեանցն գբրիստոնէից և զուխտի մանկանց եկեղեցւոյ սրբոյ:

Եւ եղև ընդ ժամանակսն ընդ այնոսիկ ել Հազարաւուխտ Պարսից զօրավար ծանր զօրու ի վերայ Հայոց՝ տալ պատե-

1 Յօրինակն՝ զտարեալ Թուղթն:

2 Այլ օր.՝ նեղութեան տշխարհէս Հայոց:

րազմ ընդ զօրս Հայոց, աւերել գերել գերփել զաշխարհս, այն-
ինչ արծարծեալ¹ առ նորոգումն շինութեան եկեղեցւոյ Վրխ-
տոսի ի կործանմանէ Հինի յետ մեծ պատերազմին սրբոյն-
Վարդանայ. և օփռեալ ասպատակ ընդ կողմանս կողմանս՝
և ինքն Հազարաւուխտ առնու զընտիրս պրուռնոց, զկորովե
պատերազմողս ի վարելոցն պարսկային Հարստութենէն, և
խաղայ գնայ զկողմամբն Հաշտենից և Մոփայ, ի վերայ
Վահանայ:

Եզդ եղև քաջին Վահանայ, եթէ զօր բազում առեալ
Հազարաւուխտ յընտրելոցն Պարսից և ահաւաղիկ Հասեալ
գայ ի վերայ: Նոյն ժամայն ածապարեալ Վահանայ խրա-
խուսեալ յԱստուած, ձայն քաջալերութեան առ նախարարն.
Հայոց ասէ. «Հապա, քաջք, վառեալ ի զէն ի յասպազէն,
արիաբար մարտիցուք. մի՛ երկիցուք ի բազմութենէ զօրաց
նոցա. Տէր խորտակէ զպատերազմողն, Տեառն է պատերազմ,
Տէր տկար առնէ զհակառակորդն², Տէր է յոյս մերս:

Եւ նոյնժամայն վառեցան պատրաստեցան, հեծեալ յիւ-
րաբանչիւր յերիվարս ելին ընդդէմ նոցա: Բսկ իբրև տեսին
զբազմութիւն պարսկային զօրուն՝ վհատեալ գնդին լքին
զմիմեանս և գնացին յետս կոյս, մինչ կալ մնալ միայն երե-
սուն արանց ընդ քաջին Վահանայ, Մեհրշապուհ³ և Յաշ-
կուր Երծրունիք, և Վամսարն Ներսէհ, և ի տանէն Ամա-
տունեաց՝ զորոց զանուանան անգիտանամ, նիզակակիցք մի-
մեանց եղեալք հրեք տասնեակք թուովն, զսուրբ Նրբորդու-
թիւնն յօգնականութիւն իւրեանց վերաձայնեալ՝ լքին զօգ-
նականութիւն մարդկան. և մածեալ պնդեալ իբրև զբլուր
պղնձի, իբրև զմի այր, և ասելով միաբան իբրև ի մի բերա-
նոյ, «ամենայն սղգք շքեցան զինև, և անուամբ Տեառն վա-
նեցի զնոսա» և ըստ միոջէքն՝ և հարեալ ի զիմի զաշիկ⁴ զօ-
րուն Պարսից. և նոցա թուէր ծաղը առնել: Բսկ նոքա պա-
տահեալ Պարսից ի գեղն Նրիզ կոչեցեալ, իբրև մրրիկ զփոշե
պտուտեալ, իբրև հուր ընդ եզէզն ընթացեալ՝ սուր ի վերայ

1 Այլ օր՝ արծարծեալ:

2 Այլ օր՝ զհակառակորդն:

3 Յօրինակն՝ մեր Շապուհ:

4 Այսպէս յօրինակին. գուցէ զգա-
կիշ:

հրեայ վանեցին զբազումս քան եթէ զսակաւս, և զմնացեալսն փախստականս արարեալ հետամուտ լինելով հանին ի սահմանացն Հայոց. և ինքեանք դարձան մեծաւ յազթուլթեամբ, մատուցին պատարագս Աստուծոյ և լցուցին զպէտս տնանկաց այրեաց և որբոց¹: Եւ ամենեցուն բերան լցեալ խնդութեամբ ետուն փառս Աստուծոյ:

ԳՎՈՒՎՍ Գ.

Այնէ որքէս ելև Բարչոյս զար Բագաւորոսն և Գարսից փանն Սասանական:

Յամի ութերորդի Մուրկայ Յունաց թագաւորի, թագաւորն Գարսից Արմզդ² որ ի տանէ Սասանայ՝ սպանաւ յիւրոց հաւատարմաց, և որդի նորա Խոսրով մանկագոյն տիրովք մնացեալ՝ առնու զթագաւորութիւն: Ահա հրամ ոմն Մեհրեանդակ, որ էր ի շխան կողմանցն արևելից, այր հզոր զօրութեամբ՝ քաջութեամբ իւրով եհար զզօրս Թեոտալացոց, և բռնութեամբ կալեալ³ զԼախ և զամենայն երկիրն Քուշանաց, մինչև յայնկոյս գետոյն մեծի որ կոչի Ահառօտ. սա և զթագաւորութիւնն Գարսից յինքն կորզեաց, և որդի Արմզդի Խոսրով զնաց փախստական առ Մուրիկ թագաւորն Յունաց՝ զոր առեալ քեռիք նորա Անդով և Աստամ զնացին փախստական ի դուռն կայսերական: Առաքեցին առ Մուրիկ թագաւորն արս ճոխս մեծամեծ ընծայիւք և պատարագօք և թուղթ գրեալ ի բերանոյ Խոսրովայ զայս ինչ.

«Թագաւոր մեծ, իշխան ծովու և ցամաքի, տուր ինձ զոր յօգնականութիւն և հաստատեալ զիս ի տեղի թագաւորութեան հարց իմոց, զի թէ կարացից հարկանել զթշնամին իմ և կանգնել զթագաւորութիւնն իմ՝ և եղէց քեզ որդի հնազանդութեան և տաց քեզ զկողմանս Ասորոց և զամենայն

¹ Այլ օր.՝ և աղքատաց այրեաց և որբոց:

² Յօրինակին՝ Արմազդ:

³ Մեք այսպէս. իսկ ի Հին օր. և ի Տպ.՝ եկեալ:

Արևաստան մինչև զՄծուին քաղաք, և ի յերկրէ Հայոց՝ զաշխարհ տանուտերական իշխանութեանն մինչև յԱյրարատ և ընդ Ղուին քաղաք և յեզր ծովուն Բնուենեաց և ցԱռեստն աւան, և զմեծ մասն աշխարհին Վրաց մինչև ցՏփղիս քաղաք, և կայքուք ուխտ խաղաղութեան ի մէջ մեր և որդւոց մերոց յետ մեր թագաւորելոյ:

Եւ կայսր Մուրիկ Հաւանեալ նմա՝ յղէր առ նա զՓիլիպիկոս փեսայ իւր, և տայր տանել նմա զիր ընգունելութեան, և առնոյր ի նմանէ երդումն: Եւ տայր նմա զօր կայսերական յօգնականութիւն, և զՅովհան պատրիկ ի Հայոց կողմանէ, և զՆերսէս սարատեղատ յԱսիւրոց, և զՄուշեղ այր քաջամարտիկ և հզոր զօրութեամբ, և զամենայն զօրս Յունաց և Հայոց, Վրաց և Եղուանից, գունդ անթիւ բազմութեամբ եկեալ ի կողմանս Ետրպատականի ի Վառարատ գաւառի:

Գրէ և Վահրամ առ Մուշեղ և այլ զօրագլուխսն այսպէս.

«Ես այսպէս կարծէի, թէ յորժամ ես ընդ թշնամիս ձեր մարտնչիմ՝ դուք յայդմ կողմանէ օգնական ինձ լինիցիք, և միաբանութեամբ բարձրուք ի միջոյ զտիեզերական պատուհասն, զտունդ Սասանայ: Դուք աւաղիկ ժողովեալ գայք ի վերայ իմ պատերազմաւ. այլ ես ոչ երկեայց ի ժողովեաց երիցանցդ Հռոմայեցւոց, որ գումարեալ գան ի վերայ իմ:

Բայց դուք, Հայք, տարածամ ցուցանէք զտիրասիրութիւն. ոչ ապաքէն տունդ Սասանայ երարձ զերկիր ձեր զտնութիւնդ, և դուք դիմեալ գայք ի վերայ իմ: Բայց ապահաճոյ թուիցի ձեզ՝ ի բաց կալ ի դոցանէ և միաբանել ընդ իս. զի թէ ես յաղթեցից՝ երդուեալ ի մեծ աստուածն Որմազդ և յարեզակն և ի լուսին և ի հուր և ի ջուր և ի Միհր և յամենայն աստուածս՝ զի ձեզ տուեալ լիցի թագաւորութիւն Հայոց. և զոր կամիջիք՝ արասջիք ձեզ թագաւոր, և յԱսորոց կողմանէ զԱսորիստան և զՄծուին և զՆուշիրական մինչև ցասհմանս Տաճկաց, և ես մի իշխեցից քան զԱրասի անցանել յայդկոյս: Եւ զգանձդ Երևաց թագաւորութեան՝ այնչափ արձակեցից՝ մինչև շատ լիցի ասել ձեզ, և բազմութիւն զօրաց՝ որքան և պիտոյ իցէ ձեզ, մինչև ձեր

Թագաւորութիւնն Հաստատեցի: Աւ ըստ կարգի օրինաց իւրեանց երգուեալ, և աղ ծրարեալ Հրովարտակին ետ տանել. և նոցա առեալ և ընթերցեալ՝ ոչ արարին բանիցն պատասխանի:

Վրէ դարձեալ Թուղթս երկրորդս և ասէ. «Վրեցի ձեզ, ի բաց կալ յայդմանէ, ուրեմն ոչ կամեցարուք լսել, ես զձեզ ապաշաւեմ, ասէ: Վանգի վաղիւ առաւօտուն ցուցանել ձեզ փիղս վառեալս, և ի վերայ հզօր սպառազէսս ի քաջաց, որ տեղասցեն ի վերայ ձեր նեառ երկաթեղէնս և շուռունս մօտսս պաղաւատիկք սլաքովք և հաստաձիգք աղեղանց և կռուիք բազմադիմիք՝ որչափ Խոսրովայ և ձեզ պիտոյ իցէ»:

Վրէ պատասխանի Մուշեղ նմա այսպէս. «Քանս քո լուեալ՝ ասեմ, եթէ յԱստուծոյ է Թագաւորութիւն և ում կամի տացէ. բայց դու պարտիս յանձն քո ապաշաւել քան թէ ի մեզ զի տեսանեմ զքեզ այր պոտտաբան, զի յանձն քո խրախուսես և ոչ յԱստուած, ի բազմութիւն զօրաց և ի փղաց զօրութիւն. այլ ես ասեմ քեզ, եթէ Տէր կամեսցի՝ վաղիւ պատիւոց է զքեզ պատերազմ քաջաց. և ճիթեսցեն ի վերայ քո իբրև զամպս երկնից և բռնալիւ նիզակօք անցանիցեն ընդ մէջ բազմութեան քո իբրև զփայլատակունս Հրոյ շանթից: Վանգի թէ Աստուած կամեսցի՝ տանելոց է սաստկութիւն Հողմոյ զզօրութիւն քո իբրև զփոշի»:¹ Եին անդ՝ Սնդայ և Սստամ և զօրք պարսիկք իբրև ըստ հեծեալ. Թող զզօրս Յունաց և Հայոց: Աւ ի վաղիւ անդր մինչդեռ արևն ընդ ծայրս հարկանէր՝ կարգեցաւ պատերազմ սաստիկ, ճակատ առ ճակատ ուժգին՝ խուժք և անհնարին խառնուրդ. և մարտուցեալ ընդ միմեանս յայգուէ մինչև ընդ երեկս քաջապէս՝ և յոգնեցան երկողեան կողմանքն ի մեծ պատերազմին. և այնչափ սաստիկ լինէր կոտորածն՝ մինչ զի սաստկութիւն վտակաց արեանն խաղացեալ ոռոգանէր զերկիրն ամենոյն: Աւ ոչ կարացեալ ունել զգէմ զօրն Սահրամայ՝ փախստական լինէր առաջի զօրացն Յունաց. և նոցա հետամուտ եղեալ մինչև ի մութ երեկոյին, լսին զխկամբք

¹ Մէք այսպէս. իսկ Հին օր. և Տպ.՝ և նանդ, և

² Մէք այսպէս. իսկ Հին օր. և Տպ.՝ ճակատու ձգին:

գերկիրն. և զբազումն ձերբակալ արարեալ ածին առ Խոսրով, և զօրացաւ յաւուր յայնմիկ յաղթութիւն Խոսրովայ: Եւ Սահրամ գնաց փախստական և անկաւ ի Բախզ Շախստան. որ և յետոյ իսկ սպանաւ ի հրամանէ Խոսրովայ:

Եւ Հաստատեցաւ Խոսրով յաթոռ թագաւորութեան և զխոստացեալսն կայսիր՝ կատարեաց. ետ նմա զԱրեաստան զամենայն մինչև ցՄծուին, և զերկիրն Հայոց մինչև ցգետն Հուրաստան, և զգաւառն Աոտայից մինչև յաւանն Պառնի յեզր ծովուն Բզնունեաց և մինչև յԱռեստն աւան և զԱոգովետ գաւառ մինչև զՀացիւն և ցՄակու: Եւ էր սէր դաշնաւորութեան մեծի ի մէջ երկոցունց թագաւորացն՝ Պարսից և Յունաց:

Եւ եղև յամի չորիքտասաներորդի Խոսրովայ արքայի, ի քսաներորդ ամի Մուրկայ թագաւորութեանն՝ ապստամբեցան ի կայսերէ զօրքն Յունաց, որք ի Թրակացւոց կողմանէն, և նստուցին իւրեանց թագաւոր այր զոմն անուն Փոկաս կոչեցեալ. և գնացեալ միաբանութեամբ ի Աստանդնուպօլիս՝ սպանին զՄուրկի թագաւոր և նստուցին զՓոկաս յաթոռ թագաւորութեան:

Իբրև լուաւ Խոսրով արքայ զուր Համբաւոյն այնորիկ՝ շարժեցաւ ի բարկութիւն մեծ, լինել վրէժինդիր արեանն Մուրկայ: Եւ ժողովեալ զբազմութիւն զօրաց իւրոց՝ առնէր փնասս մեծամեծս և սաստիկս ի բաժնին Յունաց: Իբրև լցան ամբ ք Փոկայ՝ սպանաւ և նա Հայրակղէ, որ դաւեալ նրմա՝ էառ զթագաւորութիւն նորա: Եւ առաքեաց հրեշտակս մեծապէս գանձիւք և հրովարտակօք առ արքայ Խոսրով, ինդրիկ ի նմանէ զխաղաղութիւն մեծաւ թախանձանօք, ասէ. «զվրէժ արեանն Մուրկայ առի ի թշնամոյ նորա, արդ կամ եղիցի քեզ առնել ընդ իս զխաղաղութիւն և արգելուլ զուրքս յերկրէ իմմէ»: Արում ոչ կամեցեալ լսել Խոսրովայ՝ ասէ. «իմ է թագաւորութիւնն այն, և ես զորդին Մուրկայ նրստուցի թագաւոր, և նա երթեալ առանց մեր հրամանի թագաւորեաց, և զմեր գանձս մեզ ընծայ մատուցանէ, ոչ զիտելով եթէ Համարս ինդրեցից գանձիս այսմիկ, և ոչ զազարեցից մինչև առից գնա ի բուռն իմ»: Եւ առեալ զգանձսն՝ հը-

յամայնաց սպանանել զընծայաբերուն, և բանիցն Հայրակղի ոչ արար պատասխանի, այլ առնէր վնասս սաստիկս ի կողմանս կողմանս, աւարառութիւն և գերութիւն և սուր և զորք Պարսից որք էին ի կողմանս Պաղեստինացւոց, և զորավար նոցա անուանեալ Սազմայուզան որ է Խոռեամ՝ խօսէր ընդ Նրուսաղէմի գիւղաղութիւն. քանզի էին Հնազանգեալք յառաջագոյն ընդ Թագաւորութեամբն Յունաց, և սպանեալ զոստիկանն Պարսից, որ էր ի վերայ նոցա, և ինքեանք պատրաստեալ ի պատերազմ ընդդէմ Պարսից: Յայնժամ ժողովեալ Խոռեամ Նուազմայուզան զզօրս իւր բանակեցաւ շուրջ զՆրուսաղէմաւ և պաշարեաց զնա, և պատերազմեցաւ ընդ Նրուսաղէմի աւուրս թի, և փորեալ ի ներքոյ զՀիմուննն՝ աւերեցին զպարիսպն: Եւ եղև յաւուրն ինն և տասներորդի, յամենանն մարդաց, որ օր էր ամսոյն, յամի քսան և Հինգերորդի Թագաւորութեանն Խոսրովու, որ կոչէր Ապրուէզ, զինի թ աւուր անցանելոյ զատկին՝ առին զքաղաքն. և սուր ի գործ արարեալ Ք աւուրս՝ սպառեցին զամենայն մարդ ի քաղաքին. և նստան ի ներքս ի քաղաքին իս օր. ապա կիւալ բանակեցան արտաքոյ քաղաքին, և զքաղաքն այրեցին Հրով: Եւ Հրամայեցին Համար առնել անկիւոց դիակացն, զտաւթիւ սպանելոցն թէ՛ մարդ: Սալան և զհայրապետն Ռաքարիայ, և ի խնդիր անկեալ աստուածային սուրբ նշանին՝ սկսան զնոսա տանջել, մինչև զբազումն ի պաշտօնէիցն կառափեալ սատակեցին. ապա ցուցին զտեղին ուր ծածկեալն էր. զոր առեալ վարեցին ի գերութեան, և ոսկի և արծաթ անբաւ խաղացուցին ի դուռն Թագաւորին: Եւ վասն մնացելոցն որք ի քաղաքին և ի սահմանս նորա՝ ել Հրաման յարքունուստ առնել ի վերայ նոցա ողորմութիւն, շինել զքաղաքն և հաստատել զամենեսին յիւրաքանչիւր կարգ: Եւ անդէն վաղվաղակի կատարէին զհրաման արքունի. և կարգեցին երիցապետ զոմն ի վերայ քաղաքին որում անուն էր Մոդեստոս: Եւ յիտ այսորիկ զուժարեցոյց զօրս բազումն Խոռեամ, և ել ի Քաղկեդոն և նստաւ յանդիման Բիւզանդայ, և խնդրէր անցանել և կործանել զքաղաքն Թագաւորանիստ: Իբրև հոնս կայսր Հայրակղէս զչարիսն ամենայն, որ եկին

Հասին ի վերայ նորա՝ ակամայ կամեցեալ ցուցանել բարեկամութիւն՝ ել ընդ առաջ նոցա, մեծարել իբրև զվաստակալս և զհիւրս, ընկալաւ զնոսա մեծամեծ ընծայիւք. և տայր զօրագարին և իշխանացն ամենեցուն պարգևս մեծամեծս, և բաշխէր զօրացն ամենեցուն դահեկանս ի խռոփս, և ճաշս և ընթրիսս ուրախութեան կազմէր ամենայն զօրացն մինչև էօր Եպա ելիալ ի նաւ՝ եկն ի մէջ ծովուն խօսել ընդ զօրագարին Պարսից. պի՞նչ կամիր, ասէ, աննել, և վասն էր եկիր ի տեղիս յայս. միթէ զծով իբրև զցամաք Համարիցիր, մարտնչիլ ի սմա ընդ մեզ. կարող է Եստուած, եթէ կամեսցի՝ ցամաքեցուցանել զծովս առաջի ձեր: Ի այց զգոյշ լիբուք, մի գուցէ ոչ Հաճեսցի Եստուած, և խնդրեսցէ ի ձէնջ զվրէժ արեան կոտորածի աշխարհի: Օ՛ի ոչ թէ վասն աստուածպաշտութեան ձերոյ կամ բարեգործութեան և սրբութեան արար Եստուած զայս պսպէս, այլ վասն մերոյ ամբարշտութեան ի Տէր. մեղք մեր արարին և ոչ քաջութիւն ձեր: Ի այց և զե՞նչ իսկ խնդրիցէ թագաւորն ձեր յիննն, որ ոչ առնէ զխաղաղութիւն, բառնալ կամի զթագաւորութիւնս զայս: Մի ջանացի. քանզի Եստուծոյ Հաստատեալ է, և բառնալ զսա անհնար է, բայց թէ Եստուծոյ պնդէս Հաճոյ իցէ՝ կամք Եստուծոյ կատարեսցին: Եւ եթէ ասիցէ, եթէ այլ թագաւոր նստուցից՝ արասցէ զո և կամեսցի և արձակեսցէ և մէք ընդունիմք, ահաւասիկ է տեղի թագաւորութեանս: Եւ եթէ զքէն արեանն Մուրկայ խնդրէ՝ զքէն արեանն Մուրկայ խնդրեաց Եստուած ի Փոկասայ ի ձեռն հօր իմոյ Հայրակոյի. և եթէ երկիր խնդրիցէ՝ ահաւաղիկ երկիրդ առաջի¹ ձեր, եթէ կամիմք և եթէ ոչ կամիմք՝ եհան Եստուած ի մէնջ և ետ ի ձեռս ձեր: Եւ եթէ քաղաքս խնդրիցէ՝ ահաւաղիկ է քաղաքք մեծամեծք և պարսպաւորք. այլ գանձս խնդրիցէ՝ ասացի թէ տաց որչափ և ձեռն Հաստատեցէ. և ոչ կամեցաւ լսիլ այլ տակաւին ծարաւի է արիւնարբութեան: Մինչև յերբ ոչ կամիցի² յագենալ արեամբ, միթէ ոչ կարէին Հոռովք սպանանել զնա, և բառնալ զթագաւորութիւնն Պարսից ի ժամանակի, իբրև ետ Եստուած զսա

1 Այլ օր.՝ երկիրդ ամենայն առաջի:

2 Այլ օր.՝ կամեսցի:

ի ձեռք մեր. այլ արարին ի վերայ նորա օգորմութիւն: Բայց արդ ես զնոյն բարիս խօսեցայց. և խնդրեցից ի նմանէ Հաշտութիւն և սէր, և ի ձէնջ խնդրեցից կրիս ինչս, և լուարուք ինձ — ի բաց արարէք յաշխարհէ զսուր և զհուր և զգերութիւն, և յերիցդ օգուտ գտանէք. զի ոչ դուք նուազեցիք ի սովոյ, և ոչ հարկք արքունի կորնչեցին: Եւ ես աւասիկ արձակեցից թագաւորին ձերում պատարագս և հրեշտակս հրովարտակօք, խնդրիլ ի նմանէ զխաղաղութիւն աշխարհի և ընդ իս հաշտութիւն: Եւ նոցա ընկալեալ զխնդիրսն՝ հաւանեցան առնել ըստ կամաց նորա, մինչև տեսցեն եթէ զի՛նչ պատասխանի եկեցէ յարքայէն իւրեանց, և կամ զօրուն զի՛նչ հրամայեցէ առնել: Եւ զօրուն գնացեալ անաթի ձմերեցին ի Սուրիա:

Իսկ թագաւորն Պարսից ընդունէր զպատարագսն բերեալս ի կայսերէն, և զհրեշտակսն անդրէն ոչ արձակեաց, և ոչ հրովարտակացն պատասխանի առնէր. այլ հրաման տայր զօրացն՝ նաւս կազմել և անցանել ի Սոստանգնուպօլիս: Եւ եղև պատերազմ և նաւամարտութիւն սաստիկ ի մէջ ծովուն: Եւ կորեան ի զօրացն Պարսից յաւուր յայնմիկ սպառազէնք Հեծելոց քո՝ Հանդերձ նաւօք իւրեանց: Եւ տեսեալ զայնպիսի կորուստ՝ ոչ և ս համարձակեցան ի նոյն գործ, այլ տարածեալ կալան զերկիրն ամենայն:

Եւ յաւել զրգուել ի սիրտս իւր արքայ Խոսրով. զի Տէր խտացուցանէր զսիրտ նորա, զի կործանելոց էր զթագաւորութիւն նորա. զի Հրովարտակ նախատանաց առ կայսր, որ ունէր օրինակ զայս:

«Աստուծոց պատուական և ամենայն թագաւորաց, տէր երկրի և ծովու, ծնունդ մեծին Արամազդայ Խոսրով թագաւոր. առ Հայրակոս անմիտ և առ անպիտան ծառայ մեր: Ոչ կամեցար կամօք տալ զանձն ի ծառայութիւն մեզ, այլ տէր և թագաւոր կոչես զքեզ. զգանձն արքունի որ իմ առ քեզ է՝ ծախես, և զայդ ոչ գիտես, եթէ վաղիւ համարս տալոց ես: Թճառայս իմ պատրես, և զզօրս աւազակաց ժողովեալ՝ ոչ տաս ինձ հանգչել, այլ հանապազ պատրաստիս ինձ՝

1 ԵՂՈՐ՝ ԸՆԴ ԻՆՁ:

ի պատերազմ, և ասես վստահանալ Մատուածն իմ: Արդ
նւր է Մատուածն այն, զոր դուզ ասես, վասն էր ոչ փր-
կեաց Ղևոսարիայ և Ղևնտիոք և ՂՏարսոն և ՂԱմասիայ և
ՂԵրուսաղէմ և ՂԼիէքսանդրիս և ՂԹերացիս և զայլ աշ-
խարհաւ: Մի՞թէ և այժմ ոչ գիտիցես, թէ զամենայն կրկիր
զժով և զքամաք ինձ հնազանդեցուցի. արդ ՂԱստանդնու-
պօլիս միայն ոչ կարիցեմ բերել: Բայց արդ զամենայն յան-
ցանս քո և զմնաս զոր արարելի թողում քեզ. արի առ զկին
քո և զորդիս և եկ այսր. և տաց քեզ ազարակս, այգիս և
ձիթենիս և սերմանս, զի վարեցես և հնձեցես, և մէք սփ-
րով նայեցուք ի քեզ: Ապա թէ ոչ մի խաբեսցէ զքեզ յոյսն
սնտաի, զի Վրիստոսն այն, որ զանձն իւր ոչ կարաց ապրե-
ցուցանել ի նրէիցն, այլ կալան զնա և սպանին ի վերայ
փայտի՝ իսկ արդ զքեզ զիմարդ կարէ ապրեցուցանել ի ձեռաց
իմոց: Չի թէ իջանիցես յանդունդս ծովու՝ ձգեցից զցանցս
իմ և ըմբռնեցից զքեզ. և ապա տեսանիցես զիս այնպէս՝ որ-
պէս դու ոչ կամիցիս»:

Եւ առեալ նայրակղի զհրովարտակն՝ հրամայեաց ընթեռ-
նուլ առաջի հայրապետին և ամենայն մեծամեծացն. և ազա-
մտին ի տունն Մատուծոյ, և տարածեալ զհրովարտակն առաջի
սրբոյ սեղանոյն՝ անկան ի վերայ երեսաց խորեանց յերկիր
առաջի Տեառն և լացին դառնապէս, զի տեսցէ Տէր զնախա-
տինսն զոր նախատեաց զնա թշնամին:

Եւ հաճոյ թուեցաւ նայրակղի և ամենայն սինկղիտո-
սիցն՝ նստուցանել զորդին նայրակղի յաթոռ թագաւորու-
թեան, որ էր մանուկ փոքր. և ինքն հանդերձեալ կազմել
զնալ ընդ արևելյս նաւել ի Վաղկիզոն: Եւ զօր Պարսից ար-
քային որ յաշխարհին՝ ոչ գիտացին. և նայրակղի ժողովեալ
զամենայն արևելեայս իբրև ճէր՝ դիմէ ի վերայ Խոսրովայ:
Եւ ճանապարհ արարեալ ընդ կողմն հիւսիսոյ՝ ել դէպուղի
ի Վարնոյ քաղաք և անցանէ ի Շիրակ, և հասեալ ի Վուին՝
աւերէ զնա և ՂՆախիճաւան և ՂԱրմի, և դիմեալ ի Պան-
ձակն Մարպատականի՝ բրէ զնա, աւերէ ՂԱհմատան և ՂՄայ,
կործանէ զբազին հրատին մեծի, որում ՂՂնապն կոչին, և
լնուն զժովակն որ յանդիմանն հրատին՝ դիակամբք. զիսուուն

և զանասուն, զայր և զկին և զմանուկ առ հասարակ մաշեցին ի սուր սուսերի: Եւ արքայ Խոսրով զարհուրեալ պատրաստի ի փախուստ, քանզի զօրացաւ յաղթութիւնն շայրակղի. և ամենայն ուրիշ ուր և հանդիպէր զօրուն Պարսից՝ առ հասարակ սատակէր զամենեան, մինչ ոչ մնալոյ արեարեալ:

Չայս յառաջագոյն իմացեալ Հին պատմագրին՝ յառաջատես զկործանումն նոցա յայտ առնէ. և զոր ասէն այսպիսի ինչ է. «վայ քեզ, եղբւկ դու, երկիրդ Պարսից, յորժամ բաղմախուռն գունդք զօրացն Յունաց ի քեզ արշաւանս եղեալ՝ հասանիցեն և հարկանիցեն զքեզ ի սուր սուսերաց, և յառաթուր սմբակաց: Վայ քեզ, եղբւկ դու, այր քաջ, արքայդ մեծանուն, յորժամ կարկառիցէ բարձրեալն զձեռն իւր ի կործանել զքեզ և ի խորտակել զգաւազան ամբարտաւանութեան քո: Յայնժամ մերկացի արեգակն զլոյս իւր ի քէն և զգեցուցէ քեզ խաւար. յայնժամ ահագինս որոտալով ճայթիցէ ի վերայ քո երկինք, և լսիցէ հնչեան և բամբուն և դողդիւն յանդնդոց, ձայն որոտալոյ սմբակաց բազում ամբուխից երիվարաց և աղաղակ բազում սպառազինաց յարձակեացին ի վերայ քո. յայնժամ ամթալից աչք տեսցես զբազմափառ զպայծառացեալ նշանս դրոշմացն բարձրացելոց: Յայնժամ թանձրացեալ մթացի, բալ և մառախուղ խաւար ի վերայ լիրանց և դաշտաց քոց. յայնժամ կերիցէ սուր զպատերազմողս քո. կլցին ի քեզ փայտահարք բազումք և կոտորեսցեն զմայրս քո մեծամեծս և զմատաղատունկս բարձունս. յայնժամ կլցէ հուր ի քէն ծնեալ և կերիցէ զքեզ և զբազմութիւն ուստերաց և զստերաց քոց, ի քէն ակն ունելով զբորբոքումն: Չի որովք բարձրացար և ամբարտաւանեցար՝ նոքիմք խոնարհեցիս և անկցիս: Վակտեցի և աւերեսցի պերճութիւն տաճարաց քոց, և ամենայն ուրիշ անարգեսցի: Եւ զոր ծնար և զգուեցիրն՝ քեզէն կոչեսցես ի մահ: Եյս ամենայն վճարեցաւ Պարսից ի ձեռն յունական սրոյն:

Իսկ Խոսրովու կարծեալ արծարծեալ¹ զգօրս իւր և ուրք

¹ Այլ օր՝ արծարծել

ի դրանէն արքունի որ կոչին Համհարցք¹ և փուշտիպանք, և ամենայն արք ընտիրք տան թագաւորին յոժ առեալ դարձեալ պատերազմել ընդ Հայրակղի: Եւ նա գնաց ընդդէմ նոցա սաստիկ զօրութեամբ. և եղև բալ և մութ թանձրամած խաւարին ի վերայ երեսաց ամենայն երկրի. և ոչ գիտացին զօրն Պարսից զդարձն Հայրակղի ի վերայ նոցա՝ մինչև երթեալ խառնեցան և բախեցին զմիմեանս պատերազմօք: Եւ այնպէս զօրացոյց Տէր զողորմութիւն իւր ի վերայ Հայրակղի յաւուր յայնմիկ՝ տալ ի ձեռս նորա զամենեսեան. և նորա Հարեալ սատակեցին զնոսա սրով սուսերի յանխնայ, սպանին և զզօրավարն ի պատերազմին, և զմնացեալ սակաւսն ի մէջ արարեալ շրջափակ տուեալ՝ կամէին զամենեսեան սատակել: Եւ նոցա ձայն բարձեալ ողորմագին պաղատանօք առ Հայրակղոս, եթէ «ստուռածասէր և բարերար տէր, արա ի վերայ մեր ողորմութիւն, թէպէտ և չեմք արժանի ողորմութեան: Յայնժամ Հայրակղոս Հրամայեաց առնել ի վերայ նոցա ողորմութիւն: Եւ թողին զնոսա արք իբրև դուրաւորք, բռնք և մերկք և հետեակք: Եւ ընդ առաւօտն Հրամայեաց Հայրակղոս ասպատակ սփռել ի վերայ ամենայն երկրին, և Հարկանել զամենայն երկիրն սրով սուսերի:

Եւ Խոսրով արքայ փախստական գնաց, և անցեալ զՄեկղաթաւ ի Վեհկաւատ՝ Հրամայեաց զլար կամուրջացն կտրել. և Հայրակղի Հասեալ բանակեցաւ առ դուրս Տիսպոն քաղաքի. և քանդեալ աւերեաց զամենայն ապարանս թագաւորին և պրեաց զնոսա Հրով, և բազում գանձս մթերեալս յափշտակեաց անչափ աւարաւ գանձս ոսկոյ և արծաթոյ և հանդերձից, և անասուն բազում յոյժ, և բազմութիւն գերեաց իբրև զաւազ ծոփու անթիւ: Եւ այց տիկնայքն և Հարձքն և ամենայն որդիքն արքայի և արքունի երիվարացն՝ էին անդէն ի Վեհկաւատ. և սկսաւ Խոսրով արքայ ժողովել զմնացեալ նախարարս զօրացն և զզօրն², որ զերծեալ էին ի պատերազմէն: Եւ խօսէր ընդ նոսա սաստիկ և ահազին զատաւտանօք և սպառնալօք, թէ պնդէր և դուք ոչ մեռարուք³

1 Այսպէս յօրինակն. գուցէ՝ Համհարգ կամ Համհացք, հացակեցք:

2 Այլ օր՝ և զզօրն ամենայն:

3 Այլ օր՝ մուղք:

ի պատերազմին, քան թէ կլեալ փախստական գնացէք զալ առ իս և տալ համարձակութիւն ծառայի իմում ի յայսքան վրնաս. միթէ արդեօք զԽոսրով մեռեալ կարծէիք: Յայնժամ խորհուրդ միարանութեան ի մէջ առեալ ամենեցուն նոցա ասեն. «Թէպէտ և ի թշնամեացն ապրեցաք՝ սակայն ի ձեռաց զորա մեզ չիք ապրել. արդ եկայք իմասցուք ինչ: Յայնժամ երզնուեալ միաբանութեամբ գնացին ի գիշերի և անցին ընդ զոմ ի Սեհկաւատ և կալան անդ զտիկնայսն ամենայն և զհարձնն և զօրգիսն արքայի, և զիրիվարսն արքունական, որով եկեալ էր Խոսրով արքայ ի Տիսպոն՝ հանին զաղտարայր ի գիշերի, և արքայ Խոսրով ոչ միոյ իւիք չէր տեղեակ. և զօրդի նորա Սաւատ նստուցին թագաւոր. և նա դիմեալ եկն ի վերայ նորա: Եւ ոմն ընթացեալ ետ գոյժ վաղվաղակի Խոսրովու, թէ ասպստամեցաւ ամենայն Արեաց երկիր ի քէն, և զօրդի քո Սաւատ նստուցին թագաւոր, և ահաւաղիկ դիմեալ զայ ի վերայ քո»: Եւ ընդոստուցեալ Խոսրով ի յահէն և զարհուրեալ մեծաւ զոգութեամբ՝ խնդրեաց իւր տեղի փախստեան, պղաղակեաց և ասէ՝ ձի, ձի, և մտեալ յասպաստանն՝ ոչ հանդիպեցան ձիոյ: Յայնժամ արքայ Խոսրով յայլակերպս եղեալ գնաց եմուտ ի բուրաստանն արքունի, և երթեալ ի թաւ պուրակս բուրաստանացն, մտեալ ի նիրքոյ թաւ թփոյ ծաղկոցն որ էր մուրտ բազում՝ զուղեալ զադարեաց: Եւ Սաւատ արքայ հրամայեաց խնդիր առնել. և երթեալ ի բուրաստանն՝ գտին զնա ի թաւի անդ զուղեալ կալան զնա և եկին ածին զնա ի գալսղիճ անդր: Հրաման ետ արքայ Սաւատ արկանել զնա ի տուն մի արքունական սենեկացն. և մտանէին առ նա արք ի նախարարացն, խօսէին զատաստանօք և նախատէին զնա, անարգէին և գնային: Այս եղև զաւուրս ինչ. ապա անարգեաց զնա և Սաւատ արքայ, եհատ ի վերայ նորա դատաստան մահու, և հրամայէ արանց մտանել և սպանանել զնա. որք մտեալ քարտակատեցին զնա տապարօք ի պնեկի անդ և սպանին: Հրամայեաց և զեղբարսն իւր սպանանել, որք ի միում ժամու սպանան արք ի, ամենեքեան ի չափ հասակի եկեալ:

Եւ Սաւատ արքայ հաստատեցաւ յաթոռ թագաւորու-

թեան և արար խաղաղութիւն մեծ ընդ կայսեր և ընդ ամենայն երկիր իշխանութեան իւրոյ: Ետ և կայսեր զամենայն զոր և կամեցաւ առնուլ և մինչդեռ խորհէր արքայ Սաւատ վասն շինութեան աշխարհի և խաղաղութեան՝ եհաս նմա վախճան կենաց և մեռաւ, կեցեալ ամիսս զ:

Եւ յետ մահու նորա նստուցին թագաւոր զորդի նորին զԼրտաշիր, կարի տղայ մանուկ: Յայնժամ Հայրակղէս զրէ առ Խոռեամ և ասէ. «Սաւատ թագաւորն ձեր վախճանեցաւ, և որդի նորա մանուկ տղայ է, բայց արդ ի քեզ հասեալ թագաւորութիւնդ, և ես քեզ սաց զնա, և եթէ զօր պիտոյ է յօգնականութիւն՝ արձակեցից որչափ կամիս. բայց արդ եկ ի կողմանցդ յայդցանէ, եկից և ես յԱտրիստան. և երգումն արարեալ ուխտ դիցուք ի մէջ մեր երկոցունց՝ խաղաղութեամբ ունել զթագաւորութիւն»: Եւ հաւանեալ Խոռեմայ՝ եկն առ Հայրակղոս արքայ Յունաց, թողեալ ինա զԵրուսաղէմ և զՍեսարիայ Պաղեստինացւոց և զամենայն կողմանս Ընտիրացոց և զամենայն քաղաքս զաւառացն այնոցիկ, և զՏարսոն Սիւրիկեցւոց և զմեծ մասն Հայոց և զամենայն զոր միանգամ կամեցաւ Հայրակղոս. և ուրախ եղև մեծապէս խնդութեամբ. և Հայրակղոս տայ նմա զթագաւորութիւնն և խոստանայ զօր որչափ և պիտոյ իցէ: Եւ խնդրէ ի նմանէ խնդիրս, «առաջին, ասէ, զաստուածքնկալ սուրբ նշանն, զոր գերեցեր յԵրուսաղէմէ՝ խնդիր արարեալ մեծաւ փութով այսրէն դարձուցես»: Յայնժամ երգուաւ նմա Խոռեամ և ասէ. «Հրամայեա՛ արձակել արս հաւատարիմս, և ես յորժամ հասից ի դուռն արքունի՝ ի նմին ժամու խնդիր արարից Խաչին, և գտեալ զնա տայց բերել առ քեզ»: Եւ արար նմա հաւատարմութիւն յոյժ զրով, և կնքեալ աղիւ ըստ սովորութեանն իւրեանց երգումն, և խնդրեաց ի նմանէ զօր ինչ սակաւ յիրեկի մարդկանէ, յորս ինքն վստահ էր: Իսկ Խոռեմայ առեալ զզօրսն երթեալ ի թագաւորանիստն, հրաման տուեալ այլոց ոմանց՝ սպանին զտղայ թագաւորն զԼրտաշիր: Յայնժամ արձակեաց Հայրակղոս արս հաւատարիմս առ Խոռէմ վասն աստուածքնկալ սուրբ Խաչին. և նորա խնդիր արարեալ մեծաւ ստիպով, մինչև կարացին գտանել

նովիմբ կազմածաւ¹, և ետ յարսն ոլք եկեալ էին. նոքա առեալ գնացին փութանակի. և ետ բերողացն շայրակղոս ինչս բազումն և մեծարեալ արձակեաց պատուով: Եւ գումարեալ շայրակղի զամենայն զօրս իւր յորդոր և ինդալից սրտիւ, բազմութեամբ զօրաց ել ընդ առաջ սուրբ նշանին, ի պատիւ Հրաշալի և երկնաւոր գանձուն, և տարեալ Հասուցանէր ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ: Եւ ապա անտի ոչ սակաւ ինչ լինէր յաւուր յայնմիկ ձայն լալոյ, Հեղումն արտասուաց յահագին բորբոքմանէ սրտից նոցա և գութ խանդաղատանաց թագաւորին և իշխանացն և զօրացն ամենեցուն և բրնակչոց քաղաքին. և ոչ ոք կարէր երգել զօրհնութիւն սաղմոսացն և կամ լսել ի գթալից արտասուաց ժողովրդեանն միանգամայն և յայնչափ խնդութենէն: Եւ կարգեալ Հաստատեաց շայրակղոս զսուրբ նշանն անդէն ի տիղտջ իւրում ի սուրբ Գողգոթայ: Եւ բաշխեաց ամենայն եկեղեցեացն և աղքատաց քաղաքին օրհնութիւն և գինս ինկոց, և ինքն գնաց ի Միջագետս Եսորոց, զի կալեալ Հաստատեսցէ ինքեան զքաղաքսն և զսահմանսն ամենայն, որ առ Խօսրովաւ և առ Մուրիաւ Հաստատեալ էր: Եւ եկաց սուրբ Խաչն տէրունական յաստուածակերտ քաղաքին մինչև ցմիւսանգամ առածն Երուսաղէմի, որ յորդոցն Խամայէլի:

Եւ Խոռեմայ առեալ զթագաւորութիւնն՝ յաւուր միում զգեցեալ էր հանդերձ թագաւորական և հեծեալ յիրիվար արքունի, և շրջէր ի մէջ ամենայն զօրացն իւրոց, ցուցանել զինքն և քաջալիւիւ զզօրսն. և յանկարծակի ի թիկանց կողմանէ յարձակեալ ի վերայ նորա արանց՝ Հարեալ սատակեցին զնա:

Ապա թագաւորեցուցին զԲորն² զգոլստուն Խօսրովայ, որ էր կին նորին, որում Բամբիչն կոչէին. և կարգեցին Հըրամանատար ի գրանն զԽոռոխ Որմզդ, որ և սպանաւ ի Բամբշանէն որ կոչէին Բոր: Եւ կալաւ Բորն զթագաւորութիւնն ամս ք և մեռաւ: Եւ յետ նորա ածին զԽօսրոյ օմն տղայ մանուկ և նստուցին իւրեանց թագաւոր. և նա փութանակի վախճանեցաւ: Ապա ոմանք թագաւորեցուցին զԵ-

1 Այլ օր.՝ կազմածով:

2 Այլ օր.՝ զԲորն:

զարմիկ զուստր Խոսրովու, և զօրն Խոռեմայ թագաւորի-
ցուցին զՈրմզդ ոմն ի Մծուին քաղաքի. և յայնմ հետէ նուա-
զեալ պատառեցաւ թագաւորութիւնն Պարսից: Յետ այսր
ամենայնի Յագկիրտ թագաւորիաց ի Տիսպոն, և ունէր զթա-
գաւորութիւնն երկիւղիւ, և ոչ հրամանատու այլ անձնապահ:
Որ և ի սա հասեալ՝ վախճան եղև թագաւորութեանն Պար-
սից. զոր յետ սակաւու միոյ ասասցուք:

Աստանօր և ի դէպ կանէ մարգարէութիւնն Վանիէլի,
տեսութիւն անհեղեղ պատկերին բազմախառն նիւթօքն ի
վերայ խեցիղէն և երկաթեղէն ոտիցն:

ԳԼՈՒԽ Դ.

Խեղ օրդէս եղև Բարյոմն զար խափափոսութեանն Պարսից, և քո-
խանորդեաց յիս ևս զար Բամայէլեան:

Ընդ ժամանակս Հայրակղի կայսեր Հռոմոց էր հասեալ
ի վախճան թագաւորութիւնն Պարսից: Աւ յայնմ ժամանա-
կի երթեալ ժողովէին ի քաղաքն Ադիսացւոց արք ժե-
մենայն ցեղեցն Բարայէլի զի տեսին եթէ մեկնեցաւ զօրն Պար-
սից, և թողին ի բաց զքաղաքն. նոքա երթեալ մտին անդ,
փակեցին զգրուունսն և ամրացան ի նմա և սկսան ապստամբիլ
ի Հռովմայեցւոց տէրութենէն:

Իսկ թագաւորն Հայրակղէս հրամանս ետ պաշարիլ զնոսա.
զոր Թէոդորոս եղբայր թագաւորին և բազմութիւն զօրացն
կամեցան սատակիլ զնոսա. իսկ թագաւորն հրամանս ետ՝ երթալ
գնալ ի սահմանաց իւրոց. և նոցա կալիալ զճանապարհն ա-
նապատի՝ գնացին ի Տաճկաստան առ որդիսն Բամայէլի, ի
քաղաքն որ կոչի Մադիամ, զոր աւերիացն Բարայէլ յիւանելն
իւրում յՆդգիպտոսէ և ընդ պատիրազմելն ընդ Բաղակայ ար-
քայի Մովսթայ: Աւ քանզի իշխանութիւնն Պարսից յոյժ
լքեալ էր՝ և աներկիւղ¹ շինեցին զքաղաքն Մադիամ և բը-
նակեցան ի նմա:

¹ Այլ օր՝ վան օրոյ աներկիւղ:

Յղէին պատգամն առ որդիսն Իսմայէլի և ցուցանէին զմտերիմ Հարազատութիւն, թէ տրդիք Աբրահամու եւք մեք և զուք, հղբարք, պարտ է ձեզ գալ յօգնականութիւն մեզ, և առցուք զերկիր ժառանգութեան մերոյ: Իսկ նորա թէպէտ և հաւանէին՝ այլ էր և հակառակութիւն մեծ ի մէջ նոցա, քանզի որոշեալ էին պաշտամամբ կոոց ըստ իւրաքանչիւր կամաց:

Յայնմ ժամանակի էին հղբարք բռնակալք ոմանք ի կողմանս ապառաժ Արաբիոյ ի տեղւոջն Փառան, որ այժմ կոչի Մաքայ, արք պատերազմողք զօրազրուիք, պաշտօնատարք մէհէնին Ըմնֆնացւոց պատկերին, որ կոչի Սամամ և Քաբաբ: Ի՛նչպէս եղև միում ի նոցանէ մեռանել, որում կոչէին Աբգլայ, և որդի նորա մնացեալ մատաղ հասակաւ, որում Մահմէտ կոչէին, զոր առեալ սնուցանէր հօրեղբայր իւր Ապուտայպ մինչև ցարբունս հասակի, և ի չափ ինչ հասեալ բնակեցաւ առ ումնմն մեծատան ի նոցունց ազգականից, հարկանէր՝ նմա սպասաւորութիւնս միամիտս, արածէր ուղտս և լինէր հրամանատար տանն նորա: Եւ իբրև անցին աւուրք ինչ վախճանեցաւ տանուտէր տանն: Տեսեալ կնոջն զՄահմէտ այր հաւատարիմ և ուշմագոյն՝ յամենայն իրս աշխարհականս՝ եղև նմա կին և հո ի ձեռն նորա զամենայն հոգս տան և ընչից: Եւ եղև այր թանգար արուեստիւ և հմուտ վաճառականութեան, հարկանէր ճանապարհս հեռաւորս ի գործ վաճառականութեանն, յԱզիպտոս և ի կողմանս Պաղեստինացւոց, և մինչ այսմ գործոյ պարապէր՝ դէպ եղև նմա ի կողմանս Ազիպտացւոց հանգիպել առն միոյ մոնագնի, որում կոչէին Սարգիս Ի՛հիրայ, որ էր հղեալ աշակիրտ մոլեգնութեանն արիանոսաց, սմա ծանօթացեալ և սիրողացեալ ժամանակաւ ուսուցանէր բազում ինչ նմա և յորովագոյնս զհնոց կտակարանաց, և եթէ ոչ գոյ բնութեամբ որդի Աստուծոյ: Եւ միջնորդէր նմա հետեւել հաւատոյ առաջնոյ Իսրայէլականացն, «զի թէ յայս կկեսցես՝ իմով հրամանաւ եղիցիս զօրագլուխ մեծ և առաջնորդ ամենայն տոհմի քո»: Առջ առնէր նմա զխոստումն Աստուծոյ առ Աբրահամ և զկտրգս թլփա-

1 Այլ օր՝ հարկ էր:

2 Այլ օր՝ ուշմագոյն:

տութեանցն և զգոհիցն և զայլոցն ամենեցուն, զոր ոչ է այժմ ասել մի ըստ միոջէ. և յայս լինէր խոկումն Խամայէլացւոցն մինչև իսպառ:

Եւ եղև ի միում աւուրց, ի գալ նորա ի նմանէն՝ ձայն օտարոտի, և ազգումն ահազին և դիւական անկեալ ի վերայ նորա՝ ուշաթափ անկեալ գնէր, զոր դիպողագոյն է այժմ ըստ առաջիկայ օրինակիս յայտ առնել. քանզի ասեն զկնոջէն, յորմէ նեանն է ծնանիոց՝ Ճանապարհորդել յԵգիպտոսէ յաշխարհն Պաղեստինացւոց, և ցանկացեալ տեսանել զարձանն կնոջն Վաւթայ՝ երթեալ դադարէ անդ Հանգստութեամբ. և ի նիրհելն իւրում՝ ձայնէ հոգին աւտար ի բերանոյ կնոջն քարացելոյ եթէ՝ ծնցիս որդի աշխարհակալ. որ ի պոռնկութենէ յղացեալ իսկ էր դուստր ցեղի Վանայ: Եյնպիսիք և առ սովաւ հրեւեցան. քանզի Հարցեալ ցնա որք նորին ուղեկից՝ թէ ո՞րպիսի պատճառաւ անկեալ եզիր ի մրտաց՝ ասէ, ձայն իմն ահաւոր Հրեշտակի անկեալ ի վերայ իմ՝ Հրամայեաց երթալ պատգամաւոր յազգն իմ, ցուցանել զԱստուած արարիչ երկնի և երկրի. առնուլ ինձ անուն զլիաւորութեան, և զստութիւն Հաւատոց որ ի կուռս՝ յանդիմանել և քակտել: Եւ եկեալ ի Փառան՝ զնոյն ասաց երկրորդել զբանս զայսոսիկ առ Հօրեղբօրն իւրոյ որ կոչէր Ապղէհ: Եսէ, «զի՞նչ է նոր հաւատդ, որ այժմ ի քէն երեւի. եթէ այլ ևս յաւելցիս ասել՝ անձին քում դու եղծիր պարտապան» և նա տրտմեալ զնաց ի տուն իւր, քանզի Հանապազ ստիպէր ի դիւէ անտի, թերևս թոյլ տալովն Աստուծոյ, զոր համարէր ի Հրեշտակէ զանկանելն ի մտաց: Եւ բազումք ի նոցանէ Հաւանեցան նմա՝ պատգամաւոր Աստուծոյ ասել:

Եւ յաւուր միում լիալ նորա ի տխրութեան ի սպառնալիաց Հօրեղբօրն իւրոյ՝ կին հմուտ առ նա Ելի որդի Ապուտայի և ասէ, զի՞նչ են պատճառքդ զի նստիս տխրեալ. և նա ասէ՝ զԱստուած արարիչ երկնի և երկրի պատմեմ, և անարգին զիս սպառնալիօք: Եւ Ելի էր այր քաջ. ասէ ցնա, արի՛ ելցուք, քանզի են և ընդ մեզ արք բազումք, թերևս լիցի էլք իրացդ պիտանութեամբ:

Եւ ելեալ նոցա արտաքս՝ սկսաւ խօսել Մահմէտ Հրա-

պարակաւ զնոյն բանս. և եղև աղաղակ մեծ ի միջի նոցա և կռիւ այնքան, մինչև բազումք ի նոցանէ ի սուրս զիմեցին: Եւ պարտեցաւ կողմն Մահմէտի, և վիրաւորք բազումք լինէին յերկոցունց կողմանցն, և փախստական եղեալ Մահմէտ և Ալի և ընդ նոսա իբրև արք ՚ եկին ի քաղաքն Մադիամ, զոր և ասացաք յառաջագոյն: Եւ ուսեալ չարէիցն զպատճառս փախստեանն՝ խրախուսեցին ի միաբանութիւն, ճշմարիտ ասել զասացեալսն, իբրև նախանձախնդիրք Աստուծոյ և որդիք Աբրահամու և եղբարք միմեանց: Եղևն ընդ նմա և ուխտեցին ուխտ, և ետուն նմա կին յազգէն իւրեանց և պատրաստեցան լինել ընդ նմա, որպէս և կամք իւր հրամայեցեցն. զոր թէ ասիցէ ոք՝ ի հրամանէ Աստուծոյ լինել սկիզբն առաջարկութեանն այնորիկ: Գումարեցան ի միասին չարէայքն Հանդերձ Իսմայէլացովք և եղևն բանակ մեծ, և ելեալք ի վերայ Փառանու՝ արարին մեծ խորտակումն զիմադարձացն, սպանին և զԱպղէհն և զբազումս ի զօրէն Ամոնացւոց և Մովաբացւոց, կործանեցին և զպատկերան Սամաճայ, որ ի բազնին այնորիկ. յանդգնեցան ասել և զմեհեան՝ տուն Աբրահամու, հնազանդեցուցին և զամենայն բնակիչս սահմանացն մերձակայից, և զպատամբան միահաղոյն բարձին սրով: Տեսեալ Մահմէտի զյաջողութիւն իրացն և զմիաբանութիւն չարէիցն՝ ասաց զինքն զլուխ և առաջնորդ ամենեցուն: Պարգեաց հրամանատարս և զօրազուխս ինքեան յիսմայէլականաց անտի՝ զԱլի և զԱպուրիքր և զԱմր և զԱլթման: Եւ յղէ պատգամ առ Խէնդորոս եղբայր չայրակղի, ըստ այնմ որում չարէայքն եղևն ձեռնտու, եթէ զերկիրդ գայդ Աբրահամու խոստացաւ Աստուած և զաւակի նորա, և ի ձեռս նոցա էր բազում ժամանակս. և եթէ վասն չարութեան զործոց նոցա տաղտկացաւ Աստուած և ետ ի ձեռս ձեր՝ բաւական լիցի ձեզ այդչափ որչափ կալէքդ. և արդ մէք զաւակ Աբրահամու եմք. և զիտէք դուք զխոստումնն որ առ Իսմայէլ հայրն մեր. տուք ի մեզ զերկիրդ մեր խաղաղութեամբ, սպա թէ ոչ առցուք պատերազմաւ, ոչ միայն զայդ, այլ և զայլ ևս բազումս: Եւ նորա կամեցեալ ցուցանել թագաւորին՝ ի սոյն աւուրս վախճանեցաւ չայրակղէս. իսկ որդի նո-

րա Առատանդին ոչ ունէր յանձին ըստ կամաց նորա պատասխանի. այլ Հրամայէր միայն զգուշանալ և ոչ ելանել պատերազմաւ ընդդէմ նոցա, մինչև տեսցէ զելս իրացն. և բանակն Բամայէի Հզօրազօրն սախալէր ի պատերազմ: Եւ նոքս կամեցեալ անձնադաշ լինել աշխարհին՝ գնացին ընդդէմ նոցա. Թողեալ զերթվարս իւրեանց, ի Հետիոտս ելին ընդդէմ նոցա: Իսկ նոքա քանզի ի Հանդստեանն էին՝ զիմեցին ի վերայ նոցա, և նոցա պարտատեալք ի ծանրութենէ զինուցն և ի ջերմութենէ տապոյ արեգականն և ի սաստկութենէ աւազոյն, որ ոչ ունէր գիպ ոտից, և ի Հետեակազնացութենէն և ամենեքուճք թշուառացեալ՝ անկան ի ձեռս թշնամեացն, որք դատեցին ի սուրս իւրեանց, և եկեալ ի տեղի բանակի նոցա՝ առին աւար բազում, և սկան աներկիւղ տարածանել ի վերայ երկրին. քանզի ոչ կասկածեին ի պատերազմէ իմեքէ:

Այնժամ տեսեալ Երուսաղէմացւոցն զանհնարին զի պուածսն անօգնակիւնութեանն՝ առին զաստուածային սուրբ նշանն տէրուականն Հանգերձ այլ սպասիւք եկեղեցեացն, փախուցին ի քաղաքն Թաղաւորական ի Առատանդին. և Բամայէ տիրեաց ամենայն Հրէաստանի:

Իսկ արեգոյն արիտեան, զոր յառաջագոյն ասացաք վարդապետ Մահմէտի, տեսեալ զյաջողութիւն իրացն՝ յարուցեալ եկն առ Մահմէտ, ցուցանել նմա զգուժ կրախտեաց, իբրև յիւրմէ վարդապետէ ուսեալ եհաս այնպիսի իրաց. իսկ նա քանզի ի Հրեշտակէ ասէր ունել պատգամ և ոչ ի մարդոյ՝ յոյժ զժուարեալ ընդ իրսն՝ սպան զնա ի զաղմկիս:

Ի սոցն ժամանակս էր այլ ոմն ի կողմանս Պարսից միայնացեալ կրօնաւորութեամբ, էր և նորա աշակերտ մի, որում անուն էր Պաղման. որ ի ժամ մահու միայնակեցին՝ պատուիրէր նմա և ասէր, «որդեակ, ի վախճանելս իմում մի կայցես յայտմ աշխարհի, զի մի կորուսցես զկարգ քո ի մէջ անհաւատից. այլ երթիցես ի կողմանս Եգիպտոսի՝ բնակել ի մէջ բազմութեան եղբարց, զի շահեսցիս զոգի՞ր քո»: Եւ վախճանեալ միայնակեցին՝ կամեցաւ կատարել զպատուէր նորա Սաղման: Ի էպ եղև նմա ճանապարհաւ զալ ի քաղաքն Մադիամ, էր և ծանօթ զիտութեան գրոց, թէպէտ և ոչ կատարելա-

պէս: Չսա տեսեալ Մահմէտի՝ կոչեաց և յարեցոյց առ ինքն, հրամայեալ նմա զբիւ գիրս օրինաց ազգին իւրոյ, ձեռամբ Արուժուռարայ խմայելացւոյ. քանզի ինքն ոչ գիտէր զգիր և ոչ զպրութիւն: Իսկ Սաղման յանձն առ զբիւ նմա. և զբէր գիրս յօղբաւծոյս, էր ինչ որ ի ստոյգ յիշողութենէ, և էր ինչ որ կարծողական բանք. այլ և ինքն Մահմէտ, մելեկան հոգևով շարժեցեալ՝ տայ զբիւ զանուղղայս, զոր մէք ի բազմաց զսակաւս յիշեսցուք: Քանզի ասէր զինքն՝ մխիթարիչն, զոր խոստացաւ տէր Քրիստոս առաքել աշակերտացն իւրոց, և զինքն համեմատ Փրկչին ասաց լինել և ուղեկից. Ճանապարհի նորա, յասելն Նսայիայ մարգարէի, «Հեծեալ մի իշոյ, և Հեծեալ մի ուղտու»՝ զայս ամենայն յինքն յարակցէր: Եւ փոխանակ սուրբ մկրտութեանն՝ հանապազ ողորանիլ ջրով, և զայն բաւական համարել ի սրբութիւն: Եւ զերկնային պարգեւացն որ ի հանդերձեալն խոստացաւ Տէրն, զանպատում և զհրեշտակային նորոգութեան՝ նա ասաց լինել անդ կերակուրք և ըմպելիք ուժգին. զոր և կամեսցի ուտել անյագաբար՝ պատրաստ գտանիցէ, և կանանց կուսից մնացիոց հանապազ անյագաբար խառնակումն: Եւ երկայնագոյնն է զամենայն բանս պղծութեան նորա շարագրել, զի յոյժ բազում է և ընդգիմակ Աստուծոյ: Եւ զայս ամենայն հաստատեալ եզ ազգի իւրում, կոչելով Աուրանս:

Եւ արդ եկ ասացից քեզ, որպիսի ողբովք ողբայ զնոպահին մատենագիրն ասելովն, «վայ քեզ, եղուկ դու, ազգ Տաճկաց, արանց և կանանց ամենայն ծովեզերեայ քաղաքաց. փոխանակ անաւրէնութեան լեզուիդ և պղծութեան կարգաց, որով բացեալ զբերանդ պղծութեան զանաւրէնս բարբառէիր: Հասնալ կայիք յանդիման մեծազաւրին Աստուծոյ: Եւ զլեզուդ պղծութեամբ զոր որէիր ի վերայ մեծազաւր թագաւորին՝ արդ նոր և զարմանալի վերաւք դատեսցէ զքեզ քան զամենայն տիեզերս: Եւ և սաստիկ հարուածովք սատակեսցէ զքեզ: Եւ առհասարակ ամենայն տիեզերք ծխեալ տեսանիցեն, և ի քէն ամենեկն հուրն ոչ պակասեսցէ յաւիտեան, իբրև զհնոց խեցազործաց պրեսցիս, և քեզ ոչ եղիցի հանգիստ:

Եւ նորա զայս ամենայն չարիս կատարեալ ևս բազմա-

դոյնս քան զայս հաստատեալ եղ ազգի իւրում օրէնս բազում
 և այլ չարագործութեամբք. և կեցեալ ամս է ի սմին՝ մեռաւ.
 և ինքն կացուցանէ ի գլխաւորութիւն Տաճկաց ՂԱպուբաքը,
 և կեցեալ ամս ք մեռանի: Յետ այսորիկ կայ ի գլխաւորու-
 թիւն տաճկաց Ամր, որդի Հատապայ ամս է և ամիսս զ
 Սա հալաճիաց զՅոյնս, և գումարեալ զօր բազում գնաց ի
 վերայ լքեալ թագաւորութեանն Պարսից յիրկիրն Պարթեւաց,
 ի վերայ Յազկիրտի անուանեալ արքային Պարսից: Եւ փա-
 խեաւ Յազկիրտ յիրեսաց նոցա և ոչ կարաց ճողոպրել. քանզի
 հասին զհետ նորա մերձ ի սահմանս Քուշանաց, և կոտորե-
 ցին զամենայն զօրս նորա. և փախուցեալ նա անկաւ ի զօրն
 Խետաղաց, որ էին եկեալ նմա յօգնականութիւն, որ և սպա-
 նին զնա հրամանաւ Իսմայէլի, կալեալ զթագաւորութիւնն
 ամս է: Եւ յայնմհետէ բարձաւ տէրութիւնն Պարսից և
 ազգին Սասանայ, որ տեւեաց ամս շէ:

Երբ են ժամանակք թագաւորութեանն Պարսից, սկսեալ
 ի Սիւրոսէ ց՝Նարեհիոն՝ զոր սպան Նդէքսանդրոս Մակեդոն-
 նացի, և ամք անիշխանութեանն զոր ոմանք ի պատմագրաց
 գրին է, և այլք հ, և յետ այնորիկ պահաւակի թագաւորաց
 ժամանակք, որ կոչին Պարթեւք, մինչև յԵրտեան որդի Վա-
 ղարշու, զոր սպան Ստախրացին Երտաշիր որդի Սասանայ, որ
 առեալ զթագաւորութիւնն Պարթեւաց՝ տեւեաց մինչև ի ժա-
 մանակս Յազկիրտի, որ վերջին կացեալ թագաւոր Պարսից՝
 սպանաւ ի Տաճկաց: Եւ համարին ամք ժամանակացս այսո-
 ցիկ, ի Սիւրոսէ մինչև զթագաւորութիւնն Տաճկաց՝ ամք Բնի:

Մաւրի ամս է և ամիսս գ և աւուրս ինչ: Եւ էր պատե-
 րազմ սաստիկ ի մէջ Ելեայ որդւոյ Ապուտալպի և Մաւեայ
 ամս է և ամիսս գ: Քանզի ասէր Ելի անգաւոր ինքեան
 զգլխաւորութիւնն Տաճկաց: Յեզիտ որդի Մաւրայ ամս գ
 և ամիսս գ: Եբդլմէք որդի Մրուանայ ամս իա: Եւ էր
 հակառակութիւն մեծ և պատերազմ Եբդլայի որդւոյ Ռու-
 քայրի ամս ք և ամիսս գ: Ի սոյն աւուրս մեծ նեղութիւն
 եղև աշխարհին Հայոց ի չարասէր կամաց նորա: Վիզդ՝
 որդի Եբդլմէլքի ամս ծ. սա ևս աւելի խորհեցաւ չար, և

1 Այլ օր.՝ մինչև զՆարեհիոն:

2 Հին օր.՝ վերք:

պատրանօք խաբէութեան որսացիալ զնախարարս աշխարհիս Հայոց՝ արար հրկէզ զամենեսեան ի քաղաքին Նախճաւան և յաւանին Խրամի, որ է ի ներքոյ Աստապատոյ վանացն, յեզր Երասխայ. և զաշխարհս ապականեաց գերութեամբ: Սուլիման որդի Երզնմելքի ամս Գ: Ումառ որդի Երզնագիզա ամս Գ: Սա ազնուագոյն եղեալ քան զամենեսին. գրէ թուղթ հաւատոց առ Վ. և ոն կայսր Յուշաց, և ընկալեալ ի նմանէ պատասխանիս՝ բազում ինչ ի Սուրանէ անտի իւրեանց արտաքս ընկէց զյոյժ առասպելագոյնն, քանզի ստուգապէս ծանեալ զգոյութիւնն. թէպէտ և ոչ համարձակեաց զամենայն բառնալ, այլ յոյժ պատկառանօք ամաչեցեալ՝ լքաւ ի ստութենէ անտի, որ յանդիմանեցաւ ի թղթոյ կայսերն, և ի ձեռն այսորիկ ցուցանէր բարեմտութիւն մեծ առ ազգս քրիստոնէից. և ամենայն ուրեք բարեացապարտ զինքն ցուցանէր. զերեսաց զերեզարձ արար, և ամենեցուն շնորհէր զյանցանս, և ձրի թողութիւն առնէր. և առ իւր ազգն ցուցանէր մտերմութիւնս առաւել քան զամենայն առաջինս: Եւ բացեալ զմթերս գանձուցն բաշխէր առատապէս ամենեցուն իւրոց սպայիցն: Յեզիտ ամս զ. սա էր այր ժանտ, և մոլեկան հոգևով շարժեցեալ՝ բազում չարիւք մարտնչէր ընդ ազգն քրիստոնէիցն. տայր հրաման փշքել և խորտակել զկենդանագրեալ պատկերս ճշմարիտ՝ մարդեղութեան Փրկչին և նորին աշակերտաց: Խորտակէր և զնշան տէրունական Խաչին, զոր ուրեք ուրեք կանգնեալ լինէին. քանզի յոյժ ստիպէր զնա հոգին մոլեկան: Տայր հրաման և խողասպանութեան և ջնջէր յիրկրէ զբազմութիւն արօտական խողիցն: Եւ ի կատարումն ամենայն չարեաց հասեալ՝ ինքն խեղդեալ ի դիւէ սատակեցաւ: Ըամորեհեղմ ամս ԺԻ. Վլիթ ամս Բ. Մրուան ամս զ. Երզնայ ամս Գ. միւս Երզնայ ամս ԻԲ. Մահադի ամս Ժ. Մահմետ որդի Մահադեայ ամս զ. Մուսէ ամ Ե. Եհարոն ամս Է. Մահմետ որդի Եհարոնի և կնոջ Օուպետայ ամս Դ. Մայմաւն հըբայր նորա ամս Խ. Սահակ Մահմետի որդի ամս Բ. Եհարոն որդի Մահմետի ամս Է և ամիսս զ. Զափր որդի Մահմետի ամս ԺԷ: Եւ զըոյցք ժամանակաց սոցա

1 Այլ օր.՝ պատկերս տէրունական ճշմարիտ:

յայլոց գրեալ յառաջագոյն, աւելորդ համարեցաք երկրորդել: Կա և զանուանս նոցա և զթիւ ժամանակացն այլափոխս ետուն մեզ, թերեւ վասն շփոթեալ և հակառակասէր ազգին, որ ի կողմանս Դամասկոսի կացեալ՝ ոմանք թագաւոր ասէին զինքեանս, և այլք յԱսորեստանի՝ կացեալ՝ զինքեանս ասէին թագաւոր, մինչև ի ժամանակս Արդլայի, որ միապետեալ զամենայն, շինեալ քաղաք և տուն արքունի, վասն ամուր զգուշութեան արքունեաց, զԿազդադ: Եւ քանզի թարգմանի Արդլայ ծառայ Աստուծոյ ըստ հազարական լեզուին. այս այն Արդլայն է, զոր ազգ իւր ասացին Արդլանգէ, այսինքն ծառայ դանգի և ոչ Աստուծոյ, վասն սաստիկ զօշութեանն և անյազ ազահութեանն:

Իայց մեզ կայ առաջի ասել վասն Թափրայ և չար զործոց նորա, անգիրս մնացեալ յայլոց, զոր կատարեաց ի վերայ աշխարհի նայոց երկայնագոյն ժամանակաւ, և անըմբերելի նեղութեամբ ի մերս հանդիպեալ աւուրս, որ էր նայոց յ թուական:

ԳԼՈՒԽ Ե.

Վասն թագաւորին Թափրայ, զոր ինչ խորհեցաւ ի վերայ աշխարհիս նայոց, և ի գլուխ եկան զկան զարտութեանն. և որ ինչ ընդ տուանախ Կան զնու վեցերորդ յոբելինի, և եօթնամասուներորդ պոմպեպին, յէր իննասան ընդիտրինին. յորում Բովանդակին ժամանակէ Բրաւապարտութեան Տաճկաց ամէ ՍԻԻՐ ըստ թուոց հայերէն պոմպարի. թագաւորէ Տաճկաց իՌոյլ՝ ոմն Թափար անուն:

Այլ ոմն Թափր խրոխտ և ամբարհաւած. և սկսաւ եղջիւր ածել անօրէնութեամբ և գոռալով ոգորէր ընդ չորս կողմանս երկրին և նեղեալ տագնապէր զխաղաղասէրս կենօք, քանզի կարի սիրելի էր նմա խռովութիւն և արիւնհեղութիւն. և հանապազ յանձն իւր տարակուսանօք տարուբե-

1 Այլ օր.՝ յասորեստան:

2 Այլ օր.՝ թուրք:

րէր, թէ յնձ և կամ յնոյ կողմանա թափիցէ զդառնութիւն մահաբեր թունից իւրոց, և կամ ուր վասնիցէ ցանիցէ թափիցէ զբազմութիւն նետից ի կապարձից խորհրդանոցին, չարին հնարիմացութեան: Եւ առ յոյժ յիմարութեանն հարեալ ցանկութեամբ, խլրդենի դիմօք, իբրև զբազան մի կատաղեալ՝ սկսաւ յարձակել ի վերայ աշխարհիս նայոց. և ըստ հնարագէտ ազգի իւրեանց խորամանկ կեղծաւորութեամբ, խազաղասէր. գիմօք առ սակաւ սակաւ ջանայր կատարել զկամս չարութեան իւրոյ:

Ի սորա ժամանակս տիրէր Ասսպուրական աշխարհիս Աշոտ ի տանէն Արծրունեաց, այր քաջայայտ և ճոխ ի բարձրագոյնս. յոյր ձեռն բազում արութիւն նահատակութեան, երևեալ լինէին ի մարտս պատերազմաց և ի հանդէսս ծակատեցելոց՝ ի միայնամարտիկ զինուորութեան: Եւ խոյակապ և անուանի եղեալ քան որ յառաջագոյն քան զնա էին կացեալ իշխանք ընդհանուր նայաստանեայցս, որ յարեւելս և ի կողմանս հիւսիսոյ, մանաւանդ որ ի Ասսպուրական աշխարհիս էին կացեալ նախարարք յիշխանական պետութիւնս:

Ընդ նոյն ժամանակս յղէ թագաւորն զոմն ի յաւագ նախարարացն վերակացու նայոց և հաւատարիմ ի վերայ հարկաց ալբունի Ապուսէթ անուամբ, ըստ տաճկական լեզուին, յարեւութեամբ երբայական գպրութեանն: Եւ յիլանելն նորա և մօտ լինել ի սահմանս նայոց զօրօք բազմօք, մերձ ի սահմանս Տարունոյ Առաջին կոչեցեալ նայոց՝ իշխան Տարունոյ Բագարատ, վասն զի ունէր յայնժամ զգլխաւորութիւն բարձակցութիւն իշխանաց նայոց, որ էր ի տոհմէն Բագրատունեաց՝ առաքէ զոմանս ի մեծամեծաց իւրոց ընդ առաջ նորա պատարազօք ոսկոյ և արծաթոյ և պատուական հանդերձից, համոզեալ մի ելանել յերկիրս նայոց: Բայց նոքա ի մտի եղեալ էին, թերևս պատիր խարէութեամբ կարասցեն բառնալ զնոսա յիւրաբանչիւր տէրութենէ: Իսկ իբրև ծանուցաւ նմանորո՞ծ միաբանութիւն ուխտի ընդ միմեանս Աշոտոյ և Բագարատայ՝ ոչ ինչ՝ յայտնեաց զխորհուրդս չարութեանն, զոր խորհեալ էին ի վերայ նոցա. բայց միայն զհարկաց և զայր

1 Այլ օր.՝ Ծակատելոց:

2 Հին օր.՝ որ էնչ:

Հոգաբարձութենէ ծանուցանէ զպատճառ գալստեանն. և նոքա տան տանել նմա զհարկս և հասս արքունի և դարձուցանեն զնա ընդ նոյն ուստի՝ եկն¹: Նորա դարձեալ դառնայ ի Սամառայ և ծանուցանէ արքայի զոր ինչ զործեաց, և թէ զիարդ են առ միմեանս միաբանութեամբ իշխանք չայոց: Եւ զչարեալ ընդ խափանումն խորհրդոցն իւրոց՝ ամբաստան յոյժ լինէր զՆշտոյ հանդերձ թղթովք Տաճկաց, որք էին ի կողմանս չայոց, բազում այն ինչ զոր ստութեամբ քան թէ ճշմարտութեամբ զեկուցանեն զնմանէ զգործս, և թէ հակառակս ևս թագաւորութեան քոյ բանընդդէմ լինի հանապազ: Քնոյն և կողմնակալքն Պարսից զրգուէին զթագաւորն ամբաստան լիալ՝ ամբաստան լինել Նշտի զպետութենէն Տաճկաց:

Բայց ի գնալ մեծ հազարապետին յարքունիս՝ հաւատաց զվերակացութիւնն աշխարհիս չայոց և հարկս արքունի ի ձեռս Մուսէի ումեմն որդւոյ Քօրահայի հազարացւոյ, որ տիրէր յայնժամ Երզնայ և ներքոյ կողմանն Աղձնեաց մերձ ի սահմանս Տարունոյ:

ԳՂՈՒԻՍ Ք.

Մասն պարտեալին Բագարասայ իշխանին չայոց և Մուսէի և յողխոսիւնն ի յեռն Աշտոյ լապտերական իշխանին, զի երբ զբաղին Բագարասայ:

Ի ժամանակին յայնմիկ էր խռովութիւն մեծ ի մէջ Բագարատայ և Մուսէի: Եւ զօրաժողով հղեալ Մուսէի պատճառաւ հարկաց արքունի՝ եկն եմուտ յիրկիրն Տարօնոյ, տալ պատերազմ ընդ Բագարատայ: Եւ կուտեալ զբազմութիւն զօրացն մերձ ի քաղաքն որ էր ձմերոց իշխանին չայոց՝ անցանէր բանակէր ամենայն զօրօք իւրովք. գունդ կազմեալ ռազմ արարեալ զբոլոր դաշտաձև հովիտն ի ներքս փակէր, վառեալք զինու և ամենայն պատրաստութեամբ ընդդէմ զնդին չայոց:

1 Այլ օր՝ զնա ուստի եկն:

Իբրև ետես իշխանն Հայոց զգորսն Տաճկաց եկեալ կազմութեամբ, հայեցեալ և յիւրեանց սակաւութիւնն՝ զիր պաշտօնաց փութանակի տայր առ քաջ նահատակն Աշոտ իշխան, զի թէ հնար իցէ՝ անյապաղ երազութեամբ անձամբ իւրով և զօրու և զինու ձեռնտու լիցի հասանել յօգնականութիւն նմա: Իբրև յանդիման եղեն գեսպանքն մեծ իշխանի Աշոտոյ, և ընթերցաւ զգիր պաշտօնացն և զյիշատակարան նախնեացն, և զմերձաւորութիւն հարազատութեանն և զկապակցութիւն ուխտին որ ընդ միմեանս¹ երդամաճք հաստատեալ սուրբ Աւետարանաւն և տէրունական² նշանաւն՝ համազունդ ժողով առնէր ամենայն աշխարհին և ամենայն նախարարք Վասպուրական տէրութեանն:

Փութանակի և վաղվաղակի իւրաքանչիւր զօրք անդր հասանէին՝ իշխան Աշոտ և եղբարք իւր Գուրգէն և Գրիգոր զօրք իւրեանց, և ի տոհմէն Արծրունեաց՝ Վահան և Վասակ և Մուշեղ և Ապուպէլճ և Գուրգէն և Վասակ և Ապուջափր և Մուշեղ և Ապումայեայ և Վասակ և Վահան և Համազասպ և Վասակ որդի Գրիգորի և Ապումիդէմ և Մեհհուժան և Գրիգոր, սոքա ամենեքին արք թլի տանէն Արծրունեաց զօրքն իւրեանց. և ի տանէն Բագրատունեաց Թորոնրկայ որդի զօրք իւրովք. ի տոհմէն Ամատունեաց Շապուհ ը հարազատք և զօրք իւրեանց. ի տոհմէն Գնունեաց Գրիգոր որդի Հազրի զ այլ ևս հարազատք և զօրք իւրեանց. ի տոհմէն Ընտրունեաց Արտաւազդ է հարազատք և զօրք իւրեանց. և այլք ի նախարարացն Վասպուրական իշխանին, Սմբատ Ապահունի³, Գրիգոր Վաջբերունի, Վահան Հաւնունի, սեպուհն Վաւիթ, Վազրիկն Ապուհարազ, Թորոս Վարազի, Խոսրով Վահեունի, Խոսրով Ակեացի, Վարդան Վարայիդէն, Սմբատ Մարացեան, սեպուհ մի Սահակ, Պատրիկն Ընձեւացի, Գորգ Հարմացի, Վաւիթ Գունդսաղար. և այլ բազումք յազատ տանէ, իւրաքանչիւր զօրք գումարեալ, ի մի վայր խաղացեալ՝ գնացին հասին յայն վայր մինչ նոքա գունդ առ գունդ ընդդէմ միմեանց ճակատեալ կազ-

¹ Հին օր.՝ որ միմեանս:

² Այլ օր.՝ տեառնական:

³ Այլ օր.՝ Ապուհունի:

մէին զուսմն, և վողքն գոչին և դրօշքն տարածանէին և նշանքն վողգոզէին, վահաւաւորքն և նիզակաւորքն գոչին, այրուձին այսր անդր վազս առնէին և արոյնանքն յարձակէին, կապարձակիրքն աղեղանցն յուրային:

Եւ մինչդեռ զայսքան և զայսօրինակ մարտն զրգուէր՝ ահա յանկարծակի հասանէր քաջն մեր Աշոտ. և միախուռն յանդուզն յարձակմամբ դիմեցին ի վերայ այլազգեսցն, և ի դիմի հարեալ միմեանց՝ այր զարոյնան իւր յերկիր կործանէր: Չաչս ի վեր ամբարձեալ իշխանն Աշոտ՝ ետես զմի ոմն հարեալ ի զօրաց իւրոց. գոչեաց առիւծարար, յարձակեցաւ ի վերայ ընտիր այրուձիոյն, և զաջ թեւ բեկեալ՝ զձախոյ կողմամբն արկանէր, և սրոյ ճարակ զամենեսեան տային, խիզախելով իբրև զքաջ նահատակս. իբրև զարծուիս կանչելով, իբրև զկորիւն առիւծուց ի վերայ որսոյ հասեալ բնկանէին: Եւ առ յոյժ յանդուզն յարձակմանն բազում այն լինէր, զոր ձիովքն ընթազրեալ դիմթաւաւ կացուցանէին, քան զոր սրբութիւն օտաւակէին: Եւ ոչ ոք գտանէր ամենեկին ի կողմանէ թշնամեացն որ կարէր կալ ընդդէմ նոցա, և ոչ մի ոք այլ մեացեալքն ի սրոյն փախստական էին յամուրս մայրեացն: Եւ կէսքն հասանէին մինչ ի շահաստան Բաղէշ¹, թողեալ անդէն զբուն բանակն: Եսկ իշխանքն զհետ մտեալ փախստեիցն անկերցն յամուրսն՝ ածին մերձ ի պաշարումն զքաղաքն և զամբոցն, մինչ ելեալ արտաքս տիկինն ի հետիոտս լի հառաչանօք՝ բաւական համարել զգործ նահատակութեանն, զոր ետ Բստուած ի ձեռս Աշոտոյ. և համոզեալ ի միջի նոցա յուղարկել զնոսա, զի էր քոյր Բագարատայ: Եւ նոցա ի գլուխ հանեալ զգործ պատերազմին՝ դառնան զօրքն չայոց մեծաւ յաղթութեամբ, և յաւարի առնուին² զբանակետն, դիակապուտ առնէին, ժողովէին աւար բազում, և կուտէին արծաթ և ոսկի յոյժ և զգէնս պատենազարդս, զզարդս և զգէնս արի արանց և զընտիրս երիվարաց և զզարդս նոցա. և դառնային մեծաւ ուրախութեամբ և անտրտում խնդութեամբ յիւրաքանչիւր տեղիս:

Յայնժամ իբրև հետս անօրէն զօրավարն Մուսէ, թէ ոչ

1 Հին օր.՝ շտան բաղաղէշ:

2 Այլ օր.՝ առնել:

ելին ի գլուխ խորհուրդ չարին յօժարութեանն, և Հարան ի Հարուածս մեծամեծս զօրք նորա՝ փութացաւ արձակել զուժկան յարքունիս, ծանուցանելով արքայի զոր ինչ գործեաց Աշոտ իշխանն Վասպուրական:

Կարձեալ պիտոյ է մեզ դառնալ առ ի վերադոյնսն, որ նախ քան զպատերազմն Աղձնեաց եղեալ են Հանդամանք գործոց ի զօրացն Տաճկաց, և թէ որպէս եկաց ընդդէմ նոցա իշխանն Աշոտ և վանեաց զնոսս սրով սուսերի: Բանն զմեզ զանց առնէ. և ոչ վայելուչ է լռութեամբ և մոռացնոտ մտք անփոյթ առնել զայնքան մեծիւ յաղթութեամբ, որ գործեցաւ ի ձեռն զօրացն Վասպուրական ազատանոյն:

Ի դառնալն Ապուսէթի յԱսորիս, և Մուսէի Հաւատալ զվերակացութիւն Հարկաց արքունի, և ընդդէմ եկեալ յարքունուստ Հազարապետ ոմն Հարկաց, Գոթափի կոչեցեալ ամիրայ Այս¹ անուն: Չնա յղէ Ապուսէթ ելանել յերկիրն Վասպուրական և անդէն մնալ զօրք բազմօք, մինչև զքովանդակ զհարկս և զհասս արքունի յամենայն կողմանցն Հայոց առ նա բիրցին յիւրաքանչիւր սահմանաց: Աին եմուտ ի գաւառն Աղբազ, և ասպատակ սփռէր ընդ կողմանս կողմանս յերկիրն Վասպուրական, գերիէր, աւերէր, յափշտակէր, կապուտ կողոպուտ գործէր ընչից և օտացուածոց, յափշտակէին զայր և զկին և զժառանգութիւն նոցա: Եսնէր ասպատակ և ի կողմն Ենձաւացեաց տէրութեանն, և անտի և սանուին աւար ի պատճառս ոռձկաց պիտոյից այրուծիոյն:

Յղէ առ նա իշխանն ի ձեռն Հրովարտակի զայս ինչ. Լճիւր դու յաշխարհս Հայոց Հրամանաւ արքունի՝ առնուլ զհարկս արքունի, մի՞թէ և Հրաման ունիս յարքունուստ, գերի² գերիել յաւեր դարձուցանել զաշխարհս մեր: Ի այց մեք քանզի ոչ երբէք ստունգանեցաք Հրամանի՝ թագաւորին և ոչ խափանիչ գտաք Հարկաց արքունի, իբրև զպատամբս և զանհնազանդս³ և զօտահակս ի ծառայութենէ տէրանց՝ արդ դու յարուցեալ զնասցես ի մի քաղաքացդ Հայոց, որպէս օրէն է աշխարհակալաց, և մեք տացուք քեզ զհասս Հարկացն

1 Ուայ?

2 Յայլ օր. չէք՝ գերիւլ

3 Այլ օր. ի հրամանէ:

4 Այլ օր. և զանհնազանս:

և հաճեսցուք զմիտս քո, և մի յանխնայ ասպատակելով յաւեր դարձուցանես¹ զերկիր իմն:

Նորա արհամարհեալ զառաքեցելովք, չվարկանելով արժանի պատասխանոյ, և նովին օրինակաւ սկսաւ շրջել ընդ բոլոր աշխարհս Վասպուրական: Եւ հասեալ ի գեօղն Արձուճն՝ մնայր անդէն, և դիտակս թողոյր ի վերայ բլրոցն² բարձրաւանդակաց:

Բարկացաւ յոյժ իշխանն ընդ արհամարհանսն, և յոյժ զայրացեալ մեծաւ ցասմամբ՝ առնու զբազմութիւն ազասագունդ զօրաց ըստ տոհմն ազգաց իւրաքանչիւր զօրօք. և եհաս ի վերայ նորա վառեալ զինու սպառազէն երիվարաց ընտիր հեծելովք այրուծիոյ: Եւ դէտն ազդ արարեալ զօրացն այլազգեաց՝ վառն և նոքա ընդդէմ նոցա ի պատերազմ, և ի դիմի հարեալ միմեանց և հատանէին յերիս առաջս³: Չգունդն առաջին տուեալ լինէր ի ձեռս Գուրգինայ և Վահանայ Հաւնունոյ, որ և նիզակակից նմա էր: Եւ զգունդն երկրորդ ի ձեռս Գուրգինայ Ապուպելձի, և նիզակակից էր նորա Վահան Արծրունի: Եւ գունդն երրորդ ի ձեռս իշխանին, որ և յարդարիչ պատերազմին: Եւ յարձակեալ քաջութեամբ և արիական ձայնարկութեամբ՝ դիմէր ի վերայ թշնամեացն. ընդ առաւօտանայն սկսեալ՝ ի ժամն բովանդակ յաղթութիւն սատարեաց և ի փախուստ դարձոյց զբազմութիւն զօրացն Ովայի. սպանաւ ի խռան⁴ անդ և եղբայր Ովային և հեղմունք արեանց եղն անհնարինք: Վաջապէս մարտուցեալ Գուրգէն եղբայր իշխանին և Վահան Հաւնունի՝ առին անուն յաղթութեան, անցուցանելով ընդ սուր զկողմն թշնամեացն. և զբոլոր ովիտն լնուն դիակամբք կոտորելոցն. և քամուածք ջրոյն որ ի ծործորացն ի վայր զեղուին՝ յարիւն դառնային ի բազմութենէ սպանելոցն. և ինքն Ովայ⁵ զերծեալ սակաւ ոմամբք գնաց փախստական ընդ կողմն Բերկրոյ: Իսկ ի զօրացն Հայոց զսակաւս յաննշանից ոմանց սպանին, և զտէր Գուրգէն վերաւորեցին:

1 Այլ օր՝ դարձուցաներ:

2 Այլ օր՝ բլրոցն ամենցուն:

3 Այլ օր՝ յերիս առաջն հատանէին:

4 Յօրինակն՝ ի հաւն:

5 Յօրինակն այս անուն երբեմն Ալայ. գրի և երբեմն Ովայ:

Նւ բարձեալ¹ զօրքն չայոց դիակապուա արարեալ զզարդ և զգէնս զարի արանց և զքաջ երիվարաց, առեալ աւար բազում՝ գնան յիւրաքանչիւր տեղիս մեծաւ յաղթութեամբ: Նւ վասն այսր իրաց նենգութեամբ և չարակնութեամբ առ լցեալ, մանաւանդ յերկիւղէ՝ կարի յոյժ գրգռեցաւ պատերազմ սաստիկ ի ձեռն Վասակայ Արծրունոյ, զի էր նորա գանձ բազում ի կարաս թաքուցեալ ի գեանափոր տան, ի ներքոյ դրացն ապարանից տան իւրոյ, և յերկիւղ կասկածանաց եղեալ, թէ իցէ ընդհուղեալ Տաճկաց՝ գտեալ զպահեստ գանձին ծախիցեն զգորութիւն նորա: Նւ ի հասանելն նորա առ թագաւորն՝ ունէր ևս ընդ ինքեան թուղթս լի ամբաստանութեամբ զնախարարացն որ բնակեալ էին ի չայս, և բազում ֆլասսս ի գործս արքունի կուտէին ի վերայ իշխանին Աշոտի. և քմազարդ բանիւք զրգունն զթագաւորն ի վերայ իշխանին ի չարիս: Նոյնպէս և բնակիչք Աղձնեաց անհանդուրժիլք լիալք անցիցն անցելոց, և առ զայսոսիկ յամբաստանելն՝ և կանայք կոտորելոցն հանդերձ խառնիճազանձ ամբոխիւն լրբինի դիմօք, հոլանեալք և ի բաց ընկեցեալ զձև կանացի բնութիւն, որպէս օրէն է նոցա, մանաւանդ տաճկական ազանց, և ի հետիոտս դիմեալք ի դուռն արքունի հասանէին: Վարձեալ բողոք հարեալ, ձեռն զօձիւք արկեալ և զհիրս խզեալ, զգէմն կեղեքեալ և ձայնս առեալ կական ողբօք արտասուալից հառաչանօք, վայ ի բերան առեալ և խիղճ՝ ամնասս և զբեկումն հարկաց արքունի և գկոտորումն զօրաց քոց Աշոտ գործեաց, և նա է պատճառ ամենայն ապստամբութեան չայոց² ի քումմէ թագաւորութիւնէդ, ասին, ո՞վ քաջդ և հաւասար աստուածայնոց կարողութեան ինքնակալ, և ընդհանուր իշխեցօղ կենաց և մահու»: Նւ լցաւ ասացեալն ի Սոփոնիայ մարգարէէն, թէ «եղիցի յաւուր յայնմիկ ձայն ի դրանէ օցոտելոցն³ և զոյժ յերկրորդ դրանէն և բեկումն ի վերայ բլրոց: Ողբացէք, բնակիչք կոտորելոցդ, զի նրմանեցան ամենայն ժողովուրդք Վանանացւոց, և սատակեցան ամենեքին, որ հպարտացեալ էին արծաթով:»

1 Թերևս՝ զարձեալ

2 Այլ օր՝ պատճառ ապստամբու-

թեան ամենայն չայոց:

3 Այլ օր՝ օցոտելոցն:

Իսկ իբրև լուա թագաւորն զայս գոյժ աղաղակի հասեալ ի դուռն արքայի՝¹ մրմռեալ իբրև զառիւծ և իբրև զարջ տարակուսեսլ՝ վառեալ լինէր իբրև զըոց հնոցի, իբրև զալիս ծովու գիգեալ կուտմամբ փրփրեալ ծիրանագոյն արիւնանման, ուժգին գոչելով անդնդաքակ յուզմամբ, իբրև գհեղեղատ յորդահոս ի ճայթմանէ կարկտահոս ամպոց, հրախառն տոչորմամբ եռացեալ շուրջ զսրտին արիւնն՝ մադձախառն բերմամբ յապուշ զմիտան կրթեալ՝ կայր ի մէջ տարակուսի, խնդրէր գտանել զիչն իրացն եկելոցն առ նա գուժկանացն՝² և կուտէր խուճբս սինկղիտոսաց զամենայն իմաստունս Ասորոց և Բաբելացւոց տեսանել վասն զարժոյս այսորիկ:

Ընդ ժամանակս ընդ այնոսիկ էր կացեալ յաթոռ հայրապետութեան տէր Յոհաննէս կաթողիկոս շայոց: Եւ յաւէտ հրաշիւք յորինէր զկարգս սրբոյ եկեղեցւոյ ուղղափառ առաքիլական հաւատոց ի տէր Յիսուս Վրիստոս. դնէր ուխտս ընդ իշխանս աշխարհիս շայոց՝ գնալ ըստ արժանի հաւատոցն Վրիստոսի, զի վկայեսցնն ըստ անուանն քրիստոնէութեանն և գործքն: Եւ նորա թէպէտ և յանձն առնուին և մտազիրութեամբ լսէին նմա՝ սակացն ոչ մեկնեալ լինէին ի ժանդագործ պղծութենէն զպղրայից սողոմական ախտիցն, և ըստ մեղաց տանն Արշակունեաց առաջին թագաւորացն մերոց հետազօտեալ լինէին, գնայլն ռոտիւթի՝³ զայթ ի զայթս և աղտեղասէրս, մինչև զանբարկանայլին Աստուած ի բարկութիւն ածել, ի սատակումն անձանց և ի կործանումն աշխարհի և յաւեր ժառանգութեան տանց հայրենի բնակութեանց. քանզի գրեալ է, «Թագաւոր արդար կանգնէ զաշխարհ, կործանումն է աշխարհի թագաւոր անօրէն»: Եւ յորդորականիւ հրաժարեցուցանէր զնոսա ի բաց կալ յապիրատ և ի վնասակար գործոցն զոր գործէին, և սաստիկ կսկծեցուցանէր զնոսա բանիւք, ունկլով իւր վկայ զԼնսայի մարգարէ՝ յասիլն, զուարուք, իշխանք Սողոմայեցւոց, ունկն զիք օրինացն Աստուծոյ, ժողովուրդ Վոմորացւոց. զայս

1 Այլ օր՝ ի գրան արքայի:

2 Յօրինական՝ գուշկանացն:

3 Այլ օր՝ ի խեթի:

ասէր¹, ոչ զի սողոմայեցիք էին, այլ զի ընդ նոյն մեզս սողոմական պղծութեանն զառաժեալ լինէին՝ սողոմայեցիս կոչէ: Որպէս և Նզեկիէլ մարգարէ ասէ, «Հայր քո քանանացի էր և մայր քո քետացի: Գարձեալ ի նոյն յարեալ՝ և այլ հոգաքարձութեան աշխարհի խնամ տանէր, ի մեղադրանս մատուցեալ մարգարէիւն հանդերձ սպառնալիզք², «իշխանք ձեր աստատմիք, ասէ, զողակիցք են զողոց, սիրին զկաշառս, վրիժապարտք են Որոց իրաւունս ոչ առնեն, և դատաստանի պրեհաց ունին ոչ դնին»: Գարձեալ ասէ, «Թագաւոր արգար թագաւորեսցէ, և իշխանք իրաւամբ իշխեսցնեն», և դարձեալ թէ «դատաստանս արդար զատեցարուք, և ողորմութիւն և իրաւունս արարէք. քանզի առ ձեզ են բանք իմ, ո՞վ բռնաւորք», ասէ Առդոմոն. զի առ զօրաւորան զօրաւոր դատաստան առաքէ Նստուած, իսկ խառնաղանձն³ ներիլի ողորմութեան է: Օայս և առաւել քան զսոյն խրատէր և ուսուցանէր սուրբ Հայրապետն և քաջ հովիւն տէր Յոհաննէս կաթողիկոս Հայոց մեծաց: Բայց նոքա ոչ վերականաւք յօրէնս Տեառն, այլ ստացան իւրեանց անունկնդիր լսարանս, զչարագոյնն իժի և զանբժշկականն քարբի, արեցան զինով յիմարութեանն. ստացան աչս, որովք ոչ տեսանիցն, և ականջս, որովք ոչ լուիցն. մինչև եկին հասին ի վերայ մեր մեծամեծ չարիքս պսաքիկ և անկանգնիլ զլորումնս, զոր յառաջ խաղացուցանելով զբանն՝ ցուցից յիւրում՝ կարգի, մինչև կատարեցաւ ասացեալն ի ձեռն Նսայեայ մարգարէի, զսելով լուիջիք և մի իմասջիք, տեսանելով տեսջիք և մի գիտաջիք. զի թանձրացաւ սիրտ ժողովողեանս պսորիկ, (ասա ի բուն) մինչև աւերեսցին քաղաքք ի բնակչաց, և տուն առ ի չդոյէ մարդկան. և դարձեալ ի գերութիւն մատնեսցի ժողովուրդ իմ, վասն ոչ ճանաչելոյ նոցա զՏէր. և բազում եղեն դիակունք նոցա վասն սովոյ հացի և ծարաւոյ ջրոյ»:

Երդ ի գալ միւսոյ ամին որ յոբելեանք զ և ոլեմպիատք հք, ընտիքտիոնք է, որ է ըստ հայերէն թուականութեանն յ՝ անհրկբայ խորհուրդ ի մէջ առեալ թագաւորն սինկղիտո-

1 Այլ օր.՝ զոց տակով:

2 Յայլ օր. չէք՝ սպառնալիզք:

3 Այլ օր.՝ խառնիճաղանձն:

4 Յօրինակն՝ յօրում կարգի:

սօքն հանդերձ և ամենայն մեծամեծօքն Բարեկացւոց, զի զիշխանս աշխարհին չայոց ի բաց բարձրցէ յիւրաքանչիւր տէրութենէ, զի մեր լիցի ժառանգութիւն նոցա. և նախ ձեռս արկցէ յՆշոտ և ի տուն նորա և ի Բագարատ և ի տուն նորա, զի ասեն, թէ նոքա ի միջոյ բառնայցեն՝ ոչ ոք կարասցէ կալ ի կայի իւրում ունել զդէմ մեր:

Նոյնժամայն զօր գումարեալ, գունդ կազմեալ յընտիր ընտիր հիծելոց արանց զօրաւորաց, զօրօք և զօրագիւօք, և տայ ի ձեռս Յովսէփու ումեմն որդւոյ Ապուսէթի¹, և նմա յանձն առնէ զաշխարհն, փոխանակ հօր իւրոյ Ապուսէթի. զի մեռաւ նա ի ճանապարհի, ի կողմանս Ասորոց, յերանել նորա ի վերայ աշխարհիս չայոց՝ չարչարել զսոսա որպէս խորհեցանն. և ասէ, «իթէ աջողեսցին քեզ խորհուրդ մեր, զոր խորհեցաք ի վերայ չայոց և իշխանաց նոցա, և ըստ ախորժակաց մերոց ի գլուխ ելանիցեն, որ ինչ կամք յօժարութեանց մերոց ըղձանայցեն, և կարիցես զիշխանս չայոց կապանօք առ մեզ հասուցանել, մանաւանդ զիշխանն Վասպուրական զՆշոտ՝ քեզ և զաւակի քում տաց զերկիրն զայն՝ ի ժառանգութիւն: Երդ փութա՛, պնդեա՛, ել՝՝՝ զհետ նոցա, և մի ինչ յայդոսիկ՝ յերկուանայցես, թուլագոյն կարով մնալով յիրիդ յայդմիկ:

Յայնժամ մեկնեալ ի նմանէ զօրավարն, լցեալ խորհրդովք չարին հնարագիտութեամբ՝ եկն եմուտ ընդ կողմն Ատրպատական յՆղբազ զաւառ յերկիրն Վասպուրական, և բանակեցաւ ի յՆդամակիրտ ոստանին Երծրունեաց, և անդէն սկըսաւ ասպատակս սփռել, աւար առնել, կուտել առ ինքն զկապուտ աշխարհին յոյժ սաստկութեամբ: Առչէր առ ինքն զիշխանն դիմօք սիրոյ խաղաղութեան, պատճառ հարկաց արքունի. բայց ազգ լինէր իշխանին ի նոյն գնդէն Տաճկաց՝ մի տեսանել զերեսս նորա, ծանուցանելով նմա՝ զոր ինչ խորհեալ էր վասն նորա:

Եւ իշխանն վառեալ զինքն բազում պատրաստութեամբ

1 Այլ օր.՝ Յովսէփու որդւոյ ումեմն Ապուսէթի:

2 Յայլ օր. չիք՝ զայն:

3 Յայլ օր. չիք՝ ել:

4 Այլ օր.՝ յայդուիկ:

զինու և զօրօք ազատակոյտ զնդաւ իւրով, և ամենայն բնակ տերամբք իւրոյ իշխանութեանն, և խոյս առեալ շրջէր զկողմամբքն Մարդոստանի և Ձորոյ Հասկոյ, և զհսպանս առ զօրավարն արձակէր: Գրէ Հրովարտակ մի զայս օրինակ.

«Ի ազաւորաց աշխարհակալաց օրէնք են՝ մեծաւ հոգաբարձութեամբ խնամ տանել վասն շինութեան աշխարհի և թեթեւացուցանել զլուծ բռնութեան ծանրակի բեռանց, թուլացուցանելով զսաստկութիւն Հարկապահանջ խոշտանգանաց, զի մի սպառ սպուռ տապալիցի զօրութիւն շինուածոյ աշխարհի, ի բաց ընկենլով զծառայական պաշտօնատրութիւն կողմնակալաց, և քաղաքային անհաւատար՝ կամարարողաց, և Հարկաց բերման և զօրաց. զի երկիր ի շինութեան լինելով և ի խաղաղութեան՝ և Հարկք արքունի կանգուն երթիցն: Բոր և մեք ակն ունիմք և քեզ զսոյն զայս կամել և տեսանելով մեր զխնամարկութիւն բարի կամաց քոց ի վերայ աշխարհի, և զսէր կրախտեաց որ առ մեզ՝ յօժարազոյնս եղիցուք և մեք մտերմութեամբ ծառայել և փութով մեծաւ կատարել զհրամայեալսն ի քէն: Բազում և այլ բանս ակորժականս և զիւրընկալս ըստ այսոցիկ կարգէր ի թղթի իւրում: Նա և մայր իշխանին Աշոտի, քոյր Սահակայ և Բազարատայ իշխանին Տարօնոյ, որ էր կին իմաստուն ի բանս և յիրս և յոյժ խոհեմազոյն միանգամայն և՛ աստուածասէր՝ երթեալ ընծայիւք բազմօք յանդիման լինէր Յովսէփայն և ինզրէր զհաշտութիւն և զխաղաղութիւն Հաստատել առ որդիան իւր և առ բոլոր աշխարհն Ասպուրական: Եւ նորա ընկալեալ զպարգեն՝ կատարէր զինդիրն: Եւ առնու պատանդս արս անուանիս և պատուականս, և զմայրն Աշոտի դարձուցանէ մեծաւ պատուով. և ինքն անցանելով խաղաղութեամբ ընդ աշխարհն Ասպուրական սակաւատոյժ մեափեք՝ զպատանդսն ընդ իւր առեալ տանի: Եւ անցանելով ընդ գաւառն Բզնունական գայ մտանէ ի Խլաթ. քանզի կամէր անսալ ժամու զիպողագունի, զի որսայցին նենգութեամբ խաբիր:

Իբրև հՀաս ամիրայն ի Խլաթ՝ եմուտ բանակեցաւ յամ

1 Հին օր.՝ անհամատար. գուցէ՝ անհաւատարիմ:

րոցին որ ի քաղաքին: Արձակէ առ Բագարատ կոչողս պատ-
ճննիւք Հանդերձ, զի եկեսցէ առ նա առանց պատճառանաց
և երկիւղի: Գրեալ ի Թղթի անդ՝ ի ձեռն նորա հաւատաբ
աշխարհիս¹ Հայաստանեայց, զի ինքն երթիցէ յարքունիս,
կեղծտելով զսաստկութիւն ձմեռնային ժամանակին ի վերայ
եղելոյ և զխստութիւն Հիւսիսային օդոյն սառնամանեաց,
անընդիւ զինքն այնոցիկ վարկանելով:

Իսկ իշխանն Բագարատ, քանզի ոչինչ ունէր զկարծիւ
դրժանաց՝ առ Թագաւորն և պռ զօրս նորա՝ ել գնաց ան-
խիղճ համարձակութեամբ, տիրասէր խորհրդովք, կատարեչ
զսպաս զինտուրութեան, ըստ աստուածեղէն պատուիրանին և
ըստ Թագաւորական հրամանին, զհետ եկելոյ³ կոչնականացն,
ոչինչ իմացեալ զպատրանս խաբէութեան նորա, որով վրի-
պեացն: Բարձեալ ևս ընդ իւր զսուրբ կտակարանս աստուա-
ծաշունչ գրոց բազմութեամբ պաշտօնէից քահանայական գա-
սուց: Եւ նորա ըմբռնեալ զնա և զամենայն ազգատոհմն նո-
րա ի տանէ Բագարատունեաց և կապեալ⁴ երկաթեղէն կապա-
նօք՝ խաղացոյց ի Սամառայ: Եւ ինքն եկն ձմերիւ ի Մուշ
քաղաքին Տարօնոյ, ունելով ընդ իւր զպատանդսն, և Վաս-
պուրականի ի նախարարութենէն Արծրունեաց և յազատաց
նորա: Եւ զքնակիչս աշխարհին վարեաց ի գերութիւն, վա-
ճառակուր առնել ի կողմանս Ասորոց և յամենայն սահմանս
տէրութեանն Տաճկաց. և զկէս գերեղոյն ընդ իւրեանց ունե-
լով ի քաղաքն, լինել իւրեանց ջրկիրս և փայտակոտորս. և
չարչարէին զնոսս ի գործս խիստ սաստկասառոյց ձմերանն
դառնութեան. և զերծեալքն փախստեայ անկանէին ի կող-
մանս կողմանս աշխարհաց, յաւեր գարձուցեալ զքնաւ աշ-
խարհն, բաց ի լեռնայնոցն՝ որ յամուրս իւրեանց մնային ի
լիրինն Խոյթ անուանեալ:

1 Այլ օր՝ աշխարհս:

2 Այլ օր՝ զգրանաց:

3 Այլ օր՝ զհետ եկեալ:

4 Այլ օր՝ կապեալ զնա:

ԳԼՈՒԽ Է.

Վասն ճակատան Յովսէփոս ի լեռնայնոցն Իսրայել և պատմութիւնն նոցա:

Իբրև ձմեռն՝ ընդմիջեցաւ և օգն խստացեալ թանձրացաւ միզախառն մրրկալից, և թանձրութիւն ձեանն Հարթա-յատակ դիզաւ շուրջ զստորտուով լեռինն, յորում տեղւոջ քաղաքն Տարծոց շինեալ էր, ուր բնակեալ բայանայր զօրավարն Տաճկաց, զօրհասական արջոյն¹ բերելով նմանութիւն, որ յաւուրս ձմերայնոյ արմատովք պարկեաւորեալ՝ ի մէջ կենաց և մահու անցեալ որջանան ի բոյնս իւրեանց: Իսկ ի շնչել Հարաւային օդոյն, եռացուցանելով երկրի ի վեր զջրմային զօրութիւնն, զուարթացուցանելով անդնդական բերմամբն զընդարմացեալ արմատս և զբոյսս ի հիւսիսային սառնամանեաց օդոյն շնչելոյ, և բայացեալքն եթէ գազանք և եթէ թռչունք, յորժամ զգան զջրմուտութիւն օդոյն ի հաստրակել տունջեան և գիշերոյ՝ ի գարնանային եղանակի ելեալք յիւրաքանչիւր կայնից. և բազում այն են որ ի նմին իսկ սատակին. և կէսքն դիւրըմբռնելի որտորդաց լինին. և ապրեալքն սաստիկս հասուցանեն վտանգս² ուր և դիպիցին, եթէ մարդկան և եթէ այլոց ինչ կենդանեաց: Սոյնպէս և այլն այն Յովսէփ զօրավարն Տաճկաց ֆնայր անցանել ձմերանն, զի հլծէ ի վերայ աշխարհիս նայոց սրով և գերութեամբ և մեծամեծ հարուածովք և զմեծամեծս աշխարհիս խաղացուցանէ ի գերութիւն և կացուսցէ ի վերայ աշխարհիս գործավարս, որ ըստ իւրեանց հրամանի զկարգս աշխարհիս յօրինեսցին³, և իւրեանք հանդերձ ընտանեօք իւրեանց նստցին յամուրս նայոց:

Սայնժամ բնակիչք լիրինն իբրև տեսին, թէ վարեցաւ իշխանն ի գերութիւն, ինքեանք պատրաստեալ են զնոյն փարշմանն կրել զոր դաշտայինքն կրեցին՝ հասին միաբան բազ-

1 Այլ օր.՝ արջոցն:

2 Այլ օր.՝ փառս:

3 Այլ օր.՝ զգործն յօրինեսցեն:

մութիւնն մեկնակազէնքն¹ Խուժայ ի Հնարս արուեստգիտութեանն իւրիանց, զոր ի պէտս օժանդակութեան ձմերայնոյ Հնարաւորեալ² էին: Եւ բարձեալ աշտեայս Հանապազակիրս ի պատրաստութիւն գազանացն որ ի մայրիսն որջանան, կամ թշնամեաց ի վերայ Հասելոց, և եկեալ ի վերայ քաղաքին պաշարին զնա, և զգորսն մատնեն ի սատակումն սրոյ, և զպատանդսն Վասպուրականի Հաննն յարգելանէն. և գերեացն ընդարձակեն, զկապուտ նոցա բաժանեն յինքեանս:

Եւ այց ինքն կարծեցեալ մարդպանն փախստեայ անկանի ի բարձրաբերձ եկեղեցին, որ յանուն Փրկչին մերոյ շինեալ էր յիշխանէն Բագարատայ, ի ծախս մեծամեծ գանձուց իբրև յոաց: Եւ անդ ի միջոց գմբեթիւն³ ղօղեալ սալարեալ սարսուռից զողմամբ զետեղեալ լինէր: Եւ մեկնակազէնքն պատեցին շուրջ զեկեղեցեաւն, և ելեալ առ նա ոմանց ընդ փորուած գմբեթին՝ և եհար մի ոմն աշտէիւն ընդ միջոց թիկանցն, և ընդ անթովքն Հանեալ ի ներքոյ թոքացն՝ փշեաց զոգին և թաղեցաւ զթաղումն իշոյ:

Եւ ես աչք իմովք տեսի գայրն զայն, որ հարեալն էր զնա, և ի նմանէ ստուգեցի վասն նորա:

Եւ անդէն իսկ և իսկ փութացաւ, եհաս գոյժկան առ թագաւորն, եթէ սպանաւ զօրավարն քո և ապստամբեաց ի պետութենէ քումմէ աշխարհն նայոց:

Եստանոր սակաւուք բացայայտեցից զորպիսութիւն բընակչաց լերինն. թէ զիմրդ կամ իրպիսի ոք են, և իրպէս⁴ Հնարաւորեալ յապրուստ անձանց վճարեն զկարևոր պէտս իւրիանց լի աշխատութեամբ և սաստիկ թառապանք. և բընակութիւն նոցա ի խորաձորս և ի փապարս լերանց և ի պրակս մայրեաց, ի գագաթունս լերանց: Եւ բնակեն առանձին ըստ տունս ազգաց, և այնչափ ի բացեայ են ի միմեանց՝ մինչ թէ ոք յարանց զօրաւորաց ի բարձրաբերձ տեղեաց ուժգին խանչեցէ՝ հազիւ թէ ուրիք կարիցէ առնուլ զգոմբիւն ձայնին, իբրև ի վիմաց ինչ արձագան լինելոյ կարծիս բերե-

1 Այլ օր՝ բազմութեամբ մեկնազէնքն:

2 Այլ օր՝ հնարեալ:

3 Այլ օր՝ և անտի միջոց գոմբեթիւն:

4 Այլ օր՝ և կամ իրպէս:

լով, և կէսքն վրիպեալք ի բնական հայրենի լեզուէն, յաղազս հեռարնակ լինելոյ և անհամբոյրք միմեանց հանդիպեալք, և խօսս միմեանց եղեալ կարկատուն մուրացածի բանիւք: Եւ այնքան խրթնի անծանօթք պատահեն առ միմեանս, մինչև թարգմանաց անգամ կարօտանան. և զպէտս կերակրոցն վճարեն ի սերմանց ինչ, առաւել ի կորեակ կոչեցեալ սերմանէն, զոր ոմանք ի սով ժամանակի հաց անուանեն. և զնոյն ոռօգեալ ոտիւք ի միջոցս պրակացն, կամ երկմասնի փայտատովք սերմանեալ. և է զգեստ նոցա ասուիս ի ծածկոյթ մերկութեանն, և օդ ոտիցն հնարաւորին զձև կաշկաց, ի մորթոց այծից կազմեալ, և միով կերակրով և միով հանդերձիւ բաւականանան զամառն և զձմեռն. և են ստացեալ զէնս աշտեայս հանապազ կրելով ընդ ինքեանս, ի պատրաստութիւն զազանացն որք ի լերինն բնակին:

Ելլ ի ժամանակս հասելոց թշնամեաց յերկիրն իւրեանց՝ զան միաբան լեռնայինքն յօգնութիւն իշխանացն, զի են տիրաւաւք: Իսկ վասն ձեանն անկայուն զօրութեանն որ այն ինչ յամպոյն ի վայր զեղեալ շինին՝ հնարաւորեալ իւրեանց փայտս իբրև զանուրս չուանօք պարունակեալ շուրջ զօտամբք, դիւրաւ ընթանան ի վերայ ձեանն իբրև ընդ ցամաք երկիր: Եւ են զազանաբարոյք, արիւնարբուք, առ ոչինչ համարելով զսպանումն եղբարց հարազատաց, նա և զանձանց ևս. և կոչին սղբա մեկնակազէնք սուրհանդակք, բնակեալք ի լերինն որ բաժանէ ընդ Ադձնիս և ընդ Տարօն: Եւ յաղազս խրթնի և անհետազօտելի խօսիցն և բարուցն կոչեն Խութ, յորոց անուն և լեռնն Խոյթ անուանի: Եւ զիտեն զսաղմասն զհին թարգմանեալսն վարդապետացն Հայոց, զոր հանապազ ի բերան ունին: Սղբա են զռեակք Ասորոց, որ չուեցին զկնի Ադրամելեայ և Սանասարայ որդւոյ Սենեքերիմ արքայի թագաւորի Ասորեստանի և Նինուէի, յորոց անուն ինքեանք Սանանայք զինքեանս անուանեն. և են հիւրասէրք օտարընկալք, պատուադիրք:

ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ ԵՐՐՈՐԴ

ԳՂՈՒՍ Ա.

Մասն որ ինչ գործեցաւ ընդ հանոց աշխարհս և այրոց. և երկուս-
տակո-նիւն իշխանացն, անհասանդ և անհնազանդոյ միջեանց լինելով,
և որ ինչ ընդ ստոտ:

Ոչինչ զանգիտեալ մեր մինչ ցայս վայր, պատմել զվտանդս
և զնեղութիւնս եկեալ հասեալ ի վերայ մեր ի թշնամեացն
ճշմարտութեանն. զի թէպէտ նեղեալք և չարչարեալք լինե-
աք պէսպէս կտտանօք ի զօրացն իամայելլական ազգացն տաճ-
կական տէրութենէն՝ այլ սակաւագոյնք և առ փոքր ինչ ժա-
մանակս, և բազում այն էր որ ի մէջ հարեալ լինէին, քան
թէ մեք հարկանէաք, քանզի դեռ միաբանք և միախորհուրդք
և հաւասարք առ միմեանս բնակէին իշխանք և այրոց ազատա-
զունք բազմութեամբ և զօրաց նոցա, թէպէտ և ի ծածուկ
ունէին զիրկրայութիւն նենգութեանց: Իսկ իբրև սկսաւ
սարդիլ մտանիլ ի ներքս երկպառակութիւնն ի մէջ միաբա-
նութեանն, հեռացաւ մեկնեցաւ զնաց շնորհ աստուածա-
տուր զօրութեանն. և խորհուրդք խորհրդականացս յոչինչ
համարեալ լինէին ի գործս մարտից և յայլ կարգս հոգաբար-
ձութեան աշխարհիս. և զոր օրինակ ոք զբոլոր անդամս մար-
մնոյ յօշիցէ ի մասունս մասունս՝ և ոչ երևի տեսակ կենդանի
մարդոյն, որպէս է գոյացութիւն խառնուածոյն. իսկ եթէ մի
յանդամոցն կորիցէ՝ զպատահումս խեղութեան ընդունիցի,
այլ ոչ ի բաց զարձցի կենդանի: Այսպէս տակաւին ի բազումս
քայքայեալ լինէր միաբանութիւն աշխարհիս, և իւրաքանչիւր
ոք այր զընկերէ և զեղբօրէ իւրմէ ի չարիս խոկային: Եւ
թուղթս և դեսպանս առ թագաւորն յղէին ծածուկս ի մի-

մեանց. այլ և ընդ միմեանս արկանէին բանս քսութեան, և ոչ ոք մնայր զէթ երկու ի միասին. և յոյժ ուրախ առնէին զթշնամիսն ի քակել միարանութեան¹ իրերաց: Եւ յուրով այն լինէր զոր ինչ գրէինն՝ զոր ոչ էր գործեալ չայոց, և զամենայն ֆեասս և զգործս ապստամբութեանն ի վերայ Աշտոի կուտէին: Եւ առ սոսա ասացեալն ի Փրկչէն, «ամենայն թագաւորութիւն բաժանեալ յանձն² աւերի, և ամենայն քաղաք և տուն բաժանեալ յանձն³ ոչ կացցէ»: Ի դէպ երանէ և Հին առասպելն Ալպիանու փիլիսոփայի, որ վասն առիւծուն և զուարակացն են բարառնութիւնք. տեղեակ են այսմ ուսումնասէր անձիւք:

Յայնժամ դարձեալ ի խորհուրդ եմուտ թագաւորն Հանդերձ մեծամեծօքն իւրոյ տէրութեանն, տեսանել զանվրէպ և զանսխալ իմացումն կասարածի ի վերայ աշխարհիս չայոց: Եւ ի բազում և քաջ խորհրդոց զայս և եթ Հաստատուն խորհուրդ ընտրեցին սինկղիստոսքն, և ասին ցթագաւորն. «զոր գումարեա, գունդ կազմեա, խաղացո երթալ մրտանել յերկիրն չայոց: Եւ յամենայն ազգաց որ ընդ ձեռամբ քո են՝ հաւաքեա առ քեզ զընտիրն այրուձիոց, և անց յայնկոյս գետոյն: Եւ Հասեալ ի վերայ չայոց՝ նախ զԱշտովտարանգեալ այսր խաղացուսցես, և այլքն ամենայն դիւրաւ մտցեն ի ներքոյ ձեռին քո, և աներկբայութեամբ փակես զամենայն ընդ լծով հնազանդութեան քո: Եւ մի հարկաց ինչ կամ զօրաց կամ այլ ծառայութեան խափանիչ լինելոյ³ կամ ի ֆեասս արքայի խառնելոյ փոյթ արասցուք պահանջել վրէժս⁴. այլ ստիպեսցուք զըմբռնեալսն՝ ի բաց կալ ի հաւատոց քրիստոնէութեանն. և պաշտեսցեն զօրէնս մերոյ պատգամաւորին և օրէնսդրին: Եւ ամենայն խորհուրդ մեր դիւրաւ կատարեսցին. և խոշտանգեսցես զնոսա զանիւ և բանտիւ և պէսպէս տանջանօք. սպառնալեօք և ողբանօք և ընչից պատրանօք արկցուք զնոսա ի ներքոյ կամաց թագաւորութեան մերոյ. և ի բաց բարձ զանուն քրիստոնէութեան

1 Այլ օր.՝ զփաբանութիւն:

2 Այլ օր.՝ յանձն իւր:

3 Այլ օր.՝ լինեցի:

4 Յօրինակսն՝ վրէշն:

ի միջոյ նոցա: Եւ յոյժ հաճոյ թուեցաւ խորհուրդս այս առաջի թագաւորին, և մեծապէս ուրախ լինէր:

Յայսմ վայրի ոչ ի վերայ միոյ ազգի և ի վերայ միոյ աշխարհի է՝ լալուսն ողբումն և կոծումն, այլ ի վերայ բոլոր ազգաց և աշխարհաց նայաստանեայց: Օտր յառաջ մատուցեալ ասացից ըստ կարգի, թէպէտ և ոչ խնդամիտ յօժարութեամբ՝ սակայն սկամայ և ի հարկէ ճառագրեցից զբացումն դրան աստուածասաստ բարկութեան ի վերայ մեր, եկեալ հասեալ վրէժխնդրութեան պատիժք, վասն անօրէնութեանց մերոց զոր գործէպք առ հասարակ ի փոքրկանց մինչև ցմեծամեծս. որպէս և գրեալ է ի մարգարէութեանն Երեմիայի, եթէ երաց Տէր զգանձս իւր և եհան անտի զանօթս բարկութեան, զոր ժողովեալ պահեալ և կնքեալ ունէր յօր հատուցման վրիժուց՝ հատուցանել մեզ ըստ գործս մեր՝, ի հարկանել զքարի զոտս մեր. եկեալ հասեալ առուր կորստեան մերձ առ դուրս մեր, զի ահա հասեալ է պատրաստութեամբ Տէր՝ ի վերայ մեր, որպէս գրեաց Մովսէս: Բայց բացումն դրան քան զամենայն այս չար է. որ յաներևոյթս է բացեալ, դուռն կորստեան հոգոց՝ առաւել քան թէ մարմնոց, վրիպել յանբիժ և յուղեղ յառաքելաքարոզ հաւատոցն ի նայր և յՈրդի՝ և ի նօզին Սուրբ: Օտր մարդկային կարողութեան անհնար է փակել զբացումն դրանն ի կորուստ. բայց միայն Աստուծոյ կարողի և յամենայնի խնամողի կարողութիւնս այս է դիւրայարմար, որպէս և գրեալ է, թէ փակիցէ, և ոչ դբիցէ որ բանայցէ, և բանայցէ, և ոչ դբիցէ որ փակիցէ:

Յայնժամ հրովարտակս արարեալ, պնդադեսպանս արձակեալ ընդ ամենայն սահմանս իւրոյ տէրութեանն, ի հեռաքնակ վայրս Ասորոց և Բաբելացոց, Խուրքաստանի և Խուժաստանի, Մարաց և Ելամացոց, Ազիպտացոց և մինչև ի ներքին կողմն Տաճկաստանի և մերձ ի սահմանս Սակաստանի՝ առ զօրս՝ և զօրազուխս, աշխարհակալս, զաւառապետս քա-

1 Այլ օր՝ աշխարհի է, և կամ ի վերայ միոյ ազգի:

2 Այլ օր՝ ըստ գործոց մերոց:

3 Այլ օր՝ տէր պատրաստութեամբ:

4 Այլ օր՝ յառաքելաքարոզ ուղեղ... ի յՈրդի:

5 Այլ օր՝ առ զօրազուխս:

ղաքայինս, Հազարապետս կողմնակալս մեծամեծս աշխարհաց-
ժամ տուեալ՝ փութով յանդիման լինել նմա ի թագաւորա-
բնակ քաղաքն իւրեանց: Եւ ամենեցուն ըստ Հրամանի թա-
գաւորին յիւրաքանչիւր կողմանց այրուծի գումարեալ՝ Հան-
դերձ այլովք սպառազէն յօրինուածովք անյապաղ երազու-
թեամբ գային ի ժամադրեալ կոչումն:

Եւ մտեալ զօրագլխացն առաջի թագաւորին՝ խօսել սկսաւ
թագաւորն և ասէ. «ի սկզբան թագաւորութեան նախնեաց
մերոց, յորժամ ետ Աստուած զաթոռ բազում թագաւորաց
ի ձեռս նոցա, և մինչ առ մեզ Հասեալ՝ ոչ ոք զօրեաց կալ
ընդդէմ մեր, ոչ ի հեռաւոր աշխարհաց և ոչ ի մերձաւորաց:
Եւ ոչ ոք այբան աղէտս տարակուսանս Հասոյց ի վերայ
մեր և ի վերայ ազգի և զօրաց և զօրավարաց մերոց, որչափ
գործեաց Աշոտ իշխան Ասսպուրական: Եւ արդ քաջալերա-
ցարուք, լիւրժք արք. ելէք ի վերայ աշխարհին շայոց սովով
և սրով և գերութեամբ. զիշխանս և զտեարս կողմնակալս և
զկուսակալս աշխարհին, զազատս և զազատորդիս փութով
առ մեզ Հասուսջիք կապանօք, և դուք անդէն յաշխարհին
կալարուք ձեզ բնակութիւն, և ձեր լիցի երկիրն այն ի ժա-
ռանգութիւն և որդւոց ձերոց: Բայց նախ զԱշոտ և զտուն
նորա ածջիք այսր, և մի՛ այլում ումեք փոյթ առնիջիք յա-
ռաջ քան զնա ըմբռնելու»

Եւ իւրաքանչիւր զօրագլխացն եկելոց առ նա պարգևս և
պսակս մատուցանէր, զեօղս և աւանս կնքէր և տայր. խրն-
դրէր և զգիւան թուոյ զօրացն. քննեցին և զտին: Տեղեկա-
նայր և զայն ևս ըստ իւրաքանչիւր գնդից, զքաջացն և զկո-
րովացն պատերազմողաց ըստ իւրաքանչիւր անուանց, և զայն
ևս, թէ քանի սպառազէնք են, և կամ քանի այնոքիկ, որք
վահանաւորք հետեակաց են, և կամ քանի՛ նիզակաւորք, և
կամ որչափ թիւք աղեղնաւորացն են, և կամ քանի՛ պարա-
զուկք իցեն զօրուն, և կամ քանի՛ սաղարք միայնամարտիկք
ախոյեանք իցեն, և կամ քանի՛ ըմբշամարտիկք, և կամ թէ
քանի՛ գունդք սաղարք իցեն, և քանի՛ սաղարք սուրհանդա-
կաց իցեն: Եւ զորէ և սեղեկութիւն թէ քանի՛ դրօշք են, և
կամ քանի՛ նշանք, և կամ ի քանի՛ առաջս զօրքն բաժանիցին,

և կամ քանի՜ փողք գոչեցեն, և կամ քանի՜ թմբուկք դափեցին:

Եւ իբրև ստուգեաց և տեղեկացաւ զամենայն՝ եզիտ բազմազոյն քան զամենեսեան զկապարճաւորս և զկորովն աղեղնաւորացն Ելիմացւոց և Արաբացւոց, աջողակք յերկոցունց ձեռաց, որք ոչ վրիպէին ի մազոյ, որպէս և յայնժամ Եսայէի էին արք զօրաւորք, գունդք տանն Եփրեմի և Իննիամինի: Եւ զօրագլուխ կացուցանէ նոցա զայլ մի Իսուղայ անուն, ազգաւ Թուրք. և Հրաման պատուիրանի տայր յանդիման բազմութեանն, զի խրատու նորա լուբեցեն, և Հրամանի նորա անսայցեն: Սա էր իշխան Հրամանատար ամենայն տէրութեանն Տաճկաց, և ոչ ոք ամենեւին իշխելը կանել արտաքոյ կամաց ձեռին նորա ի մեծամեծաց մինչև ի փոքունս. այլ և ինչն թագաւորն Հրամանի նորա անսայց: Ար զապիրատ և զի հնարիւք սատանայական իմաստից, չարահար խորհրդոց բուն հարեալ՝ մեծամեծս փքայր փռնքտալով, և վիշապաձայն օրոտալով ահ արկանել հեռաւորաց և մերձաւորաց:

Նոյնժամայն կէտլ մեկնեցաւ յերեսաց արքայի այրն այն Իսուղայ, յորում որջացեալ բունեալ էր աստանայ զօրութեամբ իւրով: Արոյ յօժարութիւն կամաց ասորիժակաց իւրոց էր մարմին¹ և արիւն անմեղ մարդկան, առ ի յազումն անհնարին զազանաբարոյ կատաղութեանն²:

Եւ տա ինձ թուի ասացեալն մարգարէին Ամբակումայ. «տեսէք, արհամարհոտք, և զարմացարուք և եղծարուք, զի գործ մի գործեմ ես յաւուրս ձեր, գործ որում ոչ հաւատայցէք, թէ ոք պատմեսցէ ձեզ: Գի ահա ես զարթուցանեմ ի վերայ ձեր զազգ դառն և զերագ, որ զնայ ընդ լայնութիւն երկրի, ժառանգել զիտրանս որ ոչ իւր են, ահեղ և երևելի: Եւ զատաստան իւր յանձնէ եզիցի, և առած³ յինքննէ ելցէ: Եւ վաղեսցին առաւել քան զինձ երիվարք նոցա, և կրագունք քան զզայլս Արաբացւոց: Եւ զիմեսցեն երիվարք նո-

¹ Այլ օր.՝ ոչ այլ ինչ էր՝ քան թէ մարմին:

² Այլ օր.՝ կատաղութեանն զազա-

նաբարոյ:

³ Այլ օր.՝ և առածէ:

ցա, դիմեսցին որպէս զարծուիս ի վերայ կիրոյ¹. կատարած ամբարշտաց հասցէ դարձելոց ընդդէմ նոցա. կուտեսցէ գերի իբրև զաւազ, և ինքն թագաւոր փափկասցի, և բռնաւորք խաղալիկ նորա, և ինք ընդ ամենայն ամուրս խաղալով խաղասցէ»:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Վասն Սթարայ Բաքրարտուհոյ, Մոկայ ելլանին:

Յայնմ ժամանակի Բուհայ եկն եմուտ ի Խլաթ քաղաք, Ճանապարհ արարեալ ընդ կողմն Ապահունեաց. և հատեալ զզօրսն յերկուս առաջս, և հրաման տուեալ ելանել յերկիրն Վասպուրական, որողել գերել գերվիել զաշխարհս, աւերել և բնաջինջ առնել և մաշել ի սուր սուսերի. զբազմամարդի գեօղս և աւանս՝ առնել անմարդիս, և զմնացեալսն վարել ի գերութիւն, զկանայս հանգերձ մանկտով. և գեշխանն Աշոտ տալ տանել կապանօք առ թագաւորն, զի ասցէ վրէժս անցիցն անցելոց ի նմանէ և ապստամբութեամբ ի պետութիւնէն Տաճկաց: Տուեալ լինէր այնուհետև զմասն ինչ զօրուն ի ձեռս զօրապետի ումեմն Ժիրաք կոչեցելոյ, և յղէ զնա ընդ կողմն Ռշտունեաց. և զայլ բազմութիւն զօրացն սուեալ ընդ իւր՝ երթայ ընդ սահմանս Ապահունեաց, իբրև զօրսորդս ինչ առիւծուց կամ այլոց ինչ նոյնպիսեաց, շուրջ ձգեալ զգառագիղն՝ ի մէջ փակել զկօրովին և զքաջ արանցն զեշխանն Աշոտ, ընդ ախամբ հայելով, թէ գուցէ ճողոպրեալ ելանիցէ ի ձեռաց մերոց, կամ ի գիշերամարտս յանկարծ հասանիցէ ի վերայ մեր մեծամեծ ոճիրս գործիցէ: Բայց քանզի ընդարձակ էր պահն ուղղայ՝ փութանակի եկն եհաս Ժիրաք ի գաւառն Ռշտունեաց և զզօրսն առխթեալ² ի ձօրն Առուանից, ի սահմանս Մոկաց. և անդ գտեալ զբնակիչսն Ռշտունեաց, թափառականս անկեալ յանողորմ և ի մարդախոշոշ շանցն

¹ Այլ օր՝ կերակրոյ:

² Հին օր՝ առ հեթեալ:

գիշակերաց, յորոց վերայ սուր եղեալ կոտորէին, և ընուն արեամբ զերկիրն: Աւ զկէսն գերի առեալ ածեն ընդ իւրեանս, և զէնս և զաւանս և զազարակս հրձիգ արարեալ՝ անապատ կացուցանեն ի մարդոյ և յանասնոյ: Այլ և զուսիկ՝ Նորագեղջ աւանին Ռշտունեաց առեալ ածեն ի տեղի վաճառուն ոստանին Ռշտունեաց, արկեալ տոռունս ի պարանոցն հանեն ընդ սուր. և անտի գնացեալ ի ձորն Ածանայ ի խնդիր փախըստէիցն և հասեալ ի յետոյ կողմանցն՝ ի սուր և ի գերութիւն զբազումս ի նոցանէ արկանեն:

Բայց երկու ոմանք ի սաղարաց սուրհանդակաց, եղբարք միմեանց, հասեալ ի կիրճս ձորոյն, վահան ի թիկունս եղեալ, նիզակ ի ձեռին ունելով, ի կապարճս աղեղանց ի դիմի հարեալ զօրացն, և օգնութիւն հասեալ նոցա յԱստուծոյ՝ ի պարտութիւն մատնեն զայլազգիսն, բազում վէրս ի վերայ եղեալ, և զբազմութիւն գերուցն զերծանեն գնալ յամուրս երկրին: Առքա անուանք ճանաչին միոյն . . . սրով¹ և կատարեցաւ . . . եղբայր² յեղբօրէ օգնեալ իբրև զբաղաք ամուր և հօր, և ըստ Ասայեայ՝ թէ քի բարբառոյ միոյ հազարք կորիցն, և ի բարբառոյ հնգից բազումք փախիցեն: Արէջ մի Շապուհ անուն, և մի ոմն յուսկաց ձորոյն՝ ընուլ զթիւ գնդիցն, սոցա ի թիկունս հասեալ և հովիւ մի՝ պարսատկաւ քարինս ի վերայ արկանէին. իբրև բազումք առաքինացան մեծաւ ուժով և քաջ նահատակութեամբ ի հանդէս մարտին. որոց յիշատակ նոցա եղիցի բազմաց նպաստ յարութիւն քաջութեան և ի զօրութիւն անարեացն և ի յորդորումն քաջ նահատակացն:

Ըմբռնեալ լինէր յայնժամ մի ոմն ի շտոց ազատանոյն տոհմից Աւահեունեաց, Ապուսահակ ոմն, եղբայր Սահակայ եպիսկոպոսի ոստանին՝ Նախճուանու և Սարգսեօտականի. և էր ալեւոր³ ըստ մարմնոյ և հնացեալ արատքին մարմինն, բայց ներքինն նորոգեալ և զեղեցկատեսիլ ըստ պատկերի արարչին. տեղեակ և հմուտ Աստուածաշունչ զրոց, և ընդի

1-2 Թուի աղաւաղութիւն կամ պակասորդ բանի գոյցոսոսիկ վայրս—Օրինակքն փահեա ունին զգրչութիւն:

2 Յօրինակն՝ և կատարեցաւ որով եղբայր:

3 Յօրինակն՝ աւելոր:

և ծանօթս. նստէր վորոզ արջոտային նրբափողոց ճանապարհին, որ հանէր ի վերին մայրաքաղաքն Արսն¹, ի բանակեաղն երկնաւոր զօրացն յարքայանիստ քրիստոսեան թագաւորութեան: Գաա ածեալ լինէր առաջի զօրավարին Ժիրաբայ, որոյ տեսեալ զբարձրորելի վայելչութիւն հասակին և զպատշաճ զեզ երեսացն, զփազփեալ զոյնն ի տեսիլ պիտուսկի ի մէջ ապիտակափայլ աղեսցն պատուաբերի՝ և հաճոյ թուեցաւ յաչ զօրավարին: Եւ սկսաւ ի վերայ մղել² զժախախտ և զյիմարեցուցիչ մաղձախաան թոյնն, զի թերևս կարացէ արկանել զերանելին ի ներքոյ պղտար հրապուրեցուցիչս ժախտն մահածին հաղանդութեանն, և զփքինս կապարձիցն սպնդով՝ ծածկեալ՝ զսատակական զօրութիւնն թուեցանէր ընդզեմ սրբոյն, թէ գուցէ զրդուիցի ինչ ի միջոցէ ապաստանին վիսին հաստատոյ, զի կարացէ խոտորել ի զաղտնիս զգլի սրբոյն, զզրահեալն շողումն սրբոյ վերեկութեամբ. և սուսեր ընդ մէջ ածեալ զբանն տերունական, զոր ասացն, թէ «յորժամ մատնիցն զձեզ, մի՛ հոգացէք թէ որպէս, կամ զի՛նչ խօսիցիք, զի ես տաց ձեզ բերան և իմաստութիւն, սրում ոչ կարիցեն կալ հակառակ կամ տալ պատասխանի ամենայն հակառակորդքն ձերո»:

Սկսաւ խօսել բունաւորն բանիւք ողորանօք, և պարգևս և պատիւս մեծամեծս հրամայէ բերել առաջի, և խոստանայր շքեզ և երեւելի կացուցանել ի մէջ աշխարհակոյտ ամբօխից ի զբան արքունի, և ընդ առաջին իշխանացն լինել առաջի թագաւորին, և բարձակից լինել մեծամեծացն արքայի ի զխաւար բազմականի անդ, յորժամ ատեանն արքունական յարգարիցի: Միայն ի բաց լիւր, ասէ, ի հաւատացն Քրիստոսի, հնազանդեալ ընդ ձեռամբ մեծ թագաւորին, և ընկալ օրէնս և հաւատս արժանի կենաց և զօգութեան ի մեծ արքայէն և ի մեր իշխեցող հրամանակատար թագաւորին հաղանդութենէ:

Իսկ սուրբն վառեալ շողումն սրբով՝ յիշէ զասացեալն ի Փրկչէն, թէ՛ ամի երկնիք յայնցանէ, որ սպանանն զմարմնն, և զգլին ոչ կարեն սպանաներ, և զի մի՛ ճրագն եօթնասանդն³:

1 Հին օր.՝ մայրաքաղաքն սրբոյ.

2 Հին օր.՝ պիտուսեալ ի վերայ մղել:

3 Հին օր.՝ սղգով:

4 Այլ օր.՝ եօթնասանդան:

ընդ գրուանաւ զփայլումն լուսոյն ծածկիցէ, այլ ի վերայ զընիցի բարձրաբերձ աշտանակի առաքելական եկեղեցւոյ, որպէս զի տեսցեն և փառաւորեսցեն զւայրն երկնաւոր: Եւ բացեալ լինէր զբերան իւր բանիւն Աստուծոյ, և անդ զեզեցիկս և համառօտս անպաճոյճս կարգէր մի ըստ միօջէ ըստ վիպարութիւն հաւատոցն որ ի Վրիստոս և որ ինչ ի նմանէ կան պահին պարգևք կացելոյն ի ճշմարտութեան հաւատս, և տանջանք ուրացելոցն և յետս կացելոցն, և ընդ մեծ պարսաւանօք ներքադրեալ զընաւորն և զմոլար օրէնսդիրն իւրեանց զՄահումաթ: Բայց քանզի մեր ոչ ոք յայնժամ հանդիպէր ի պատասխանատրութիւնս երանելոյն՝ և ոչ գրել արժանի համարեցաք:

Բայց իբրև ետես բռնաւորն զանդառնալի միտսն և զաներկրայութիւն հաւատոցն և զաներկիւղ և զյանդօւնն պատասխանին և մեծ անարգութիւնն, զոր հասոյց ի վերայ նորա և նոցին օրէնսդիրն՝ և բարկացեալ յոյժ հրաման ետ փութով զբաւ առնել կենաց նորա:

Բսկ սուրբն ելեալ հանդերձ դահճօքն ի տեղի ասպտրիսի կատարմանն երկնաւոր նահատակութեանն՝ ի ծուեր իջեալ կայր յաղօթս, զի կարասցէ անսայթաք հաւատով յայթիկ հնարից բանսարկուին, որ ի ծածուկ և յայտնի պատկարզմին, և ասէր «Նրարիչ իրաւանց և արդարութեան...»: Եւ զձեռս յերկինս համբարձեալ, ունելով զպարանոցն առաջի դահճացն. և առեալ մի ոմն զտուրն՝ եհար զերաննիին և եհատ զգլուխ նորա: Եւ այսպէս կատարեցաւ երանելին Ապուստոս հակ: Սա առաջին գտաւ պտուղ մարտիրոսական ի մեծ վրտանգի նեղութեանն, որ եհաս ի վերայ բոլոր շայաստանեայցս: Պատմեաց զայս մեզ մեծ բահանայն Սամբուէլ յաւանին Արտամետ. նորա լուեալ էր ի պարսկէ ումեմէ, ի ձորոյն Հատուանոյ, որ էր ընդ դահիճան, և ի սկզբան վիպարութեան մինչ ի կատարումն սրբոյն՝ ի տեղւօջ անդ հանդիպեալ լինէր, և ի միտ առեալ էր զազմոսն, զոր ապացեալ էր երանելին: Վիտն զայս և բնակիչքն Աշտուենաց զաւտօին, զի գեռ ևս կենդանիք են բազումք ի նոցանէ:

Եւ եղև զկնի այսորիկ զնաց անտի ժիրաք և եկն եմուտ

ի Վանտոսայ, և ի յանձին՝ հրձիգ արար զմեծ եկեղեցին յաւանին Երտամետոյր:

Բայց ինքն Բուհայ խաղացեալ զհետ իշխանին, և ընդ նմա Տաճիկը Հայաստանեայց, որ բնակեալ էին ի կողմանս կողմանս աշխարհիս՝ առաջնորդէին Բուհայի ի մուտ և կը աշխարհիս:

Իսկ իշխանն Աշոտ, առ սակաւ սակաւ ամփոփեալ ընտրանեօք իւրովք, և ընդ նմա ոմանք յազատաց իւրոց, Մուշեղ Վահեռունի, որ զտանուտրական պատիւն ունէր, և Վահրամ սեպուհ թիկնապահ իշխանին, և Վահրամ Տրունի և Հասան և այլք ի սեպուհ պաշտօնէից՝ և եկին մտին ի բերդն Գղեակ, յամրոցն Նկան, որ ի Խոռնազան գաւառի, և խրնդրէին տեսանել, թէ որպէս կարասցեն զտանել զկը իրաց վտանգին ի վերայ Հասանելոյ:

Իբրև իմացան զորքն Տաճկաց, թէ ևմուտ իշխանն յամրոցն՝ զհետ մտեալ բազմութեանն այնուհետև, և շուրջ փակեալ անդէն զամուրն զանել զառազիզն: Եւ զքուն բանակն առնէին ի Վոկորուատ՝ աւանին, ունելով ընդ ինքեանս զբազմութիւն գերւոյն կուտեալ իբրև զհող: Այլ և Վահան Բամատունեաց գաւառին փախստեայ եկեալ ի ձորն, որ մերձ յամրոցն, ուր տէրն իւրեանց կայր:

Ապա յիտ փոքր՝ ինչ առուրց վառեալ զգորսն ի պատերազմ ընդ բերդայիտան: առնուլ զամրոցն: Եւ ինքն իսկ զլիովին զօրավարն Բուհայ, հեծեալ յերիվարն, պնդեալ զինքն զինու ի պատերազմ ընդդէմ իշխանին, և զկորովին ազեղնաւորացն Նլիմացւոցն՝ և զընտիրս հեծելոց նոցա ընդ ինքեան վառեալ՝ ի ճակատի: Եւ գայլս ազգի ազգի զինուորք ունէին վաղերք և վակուրք, սուսիւք և սուխք, տապաւրք և վերգահանք, մերկայք և ումբաբարք⁴, վահանք և նիզակք: Այլ հուր և ծծումբ նաւթիւ բարձեալ ի գործ պատերազմին, և զլոյծ բնութիւնս յանօթս ապակեղէնս եղեալ, և մանր զծրծումբն ընդ նմին խառնեալ, եղեալ ի պարսատիկ մերկնայից, և զհուրն առ ընթեր նմին, հնարաւորեալ արկանել զամրո-

1 Թերևս՝ ի յանցին:

2 Այլ օր՝ ի Ըոկորուատ:

3 Այլ օր՝ վառեալ ընդ ինքեան:

4 Յօրինական՝ ոմբաբարք:

ցանն: Եւ որք մերձ առ պարսպօքն զճակատն վառէին և զմարտն զրգռէին՝ զգեստն ինքեանց յասուէից կազմեալ, զոր ի գորութիւն թիկանց ուժոյ բազկաց ճնշեալ և մածուցեալ ընդ միմեանս՝ զնրբութիւն մագոյն թաղ կոչեցին, զոր ի ջուր եղեալ՝ ծծէ իբրև զսպունգ, զայն զինեալ ի վերայ անձանց՝ սաստկացուցանին՝ զպատերազմն, աներկիւղ մնալով ի հրոյն տոչորմանէ, և զերիվարսն և զհեծեալս նոցա զինեալ նպառազինօք, շունջապահս ձիոցն և տաշտս գաւակացն և զանգապահս ի չորս կողմանս, ձգեալ և լանջացն զէն, և բարձրավիզ խրոխտանացն զրահս, և ոտնատորոփ փռնկալոյն մանեակս զանգակեալս, և մահիկս լուսնաձեւս ի մէջ ճակատուն կապեալ, և զնիւս երիվարացն երկաթապատ պնդեալ, այլ և աատի և անտի երիվարի փորոյն տախտակագործ զրգեալ բափորոյն չափու մածուցեալ ի ձև վահանի զգործ արուեստի զինուն ցուցանեն: Եւ ինքեանք արկեալ զրահ զանձամբ, և սաղաւարտ ի զլուխ եղեալ, բազպանս ի ձեռն արկեալ, զանգապանս ի վերայ բարձիցն պնդեալ, օդ ոտիցն կոշիկաձև արուեստաւորեալ, վահան ի թիկունս եղեալ, սուսեր ընդ մէջ ածեալ, նիզակ ի ձեռին ունելով, կապարձս և աղեղունս պատրաստականս զառաջեալ ի նիւսն ունելով, և զարդս ոսկեղարդս և արծաթագործս և կամարս ընդ մէջ ածեալ, դրօշ և վերջաւորս փողփողեալս՝ սաւառնաձայն հնչմամբ զլեռանն գնդեցուցանէին¹, նշանս կանգնեալ և փողք և քնարք հնչէին և թմբուկքն դափէին, և արևն ի վերայ հասեալ սպառազէն զարդուն՝ և մերկ սուսերացն փայլեալ՝ ճառագայթս արեգակնայինս յինքեանց ձգէին շուրջ զլերամբն. քաջքն խիզախէին, սաղապքն կանչէին, նահատակքն գուչէին, զուսղճ՝ ճակատուն կարգեցին պատրաստեցին. զայս ասաց Եսայի միով բանիւ. Երևացիք, ասէ, առեալ զկապարձս, հեծեալ յերիվարս. և գունդք ճակատեղոցն ելին կացին մօտ առ քաջն մեր Եշտ և բնտիր զօրավարն չայոց առ մեծն իշխանաց: Եւ յայնչափ և առաւել քան զոյն կազմութեան սպառազէն պատրաստութեանն՝ սաստիկ տարակուսանօք և մեծ երկիւղիւ պակչէին յահէ հայկապարտ իշխանին և յազթող նահատակին մեր

1 Եւ օր՝ գնդեցուցանէին:

Մշտոց, և որք ընդ նմա էին գունդք ազատաց և նոցին զօրաց ըստ տոհմն ազգաց, ի բնիկ նախարարացն Վասպուրական տեղութեանս:

Իսկ իշխանն կեալ կայր ի վերայ պարսպին, նազելով և սիգալով, իբրև զփորիւն առիւծու ձնէր, անկասկածելի մնալով, առ ոչինչ համարելով զհէնն կկեալ հասեալ, փակեալ շուրջ զնոգաւ. զի կարծեք ևս համախորհ և միագործ զնիզակիցսն իւր, զզօրսն և զգօրագրուխս զգունչ ազատացն, որ մտեալ էին ընդ նմա՝ յանձառն Նկանի Րօյց նոցա ևս քան զևս սատակացուցանէին զմարտն:

Յայնժամ ի խորհուրդ եմուտ իշխանն և տահմակիցք իւր, Վահան և Սուշեղ Երծրունիք, և գունդքն ազատանոցն որ ընդ նմա, զի թերևս կարացցին հաճել զմասս զօրավարին՝ ի բաց կալ ի խորհրդոցն զոր ինչ խորհեալ էր, և զմարտն ցածուցանել և զազմուկն ամբոխեալ ի բաց վճարել, և զոր ինչ խնդրիցէ՝ առնիցէ ըստ կամաց նորա, փնքել և տալ նմա գեօզս և ազարակս, և տալ հարկս արքունիս և պատանդս խաղաղութեան:

Եւ մինչդեռ զայս օրինակ խոկսցին և խորհին ի միասին՝ միանգամայն արգելականք բերլին անդէն իսկ և իսկ քակեալ ի միաբանութենն ռախտին, որք էին անդ խորհրդակունք ի յազատ տօհմէ՝ խորհուրդ չար ի մէջ առեալ և զբարեկամութիւն կեղծաւորեալ, որպէս յերէկն և յեռանգն՝ և յանձն առնուն երթալ առ զօրավարն, խնդրիլ խաղաղութիւն. և մեկնեալ յինքեանց զՎահրամ անուն՝ և տան տանել հրփարտակ առ զօրավարն, լի թռւնիւք պատանայական խորհրդոցն, ծածկեալ յայս իշխանին դառննի զգետտիւք ի հանդերձս ոչխարաց, և նկրդոյքն դասականիչ գայլոցն բերելով զլըբութիւն, իբրև շունք համրացեալք, որ ոչ կարեն հաջել, որպէս ասէ Նսայի մարգարէ, ընդդէմ Տիտոն փոխելով զկատաղութիւն մահաճին թիւնիցն սատակչական զգութիւնն, լինել տիրակորոյսք և աշխարհաւերք, բանսարկուք և քստիչք, խռովասէլք մանաւանդ քան թէ խաղաղասէլք, որք քակէին գոլ նոցա ամենայն ուրիւք ուր և դիպէին զմիաբանութիւն ռախտի խաղաղութեան եղբարց և ազգականաց և բարեկամաց:

Եւ ելեալ արտաքս Հանգոյն մասնելն ի անօրինակոնս Փրկչին, ունելով ընդ ինքեան զհրովարտակն գրեալ այսպէս.

Ը յարքունուստ ընկալեալ քո զվերակացութիւն աշխարհիս Հայոց, և ըստ Հրամանի ինքնակալ Թագաւորին նուաձեալ ունիս ի հնազանդութիւն պետութեան ձեր զիշխանս և զտեսրս, զհողմնակալս և զհրուսակալս, զքաղաքապետս և զմարզպետս բոլոր Հայաստաննայցս, և զպատամբան և զքնդդիմակայան ըստ արժանի ապիրատութեանն իւրեանց խրատել գանիւ և իանտիւ և պէսպէս սանձանօք, և ի բաց բառնալ յաշխարհէ զշփոթ և զխոռովութիւն ի միջոյ խաղաղութեան, որպէս օրէն է խաղաղասէր Թագաւորաց և Թագաւորազանց, իբրև Աստուծոյ կամարարողաց և Հաւատարիմ ծառայից տիրասիրաց:

Եւ արդ մեք, նահապետք ազատաց Աստուրական իշխանիս՝ Մուշեղ ի ցեղէ Ասահունեաց, Ասահրամ յօգոց Տրունեաց, Ասահրամ միւս, որ և Թիկնապահ իշխանիս, և այլ գունդք ազատաց և զօրական պետութեանց, ի ձեռս մեր է հողաբարձութիւն աշխարհիս, գրեցաք առ քեզ Մուխայ¹ գլուխ զօրավարաց Տաճկաց և բարձակից մեծ Թագաւորին. միայն թէ ընդարձակեցես մեզ և առհմի մերոյ, բընակաց² երկրի մերոյ՝ մեալ յիւրաքանչիւր տունս բնակութեանց կալ խաղաղութեամբ՝ մեք տացուք զՆշտ ի ձեռս քո առանց զինու և մարտից և ձակատուց կազմութեան, և մի ինչ յայնոսիկ աշխատ լինիցիս. այլ և ոչ զմեզ սպստամբս կարծիցես գոլ յինքնակալ Թագաւորէն և ի բռումնէ ձոխութենէդ, եթէ Հաւատտեաւ քննիցես: Մայց մի և այսմ անտեղեակ լինիցիս, զի Մուրգէն եղբայր իշխանիս և այլ առհմն Արծրունեաց և բազմութիւն ազատաց և ազատորդեաց և նոցուն զօրաց քաջաց Աստուրական տէրութեանս, ամենեքեան ընդ նմա տնցեալ գնացին ի կողմն Ատրպատականի, և անդր գուժարեալ են ամենայն զօրք և ուսմիկք աշխարհիս, արք կորովիք և պատերազմողք, որք ոչ դառնան ի սրոյ. և եթէ յերկարիցի գործոյս այսորիկ Հանդէս և մարտիցն Հան-

¹ Հին օր. ունի տիրտիր՝ Բուխոյ, Բուհայ, Բուզայ:

² Այլ օր.՝ բնակչաց:

զամանք ոչ փութանակի վարիցին՝ գուցէ օգնականութեամբ գիշերոյ հիկսցէ ի վերայ քո և մեծամեծ աւճիրս ի վերայ քո և զօրացդ արքունի հասուցանիցէ: Չի այր քաջ է և պատերազմող, և միաբանք են ուր ընդ նմա են զօրքն, և զանձինս ի մահ դնիցեն ի վերայ տանց և աշխարհաց¹ և ազանց և տոհմից իւրեանց: Այլ ամուրք յոյժ և անկասկածելիք ի ձեռս նոցա են, ամուրն Չլմար և Արիճոգ, և Ղախուկ բերդն. և թէ նոքա յիրիս կամ ի չորս կամ ևս աւելիս բաժանեալ օգնական առնիցեն՝ իւրեանց զամուրսն՝ մեծ աշխատութիւն քեզ հասուցանիցեն, և ամենայն խորհրդոց քոց խափանիչք գտանիցին, և զքեզ կորակնեալ ամօթալից ի պարտութիւն մատնիցին, որպէս զյառաջագոյն եկեալ հազարապետն արքունուստ, զի ոչ կարաց կալ ընդդէմ սոցա, և ոչ ճ այր առ թ զօրացն նայոցո:

Այլ իբրև ընթերցաւ մեծ զօրավարն զճաճուկս ազատանոյն՝ ետ պատասխանի, զոր և գրով իսկ աւանդեաց. երգմամբ հաստատեալ ասէ, պոր ինչ միանգամ կամք յօժարութեան ձերոյ ախորժեսցեն՝ եղեցի ձեզ ստուգազէս առանց երկրայութեան. միայն ոչ ելցէ ի ձեռաց իմոց Աշոտ հանգերձ ազգականօք իւրովք:

Իմացեալ յայնժամ իշխանն զնենգութիւն նոցա և զխորամանկ կեղծաւորութիւնն, և զի ոչ ըստ հրամանի նորա յորինէին զպէտս պատրաստութեան ամրոցին՝ ասէ ցնոսա. արիք երթայք առ զօրավարն, տեսէք հաւաստի, և ի վերայ հասեալ զիտասցուք, թէ ի՞նչ իւրիք կարասցուք հաճել զմիտս նորա ի խաղաղութիւնո:

Յայնժամ բացեալ լինէր պատրուակ կեղծաւորութեանն ի խլորենի դիմացն: Ատուճ պատասխանի և ասեն, «յարուցեալ երթիցես դու ինքնին և քեզն լուիցես ի նմանէ զոր ինչ ախորժիցէ, և բարձցի ի քէն ապստամբութիւնն, զորմէ կարծեն ապստամբ լինել ի թագաւորէնո:

Իբրև զիտաց իշխանն, եթէ վճարեալ է չարութիւնն յաչ նոցա, և այլ ընդ այլոյ խօսին, և ի գաղտնիս քրթմեջնն, և անտեղի և անընդունակ հրամանաց նորա լինէին՝ ետ պա-

1 Այլ օր.՝ վասն աշխարհաց և տանց: } 2 Այլ օր.՝ և կամ այլ աւելիս...ունեցեն:

առաջանի և ասէ, պի՛նչ է այդ, զոր դուք ի ծածուկ գործէք, և ընդէր խորհուրդք գաղտնիք ընդ միմեանս խորհիք. եթէ չար ինչ թուիցիմ՝ յաչս ձեր, և ապիրատս գործեալ եմ առ ձեզ և խարդախութեամբն բնակեալ ընդ ձեզ՝ աւստիկ յանգիժանն կրեսաց իմոց տուք պատասխանի, և ցուցէք յականէ յանուանէ մի ըստ միոջէ իւրաքանչիւր զմեասս զոր գործեալ եմ, դիք ի լսելիս Համագունդ զօրականացս, և մի պատկառեք խօսել զճշմարտութիւնն: Ապա թէ իբրև¹ զհայր զբզեալ և զգուհալ էի զձեզ, և ժողովեալ իբրև հաւ զձագ ընդ թեովք ի պատճառս պահպանութեան, և դուք ամենայն ուրիք ամբացեալ ի զգուշութիւն իբրև յամուր քաղաքի ընդ ձեռամբ իմով՝ յանհոգս լեալ լինել ձեզ. և դուք զայսքան հատուցումն հատուցանէք ինձ, չիմացեալ ձեր զոր ասաց 'Մաւթ', 'Հատուցին չար փոխանակ բարւոյ, ատելութիւն փոխանակ սիրոյ իմոյ' և նմին հատուցումն ի կարգի որ ասէ, Վացո ի վերայ նոցա մեղաւոր, սատանայ կացցէ ընդ աջմէ՛ նորտ, և որ ինչ ի կարգ սաղմոսիդ է: Աիցէ՛ լուեալ ձեր զոր ասաց Աօղոմն, թէ ար հատուցանէ չար փոխանակ բարւոյ՝ չար ի տանէ նորա մի պակասեսցէա՞ Մչ ածէք զմտաւ և ոչ զմի ինչ ի բարեացն, զոր ձեր յինէն գտեալ. զի ըստ իւրաքանչիւր հասակաց՝ զմի մի ոք ի ձէնջ զթալիր սիրով մեծարէի այնչափ, զի և զմեծութիւն ընչից, որ ի գանձս իմ՝ ամի ամի յաւար տալով՝ զուարթամիտ սրտիւ ինձ համարէի զյափշտակութիւն տան իմոյ՝ որ ի ձէնջ և առ ձեզ, զոր ոչ և զմի ոք յիշխանաց ոմանց առաջնոց լուեալ ուրուք, եթէ իցէ այսպիսի ինչ արարեալ. և ես ամայացեալ ոչ ինչ փոյթ առնէի, միայն ձեզ զլիանալն սիրելով առ այսոքիւք. և զորդիս ձեր և զմանկունս տեսանելով ի գութ խանդաղատանաց ի գիրկս իմ՝ ընդունէի ընծայիւք մեծաւ զգուանաց², իբրև զառ ի յինէն ծնեալս: Եւ արդ այսոքիկ են փոխարէնք, զի ետուք յօժարութիւն նենգագործ խորհրդով՝ լինել յարգելանի, և առնել դիւր օրսալ ի ինդրողաց անձին իմոյ և իմոց զաւակաց, համօրէն ըն-

1 Յօրինակն չիք՝ իբրև:

2 Այլ օր՝ հանդերձ մեծամեծ ըն-

ծայիւք ի գիրկս իմ ընդունէի մեծաւ զգուանօք:

տանիւք արհանել ի բերան վիշապի, և լինել պատճաք սրոյ
և քերութեան ամենայն աշխարհիս:

Եւ ի նորա քանդէ Հաստատուն մտօք ունէին զմիարանու-
թիւն դաւաճան խորհրդոյն որ առ բռնաւորն Տաճկաց՝ և
առն պատասխանի և ասնն, աչ կարեմք զդէմ ունել անհնա-
րին ուժոյ բռնութեանն արքունի, ոչ ամուրքն պատրաստա-
կան առ ի յամբութիւն, որպէս թուէր մեզ, և ոչ Համբարք
ի սմա բաւական, թողումք այլ ումեք ասել՝ այլ և ոչ պահա-
սանաց յոմանց ռամկաց որ պահիցին դամուրքս: Եւ վասն
այոր ամենայնի հարկ է քեզ երթալ, զի և կարծիք պատամ-
բութեանդ. բարձցի, և տառապելոցդ որ եկեալ յեղեալ են
ընդունայն գաղթականութեամբ՝ եղիցի արձակուող¹ ի տեղիս
Խրաքանդիւր, և աշխարհ զրաւ առցէ յասպատակէ թշնա-
մեաց, որ եկեալ Հասեալ է յաւեր և յեղծումն: Եւ եթէ քոյ-
քն կամաւ երթիցես՝ թերևս օգուտ բազմաց և անձին քում
եղիցի. գուցէ ակամայ երթալովն, և նեղին աշխատելով ի
պահելն՝ յաճախեսցէ ի մնաս և ի քէն, և օճան բարւոյ յայնմ
Հետէ ոչ ևս ումեք Հասցէ գտանելս:

Եւ զայս լուեալ զիտաց զառ ի նոցանէ Հաստատուն ննն-
գաթործութիւնն, և զայս առ Եստուած Համբարձեալ եկաց
յաղթա, ճաշակեալ ստիաւ ինչ Հաց և զինի գոհացաւ, և
առ ընտանիս իւր դարձեալ թախանձագին՝ յարուցեալ էջ ի
յամբոցայն, և եկեալ եկաց առաջի ոսոխ վերագին, և տու-
եալ ողջոյն ըստ սովորութեան նոցա: Եւ ևհարց եթէ գու-
իցես Եշտա. ասէ, այո ես եմ. երկրորդեալ և երրորդեալ և
զսոյն լուաւ. ասպա բանս մեզադրականս բազումս յաճախեաց
եդ առաջի նորա. և լուեալ ի նմանէ պատասխանին դիպողա-
գոյնս և իմաստունս՝ Հրամայեաց նստել:

Յայնժամ Սմբատ Բագրատունի, զոր վերագոյնն յիշե-
ցաք, Մոկաց իշխեցող, քանզի յոյժ սիրեցեալ հղև ի զօրավա-
րէն, և առաւել քան զամենայն մեծամեծս ընդունէր պարգևս
և պատիւս՝ անհանդուրժելի լեալ անցիցն անցելոց, և մեծաւ
տրամութեամբ հաչէր և հառաչէր յողի իւր. և ելեալ ար-
տաքոյ բանակին յորդառատ Հեղոյր արտասուս ի վերայ բեկ-

¹ Յօրինակն՝ յարկուող:

ման իշխանին և այլոց նախարարացն, բայց ոչինչ ձեռնհաս լինելը օգնել նոցա վասն դառն հրամանի ամբարտիշտ թագաւորին. այլէր և խորովէր ի սիրտ իւր ի ծածուկ ընդ աւեր աշխարհին և ընդ անողորմ շարչարանս գերեկոցն ի թշնամեացն: Յայնժամ համարձակեալ եմուտ յադեան բռնաւորին և եկաց առաջի զօրովարին աներկիւղ համարձակութեամբ առանց պատկառանաց, և ասէ, տրո՞վհետե գտի շնորհս առաջի քո, և արարի մեծարանս երեսաց իմոց, և առաւել քան զամենայն իշխանս արաստանեաց և մեծամեծ¹ արքունի զիս նախամեծար և մեծարգի ցուցեր, և լուան ամենեքեան զառնելն քո ընդ իս՝ մի՛ ընդունայն և դատարկ լիցի սիրելութիւն քո առ իս, զի և որք յոյժ ատեցողքն են մեր և թշնամիքն՝ տեսցեն և յամօթ լիցին, և բարեկամքն և սիրելիքն յոյժ ուրախ եղիցին:

Իսկ զօրովարն խոստացաւ երդմամբ² տալ նմա զինչ և խնդրիցէ, մինչև հաւասար իւրոյ տէրութեանն բարձակից և պատուակից³ կացուցէ:

Իսկ նա անհոյժ արարեալ հրկաւոր մեծութեանս, զի անցաւոր է՝ անսպառ և անվախճան և անձերանարի և անձախ և առանց բմբունելի ի գողոց խնդրեաց պարգևաց արիթ լինել. ասուր ինձ, ասէ, ի գերեկոց այտի՝ որչափ և կամք քո հրամայեցեն: Անդէն փութով և անյապաղ երագութեամբ հրաման ետ, զի որ ոք և հաճոյ թուիցի Ամբաստայ՝ մի ոք իշխեսցէ արգել լինել: Եւ ետ նմա սուրհանդակս և մեկնակազէնս և սակրաւորս և կափաւորս, և զի ըստ կամաց նորա հանցէ ի բանակէ անտի զգերիս Առապուրափանի: Եւ առեալ զնոսա անցուցանէ յիւրաքանչիւր սահմանս բնակութեան, ինքնին զհետ նոցա ելանելով, որպէս Աիւրոս արքայ Պարսից զհետ դարձելոցն ի գերութենէն Բարիլոնի. աժ եհան զժողովուրդն յերկիր իւր: Եւ կատարեցաւ ի վերաց Ամբաստայ ասացեալն յԱսայիայ մարգարէէ, թէ՛ ասաքեսցէ նոցա այլ մի, որ փրկեսցէ զնոսա և դատաստանաւ փրկեսցէ զնոսա», և դարձեալ թէ՛ «զգերութիւն ժողովրդեան իւրոյ

1 Այլ օր՝ և քան մեծամեծ:

2 Այլ օր՝ երգմամբ խոստացաւ:

3 Այլ օր՝ հաւասար և պատուակից իւրոյ տէրութեանն:

դարձուցէ, ոչ կաշառօք և ոչ պատարագօք, ասէ Տէր: Եւ արձակեաց զնա ի տուն իւր մեծաւ ուրախութեամբ և անտրտում խնդութեամբ, ժամ տուեալ նմա դառնալ առ նա ի ձմերոց նորա ի քաղաքն Վուին:

ԳՒՄԻՍ Գ.

Սապրօն և Լյարսօն յաշխարհէն էլիամբն և նախարարացն և նոյն ընտանեաց:

Ընդ աւուրսն ընդ պնտսիկ, մինչ կային ի կապանսն իշխանն և նախարարն իւրաքանչիւր ընտանեօք՝ կազմեալ գունդ զինուորաց և ընտիրս այրուձիոց, վառեալ զինու բազում պատրաստութեամբ, և զիշխանն Աշոտ և զորդի նորա Վրբգոր և զՍահան Արծրունի և զորդի նորա Վազիկ, որ և Ապուսրուան¹ կոչէր, և զՄուշեղ եղբայր Սահանայ և զաիկինն Հրանուշ և զայլս յազատատանէ՝² կապեալ և բարձեալ ի վերայ ուղտուց՝ վտարեաց ի Սամառայ, և եղեալ ի ներքոյ արգրոց տազաւարաց և յղեաց ընդ կողմն Պարսից, ճանապարհ արարեալ ընդ Ատրպատական, կասկածերով թէ գուցէ Վուրգէն և կամ մի ոք ի առհմէն Արծրունեաց և նոցին ազատաց ի կորովացն Սասազուրական Հեծելոցն Հասանիցէ ի վերայ և թափիցէ զնա ի զօրացն և Հանցէ ի ձեռաց իմոց:

Եւ եղև իբրև եհաս իշխանն յարքունիսն՝ ետ կապել զոտս նոցա կրկին շղթայիւք և զնել ի բանտի. և Հրամայեաց զինուց վառելոց զինուորաց պահել զնա՝ մինչ ինքն նստցի յատենի և մուծցէ զնոսս ի դասաստան Հարցափորձի և քննութեան վարուցն, զոր կուտեալ եղեալ էին ի վերայ իշխանին:

Եւ իւր Հազարապետին գրեալ և ծանուցեալ էր արքայի, զոր ինչ գործեաց ցայն վայր՝³ ժամանակի:

1 Այլ որ՝ Ապուսրուան:

2 Այլ որ՝ յազատ տանէ:

3 Յօրինակն՝ գայնվայր:

ԳԼՈՒԽ Դ.

Ինչ որպիսի պատճառաւ հասին ոմանք ի նոցանէ սուրբ կարարմանն:

Վասնատակք տմանք կային յայնժամ կլիալ յարգելանէն ընդ կալանաւորսն, և զեռ զեւրաքանչիւր սուսեր ածեալ ունէին ընդ մէջ իւր և վահան ի վերայ թիկանց եղեալ. ամբարձին զաչա իւրեանց և տեսին, զի զկանայս և զմանկունս իւրեանց տեսին¹ ընդ աշխարհական գերիսն: Աւ առ չժողովեալ այնպիսի վտանգաւոր նեղութեանն, արիաբար հասեալ ի քիբձս ձորոյն և մերկացեալ զառւակն՝ յարձակեցան ի վերայ երթվարացն. և Տէր մատնեաց զնոսա ի ձեռս նոցա, յորոց վերայ սուր եղեալ զբազումս սպանին և զևս բազումս վիրաւորեցին և գոյովագոյնան ի գերիւղոյն հանգերձ ընտանիք իւրեանց զերձին ի նոցանէ և անցուցին ընդ պահակ ձորոյն յամբական կողմանս լիլին: Իսկ զորքն Տաճկաց զաւմարեալ ի վերայ նոցա, շուրջ փակեալ, ձերբակալ արարեալ ածին առ զօրավարն և պատմեցին նմա՝ զոր ինչ գործեցին զիրս քաջութեանն: Օրոր առեալ զարսն ստիպեաց ի բաց կալ յերկրպագութենէն՝ Վրիստսսի, և պատուի և պարգևաց՝ արժանի լինել ի նմանէ, և մի չարաչար տանջանօք մեռանել: Նոցա գեղեցիկ խորհուրդ ի մէջ առեալ՝ ընտրեցին զմահ քաջութեան, քան զկեանս խղճիւ: Խօսեցաւ ընդ նոսա բանիւք ողորանօք, և ոչ լուան նմա. ետ բերել պարգևս, և այնպէս ոչ առին յանձն. խօսեցաւ ընդ նոսա խառութեամբ, սակցի և յայնմանէ ոչ կրկեան. տանջեաց զնոսա զանիւ, և նոքա ևս առաւել պնդեցան ի հաւատան և ի յոյս բարեաց. և ի սէրն Վրիստոսի: Այնուհետև հրաման ետ պրով բառնալ զգոլիս նոցա, և նոքա յոյժ ուրախ եղին, զի վասն անուանն Տեառն արժանի եղին մեռանել. և ընկալան զվճիռ մարտիրոսական և կատարեցան վկայութեամբ ի փառս սուրբ Արարողութեանն, որոց անուանք ճանաչին, միոյն Վէորդ յԱկեցի տոհմէ, և միւսոյն Խոսրով ի Վարապետան տոհմէ:

1 Թերևս՝ տանէին:

2 Այլ օր՝ և ձեռքանաց և զեւր:

Եւ այց երիցս երանելի ոմն երեսասարգ Հասակաւ, ինքն տաճիկ և ազգաւ պարսիկ՝ ելեալ զՀետ սիրոյն Վրիստոսի Հաւատոցն¹ եկն յարեցաւ ի Պատրիկն Անձեացի, և խնդրէք անուշ զտէրունական կնիքն, զի կատարեալ լիցի ի գործս պատուիրանաց Տեառն, և յապաղեալ խափան լինէր նմա յօժարութիւն ցանկութեան բարեպաշտութեանն. և էր մանալ սա ընդ արգելականն ի բերդն, և ի ժամուն յայնմիկ մինչ առաւ ամրոցն և զըմբռնեալն ստիպէին, զի որք ի բաց կացցեն ի Վրիստոսէ՝ և մի մեռցին², և բազումք զրդուեցան և ելին զկնի սատանայի, և կէպք ընկարան զձգութիւն մահու՝ զիմեալ գայր և սա ընդ աջաթեւ կողմն վիայելոցն, ընդդէմ արոյն մատուցանել զինքն պատարագ կենդանի Արդւոյն Աստուծոյ:

Եւ զ Աւահրամ տեառնէր զնա մերձ առ սպանդանոցն. այն ինչ սուր ի վերայ բերեալ դահձին՝ ձայնէ բարձք և ասէ, որաւ մարմնանակ³, ընդէր մեռանիտ զուր և տարապարտուցաւ և նորա ձիչ բարձեալ ասէ, քրիստոնեաց եմ և նա ևս՝ պնդէք և ասէր, «մի՛ մեռանիր, մարմնանակ ես» և նա առաւել յորդորազոյն Հնչէր և արտօստ ի վեր բերեալ Հեղոյր, ասէ, «Վրիստոնեայ եմ», և մեռանիմ վասն Վրիստոսի, և մկրտիմ ի նոցր և ի յԱրդի և ի Հոգին սուրբ, ոչ ջրով, այլ իմով արեանաբ: Ոչ սպարէն դու իսկ տեսանէիր, զի մտանէի և ելանէի ի սուրբ եկեղեցին ընդ ամենայն Հաւատացեալան, և դու ջանաս մոլորեցուցանել զիս ի Հաւատէն Վրիստոսի: Եւ իսկ լուայ յորժամ կարգային զԱւետարանն, թէ ասաց Վրիստոս, տր ժոտատվանեացի զիս առաջի մարդկան՝ խոստովանեցայց և ես պնտ առաջի նօր իմոյ որ յերկինս էր. արդ ի բաց գնա, այր դու, ես մեռանիմ վասն Վրիստոսի: Եւ վազէր ընդ բանակն, կանչէր⁴, Հնչէր, շարժէր զձեռնն և ասէր, «ես Վրիստոնեայ եմ, Վրիստոնեայ եմ», մինչև զայրանալ դահձացն, և խուան ք

1 Այլ օր՝ Հաւատոցն և սիրոյն Քրիստոսի:
 2 Այլ օր՝ մի մեռանիցին:
 3 Օրինակքն սոս և ամենայն ուրիշ զկնի ունին՝ մօլի մանուկ կամ մօլի մանակ, որ ընթեռնելի է՝ մարմնանակ: Յես

զուգազգրութենէ և առ նոր. Բիւլ (Հայկ. Բառար. յէջն 5):
 4 Այլ օր՝ և նա ևս առաւել:
 5 Այլ օր՝ Քրիստոնեայ եմ Քրիստոնեայ եմ:
 6 Այլ օր՝ ձայնէր կանչէր:

վերայ դիմեալ ի մեծ հրապարակին՝ հարին սրով զերանելին և ի բաց առին զգլուխ նորա, և անցեալ պատմեցին զօրավազին: Առ ահա լոյս սասանիկ իջեալ յերկնից և ջուրացեալ ի վերայ սուրբ մարմնոյն, և շուրջ փակեալ զտեղեան, թէ ուրիշ յարնե՛ք նորա ցայտեալ կայր: Առ տեսին առ հասարակ ամենայն բազմութիւն կարաւանին:

Առ սա ինձ թուեցաւ ասացեալն ի մարգարէէն, ավ ասիցէ պլազզին, որ կկեալ յեցեալ իցէ ի Տէր՝ եթէ մերժելով մերժէ՞ զիս Տէր ի ժողովրդնէ իւրմէ, և զկնի ինչ փոքու ասէ, զպլազզիւն որ կկեալ յեցեալ իցն ի Տէր՝ սիրել զանուն նորա, լինել նմա ի ծառայս և յազախնայս, և ամենքեան որ պահիցն զշարսթս իմ և ոչ պղծիցն, և պահիցն զպատուիրանս իմ և կացցն յուխտին իմում՝ ասարայց զնոսա ի լեառն սրբութեան իմոյ և ուրախ արարից զնոսա ի սան աղօթից իմոց, ողջակէզք նոցա և պատարազք նոցա ընդունելի լիցին ի վերայ սեղանոյ իմոյ, զի տուն իմ տուն աղօթից կոչեսցին ամենայն հեթանոսաց, ասաց Տէր ամենակար: Առ դարձեալ նոյնպէս Փրկիչն ասաց, ան ոչխարք իմ, որ ոչ են յայսմ դաւթէ, և զայն ևս պարտ է ինձ ածել պար, և ձայնի իմում լուիցն և եղիցին մի հօտ և մի հովիւ. և ես տամ նոցա զկեանսն յաւիտենից:

Առ կատարեցաւ սուրբ վկայն փառաւորապէս ի նայր և յՈրդի և ի նազին սուրբ, որոյ անունն զրեալ է ի զպրութեան կենաց: Իսկ առ մեզ ծանուցեալ զոր ինքն ասաց, թէ Վրիստոնեսայ իմ ըսա այնմ թէ ճառայի իմոյ կոչեսցի անուն նոր, որ օրհնեսցի վերայ երկրի՝ զրեցաւ յիշատակարանս սրբոյն:

Զկնի այսորիկ մեկնեալ Բուխայ յինքնէ արօ զօրաւորս յամենայն ազգաց և յամենայն մեծամեծաց և յամենայն աշխարհակալաց, և ի Պարսից և յԱդիմացուոց և ի Վաբկացուոց և յԱրաբացուոց, որ էին ընդ նմա կկեալ ի գործ պատերազմաց ըստ հրամանի թագաւորին և մեծ զօրավարին, արս աւելի քան իւրաց և եհան զնոսա զհետ Վուրդինայ, զի ուր և իցէ՝ ածցն զնա տոնա, թէ պատիր խարէութեամբ և խորամանկ կիղծաւորութեամբ և խարզախութեամբ, կամ պատերազմաւ

և մեծամեծ զօրութեամբ, ամենայն պատրաստութեամբ, արքունի կարողութեամբ, որպէս զխաղդ և կարասցեն՝ առ նա հասուցանին:

Իսկ նա անցեալ ի գաւառն Արսիրանից, և ընդ նմա բազմութիւն ազատաց և մեծամեծացն Արծրունեաց նախարարութեանց և ամենայն զօրաց նոցա, և բանակեալ կային ի շիրինն որ ի վերայ գեղջն Խոււայ, ի հովիտս նորա, որ կոչի Արևան լիճ. զի անդ է լիճ մի մեծ մօտ ի տեղին, որ էր տեղի ասպարիտի ճակատամարտ զօրու նահատակութեան քաջացն մերոց ի շխանացն Ասապուրականի, և անդ լինէին ժողովեալ ամենայն բազմութիւն աշխարհակոյտ ամբօխից գաղթականաց քաւառացն կողմանցն Աղբակոյ, Չարեհզվանի և Ակեց և ի թունակողմանցն Ազգոյ և Ասնն Ասնոյ¹, մի կողմն ի Գողայ լիունէն և անոր: Եւ էին անհուն բազմութիւնն մաճեալ շուրջ զբերանն իբրև զմարտի և իբրև զաւազ ծովու առանց թուոյ. իբրև ի մեծ և յանկատկածելի ամուր սպարիսեալ լինէին ի քաջ զօրավարն Վուրգէն և որք ընդ նմա զօրք արայոց և առաքեալ էր զմայր իւր. զբամբիշն Ասապուրականի առ զօրավարն Ռուխայ, զի յայնմհատէ կայցի խաղաղութիւն ինքն և աշխարհ իւր, և տացէ ի ձեռս նորա զիշխանութիւնն Ասապուրականի փոխանակ եղբոր իւրոյ, և կացցէ ինքն և իւրքն ամենեքեան ի հնազանդութեան արքունի, ի հարկս և ի հասս չափոյ սակի արքունական աւանդութեանց:

Իսկ իբրև եմուտ տիկինն ի բանակն և եկաց առաջի զօրավարին՝ խօսեցաւ ընդ նմա ըստ պատշաճի իրացն յոր պէտս չոզան: Եւտ պատասխանի նմա զօրավարն ի խաղաղութիւն, և ասէ, անիստ գու աստ, մինչև արձակեցից զքեզ և արարից զհամս հայցուածոց քոց վասն որոյ եկեալ ես: Եւ հրամայեաց պահել զնա յընդարձակի, և կարգեաց նմա ոռճիկս օր ըստ օրէ ըստ արժանի մեծ տիկնոջն անիփսիմեայ: Եւ զօրքն, որ ելեալ էին գհեա Վուրգինայ՝ եկին հասին ի սահմանս երկրին, ուր կայր Վուրգէն զօրքն իւրովք, և բնակեցան յիզք քեազն Չաւ կոչեցեալ: Եւ զօրագլուխք զօրացն էին այսոքիկ, Մուքաղմ, Յուսփ ի Խփղիս քաղաքէ, Յուսփ որդի

1 Այլ օր՝ Ազգոյ և ասն ասնոյ:

Ռազմայ և Եզուհեշմ Եղոյ տէր և ընդ նոսա զօրք Համ-
դոյի Պարսից ամիրայի: Յղեն առ Պուրգէն դետարես, զի ե-
կեցէ առ նոսա առանց պատկառանաց և երկիւղի¹ և առանց
միոյ իւրի կասկածանաց, միայն զի պատահեցեն միմեանց
սիրով խաղաղութեան, և պարգևօք պատուեալ² ի նոցանէ
ըստ Հրամանի զօրավարին՝ և տիրեցէ փոխանակ եղբօր իւ-
րոյ բոլոր աշխարհի իւրոյ: Իսկ նորա յղեալ առ նոսա գն-
պան զՎրդայ ոմն, որ ծանօթ էր զօրավարին, տեսանել թէ
իցէ՞ հաւատարիմ զոր ինչ խօսին ի ձեռն գնպանաց, թէ
պատիր խարէութեամբ ջանան կորուսանեն զնա: Իսկ նոցա
ոչ յայտնեալ զխորհուրդ չարութեանն՝ դարձուցանեն զնա
անդրէն, զի մի յերկայս եղեցի զայ առ նոսա. և երկից և ե-
րկից և բազում անգամ զնոյն հաստատեցին երդմամբ, զի ան-
փեհեր համարձակութեամբ եկեցէ առ նոսա. և ինքեանք
զզօրսն ամենայն մեկնեցին երթալ ի վերայ զնոյն Հայոց, և
ասեն. ահա մեկնեցաք ի մէջ զզօրսն, և սակաւք են առ մեզ,
և դու նոյնպէս սակաւք եկ, կամ թէ ևս աւելի արամբք,
և տեսցուք զմիմեանս: Յայնժամ ետ զզօրսն ի ձեռն Մուշե-
ղի Եպուպիմի եղբօր Պուրգինայ³, և ինք ել զնաց զհետ ե-
կելոց կոչնականացն. և յարգելու զնա մեծամեծաց նախարա-
րացն՝ չանոսայ բնաւ ումք, և ամենեքեան միտքան յարտա-
սուս եղեալ լային⁴. և մինչև հասեալ առ զօրագլուխան, այլ
ի բացեայ երթայր հեռագոյն ի նոցանէ իբրև յերկու մզան՝
նոցա ի մտի եղեալ էր, զի թէ պայցէ զհետ կոչնականացն՝
կայցուք զնա և զօրքն նորա լքանիցին, և դիւրաւ յազմեա-
ցուք նոցա:

Եւ եղև իբրև երթող ժամ լինէր աւուրն, որ էր միա-
շարաթի՝ և ահա ելանէին զունդք զունդք հեծելոցն ընդ
կողմն անապատին Մեքատայ կոչեցեալ բերդին, զի էր աւե-
րեալ առ նախնեօքն ի զօրացն Պարսից: Եւ դրօշք փողփո-
ղեալ ըստ միոյ միոյ զնդի, և լծեալ էր լեռունն բազմութեամբ
զօրացն, և կարաւան զաղթականին տեսանէր զփայլելն զե-
նուցն և զշողալ սուսերացն, և այսր և անգր խուճապական

1 Այլ օր՝ երկիւղի և պատկառանաց:

2 Հին օր՝ պարգևք պատուել:

3 Յօրինակն՝ Վուրգինայ:

4 Այլ օր՝ լային անմեղքօք:

լիալ հարածեալս, իբրև զօրհարս ի գայլոց: Եւ զօրուն ազգ լինէր վասն իրացն, լսէին և նորա, զի ձայն զօրու է և սաստիկք յոյժ: Եւ հնչեաց երկիրն, և զաղաղակ բարձին ամենայն բազմութիւնն, իբրև այն թէ ի հիմանց լիառնն տապալիցի: Եւ էր ահեղ որոտումն և արհաւիրք և թնդիւնք, և ի սաստիկ փայլմանէ զինուցն և սուսերացն շողալոյ, և ի փայլունն սպառազէն երիվարացն վառելոցն՝ զկարծիս բերէր զհրոյ վառեալ լերինն, կամ թէ յամպոց ինչ ճայթիւն արձակելոյ և ի վայր հրաձգութիւնն արկանէ ի կարկտաբեր և յանձրեաբեր¹ ժամանակի, այնպէս թուէր ի խինջիւ երիվարացն և յերազ ի վերայ դիմելոցն:

Եւ զօրքն ւայոց կային դեռ յանհոգս, և պաշտօն աւուրն ի զլուխ երեալ, ընթերցան քահանայքն զօուրք Եւեռարանն ի տեղիս տեղիս ի բանակին, և կատարեալ զաղօթսն և զոհացեալ՝ ետուն զփառս Եստուծոյ և հատուցին զամենն և նրատան ուտել հաց. բայց միայն տէր Եպուսկղէմ և որք ընդ նմա պահէին զպահպանութիւն զիշիրոյն և դիտէին զդիտաւորութիւն զօրացն, և դեռ ևս հեծեալ կայր ի նիւս երիվարին, փութացան ի բանակն. և հրաման ետ զինել վառել ի գէն և ի զարդ և ի սուր, և զընտիրս երիվարացն յիւրեանց զէնսն պատրաստել: Եւ ինքն շտապէր տագնապէր փութացուցանէր ռազմ բողոքիլ, կարգել կազմել զձակատն, պատրաստել ի պատերազմ և նժոյզաձիգն² իւր մատոյց նմա զընտիր երիվարն: Եւ հեծեալ փութացաւ պնդեցաւ զհետ Վուրզիսի, և մօտ եղեալ մերկեաց զսուսերն և զսաղաւարտն և զգրահան, զօր արկեալ էր զանձամբ, և աղաղակեալ զինի նորա՝ զի թերեւ ի լուր ձայնին և ի փայլումն³ զինուցն և ի շողալ սուսերին և ի խինջիւն քաջ երիվարին և ի վազս երազութեանն ուժոյ ազգ լինիցի, և դարձցի ի ձայն նոցա և ծանիցէ, և դարձցի ի կորստական ճանապարհէն, յոր դիմեալ երթայր՝ անկանել ի ժանիս արիւնսրբու գազանացն: Եւ եղև զի ամբարձ զաչս իւր և ետես, զի պնդեալ զայր հեծեալն զինի նորա, և ծանեալ թէ գուժկան որ է, զի սուսեր մերկ ի ձեռին

1 Այլ օր՝ յանձրեպիւն:

2 Հին օր՝ նոյզաձիգն: Այլ օր՝ նե-

տաձիգն:

3 Հին օր՝ և ի փայլում:

ունի, և միայն առանձին զայ զհետ մեր, և դարձոյց զերեսա-
նակ¹ երիվարին ընդդէմ նորա, և հասեալ ընդդէմ միմեանց՝
դարձան հասին ի բանակն իւրեանց: Եւ զօրացն քաջալերեալ
ընթացան յիւրաքանչիւր զէնն, և հեծեալ յընտիրս երիվա-
րացն՝ կացին ի հանդիպոջ և հանդիսացան գումարեցան ի մի
վայր և անդիցան կարգեցան մածեան հոլովեցան յինքեանս,
և եղին իբրև զմի այր կամ թէ իբրև զվէմ մի բրբաձև, արձա-
նացան կարծրացան անդուժեամբ՝ անմատոյց լինել ի նոսա զօ-
րութիւն երկաթի. և իբրև զպարիսպ անդամանդեայ՝ այնպէս
եղին զանձինս ի վերայ բազմութեան գաղթականին աշխարհա-
կոյտ ամբօխիցն, իբրև զքաջ հովիւ ի վերայ խաշանց մեռա-
նել յանձն առին: Եւ մինչ² նոքա դեռ չև հասեալ էին մերձ
առ գունդն չայոց՝ փութացաւ զօրավարն Գուրգէն յիկաց
գեսպանս առ Ապուհեշմ՝ և որ ընդ նմա զօրագլուխքն՝ աղա-
չել ի խաղաղութիւն, մինչև եկեսցէ նմա պատասխանի ի բուն
զօրավարէն, և ոչ լուան աղաչելութեան նորա. խոստոցաւ
տալ նոցա զանձս, գեղոս և ագարակս, գրել կնքել և կացու-
ցանել նոցա³ վկայս, սակայն և յայնմ⁴ ոչ ետուն հրաման
զօրուն մի ելանել ի պատերազմ:

Յայնժամ իբրև զիտաց զօրավարն չայոց և ոչ միով իւրք
կարաց հաճել զմիտս նոցա, այլ միաբան ետուն հրաման ե-
լանել ի պատերազմ՝ և հրամանս ետ Գուրգէն իւրում գնդին
պատրաստել ի պատերազմ, կազմել ռազմ և տալ ճակատ ընդ-
դէմ այլազգիացն, և ինքն ամբարձ զձեռս իւր. յերկինս, յոր-
դառատ արտասուօք եկաց յաղօթս, ասելով զերեսուն և չոր-
բորդ սազմոսն և զութսուն երկու, և ահա այլազգիքն հա-
սին ի դիմի զրդուկ զմարտն և զօրագլուխք փութացան զհետ
զօրուն: Եւ գունդն չայոց խաղացին ընդդէմ նոցա, վիմաձև
անքակ ի միմեանց ըստ տոհմն ազգոց, ի տանէն Արծրունեաց՝
Գուրգէն և Վասակ և Պելճ և Մուշեղ և Սահակ և Ա-
պուսկղէմ և Աշոտ. և Գնունիք՝ Վահան և Շապուհ. և
Ապուսէթ և Պատրիկ և Ապուսելմ և Վարդան. և Գազ-
րիկքն Ապուսելմ և Վասակ և Վահան. և Ամատունիքն՝

1 Այլ օր.՝ զերասանակ

2 Այլ օր.՝ մինչդեռ:

3 Այլ օր.՝ նմա:

4 Այլ օր.՝ այնու:

Մուշեղ և Եսիթ և Սահակ և Վարաժնունիք՝ և Մրիազ և Ռատոժ և Վարազշապուհ, և Քնտրունիքն՝¹ Գէորգ և Յիսէ և Սահակն՝, և Եկեացիք և Վասակ, և Վահեունիք՝ Վարարակն՝ և Խրատատ, և Ենձեացիքն՝ Պատրիկն և Գէորգ, Վաւիթ և Հասան և Վաւիթ գունդսաղար, կարգեցին յօրինեցին զռազմն: Եւ ինքն զօրաւարն Պուրգէն եկաց ի ձախու կողման ճակատուն՝ ի թիկունս լինել գնդին Հետեւակազօր մարտակցացն, և զաջ թեւն տուեալ լինէր ի ձեռն Ապղլիղէմայ: Եւ այլքն մի ըստ միոջէ կացին ի կարգի ճակատուն, և աղօթականք արկանէին առաջի Տեառն զպաղատանն, և պաշտօնեայքն բարձրացուցանէին զօրհնութիւնն,² և քահանայքն բարձեալ ի վեր զԵւետարանն սուրբ և նշանակ իւրեանց կանգնեալ զնշան Խաչին, և պաշտօնեայքն կատարէին զտէրունական կանոնն, և հրաժշտականքն երգս առեալ զյաղթութեանն Փարաւոնի՝ գոչէին Տէր խորտակէ զպատերազմունս, Տէր է անուն նորա: Եւ այլք զցաւազածին օրհնութիւն Հնոցին կրէին, ի վերուստ կոչել՝ զօրաւորն զհրեշտակ Աստուծոյ, և ռամիկքն ամբոխին ոմանք ի կողմանէ միւսեցին զձեռս՝³ ի գործ պատերազմին քարամբք:

Եւ դիմեցին խուռն յանդուգն յարձակմամբ և բախեցին զգունդն և պատառեցին զռազմն և զարձուցին զայլազգիսն. և գոչէին վիշապաձայն և բեկանէին առիւծաբար և Հարկանէին վարազարար, և մատնեցին ի սատակումն և ի պարօտութիւն, և իւրաքանչիւր այր զախոյեան իւր յերկիր Հարեալ և ինքն զինի միւսոյն ձեպէր: Եւ ի սաստիկ բախմանէ՝ խուռն նիզակացն և ի զինուց փայլելոյ և շողալոյ՝ սուսերացն և սրբնդիւղոյ աղեղանցն լարելոյ՝ Հրաձգութիւն իմն արտաքս ելանէր իբրև յամպոց ճայթմանէ, և լիառնն իբրև ի Հրոյ վառեալ երևէր: Եւ յիրկարեցան գործ պատերազմին մինչ ի տասնհարոյ ժամ՝ առուրն, և Հարին ի Հարուածս մեծամեծս զայլազգիսն. և եղև թիւ սպանելոցն աս, թող զբազում վի-

1 Այլ օր.՝ Ենտունիք:

2 Այլ օր.՝ Սահական:

3 Այլ օր.՝ Գարարական:

4 Այլ օր.՝ զօրհնութիւնն երեց մանկանց:

5 Այլ օր.՝ կոչելով:

6 Այլ օր.՝ զձեռս իւրեանց:

7 Հին օր.՝ բոխմ:

8 Այլ օր.՝ շողալոյ:

9 Այլ օր.՝ և ի տասնհարոյ ժամու:

րաւորան զկողոպուան¹ և զձիրբակալն: Ձեռնամուխ եղն ի գործ պատերազմին և քահանայքն, որ կային ի բազմութեան զազթականին, զի հոգևոր էր պատերազմն և ոչ մարմնաւոր, և ի վերայ սուրբ եկեղեցիաց և ժողովրդեան Աստուծոյ պատերազմէին: Հարին հալածեցին և ի փախուստ դարձուցին զգորսն. և կէսքն զհետ մտեալ փախստէիցն, մինչ թանձրացաւ մութ զիշխրին՝ հանին ի սահմանացն Հայոց, էր որ ի կողմն Ելոյ և էր որ ի կողմն Ատրպատականի և Պարսից: Ի այց Եշեհ ոմն, որ եկեալ էր ընդ գորսն արքունի ի Վարդայ Պարսիցն՝ ոչ հմուտ ընդ նոսա ձեռնամուխ լինել ընդ նոսա ի գործ պատերազմին, այլ կայր ի բացեայ իբրև հազարօք երկուք, և իբրև հարան զօրքն՝ մտրակ ի կուշտ արարեալ երիվարացն՝ նախ նոքա փախեան: Եւ դարձան առնել դիակապուտ:

Ի այց ոչ միայն քաջքն Հայոց նահատակեցան ի մեծ պատերազմին այլ և անմարմին զօրք երկնաւորք մարտակից եղն զնդին Հայոց. զի մինչ խռնեցաւ պատերազմն և դէմ առ դէմ ձակատէին՝ յանկարծակի այլ մի ի նմանութիւն լուսոյ եկն եկաց ի մէջ ուաղմի ձակատուն, արկեալ զիւրև պատմուձան լուսակիզն փայլեալ իբրև զարուսեակ, և յաջոյ ձեռինն ունէր սուսեր, և ի ձախոյն՝ բուրուառ լի խնկով, և ինքն կայր հեծեալ ի վերայ սպիտակ ձիոյ, և ցանէր զծուխն ընդդէմ թշնամեացն, և ոգ քաղցր, որ արկանէր զծուխն զիրեսօք նոցա. և ի սաստկանալ ծխոյն զօրանային գունդքն Հայոց, և ի նուազելն փոքր մի ոգի առնուին ի թշնամեացն:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե.

Եջիւրսք նորին և երեսն Վոսգէնի զէնս հողացն Բոխայի և որ էն գործեցաւ, և Բողն Եբրև ի դիմաց արտայի²:

Լշմուտ այնուհետև տարակուսական խորհուրդ ի մէջ զօրագլխացն վասն հարուածոց զօրացն ի գնդէն Հայոց. զիւր և ծանուցանել բուն զօրավարին ոչ իշխէին, ծածկել և թաքու-

1 Այլ օր՝ զկողապուտ:

2 Յերկուս ևս օրինական այս բան ընդ նախորդին մահնալ գրեալ էր. մեք

բա ցուցանելոյ ոճոյն առանձին գլխոյ ի որագէր գնել պատշաճ վատեցաք:

ցանկէ ոչ մարթէին, լուսթեամբ և պատճառանօք ոչ կարէին հաճել գմիտս զօրավարին, յայտնի և յանդիման կայուցանել զթիւ սպանկոցն ոչ առնուին յանձն, թէ զ այր միայն հօր ձեռամբ յաղթեցին թեւացն, զի ստուգեալ քննեցին՝ միոյ առն երկուս յինքեանց հարեալ ընկեցեալ էր, թող զվերաւորան և զկողոպուտ և զձերբակալան, հարկ եղև¹ ակամայ կարգել դնել առաջի զդէմն անցիցն ըստ իւրաքանչիւր պատահմանց: Եւ առ վտանգի երկիւղի զօրավարին՝ ածին ի մէջ զիբս տեսլեանն, որ կրեւցաւ յերկնից հրեշտակ Աստուծոյ որով փոքր մի ցածուցին զլեռնացեալ ալիան, և զկոհակն մարկարիցս դադարեցուցին և զգազանութիւն բռնաւորին յընտանութիւն ածին: Եւ հրաման տուեալ ընդ ամենայն երկիրն՝ զի այր իւրաքանչիւր դարձցի յերկիր իւր և կայցի զիւր ժառանգութիւն, և բնակեցէ խաղաղութեամբ և կացցէ ըստ կամաց իւրոց, և մի հալածեցցի որ ի բնակութենէ իւրմէ յօտար երկիր պանդխտութեամբ բնակել: Եւ այս հրաման պատուիրանի տային յօժնդակութիւնն պատիր խաբէութեանն իւրեանց, որով որսացանն իսկ և վրիպեցուցին:

Ապա այնուհետև դարձեալ յղեաց զամբոյ զՊարսից ամիրայ, և ի զօրաց արքունի զէթմ ազգաւ թուրք, և ընդ նոսա հեծեալս թեւաց, կազմեալ սպառազէն պատրաստեալ բարձրագոյն քան զառաջինն, և թուղթ մի գրեալ և կնքեալ լի խորամանկութեամբ և կեղծաւոր խարդախութեամբ ըստ հնարագիտութեան որդւոցն Եսայէլի. և մուտ² եղև ի տեղին, ուր բանակն շայոց նստէր՝ հտուն տանել զթուղթն, լի թիւնիւք սատանայական իմացմանց, իբրև զկապարձն լի նստիւք գեղևալ ի գաղտնիս ի զրկաց թռուցանել ի նպատակն:

Եսկ իբրև ընթերցաւ զնամակն, զրեալ երգմունս ի ծանականս կանանցն իւրեանց և ի մոլար օրէնսդիրն, յանձն առևալ տալ նմա զիշխանութիւնն բնիկ տէրութեանն իւրեանց...³ իւրեանց⁴ Կահուամթ ել զնաց զինի փառաց իշխանասիրութեանն ցանկութեան յորմէ վրիպեացն:

Եւ եղև ի մերձեանսն նորա ի բանակն՝ եհան ընդ առաջ

1 Այլ օր.՝ հարկել:

2 Այլ օր.՝ մտ:

3 Թուի պակասորդ բանի լինել աստ:

4 Յայլ օր. չիք՝ իւրեանց:

նորա գունդք գունդք զօրաց, և ի մտանկն առաջի զօրափարին՝ ոչինչ փոյթ արարեալ զվնասուցն և զհարուածոց զօրացն, իբրև զապտամբէ ինչ ամբաստանել: բայց և նշանակաւ և դրօշս փողփողել առաջի, և դնել թագ իշխանական ի գրլուխ և զգեստս արքունականս զանձամբ: և սուսեր ընդ մէջ ածեալ, և հեծուցեալ ի մեծազարդ ջորւոջ՝, և նժոյգս առաջի և զկնի ի զարդ և ի զէն սպառազինեալ, և ձայնք փողոց և դոփիւնք թմբկաց և այլ երաժշտական գործոց հնչեցուցանէին շնորհանակի: և բազմութիւն զինուորաց վառելոց աստի և անտի, և վարոցաւորք և սակրաւորք՝ այսր անդր՝ քշել զամբոխն գոթեալ: և քարոզն ազաղակէր, թէ առաւ՝ իշխանութիւնն Սասաուրականի աշխարհին ի ձեռս Վուրգէնի, փոխանակ եղբոր իւրոյ Աշոտոյ տիրել ընդ նոսա»

Եւ եղև զկնի երկց աւուրց անցանելոյ հտուն թուղթ մի տանել առ Վուրգէն, զրեալ Բուխայի լի դառնութեամբ, կնքեալ մատանեալ արքայի, իբրև այն թէ ի դիմաց արքային և յարքունուստ եկեալ: և էր պատճէն թղթոյն զոր կեղծուորեալ հտուն ցնա՝ այս ինչ:

«Բուխայ զլուխ զօրավարաց ընդհանուր թագաւորութեան Տաճկաց, Զափր իշխեցող ծովու և ցամաքի, հաւասար և օրէնսդրին մերոյ Մահումաթի, և հաւատարիմ միջնորդ Աստուծոյ և մարդկան, և թագաւոր ընդհանուր ազգաց հարաւային՝ աթոռակալութեան, յորոց ձեռս հաստատեալ կայ մահ և կեանք: Աղեցի զքեզ ելանել ի վերայ երկրիդ շայոց ամենայն կենդանեաց, և հառ ի ձեռս քո զգօրս իմ հանդերձ զօրազլխովք մեծամեծօք իմովք, յամենայն ազգաց որ ընդ ձեռամբ իմով նուաճեալ են թագաւորազունք՝ զի զԱշոտ և զեղբարսն իւր փութով առ մեզ հասուցես: Վու աւադիկ ելիր մտար յերկիր շայոց, էլիւ ի կողմն թշնամեաց իմոց և ապստամբացդ զքեզ միաբանեցիր, զի յապաղեցիր հարամանաց իմոց: Արդ ի հասանել նամակիդ՝ փութով զՎուրգէն և զազգատոհմդ իւր հանդերձ ազատօրդ Սասաուրական»

1 Այլ օր՝ հեծեալ ի մեծազարդ ջորւոջ:

2 Այլ օր՝ սկրաւորք:

3 Թերևս՝ տուաւ:

4 Այլ օր՝ հարաւայնոց:

նի կապիալս առ մեզ հասուցիս: Ապա թէ ոչ տեսից վասն քոս:

Նւ իբրև հտուն զթուղթն կարծեցեալ իբրև յերեսաց արքայի՝ քնթիրցիր զայդ, ասէ, մի ինչ ընդ մեղադրութեամբ արկաննիր զիս, և կարծել նենգութեամբ գնալ առ քեզ և զորոժել ինչ քեզ և ստել երգմանց մերոց. տես քեզն և ծանիր, զի ոչ գոյ մնաս իմ՝ յիրիդ յայդմիկ կամ կարողութիւն արձակել զքեզս:

Յայնժամ հտուն զրոս նորա ի կապանս երկաթիս, և ընդ նմա զտէր Գրիգոր Արծրունի, որ և վկայեաց առաջի թագաւորին զբարիոք զաւանութիւն ի Քրիստոս. և եղեալ ի վերայ ուղտուց խաղացուցին ի Սամառայ, տարան հտուն ի բանտ արքունի, ուր կայր Աշոտ իշխան և այլ նախարարք ի տանէն Արծրունեաց:

Նոյնժամայն իբրև հտես տիկինն, եթէ վարեցան որդիք նորա ի գերութիւն՝ գնաց և ինքն զհետ նոցա, զհերս խղեալ և զօձիս պատահալ, կոծելով և աշխարհելով, որպէս ասաց Ամովս մարգարէ, «գիրծիր և կտրեա ի վերայ փափուկ որդւոց քոց, յայնեա զխզումն քո իբրև զարծուոյ, զի գերեցան ի քէն»:

Յայնժամ սկսան ամենայն նախարարքն Հայոց ցրուել մեկնել ի միմեանց. և գնացին կալան զամրական տեղիս ով որ և փութացաւ մտանել յամուրս ի բերդսն որ ի Մասպուրականի. և զօրքն ցրուեցան քայքայեցան ընդ ամենայն երեսս երկրին: Նւ այս եղև, զի լտցի որ ասէ, «զարթիր սուր ի վերայ հովուի և ի վերայ առն ընկերի նորա. հարից զհովիւն² և ցրուեսցին ոչխարքն» և դարձեալ վերագոյնն ասէ, զոր ասաց Տէր ի բերանոյ մարգարէին:

Յայնժամ իբրև զհտաց զօրավարն, եթէ յաջողեցաւ նմա ամենայն ինչ ըստ կամաց իւրոց և ըստ հրամանի ամբարիշտ թագաւորին, ի գլուխ երին խորհուրդ չարութեան նոցա, զոր ինչ խորհեցան ի վերայ աշխարհիս Մասպուրական իշխանութեանս, և երարձ զամենայն արս զօրութեանց, և ոչ որ էր այնուհետև որ կարէր կալ ի կայի իւրում ունել զդէմ նորա՝ սկսան այնուհետև աներկիւղ համարձակութեամբ սփռել

1 Այլ օր. յիս քսան իմ:

2 Յայլ օրինակս չե՞ հարեց զհովիւն:

տարածանիլ ի վերայ Երեսաց Երկրիս ամենայն ազգքն Տաճկաց, որ Ելեալ էին զհետ նորա ընտանեօք իւրեանց, և ձեռնածուխ եղին բաժանել զԵրկիրն յինքեանս. և արկսնէին վիճակս և լարս ձգէին ի վերայ սահմանաց և բնակէին յամուրս աշխարհիս աներկիւղս. զի յորմէ սակաւ մի կասկածս ունէր՝ անտի ևս աներկիւղ հաստատեցան: Եւ էր նեղութիւն մեծ ընդ ամենայն Երկիրս, որպիսի ոչ եղև ի սկզբանէ աշխարհի՞, և մի այլ լիցի. և յաւեր դարձան գիօղք և ագարակք և աւանք, ի բաց մերկացեալ զգարդ և զբարեձեռութիւն, և ընդ ազգականութեամբ փակեալ զանազան բոյսք և տունկք, որ ի վերայ Երեսաց Երկրի. որպէս մարգարէն Յովէլ ողբայ ի վերայ կեեալ հասեալ թշուառութեանն, ասէ, փրբև զդրախտ փափկութեան Երկիրն առաջի, և զկնի նորա դաշտ ապականութեան, և իբրև հուր ընդ եղէգն ընթացեալ՝ այնպէս հասեալ ի վերայ մեր իբրև զմարախ, իբրև զՉորեակ և իբրև զԹրթուր խառնիճան հանդերձ, հասեալ ի վերայ ծառոց մրգաբերաց, կամ դիւրածախելի բոյսս խոտոյ, այնպէս վատնեցին ծախեցին զզօրութիւն մարգկային ազգի ստացուածովք իւրեանց. որպէս կայ և այս ի գիրս տեսութեանն Յովկելայ մարգարէի:

Եւ հրաման ետ այնուհետև, զի զբազմութիւն գերելոցն վաճառակուր արասցին յազգս ազգս ում և հաճոյ թուիցի. և ինքն ևլ գնաց կրթալ մտանել ի քաղաքն Ղուին, ձմերոց ինքեան պատրաստեալ զնա, մինչ ի ժամ դարնանայինս, ունելով ընդ իւր կապեալս բազումս. և աւերեալ էր զԵրկիրս մեր ի մտանել և յիւանելն իւրում:

Գ Լ Ո Ւ Խ Օ.

Վասն զար յանկարտութեան նախարարացն Երթրուեաց, և խոստովանութիւնն ի Վրիպոսս արեառն Գրիգորի Երթրուեոյ և արեառն Յովհաննիսի Եղիսիպոսի Երթրուեաց և Գրիգորի Կահանայի, և պատմութիւնն նոցա:

Սաստիկ և վտանգաւորք և լի դառնութեամբ են որ ինչ ի ձառի աստ են յիշատակարանք, սակս յանձնառութեան մեծ

1 Այլ որ յաւելու՝ մինչ ցայժմ:

նախարարացն և իշխանացն մերոց. լի արտասուօք է բանս և ոչ նմ¹ բաւական պատմել զանցս անցիցն կորստականութեանն նոցա մոլորութեանն, վրիպել յուղիղ և յամբիժ առաքելաքարոզ գաւանութեան հաւատոց կաթողիկէ եկեղեցւոյ ի նշար և յԱրգի և ի նոգին սուրբ. և ոչ են կամք իմ փութալ պատմել ընդ՝ գրոզ փակել զկործանումն տերանց իշխանաց մերոց, և որ ինչ կրեցին թշուառութիւն զոգւոց առաւել քան էթէ մարմնոց. բայց ակամայ և ի հարկէ գրեցից կարգեցից ի փոքր և ի դուզնաքեայ բանից, բովանդակեցից համառօտ սուղ և սակաւ բանիւ անցանել ընդ պատմութիւն իրիս այսմիկ, զի ոչ իսկ է կարողութիւն լուծեամբ ծածկել թաքուցանել անյայտ առնել զանհուն և զանբաւ վիշտս աղէտս եկեալ հասեալ մեզ: ՆԸ արդ ասացից փոքր ի շատէ զյայտնի գործեցեալսն, զի և որ ինչ ընդ սոքօք և յետ սոցա ի գլուխ ելին հանգամանք իրաց՝ և այնմ առանց երկրայութեան հաւատասցես, իբրև ճշմարիտ և անսուտ պատմողի:

Եբրև օր մի լինէր պարապոյ, մինչ կային ի բանտի իշխանն և որք ընդ նմա ազգատոհմիւք և այլովք օտարազգօք՝ և ահա հնչեցին փողք ուժգին գոչմամբ ազգ առնել քաղաքին՝ եթէ ել նստաւ թագաւորն յատենի և պատուիրակքն՝ զքարոզն բարձրացուցանէին, զի ամենայն մեծամեծք քաղաքին և գլխաւորք և իշխանք յարքունի նախարարութեանն անդր գումարեացին², զի զկապեալսն յառաջ մատուցեն ի հանդէս հարցափորձի քննութեան: ՆԸ ամենայն մեծամեծքն հանդերձ խառնաղանձ³ ամբօխիւն գոթ տուեալ, ոչ միայն ըստ հրամանի թագաւորին ելանել զհետ ազաղակի փողոյն և արքունի կոչնականացն՝ այլ փութացան տեսանել թէ ո՞վ որ և որպիսիք են սոքա, որոց անուանք քաջութեան իւրեանց հոչակ հարկանէր ընդ ծագս տիեզերաց, մինչև հարկեցաւ թագաւորն յամենայն ուժոյ կարողութեան իւրոյ զօրս գումարել յամենայն ազգաց, որ ընդ ձեռամբ իւրոյ տէրութեանն էին հնազանդեալ թագաւորք և թագաւորազունք, և մեծաւ

1 Հին օր.՝ իցեմ:

2 Յօրինակն՝ պատուիրակքն:

3 Հին օր.՝ գումարեցան:

4 Այլ օր.՝ խառնաղանձ ամբօխիւն գոթ տուեալ: Հին օր.՝ խառնաղանձ:

աշխատութեամբ և ի բազում ժամանակաց փոյթ յանձին կարեալ անդուլ զցայգ և զցերեկ¹ ի մեծ տարակուսանս ըմբռնեալ կայր վարանեալ, և ոչ քաղցր թուէր նմա քուն զիշերոյն, և փափկութիւն տունջեան յոչինչ համարեալ լինէր, մինչ հազիւ թէ ուրիշ կարաց նշկահել զոտս ի պատրանս խաբէութեան և ի նենգութիւն կեղծաւոր խարդախութեան զօրականաց իւրոյ տէրութեանն: Եւ ընթանային ամենեքեան յաճիւժ տեսանել զնոսա և ի վերայ հասանել, թէ զեարգ ի գլուխ ելանիցէ ատեանն:

Եւ երևալ թագաւորն նստաւ յատենի ի բարձրաբերձ բեմի միջ, ի մէջ աշխարհակոյտ ամբոխի անհուն բազմութեանն, և հրամայեաց ածել առաջի զկապեալսն, հարցանել և լսել ի նոցանէ: Եւ կայր զյօնսն պղտեալ², կոկողաբանէր լի յոխորտանօք³, խրոխտայր և փռնքտայր, եռացուցանէր ի վեր մղէր զդառնութիւն ժահահոտ⁴ մաղձոյն շարթոյն վատախառնութեանն, սրտմտեալ անժուժեալ ի բարկութեանն ջերմազոյն արեանն մրկալից շարժմանն, և սկաւ թափել զմահածին թոյնս իւր ի վերայ կապելոցն, իբրև զթոյնս իժի, առանց վեր ի վերայ զնեղոյ սփռել⁵ տարածանել ի կորուստ և յապականութիւն բազմաց:

Եւ իբրև կացին նոքա առաջի թագաւորին՝ եհարց հեղեական բանիւք եպերելով լի ամբարհաւածութեամբ, և խորամանկ խարդախութեամբ քողարկեալ զբանսն՝ և ասէ, ասի գք էք դուք և յորմէ աշխարհէ, և զի՞նչ անուն է ձեր. թե՛րեւ արդեօք դո՛ւք էք ապստամբեալքն յինէն:

Պատասխանի ետուն և ասեն, «ընդէ՛ր, ով աստուածասէր թագաւոր, իբրև ընդ համհարզս և ընդ ստամբակս, իբրև ընդ աննշանս կամ ընդ անընդել վայրագս խօսիս ընդ մեզ, և նախ քան ընդ պատժական տանջանաւոր խոշտանգանօք արկանին զմեզ՝ բանիւք քո իբրև քարամբք հարեալ զմեզ՝ շտապ տաղնապի ի վերայ արկանես թափել զոգիս մեր: Եւ զմեզ զիտես ո՛վ գք եմք և ուստի՛ և յուժմէ՛, և թէ զի՞նչ անուն է

1 Այլ օր՝ զցայգ և զցերեկ անդուլ:

2 Այլ օր՝ պղտեալ:

3 Այլ օր՝ խրոխտանօք:

4 Հին օր՝ ժահու:

5 Այլ օր՝ սփռեալ:

մեր՝ կարի քաջայայտ է քեզ, և մեր ոչ եմք աստամբք ի քումմէ ինքնակալ թագաւորութենէդ. այլ բազմացան չարիք մեր, զի մեղաք առաջի տեանն Աստուծոյ մերոյ և յեսս Հարաք զիրաւունս պատուիրանաց նորա, և մատենաց զմեզ Աստուած ի ձեռս քո. արդ ահաւասիկ Հասեալ կամք առաջի քո, ինքնակալ թագաւոր իշխեցող կենաց և մահու. որպէս Տէր Հրամայեցէ՝ եղիցի:

Իսուել սկսաւ թագաւորն և ասէ, ի բազում ժամանակաց լեալ թագաւոր նախնեաց մերոց և մինչ առ մեզ Հասեալ, և բազում ազգք և թագաւորք են զոր նուաճեալ՝ ունիմք ընդ ձեռամբ մերոյ տերութեանս. և ոչ առ մի ոք այդչափ խնամ և հոգարարձութիւն առնէաք, որչափ ընդ ձեզ և ընդ աշխարհ ձեր. դուք աւաղիկ զընդդէմն ինձ խոկայիք միշտ, և անընդունակք լինէիք՝ որ ի մէջ առաքեցեալքն Հազարապետք և վերակացուք աշխարհիս մերոյ և խնամատարք արքունի հոգարարձութեան զային առ ձեզ. զորս գումարէիք, այրուծի կազմէիք, մարտս և պատերազմունս զրգռէիք, ճակատ զնէիք և զգորս մեր ի սատակումս սրոյ մատնէիք և զազատոհմ մեր ընդ մեծ նեղութեամբ պաշարէիք և աշխարհի աւերիչք գտանէիք և Հարկացն եղևոց խափանիչք լինէիք: Այլ մեր ահա անփոյթ այդմ ամենայնի արարաք, զի յայտնի լիցի սէրն և գութ խնամոյն, զոր ասեմք ունել ընդ ձեզ՝: Ի այց քանզի արդ տեսանեմք զձեզ անձնեայս և գեղեցիկս, և գեղ երեսաց ձերոց պատշաճագոյնս և վայելուչս, և որդիք թագաւորացն այսր աշխարհի լեալ էք դուք, և արժանի էք՝ արգահատելոյ, և արք զօրութեան էք դուք, և ի դիմաց ձերոց երեւի, զի զօրութիւն բազում գոյ ի ձեզ, զի այդչափ վնասս զործեալ է ձեր առ իս, և ահա Հասեալ կտք յատնի առաջի իմ անտրտում և անտխուր երեսօք, որպէս զանմեզս և զբարեգործակս՝, և լի ամենայն կամարարութեամբ մեր, անխիղճ համարձակութեամբ՝⁵ և իմ խնայեալ ի ձեզ ոչ արարից զուաւ կենաց ձերոց ըստ արժանի ապիրատ գործոց և

1 Այլ օր՝ թագաւորք և ազգք նուաճեալ:

2 Այլ օր՝ մեր խնամոցն... առ ձեզ:

3 Այլ օր. յաւելու՝ գութ:

4 Այլ օր՝ զբարեգործս:

5 Այլ օր՝ ամենայն համարձակութեամբ:

մասուցն, զոր յանցիայքն առ իս դուք. առանց ի տանջանս
 և ի չարչարանս լի դառն¹ հարուածոց մտանելոյ հաւանեալ
 մեզ և օրէնսդրին մերոյ Մահումաթայ՝ ընկալջիք հաւատս
 և օրէնս աստուածատուրս հեռի ի ստութենէ և լի որ ինչ
 ընդդէմ ստութեան է, և ի բաց լիութի ի սնտի և ի մոլար
 պաշտամանէ ձերմէ, որ վապօ Վրիստոսի էք կաշկանդեալ ի
 մեծ յամառութեանդ: Եւ մեր անտես արարեալ զգործս մեա-
 սուց ձերոց, զոր մեղայք մեզ, և լիցին անձինք ձեր ի գիւտս,
 և կեցջիք և տիրեցէք աշխարհի և տանց ձերոց, դուք և
 որդիք ձեր, և մի ի ձեռն տանջանաւոր մահու կլանիցէք ի
 բնակութենէ ձերմէ և բնակիցէք ի դժոխս:

Եւտ պատասխանի սուրբ հայրապետն Յօհաննէս Հան-
 դերձ մեծ նախարարօքն շայոց և ասին. «ի քո իսկ² ինքնակալ
 թագաւորութեանդ և ի յօրէնս առաջնորդին ձերոյ զրեալ է՝
 ոչ գոլ ճշմարիտ վկայութիւն միոյ ուրուք և հաւատարիմ,
 և յոյժ հաւաստի և ընդունակ գոլ զառ ի բազմաց վկայու-
 թիւն ի վերայ մեծի և կամ փոքու ինչ իրաց կամ ի վերայ
 կինաց և մահու. և խոտեալ ի բաց ընկնուք զմիոյ անընկեր
 և անվերոյ իրաց հանդէս, որպէս և է իսկ կոչեցեալ մարգա-
 րէն ձեր Մահումաթ, զի ոչ գոնեայ մի ոք գոյ, որ զճշմար-
 տութիւնն վկայէ ուսուցանելով նորա, թող թէ զբազումս:
 Եւ արդ ճշմ են մարգարէք, որ զվկայութիւն աստուածու-
 թեանն Վրիստոսի ստուգարաննն ճշմարտութեամբ յանցնիւր
 ժամանակս, իբրև ի միոջէ բերանոյ, թող զՆաւտարանն և
 զառաքեալս նորա: Եւ մեր ընկալեալ և հաւատացեալ ճշմար-
 տութեանն՝ և ոչ կարեմք փոխանակել զճշմարտութիւն ընդ
 սնտի, առասպելարան և կարկատուն, ստայօդ և պաձուձա-
 զարդ մոլոր ուսմանդ ձերոյ: Արով օրինակաւ կամք քո հրա-
 մային՝ եկեցէ ի վերայ մեր պատիժ պատուհասի. պատրաստ
 ևմք ի կապանս, ի բանտս, ի գանս, ի հուր, ի սուր, ի ջուր,
 ի տանջանս հարուածոց և յամենայն հնարս չարչարանաց»: Եւ
 յայս ևս առաւել քան զսոյնս և բազմապատիկ կարգեցին
 եղին բանս զեղեցկայարմարս ի Վրիստոս հաւատոցն: Եւ այց
 քանզի ոչ ոք յայնժամ ընդ գրով զայնոսիկ ներքադրեաց, որ-

1 Եւլ օր.՝ դառնութեամբ:

2 Յայլ օր. չէք՝ իսկ:

պէս օրէն է թագաւորաց՝ և ոչ մէք երկրորդել պատկան՝¹
վարկաբ:

Յայնժամ թագաւորն լի եղև սրամտութեամբ, և զգոյն
երեսաց իւրոց բոցազոյն դարձուցեալ, խրոխտացեալ և մրմր-
ռեալ իբրև զպազան արինւարբու՝ հրաման հտ հանել արտաբ-
յերեսաց ատենին, յղեաց պատգամն և ասէ, «ոչ են օրէնք
թագաւորութեանս մերոյ ի պայքար բանից զոք արկանել, և
յերկարիլ ի բանս, որչափ արարաք ընդ ձեզ, զոր ինչ այլ
արասցուք. և արդ քանզի խօսեցայ ընդ ձեզ բանիւք ողոր-
նաց՝ և դուք թիրևս յայդ գայթակղեալ խաբեցայք և պնդեալ
կայք յաճառեալ: Եւ արդ իննայեալ իմ ի ձեզ, և դուք առանց
յապաղանաց և զիս աշխատ առնելոյ ի բաց լիւրք յերկրպա-
գութենէն Վրիստոսի, և եղիցին անձինք ձեր ի զիւտս և
կեցջիք. և իմ թողեալ ձեզ զչարիս ապստամբութեանն ձեր,
վայելեաջիք ընդ իս և տիրեցէք աշխարհին ձեր»:

Եւ լ նոքա թէպէտ առ փոքր մի ոչ կամեցան դառնալ
յերկրպագութենէն Աստուածորդւոյն, զի տնկեալ էր ի սիրտս²
նոցա հաւատ սուրբ առաքելոցն, բայց վասն զի ոչ ունէր
արմատս՝ վաղվազակի չորացաւ ի տապոյ բանսարկուին³, զի
ի փոնգալոյ նորա կայծակունք հատանին⁴ և ընդ ընդունս
նորա ելանէ ծուխ հնոցի կայծականց, որպէս գրեալ է ի
Յովբ: Եւ վասն իւրեանց թուլամորթութեանն և անհաստատ
և յողորդ մտաց սիրեցին զփառս մարդկան առաւել քան
զփառս Աստուծոյ. զի «ժողովուրդս այս շրթամբք պաշտին
զիս, և սիրտք իւրեանց հեռացեալ մեկուսի են յինէն».⁵ և
կողմնեալք ի սիրոյ աստուածութեանն՝ անկաւ ի վերայ նոցա
զարհուրումն մահու, մանաւանդ ոչ կամելով ելանել ի սնտոյ
կենացս դիւրափոփոխ աշխարհիս՝ ասեն. «յանձն առնումք
զհրամանս արքունականս», ի մտի եզեալ զի այն ինչ, իբրև
թէ ի վերին երեսս⁶ հաճիցեն զմիտս թագաւորին, և ի ներ-
քին խորհուրդս պահիցին զխոստովանութիւնն որ ի Վրիս-

1 Այլ օր.՝ արժան:

2 Այլ օր.՝ անկեալ ի սիրտ:

3 Այլ օր.՝ ունէն արմատս յինքեանս
վաղվազակի ի ծագել տապոյ բանսարկուին

չորացան:

4 Այլ օր.՝ հատանէին:

5 Այլ օր.՝ թէ այն ինչ ի վերին երեսս

տոս. որում անհնար է երկոցունց ի միասին բնակել, և ոչ դք կարէ երկուց¹ տերանց ծառայել, որպէս ասաց Փրկիչն, զոր ի կարգի իւրում հարկեցայց ցուցանէր:

Յայնժամ իսկ և իսկ արագապէս թլփատեալք եղին մտիմանակ, հետեւեալք զինի Ռազարատայ Ռազրատունեաց², որ ըմբռնեցաւ ի յայլ զօրավարէ ի Խլաթ քաղաք, և էր նա իշխան Տարսնոյ, բարձեալ եղև ի Սամառայ և եղև աստուածուրաց, և երաց գաղղոտայն լայն և ընդարձակ, զշաւիղն կորստեան, որ տանի յանգիւստ Կորուստն. որպէս Ռոբովամ որդին Նաբատայ, որ մեղաւ և յանցոցն զՆարայէլ³, որպէս գրեալ է ի գիրս Թագաւորացն Եսրայէլի, և յիշատակարան նորա մտրուութեանն որով վրիպեացն և վրիպեալ կործանեաց զազգս բազումն՝ կայ և մնայ ազգաց յազգս մինչև յաւիտեանս:

Իայց Սասակս այս զոր յիշեցաք վերագոյնն ընդ մեծ նախարարն՝ վասն ազգակից զոյ⁴ նոցա ընդ տոհմին⁵ Արծրունեաց. սա յառաջ քան զըմբռնելն նոցա ել զնոց իւրովք կամօք ի Սամառայ և եղև աստուածուրաց, և բունեալ ուրջացեալ⁶ էր ի նմա սատանայ զօրօք իւրովք, ամենայն հնարիւք խորամանկութեամբ կապեալ անբոյժ գօտեամբ ընդ ոգւոյ երիցս Թշուառականին, զոր կազմեաց իւր սատանայ զործի աջողակ յամենայն արուեստ գիտութիւն խարդախութեան, իբրև գպատշաճ դարան⁷ դեղեալ նետիւք ընդ խաւար Թռուցելոյ յոգիս խաւարամաժաւ Արպէս և այլս այս արար, անբակ և անմեկնելի զգեցաւ պատեանս յինքեան զզօրութիւն բանասարկութիւն: Նւ զի մի երկայնեալ որ ինչ վասն սորա ապիրատ և ինքնակամ և անզիզջ և անխիղճ առանց պատկառանաց մտրութիւն սորա լի անամօթութեամբ՝ ի բաց դիցուք զսա ի միջոյ յիշատակի նախարարացն, զի ոչ կթէ ատեաց զանօրէնն իբրև զանամօթն. զի քան զմեղանելն առաւել չար այն է՝ չունել զինքն ընդ յանցաւորսն, զի ողջախոհացն քան զամենայն չար տանջանս ամօթն է. և մի եղիցի յիշատակ սորա ընդ սոցա, որք Թէպէտ և վրիպեցին և կործանեցան՝ սա-

1 Այլ օր.՝ կարէք երկոցունց:

2 Այլ օր.՝ բազրատունոյ:

3 Այլ օր.՝ զամենայն իսրայէլ:

4 Այլ օր.՝ հօղոյ:

5 Յօրինակն՝ ըստ տոհմին:

6 Այլ օր.՝ սորջացեալ:

7 Իմա՝ պատկանդարան:

կայն և ապաշաւեցին և կանգնեցան յետ դարձին իւրեանց ի մեծ կարաւանէ գերութեանն ի միջոյ ժանեաց բռնաւորին. բայց սա յերթալ և ի դառնալ իւրում նովին մտօք և նովին մոլորութեամբ¹ վարեցաւ, լրբեալ լի թշուառութեամբ. և որպէս պատմեն զմանէ՝ զի դարձաւ յետս յԱստուծոյ և դարձոյց զերեսս իւր ի ճշմարիտ դաւանութենէ յերկրագոտութենէ Աստուածորդոյն, որպէս ասաց՝ դարձուցին յիս զթիկունս և ոչ զերեսս իւրեանց. աստէն իսկ դարձաւ յետս երեսս իւր ի թիկունս կոյս, բստ ձախողակի խոտորմանն յետս ընդգէմ գիտատրմանն ժառանգեաց: Առանց ակոյրեանի պարտեցաւ և առանց զինու խոցոտեցաւ և առանց հրղճոյ նաւարեկեցաւ, ի կամս անձնիշխան կամաց մոլորեցաւ, և ել զնաց զկնի իշխանութեանն ցանկութեան ինքնամոլորութեանն անգիւտ կորրատեանն. եղև սմա կեալ անհաւատութեամբ և մեռանել անյոյս:

Իսկ երիցս երանելի սուրբն տէր Յոհաննէս Արծրունեաց եպիսկոպոս և երանելի քահանայն Վրիգոր և տէր Վրիգոր Արծրունի² խրատուեսեալք յԱստուած, կացեալ յատենի ի մեծ ասպարիսի հոգեորական պատերազմին՝ աներկիւղ համարձակութեամբ, բանիբուն համառօտութեամբ կարգեցին եղին առաջի բռնաւորին բանս զեղեցիպարմարս յԱստուածաշունչ զրոց վասն ի Վրիստոս հաւատոցն և պախարակելով զմոլար օրէնսդիրն նոցա, առ ոտն հարկանելով զխոստացեայ նոցա պարզեան՝ ասին. զաւ է մեռանել վասն Վրիստոսի, քան առ ժամանակ մի վայելիլ ի մեղս:

Յայնժամ հրամայեաց բռնաւորն կապել զնոսա երկաթի կապանօք և զնել ի բանտի: Այսելէր իսկ եպիսկոպոսին Յոհաննու՝ առնուլ զլուծ համանուանն իւրոյ զՅոհաննու Մըկրօշի, որ կապեալն էր ի շերովդիայ և տուեալ³ ի բանտ: Կեղեցիկ էր և տեսան Վրիգորի Արծրունեոյ՝ ոչ անփոյթ առնել և զիւրոյ համանուանն զսրբոյն Վրիգորի առնուլ յանձն զիսաւարամուտն լինել ի խորին խաւարացին վիրաւոյն

1 Այլ օր՝ լրբութեամբ և մոլորութեամբ:

2 Այլ օր՝ Արծրունեաց:

3 Այլ օր՝ համանանել և առնուլ զլուծ համանուան իւրոյ զսրբոյն Յոհաննու... և տուեալ լինէր:

կապանքը հանդերձ. յոյժ վաշելուչ էր և երանելի քահանային Վրիգորի՝ միաբանել ընդ նոսա և լնուլ զերրեակ թիւն, զի անմեկնելի եղիցի Վրիստոս ի նոցանէ, որպէս ասաց Վրիստոս, եթէ սուր երկու կամ երեք ժողովեալ են յանուն իմ՝ անդ եմ և ես ի մէջ նոցա: Եւ սաղմոսէին միաբան՝ վասն քո մեռանիմք զօրհանապազ համարեցաք որպէս զոչխար ի սպանումնս:

Երև գիտաց բռնաւորն, եթէ յաղթեցաւ ի սրբոց արանցն, մանաւանդ ի քաջէն Վրիգորէ, զի կարծէր դիւրաւ արկանել զնոսա ի հաղթս պատրանաց զկնի դարձելոցն ի ճրչմարտութենէն. և մինչ ոչ ելին ի գլուխ կարծիքն, այլ իբրև զմեքենայ ինչ յամուր անդամանդեայ պարսպէ ի բաց դառնայր, որոյ գլուխ անկեան Վրիստոս¹, ապա յամառեալ զարբանեալքն իւր հրամայեաց կապել կրկին շղթայիւք և արկանել ի ներքին բանտ:

Երև գիտացին սուրբն զանհուն պատերազմ չարին՝ վառեալ և նոքա զինքեանս հանապազակուիւ լինել ի ճակատուն, անխափան սաղմոսերգութեամբ զանուշահոտ աղօթս իւրեանց միշտ ի բարձունս՝ առաքելով, և հայցէին յամենայն յաղթն Վրիստոսէ յաղթել մեծի պատերազմին և վառեալ զինքեանս յրնթացս պատերազմին, զգեցեալ զգրահս արգարութեան և պնդեալ զմէջս ճշմարտութեամբ և ազուցեալ զոտս պատրաստութեամբ Աւետարանին խաղաղութեան և սուտեր ընդ մէջ ածեալ զբանն Վրիստոսի, որ հատու է քան զամենայն սուր երկայրի, և վահան ի թիկունս եղեալ ի բոլոր սրտէ գհաւատս անբիծս, և համբարձեալք զձեռս իւրեանց յերկինս իբրև զաղեղն հաստ, և զգօրութիւն աղօթիցն իբրև զնետ ձգեալ ի լայնալիճ աղեղանէ ի նպատակն, հարեալ զհառափն սատանայի դիաթաւալ կացուցեալ յերկիր կործանէր: Եւ վասն յաղթութեանն գոհութիւն մատուցեալ Վրիստոսի՝ առէին. «օրհնեալ է տէր Աստուած մեր, որ ուսոյց զձեռս մեր ի պատերազմ, և զմատունս մեր ի ճակատամարտ», և որ ի կարգին է: Եւ յայսմ պատերազմի ոչ միայն երանելի եպիսկո-

1 Այլ օր.՝ վէճ Քրիստոս

ձունս:

2 Այլ օր.՝ զաղօթս իւրեանց ի բար-

պոսն և ձգնաւոր քահանայն մարտակից էին տեան: Պրիգորի, այլ և զօրք հրեղինաց, քանզի գանակք հրեշտակաց Տեառն շուրջ են զերկիւղածովք իւրովք և պահեն զնոսա:

Եւ կացեալ սուրբն ի կապանս զերիս ամս ի ներքին բանտին: Եւ խնդրէին ի բազումնորումն¹ Աստուծոյ՝ Հանել ի գլուխ զառօրեաց ժամանակս անսպլթաք և հասաստուն հաւատովք, լի արտասուօք և հեծեծանօք յիշեցեալք զվերին Սիօն մայրաքաղաքն սուրբ, որպէս ժողովուրդն Աստուծոյ առ գեանն նստէին և լային ի յիշելն իւրեանց զՍիօն, և կամ իբրև զնոյն ինքն զերիս մանկունսն, կապեալք և արկեալք ի հսոց նեղութեան՝ զնոցին օրհնութիւնս զամենայն զիշեր² օրհնէին և զնոյն ցօզ օրհնութեան յամենապարզեօղէն Վրիստոսէ խնդրէին: Եւ յոյժ զուարճացեալ քաղցր բարբառովն Վրիստոսի, որ է անեղծանելի վճիռ քրիտոստասիրաց անձանց, իթէ «կայք առ իս ամենայն աշխատեալք և բեռնաւորք, և ես հանգօւցից զձեզ», և թէ «որ ուրասցի զանձն իւր վասն իմ՝ գոցէ զնա»: և զայն երիս ամս կերակրեալ լինէին սուրբն ձեռնարուեստիւք իւրեանց, որպէս զնոյն ինքն զաստուածազարդն Պօղոս, թէ պպէտս իմ և որ ընդ իսն էին՝ պաշտէին ձեռքս այս:

Եսկ ի չորրորդ ամին դարձեալ ի բարձրագոյն քան զառաջինն կազմեալ զմեքենայս չարին արկանել զՎրիգոր ի քուրայս նեղութեան. զի պայծառ սուրբ և մաքուր ոսկին յիւրումն կտակագրի պատկեր աստուածորդւոյն: Վանզի սուրբ Պրիգոր Հայոց լուսաւորիչն ասէր, թէ «ի մէջ օձիցն էր բընակութիւն իմ, և կոտային զանդամք իմովք»: Եսկ տէր Պրիգոր ի մէջ մարդակերպ զազանաց ի ժողովս խուժադուժ բարբարոսաց բնակէր, որ ևս չար քան զթունաւոր զազանս են առ մեզ, և միսիթար բարի ունէր ի բարբառոյ մարգարէին որ ասէր, թէ «մանուկ մատաղ ի ծակ իժից արկցէ զձեռս իւր՝ և ոչ մեղեցին նմա»: Եւ խնդրէր ի Վրիստոսէ ելանել ի մարմնոյ աստի և մտանել առ Աստուած. զորոյ զպաղատանս ոչ անտես արարեալ Վրիստոսի՝ ներէ նմա հանել ի գլուխ զսուրբ քառասնորդան, խաչակից լինելով Վրիստոսի, մինչև ի

1 Հին օր.՝ ուրմ:

2 Եւլ օր.՝ գիշերի:

պարտ զատկին, և զուարճացեալ լինէին սուրբ ճգնաւորքն յաւուրս պննտեկոստէից. բազմեալ էին ընդ Վրիստոսի իբրև զմանկունս առաջաստի: Իսկ զինի վերանալոյն Վրիստոսի, յիտ թէ աւուր, ապա հասանէր Վրիզոր ի քրիստոսակոչ կատարումն. որպէս ասաց Վրիստոս, թէ աս յորժամ բարձրացայ¹՝ առ Հայր՝ զամենեսեան ձգեցից առ իս: Ապա համբարձեալ զձեռս իւր յերկինս՝ ասէ, «յիշեա՛ զիս, Տէր, յորժամ գաս² արքայութեամբ քո. և օրհնեաց զամենեսեան, զհնաւորս և զմերձաւորս յանձն արար շնորհացն Աստուծոյ, և զինքն յանձն արար երանելի եպիսկոպոսին և ճգնաւոր քահանային, Հանգեալ բարի խոստովանութեամբ ի Հոռի ամսեան, որ օր է էր ամսոյն յաւուր ուրբաթու՝ ի Վրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր, որում փառք յաւիտեանս. ամէն:

Իսկ հաւատապելոցն տեսեալ, եթէ բարի խոստովանութեամբ ննջեաց տէր սուրբ Վրիզոր՝ զոհութիւն մատուցանէին ամենազօրին Վրիստոսի, որ զօրացոյց զսուրբ վկայն և արար յամօթ զսատանայ: Եւ պատուական արանցն քրիստոսասիրաց մտեալ առաջի թագաւորին՝ խնդրեցին զմարմնն սրբոյն, և առեալ պատեցին և եղին ի գերեզմանին. և զօր մահուան³ սրբոյն ամենայն Ասորիստան տօնախմբեալ մեծաւ ուրախութեամբ ի Վրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր, որում փառք յաւիտեանս. ամէն:

ԳԼՈՒԿ Է.

Սասն հերշո-աժոյն Բագարարայ Բագրատունոյ, որ է վերայ ուրացո-նեանն զՎրիստոս յաւել և զայս ի կործանումն Բագրացոյ:
Բնորդիմարդո-նեան սակա-ոստ:

Ասաց Բագարատ յուրացութեանն իւրում, առ վտանգի նեղութեանցն՝ ուրացութիւնն ոչ ինչ մնասէ, եթէ ի սրտին զաղտնի պահէ զխոստովանութիւնն հաւատոց: Եւ զայս

1 Այլ օր՝ բարձրացոյց:

2 Այլ օր՝ յիշեա՛ զիս յորժամ գայցես:

3 Այլ օր՝ մահուան:

Նդիզեխիանոսք. բայց¹ ինձ այսպէս թուէր, թէ ազանդն Նդիզեխիանոսաց վաղուց շիջեալ խափանեալ լինէր ի քաջաց սրբոց վարդապետացն, զոր եզն Նստուած յեկեղեցւոջ. դա աւագիկ արմատ դառնութեան ի վեր երևեալ, և բազումք պղծին նո՛վաւ: Արդ եկայք դիցուք զյանդիմանութիւն սոցա առ փոքր ինչ և զուզնաքեայ ի գրոց սրբոց, զի ի բաց խլիցի ամբարշտութիւն ազանդոյն այնորիկ յեկեղեցեաց ուղղափառ հաւատացելոց. անցուք ի վեր Նդիզեխիանոսաց, ի ժամանակի հալածանաց² որք անկան ի կռապաշտութեանն մտրուութիւն. և խորհցաւ. սա զմիտս գայս, եթէ որ առ վտանգի նեղութեան դարձցի ոք առ ի պաշտօն կոոցն՝ օչինչ է, եթէ սիրա իւր ուղիղ պահեսցէ զհաւատան Քրիստոսի: Չընդ նոյն ժամանակս և Նաւատիոս³ երէց ի Հռովմ՝ առաքէր ընդդմակս Նդիզեխիանոսացն⁴, որք ի դադարիլ հալածանացն՝ զամենայն ի զոհելոյ կոոցն ոչ ընդունէր զապաշխարողսն: Աւսա՛ բազումն արգել ի կռապաշտութենէ, թէպէտ և մտրեցոյց անյուսութեամբ՝ զդարձեալսն յապաշխարութիւն, և նա զըողոր իսկ զաշխարհն կործանեաց, պաշտօնարար լինել մտտեացն, թէպէտ յետոյ ընդունէր զապաշխարողսն: Բայց երկոքեան կողմանք զնին ի ներքոյ պարսաւանաց, թէպէտ և ի բարեպաշտութեան յաղազս մտրեցսն: Բայց զի մի և մեք անկեալք լիցուք ի նոյն՝ ուսցուք ի յՆստուածաշունչ գրոց. և ընդ հարթն զնասցուք ճանապարհ, և մի խոտորեցուք մի յաջ և մի յահակ. զչըթունս մեր մաքրեցուք ի մաքուր խոստովանութիւն հպելով և զմիտս մեր սուրբ պահելով ի հաւատս ճշմարիտս. զի եթէ երկոքեան՝ միով բարեպաշտութեամբ ոչ վառեսցին՝ ոչ ինչ օգուտ ի միոջէն բերցի: Չի թէ առաջաստ նաւին յերկոսին կոյս ոչ պարզեցի՝ ոչ ուղղակի նաւարկութիւնն ճանապարհորդիցի, կամ թէ նաւաբեկեացի իսկ ի բռնութենէ մրկալեց հողմոյն զալիսն. կուտակելով՝ Նթէ երկաթումբք թեովք⁵ ոչ թռչեցի թռչուն՝ ոչ վերացի ի բարձունս: Նոյնպէս եթէ ոչ հաւատք սրտի և խոստովա-

1 Այլ օր.՝ բայց քանզի:

2 Հին օր.՝ սխալանաց:

3 Այլ օր.՝ Նաւատիկոս:

4 Հին օր.՝ ասս՝ Եկեղեցեացն:

5 Այլ օր.՝ երկաթին:

6 Այլ օր.՝ երկաթին թեզք:

Թիւն շրթանց ամբողջ պահիցին՝ ոչ կարասցէ հեռակէ ճշմարիտ գառանութեանն ի Հայր և յՈրդի և ի Հոգին սուրբ, զի սրտիւ հաւատամք յարդարութիւն, և բերանով խոստովանիմք ի փրկութիւն, որպէս ասաց առաքեալն, որպէս որ շրթամբքն պատուեն և ի սիրտս իւրեանց անպատուեն. զի «ժողովուրդս այս, ասէ, շրթամբք իւրեանց պատուեն, և սիրտք իւրեանց հեռացեալ մեկուսի են յինէն»։ Օ-ի չէ և չէ իսկ Հրնար, թէ որ հաւատայ բերանով թէ ուրասցի շրթամբք, զի ոչ կարէ ծառ բարի պտուղ չար առնել, և ոչ ծառ չար՝ պտուղ բարի առնել, որպէս ասաց Փրկիչն, և այլ թէ, ավթէ քաղիցեն ի փշոց խաղող կամ ի աստասկէ թուղ։ այլ թէ ար ուրասցի զիս առաջի մարդկան՝ ուրացայց և ես զնա առաջի Հօր իմոյ որ յերկինս է. և որ խոստովանեսցի զիս առաջի մարդկան՝ խոստովանեցայց՝ և ես զնա առաջի Հօր իմոյ որ յերկինսն է»։ Այսու զպտուղ շրթանց մերոց խոստովանելոց՝ յանուն նորա պահանջէ սպանալեօրն և խոստմամբքն՝ Վարձեալ նմին նման ասէ Պօղոս, զօրինացն ստորոգելով՝ գրաւորութիւն, այսպէս ասելով, «մերձ է բան ի բերան քո և ի սրտի քում, այսինքն է բան հաւատոց զոր քարոզելմք» և առ Տիմոթէոս գրէ, հաւատարիմ գոլ՝ զգօրութիւն հաւատոցն, ասէ, «թէ ուրանամք՝ և նա ուրանայ զմեզ. թէ չհաւատամք՝ նա հաւատարիմ մնայ»։ Տէս և գերանելին Նսայիտա զի՛նչ ասէ, ամարդ եմ և պիղծ շրթունս ունիմ, և ի մէջ պղծաշուրթն ժողովրդեան բնակեալ եմ ետ։ Օայս ոչ եթէ սակս ուրացութեան ինչ ամբաստան՝ լինի զինքննէ՞, կամ վասն ժողովոցն, այլ զի ոչ յանդիմանեցին զթողաւորն, որ արտաքոյ օրինացն ամբարշտէր. իսկ եթէ առ փոքրն այնչափ ամբաստանէր զանձն մարգարէն՝ քանի՞ ևս ողբոց և արտասուտոց

1 Ի Հին օր. չէք խոստովանեցայց։
 2 Յօրինակն՝ խոստովանեաց։
 3 Այլ օր.՝ զանօրինացն ստորագրելով։
 4 Հին օր.՝ գոլ գրէ։
 5 Երչասակարան ի լուսանցալ Գրեցաւ ձեռամբ Մակուցի Յամուէլին. այս է թուին Հոյոց ողբին. Ե յօրնէան ընդ հազարին. Գ ընդհարիս ընդ Ե համարին. սեպտեմբերի ի Աօն. Իսա փաշտն

Վանոց քաղքին. Հագարու սփրին զգր... պարս ընդ նմին. ի վերայ Մեկաց և Յշաունեաց. պաշարեցին զՄան Մահմուտ. Հանգերձ եղբարք ըմբռնեցին. Վանոց քաղաք բանգ գրեցին։ Ամէն։
 5 Հին օր.՝ սակս ուրացութեան ամբաստան ինչ։
 6 Այլ օր.՝ յինքննէ։

արժանի են՝ որ յՈրդին Աստուծոյ ամբարշտեն շրթամբք իւրեանց: Որպէս և Պօղոս ողբալով և սպաննայեօք ասէ, ամբարշտի սաստիկ պատժոց արժանի համարիցիք զայն, որ զՈրդին Աստուծոյ առ ոտն եհար և զարին նորոյ ուխտին խառնակ համարեցաւ և զ՛ողին շնորհաց թշնամանեացո՝ Տես, ո՞վ սիրելի, զի թշնամանին՝ լեզուն բարբառ է, և ոչ ներէ ստեղծիչն լեզուն զուրացութիւնն բարբառել, զի ոչ եթէ այլ զք է որ ստեղծ զլեզուն, և այլ զք է որ արար զսիրան. օն անգր ի բաց տար:

Տես և զմիւս ևս նման սմին ի գրոց Պործոց առաքելոց: Յիմնն Սամարացի մատուցեալ առ Փիլիպպոս զհոգւոյն պարգեւաց¹ լեզուացն, և սրտին կեղծաւորութեամբ զիմարդ պատժապարտեցաւ. զի՞նչ Անանիա և Սափիրայ վասն ազարակին և նորին ստութեանն, իմա և ի միտ առ: Չ-ի եթէ ոչ ստութութիւն սրտին և ճշմարտութիւն բերանոյն համամիտ առ հաւատոցն խոստովանութիւն ուղղակի մատչեցին՝ խոտան և ի բաց ընկնել է և օտար ի սրբոյ՝ առաքելական եկեղեցւոյ: Քանզի ոչ յարմարական՝ բարւոյն և չարին ի միասին առկայանալ և ոչ լուսոյն ընդ խաւարի, և կամ զի առողջութեանն ընդ հիւանդութեանն. նոյնպէս և ոչ է հնար սրտի հաւատացելոյն պղծել շրթամբք: Չ-ի գրեալ է՝ յաւելորդէ սրտի խօսի բերանն, զի խորհուրդ յղութիւն է մտաց, և բան ծնունդ է իմացմանց. այլ որպէս արմատն՝ նոյնպէս և ուռն և պտուղն. եթէ սկիզբն սուրբ է՝ ապա և արմատն, ապա զինչ ուռն՝ նոյն և տեսակը Քաւականացի իմ դուզնաքեայ բանքս առ հերձուածող մելորութեանց:

Եւ մեք Հետեւեալ Աստուածաշունչ գրոց՝ պահեսցուք անբիծ զհաւատս սրտից, և մաքուր զխոստովանութիւն շրթանց, ըստ արդոյն Պօղոսի վերաբերեալ զօրինականն, թէ «մերձ է բան ի բերան քո և ի սրտի քում, այսինքն է բան հաւատոյ զոր քարոզեմք», և Վաւիթ ասէ, «յոր հաւատացի զնոյն և խօսեցայ», և Պօղոս՝ «մեք հաւատամք զոր խօսիմքն». և դարձեալ Պօղոս՝ «եթէ խոստովանեսցիս բերանով քով

1 Հին օր.՝ պարզեալ: Այլ օր.՝ գիւ՛րդ լեզուացն:

2 Այլ օր.՝ ի սուրբ:

զտէր՝ Յիսուս, և հաւատասցես ի սրտի քում թէ՛ Աստուած յարոյց... զի սրտիւ հաւատամք յարդարութիւն: և բերանով խոստովանիմք ի փրկութիւնս:

Երդ այսքաննեաց վկայութեանց ի մի վայր եկելոց՝ մի եւջուք զհետ առասպելաբանիցն թէ ընդ անկոխն զնայով ճանապարհ, այլ տանելով մեր առաջի թագաւորաց¹ և դատաւորաց վասն իմ ի վկայութիւն՝ պահեսցուք զբարիւրք դաւանութիւն և վկայեսցուք որպէս Փրկիչն առաջի Պանտաղոյ Պիղատոսի, որպէս ասէ Պօղոս առ Տիմոթէոս, «մի ամօթ համարիցիս զվկայութիւն Տեսուն մերոյ», և Վաւրթ՝ փօսէի զվկայութիւնս քո առաջի թագաւորաց և ոչ ամաչէի, և Փրկիչն՝ «եթէ ոք ամօթ համարեսցի զբանս իմ: Աստանօր զկայ առեալ բանիս»² և մէք ի ճեպելն փութացուք, զի մի յերկարաձգեալ³ զդեր հատուցական բանիս՝ յանեալ գացուք յառաջիկայ մեզ զբաւորութենէն, որ սակս պատմութեանցն են հանդէսք:

ԳՂՈՒԽ Ը.

Որ ինչ զնի այսորիկ բարձեաց Բուհայ ի Վոսին տալաւի, և յիսպակարան վկայեցն:

Որ օրինակ փոքր մի վերագոյնն պատմեցաք⁴ զծովային վիշապէն ըստ բարոյականի՝ նոյնպէս և այժմ՝ դարձեալ արարից զյիշատակ սուրա աղագաւ պատմութեանս խորհրդոյ՝:

Յորժամ անդնդական խորքն ազդ առնիցեն ներքին բնական կենդանեացն զհասանել ջերմութեանն, յորում ջնուացեալ

1 Այլ օր՝ այլ տանելով մեր զվկայութիւն առաջի թագաւորաց:
 2 Հին օր. և Յովակիմ սենեին ասա՝ եւ թէ ոք ամօթ համարեսցի զբանս իմ, աստանօր զվկայեալ բանիս: Եւ մէք... Մէք եզաք այսպէս ըստ ուղղագրութեանն նորոյրի Բիւզանդացոյ, (Հայկական Բա-

ասքնութիւն, յէջն 86), որպէս և եզաք զընթերցուածն «ի ներ և ի ջատրեանդ», յէջն 50 մասնիս ի Ման՝ ըստ առաջաբերութեան նորին, (անդ):
 3 Այլ օր՝ երկարաձգեալ:
 4 Այլ օր՝ արեցաք և պատմեցաք:
 5 Այլ օր՝ ինչոյդ:

ի Հիւսիսային սառնամանեաց օդոյն շնչելոյ, ի խորան գիւսազացուսն արարեալ լինին, և յորժամ զգան ջերմութեանն՝ զուարթանան զուարճանան, Հրձուին կայտուելով ի վեր վերալով հասանել ի ջերմագոյն վայրսն, ի ջրշեղջսն ծովափնեայս ջանան հասանել, և առ ծովեզերքն զամառնային ժամանակն պարենաւորեալ առկայանան. և յագագս անձոռնի և թանձր բլրաձև¹ ծանրակիր մարմնոյ՝ և դժուարաշարժ զ'ի վեր բերուսն առննն. Եւ է զի ի նուրբ և ի հոռն տեղիս ջուրցն անկեալ՝ ի նմին խրեալ կան անշարժ, և դիւրաւ անկանիցի ի ձեռս որսորդաց. այլ ի շարժելն իւրում՝ ահառնուն ամենայն լողակք և գազանք ծովայինք, որոյ և կերակուր նոյն լողակք և գեռունք այրովք կենդանեօք: Եւ յորժամ դարձեալ պահապեցէ զօրութիւն ջերմ օդոյ հարաւային հողմոյն, և արեգակն ի վայր կոյս զրնթացան առնիցէ, և ձմեռնային եղանակն առ դուրս հասեալ կայցէ, և Հիւսիսային օդն շնչեալ սաստկացուցանէ զգօրութիւն ցրտոյն, և հասեալ ի վերայ ծառոց ի բարձրաբերձ գագաթունսն տերեւթափ առնիցէ և ընդարմացուցանէ զգօրութիւն արմատոյն՝ յայնժամ վիշապն նեղի, շտապի, տազնապի բռնութեամբ ուժոյ զօրութեանն, խաղայ իջանէ ի խորագոյն և ի ջերմային վայրս անդնդական խորոցն, ձմեռնանայ անդ, և որ ի նմա են կենդանիքն՝ զնոյն առ ի վերայ հասուցանէ և նոքօք զպէտս քաղցոյն վճարէ մինչ ի ժամանակս գարնանայինս: Նոյնպէս բանայ, որպէս և այլ թռչունք և գազանք՝ բնաւորեալ բաժանեն զժամանակս տարւոյն յերկուս կամ յերիս ամարանոցս և ձմեռանոցս ինքեանց կենաց պաճարին, զգարնանայինսն ի բարձրագոյն գագաթունսն լերանց և ի փապարս վիմաց և ի վերայ բարձրաբերձ ծառոց կենցաղավարին, ուր յաճախ շնչէ² օդն Հիւսիսային, և ձմեռնայինն խաղան գնան ի խորագոյն երկիր, ի ջերմագոյն³ վայրս ամրանան՝ առանձնանան և միայն բնակեն ըստ ազգս իւրեանց:

Ըստ նմին օրինակի և զօրավարն Բուխայ, ի հասանել ամառնային ջերմութեանն, իբրև ի խորոց անդնդոց ի վեր մը-

1 Այլ օր.՝ և բլրաձև:

2 Այլ օր.՝ հնչէ:

3 Այլ օր.՝ ի ջերմակամ:

4 Հին օր.՝ ամրական:

ղեալ զքնքն, ելեալ յերեսաց արքայի բազում և ծանր զորու՝
 եհաս ի վերայ երկրիս ի կողմն հիւսիսոյ ի մուտս չայաստան
 աշխարհիս. և ի շարժելն նորա ահ կալաւ զքորր աշխարհս
 և աշխարհակալս. յորոց վերայ հասեալ եկուլ վիշապաբար
 զորս և կարաց ի դիմի հարկանել ևս զոր օրինակ զնա վե-
 շապ առակեցաք յաղագս սաստիկ ուժոյ զօրութեան ձեռն
 նորա, ի ծովէ ելեալ, այսինքն յերկրէ և յանդնդական խորոց,
 ի Թագաւորարանակ՝ քաղաքէն՝ նոյնպէս և զայլս յիշխանական
 պետութենէ փառնազոյն կէտս և լողակ մանաւնս իմանալի
 է. զի ոչ ոք զօրեաց կալ ընդդէմ նորա: ևս ոչ անվկոց բանս,
 որպէս վերագոյնն գրեալ է մեր զգերահատուցականս սորա,
 վկայութեամբ մարգարէական տառիցն, որպէս և ի պատահ-
 մանէ իրացն ճարտար գիտնն՝ որք են ի ժամանակս յայտաբի
 փացեալ յայն ժամու անդ հանդիպելոցն:

Իսկ անօրէն զօրավարն իբրև արար և կատարեաց զամե-
 նայն կամս չարութեանն ի վերայ աշխարհիս Ասասուրական
 կոչեցեալ՝ և զնաց եմուտ ի ջերմագոյն տեղիս ի քաղաքն
 Վուին ձմերիկ անդ. և արձակեաց զզօրսն իւրաքանչիւր զօ-
 րագլխօք եկելոց առ նա յամենայն ազգաց յաշխարհէս չայ-
 ոց՝ երթալ ձմերիկ յիւրաքանչիւր տեղիս բնակութեանց, հը-
 րաման տուեալ ամենեցուն, զի իբրև մերձ լինիցի զարնա-
 նային ժամանակն՝ փութով առանց յապաղանաց առ նա հա-
 տանիցեն ամենայն պատրաստութեամբ: ևս եղև ի մտանկն
 նորա ի քաղաքն, ունելով ընդ իւր կապեալս բազումս և գե-
 րեալս, որոց ոչ գոյր թիւ. զորս վաճառակուր արարեալ յօ-
 տար ազգս, վարել ի ծառայութիւն, զնալ հեռանալ մերժել
 ի տանց հայրենի ժառանգութենէ իւրեանց: Նոյնժամայն
 իբրև կատարեաց զամենայն կամս չարութեանն իւրոյ ի վե-
 րայ սրբոյ եկեղեցւոյ և կործանեաց կորոյս՝ զբազումս ի զնդէն
 քրիստոնէից և զորդիս լուսոյ արար որդիս խաւարի և զժա-
 ոանգս Աստուծոյ արար բաժին սատանայի և զժառանգա-
 կիցսն Վրիստոսի արար ժառանգակից դիւաց և զքնակիչս
 արքայութեան արար բնակիչս յաւիտենական հրոյն՝ կարծեաց
 համանգամայն զքորր պաշտօնեայս Վրիստոսի ի բաց վճա-

1 Այլ օր՝ և ի Թագաւորական:

րել ի հաւատարիմ երկրպագութենէ ճշմարտին Աստուծոյ տեառն մերոյ Յիսուսի Վրիստոսի. և կոչր յորացեալ բարձրամտեալ լցեալ խարդախութեամբ: Աւ հրամայեաց ածել առաջի զմանս յերանելի արանց յազատ տանէ, և գայլս որք ի բնիկ հիծեալանց, ըստ ազգս և ըստ սոհմն աշխարհաց, որք ոչ առին յանձն միաբանել ընդ քունդս ուրացողացն. և կարծէր յոյնժամ ի ձեռն փոշտանդանաց զխորու արկանել զնոսս ի հազըս կորուսելոցն և մոլորելոցն ի հաւատէն Վրիստոսի: Այլ ամենեւին գոնէ փոքր մի խոտորեցան ի բանս նորս և ոչ առին յանձն ի պատրել մեծութիւն ընչից և ոչ անսացին հնազանդել փառաց աշխարհական ցանկութեանց, զի գիտացին և ծանեան, թէ ունայնութիւն և ստութիւն են կեանք աշխարհիս. և երազ դիւրամտաց և ստուեր երազահոս, և յաւիտենական և անսպառ և անվախձան են կեանքն և պարզեքն, զոր պատրաստեաց Աստուած՝ սիրելեաց իւրաց և որք կան համբերութեամբ ի հաւատս ճշմարտութեանն. նոյնպէս և տանջանքն նմին նման յաւիտենականք և մշտնջենաւորք յանսպառ յաւիտեանս և յանմահ խոշտանդանս՝ պրզծոցն և ուրացողացն ի սուրբ և յանբիծ հաւատոց քրիստոնէութեանն. և դաստիարակ առնթեր ունելով զբանն տէրունական, թէ ար ուրացի զիս առաջի մարդկան՝ ուրացայց և ես զնա առաջի ասոր իմոյ¹, և թէ ար կամիցի կեցուցանել զանձն իւր՝ կորուսցէ զնա, և որ կորոյս² զանձն իւր վասն իմ՝ գտցէ զնա, և թէ զի՞նչ օգուտ իցէ մարդոյ, եթէ զաշխարհս ամենայն շահեսցի և զանձն իւր տուժեսցէ, կամ զի՞նչ տացէ մարդ փրկանս ընդ անձին իւրոյ զի եկն որդի մարդոյ խնդրել և կեցուցանել զկորուսեալն, և որ այլ այսպիսիք զմտաւ ածեալ, որ գրեալ է ի սուրբ Աւետարանն, և լի ծաղու և կատականօք այսն արարեալ՝ արհամարհանօք անարգեցին զբռնաւորն, իբրև զմանուկ մի անպիտան, կամ զծեր զառանցեալ և խելազարեալ, որ ոչ ըստ իւրոց կամաց զոր ինչ ակործիցէ խօսիցի:

Իսկ իբրև գիտաց բռնաւորն, եթէ չեկն ի զլուս կար-

1 Այլ օր՝ առաջի հօր իմոյ որ յերկինս է:

2 Այլ օր՝ և թէ որ կամ զանձն իւր կեցուցանելու որ կորուսցէ:

Ճիշդն զոր ի վերայ սրբոցն խորհեցաւ, որպէս զրեալ է, վարժողն և արհամարհողն այլ ամբարտաւան է և ոչ ինչ վճարեացէ՝ նոյնժամայն առ յոյժ ամբարտաւանութեանն և սաստիկ բարկութեանն. և անհուն սրտմտութեանն և առանց բուժելի փատաղութեանն, յապուշ միտքն կրթեալ իբրև զարբեալ զանդգայ արբեցութեամբ՝ և ոչ առ փգըր մի ինչ ներեաց կամ անսաց տալ տեղի պատախանոյ, այլ հրամայեաց զահաջն տալ ի վերայ նոցա զվճիռ մահու, փութով զբաւ առնել նոցա ի սատակումն սրոյ: Նոցա ելեալ արտաքս յատենէն մեծաւ խնդութեամբ, և յոյժ զուարճացեալք փութային ելանել ի մարմնոյ աստի և մտանել առ Նստուած, և ցնծային հրծուէին կայտռելով, բերկրեալ և ուրախացեալ սրտիւ, անտրտում խնդութեամբ զիմեցին ի տեղի սպանմանն, իբրև¹ ի հարսանիս երիտասարդական ամուսնութեանն, ուրախ լինել որպէս փեսայ առ հարսին. և մերկացեալք ի մէջ ամբոխին որ փութացան տեսանել զնահատակութիւն սրբոցն՝ ի բաց ընկեցին զհանդերձս ծածկոյթս ապականազործ հնութեան մեղացն, և փոխանակ զգեստու հարսանեաց զգեստ մկրտութեանն ծանուցեալ ցուցին, զոր ջրով և շողովն սրբով զգեցեալ էին, և փոխանակ ծաղկեալ պատմունճանի զունագոյն երանգ երանգ անկուածոցն՝ զսուրբ և զվարդագոյն կարմրատեսիլ արիւնն իւրեանց: ի վերայ սուրբ մարմնոյն, և փոխանակ ոսկհաւու թագակապ զարդու պսակացն՝ զերկրպազութիւնն՝ Վրիստոսի. և զնշան փրկական՝ Նաչին ի վերայ զլոսոցն զբոյնէին, և փոխանակ մանեկաց՝ զսուրն փայլեալ ի պարանոցան ընդունէին:

Եւ եղև իբրև հասին ի տեղի կատարմանն ասպարիսի նահատակութեանն՝ ծունր եղեալ կային յաղօթս, զի անսոյթաք և աներկբայ հաստատուն հաւատով ընկալցին զվճիռ մարտիրոսական, համբերութեամբ բարձմաւ և գոհացողական օրհնութեամբ. և զահաջն հանեալ զսուսերն՝³ գիմեցին ի վերայ նոցա իբրև զգազանս արիւնարբուս, և ծեծէին սրովն, իբրև որ զի հատանիցէ փայտ⁴ ի մայրս անսառախիտս

1 Այլ օր.՝ որպէս:

2 Այլ օր.՝ փրկագործ:

3 Այլ օր.՝ զսուսերս իւրեանց:

4 Այլ օր.՝ զփայտս:

Հարեալ կացնաւ, և յանինայ անողորմ յօչէին անդամ անդամ:

Իսկ երանելիքն զոհացեալ զանպատում պարզեաց Վրիստոսի, որ արժանի արար զնոսա մեռանել վասն անուան նորա և միաբան զաղաղակ բարձեալ ասէին, «Աստուած, յօգնել մեզ նայեաց, և Տէր, յրնկերել մեզ փութա», և որ ի կարգին, պէ վասն քո մեռանիք զօրհանապազ, համարեցաք որպէս զոչխար ի սպանումն: Եւ սոցա այսպէս նահատակեալ կատարեցան վկայութեամբ ի փառս Աստուծոյ, և զմարտիրոսական անուն ժառանգեցին ի Վրիստոս ի պատիւ ամենասուրբ Երրորդութեանն: Սոցա անուանք ճանաչին՝ Ասով Անձեացի և Մլեհազ Վարաժնունի և Վէորդ Բողկացի և Վասակ, և այլք բազումք, որոց անուանք գրեալ են յերկինս: Բայց երանելիս այս Վէորդ, մինչ կայր ընդդէմ սրոյն և դահիճն ծեծէր իրրև զանզոյ ինչ, և ոչ փոքր մի գիծ¹ կարացեալ հարկանել ի մարմին սրբոյն զխոցումն սրոյն՝ դարձաւ ի դահիճն կոյս պատճառաւ աղաչելութեան՝ տեսանել, թէ ընդէր ոչ հատանիցէ սուսերն, և առեալ ի ձեռանէ նորա զսուսերն՝ հայեցաւ յայտկոյս յայնկոյս և ասէ, «Եվ անարի վատ արանց և կանացի այր, թշուառական զինուոր, շուն անպիտան տեսուն իւրոց, և հարեալ դպարանոց դահիճին՝ ի բաց առ զզուլս նորա: Եւ զարմանք կալան զամենայն բազմութիւնն ի վերայ պնդութեան սրտին և զօրութեան ուժոյն և քաջութեան նահատակութեանն, զոր գործեաց երանելին Վէորդ, և բազմութեան քրիստոնէիցն, որ էին ի տեղւոյն յայնմիկ՝ զոհացեալ միաբան ետուն փառս Աստուծոյ, որ զօրացոյց զսուսքան և արար յամօթ² զսատանայ հանդերձ գործակցովքն իւրեանց:

Յայնժամ հրամայեաց զօրավարն քարչիլ զմարմինս սրբոցն արտաքոյ քաղաքին, լինել կերակուր շանց և թռչնոց երկնից և կացեալ զաւուրս բազումս անթաղ՝ և ոչ ինչ ամենեւին արատեցան մարմինք սրբոցն, և ոչ զոյր հոտ ժախու ի վերայ նոցա: Չորս առեալ քրիստոնէից զպատուական մարմինս նո-

1 Այլ օր՝ 4 ինչ գիծ:

2 Այլ օր՝ յամօթ սրբոց:

ձեքն զոր ի վերայ սրբոցն խորհեցաւ, որպէս գրեալ է, վարձորն և արհամարհոցն այր ամբարտաւան է և ոչ ինչ վճարեցէ՝ նոյնժամայն առ յոյժ ամբարտաւանութեանն և սաստիկ բարկութեանն և անհուն սրամտութեանն և առանց բուժելի կտտաղութեանն, յապուշ միտքն կրթեալ իբրև զարբեալ զանդգայ արբեցութեամբ՝ և ոչ առ փոքր մի ինչ ներեաց կամ անասց տալ տեղի պատասխանոյ, այլ Հրամայեաց դահճացն տալ ի վերայ նոցա զվճիռ մահու, փութով զբաւ առնել նոցա ի սատակումն սրոյ։ Նոցա երեալ արտաքս յատենէն մեծաւ ինդութեամբ, և յոյժ զուարճացեալք փութային ելանել ի մարմնոյ աստի և մտանել առ Նստուած, և ցնծային Հրձուէին կայտուելով, բերկրեալ և ուրախացեալ սրտիւ, անտրտում խնդութեամբ գիմեցին ի տեղի սպանմանն, իբրև՝ ի Հարօսնիս երիտասարդական ամօւնութեանն, ուրախ լինել որպէս փեսայ առ Հարսին. և մերկացեալք ի մէջ ամբոխին որ փութացան տեսանել զնահատակութիւն սրբոցն՝ ի բաց ընկեցին զհանդերձս ծածկոյթս ապականագործ Հնութեան մեղացն, և փոխանակ զգեստու Հարսանեաց զգեստ մկրտութեանն ծանուցեալ ցուցին, զոր ջրով և ձողւոյն սրբով զգեցեալ էին, և փոխանակ ծաղկեալ պատմութեանի գունագոյն կրանդ երանդ անկուածոցն՝ զսուրբ և զվարդագոյն կարմրատեսիլ արիւնն խրեանց ի վերայ սուրբ մարմնոյն, և փոխանակ ոսկիհուռ թագակապ զսրբու պսակացն՝ զերկրպագութիւնն՝ Վրիստոսի. և զնշան փրկական՝՝ Խաչին ի վերայ զլիոցն գրօյմէին, և փոխանակ մանեկաց՝ զսուրն փայլեալ ի պարանոցան ընդունէին։

Եւ եղև իբրև Հասին ի տեղի կատարմանն ասպարիսի նահատակութեանն՝ ծուր եղեալ կային յաղօթս, զի անսայթաք և աներկբայ Հաստատուն հաւատով ընկալցին զվճիռ մարտիրոսական, Համբերութեամբ բազմաւ և գոհացողական օրհնութեամբ. և դահճացն հանեալ զսուսերն՝՝ գիմեցին ի վերայ նոցա իբրև զգազանս արիւնարբուս, և ծեծէին սրտն, իբրև ոք զի Հատանիցէ փայտ՝ ի մայրս անտառախիտս

1 Այլ օր՝ որպէս

2 Այլ օր՝ փրկագործս

3 Այլ օր՝ զուսերս խրեանց

4 Այլ օր՝ զփայտս

Հարեալ կայնաւ, և յանխնայ անողորմ յօշէին անդամ անդամ:

Իսկ երանելիքն զոհացեալ զանպատում պարզեաց Վրիստոսի, որ արժանի արար զնոսա մեռանել վասն անուան նորա- և միաբան զաղաղակ բարձեալ ասէին, «Աստուած, յօգնել մեզ նայեաց, և Տէր, յրնկերել մեզ փութա», և որ ի կարգին, «Է վասն քո մեռանիմք զօրհանապազ, Համարեցաք որպէս զօչ- խար ի սպանումն»: Եւ սոցա այսպէս նահատակեալ կատարեցան վկայութեամբ ի փառս Աստուծոյ, և զմարտիրոսական անուն ժառանգեցին ի Վրիստոս ի պատիւ ամենասուրբ Ար- բորդութեանն: Սոցա անուանք ճանաչին՝ Ատոմ Անձեացի և Մլեհազ Վարաժնունի և Գէորգ Բողկացի և Վասակ, և այլք բազումք, որոց անուանք զրեալ են յերկինս: Բայց երանելիս այս Գէորգ, մինչ կայր ընդդէմ սրոյն և դահիճն ծեծէր իբրև զանզոյս ինչ, և ոչ փոքր մի գիծ՝ կարացեալ Հարկանել ի մարմին սրբոյն զխոցումն սրոյն՝ դարձաւ ի դահիճն կոյս պատճառաւ աղաչելութեան՝ տեսանել, թէ ընդէր ոչ Հատանիցէ սուսերն, և առեալ ի ձեռանէ նորա զսուսերն՝ Հայեցաւ յայտեոյս յայնկոյս և ասէ, «Եվ անարի վատ արանց և կանացի այր, թշուառական զինսուր, շուն անպիտան տեսուն իւրոյ», և Հարեալ զպարանոց դահիճին՝ ի բաց առ զզուլս նորա: Եւ զարմանք կալան զամենայն բազմութիւնն ի վերայ պնդութեան սրտին և զօրութեան ուժոյն և քաջութեան նահատակութեանն, զոր գործեաց երանելին Գէորգ և բազմութեան քրիստոնէիցն, որ էին ի տեղաջն յայնմիկ՝ զօհացեալ միաբան հեռուն փառս Աստուծոյ, որ զօրացոյց զսուսբան և արար յամօթ՝ զսատանայ Հանդերձ գործակցովքն իւրեանց:

Յայնժամ Հրամայեաց զօրավարն քարշել զմարմինս սրբոյն արտաքոյ քաղաքին, լինել կերակուր շանց և թռչնոց երկնից և կացեալ զաւուրս բազումն անթաղ՝ և ոչ ինչ ամենեկն արատեցան մարմինք սրբոյն, և ոչ գոյր Հոտ ժախու ի վերայ նոցա: Չորս առեալ քրիստոնէից զգաստուական մարմինս նո-

1 Այլ օր.՝ ք ինչ գիծ:

2 Այլ օր.՝ յամօթ արար:

ցա՝ ծածկեցին փառաւորապէս Թաղմամբ, ամ բոս ամէ սօ-
նիւք զոր կատարմանն յիշատակել, որք են արք Թուով է: Աւ-
կատարեցան սուրբ վիպքն յի Թուականին:

ԳՂՈՒԽ Թ.

Որ ինչ գործեցաւ յերկրորդում ամին գալարեանն Ռուխայի, որ է Է-
պիսկոսոստ. լաան պատերազմն ընդ Սահակայ Եանյեւացոյ ոչ Բա-
նայելի որդի Յանայէր, և լաան պաշարման տաղաւթն:

Այս եղև իբրև ձմեռն փոքրացաւ և ժամանակ զարնա-
նային եղանակին մերձեցաւ և օրն մնառախյաձև միգախառն
յտտակեցաւ և հարաւային ջերմագոյն օրն շնչեաց ի խորա-
գոյն դաշան քաղաքին Վիլայ, և ընդարմացեալ արմատքն և
բոյսքն զգնուլ սկսան զգորութիւն, և Թուշուք և զաղանք
ծանեան զժամանակս գալստեանն իւրեանց, և աշխատասէր
մշակքն պատրաստեցան ի գործ երկրասէր վաստակոցն, և որ-
սորդքն զինքեանց գործիան պատրաստէին, և վաճառականքն
զհեռաւոր ճանապարհացն խոկային պատրաստութիւնն, և
հովիւքն տաւաղելով զգառինն քշէին ի դաւարաբեր հովիտն,
և ամենայն ոք ըստ ազգս ազգս փութայր ի հարս ինքեանց
վաստակոցն մի զմիով կրանել. իսկ զօրավարն զԷրն կերպա-
մտեալ խորհուրդս ապականագործս աշխարհաւերս՝ խոկայր և
մտախորհ լինէր և վասն այլոց աշխարհաց և աշխարհափա-
լաց չառնուլ դուլ և գաղար, ծփայր ի խորհուրդս իւր իբրև
զժով, որ ոչ գաղարէ զալիան յուզելոյ. յիշեցուցանէր զոր
ինչ գործեաց ընդ Աշոտ և ընդ աշխարհ նորա, յուշ առնէր
և զքաջութիւն արիութեան նորա, և զի չգօրեաց կալ ընդ-
դէմ նորա, ահ արկանէր, սպառնայր չար ևս կտտանօք լկեղ
գնոսս, ոանատորփ լինելով՝ փռնգայր իբրև զձի խստերախ:
Մերթ տապալէր իբրև զօձ, մերթ գօչէր իբրև զառիւծ, և
իբրև զխող վայրենի կնչէր կռնչէր, փրփուր ի վեր բերելով,

1 Հին օր.՝ ամնատորի լինել:

զատամունս կրճտելով¹. առ մերձաւորան կեղծաւորէր զբարեկամութիւն, և առ հեռաւորան բարձրացուցանէր զչարութեան սպառնալիս: Հրաման տայր փութով ամենեցուն պատրաստական զտաննել ի դաշան քաղաքին. ժողովէր և զորս յառաջագոյնն ունէին յինքեանս զազգս զօրօք իւրեանց, բայց այլ ամենայն ի շիտանք արեւելեայք խոյս տուեալ յերեսաց նորա՝ ետուն տեղի, ելին կալան զամրական տեղիս, ի բերդս² և ի քաղաքս և ի լերինս, ընդ ինքեանս գումարեալ զզորս և զքնակիչս աշխարհաց իւրեանց ամենայն պատրաստութեամբ: Իսկ Սմբատ և Արտակարս³ սպարապետն հայոց, իբրև զիտաց թէ ոչինչ օգուտ բերէ արտաքոյ հրամանացն նորա լինել՝ փութացաւ եկն առ նա, և ընկալեալ ի նմանէ՝ բնակեաց ինքն և իւրքն հանդերձ իւրաքանչիւր կալուածովք առանց կասկածանաց. մանաւանդ յառաջագոյն պատրաստեալ պատսպարեաց թղթովք և պատարազօք առ թագաւորն և առ զօրավարն գնալ ըստ հրամանաց նոցա, և ոչ ինչ արտաքոյ կամաց նոցա խորհել կամ գործել ինչ: Եւ էր յղեալ յառաջագոյն զԷշոտ որդի իւր ընդ առաջ նորա, անդստին յերանելն նորա յերեսաց արքայի, և առաջնորդ էր նորա սպարապետն ի գործս պատերազմացն և յելս և ի մուտս աշխարհացն. ծանուցանէր զզօրութիւն իւրաքանչիւր աշխարհաց և զամուրս նոցա և զզօրութիւն պատերազմաց նոցա ըստ ազգս ազգս: Եւ գումարեալ այնուհետև զանհուն բազմութիւն զօրացն բարձրագոյն քան զառաջինն՝ և ի խաղաց հասանել ի վերայ արեւելից աշխարհին, և հրամանս ետ հասանել ի վերայ քաղաքին Տփղիք՝ կոչեցեալ, որում յառաջագոյն Փայտակարանն անուանէին. և ի փայտից մայրեաց շինեալ էր քաղաքն նոցա, պարիսպք և պատուարք և ապարանք նոցա և ամենայն տուն բնակաց քաղաքին և ամենայն կազմած պատրաստութեան նոցա:

Եւ երորդ համարիմ մի ըստ միոջէ զանօրէնութիւն քաղաքին ընդ գրով բացայայտել, զառաւելեալն Սողովմայ և Երիբօվի, լեկալ չարագործութեամբք: Բայց հասեալ Բուխայք

1 Այլ օր.՝ կրճատելով:

2 Այլ օր.՝ ի յամուրսն ի բերդսն:

3 Թերևս՝ օր և Ազլ-Աբաս:

4 Այլ օր.՝ Տփղիս:

անց ընդ գետն մեծ զոր՝ Աուրն կոչեն, և յորձանուտ շարժման դարնանային հոսանացն տեղի տուեալ ելանել զօրուն և բնակել շուրջ գքաղաքաւն. և ոչ միոյ ումեք կորնչել, բայց ի միոջէ ումեմէ, որում անուն Աշխէթ ճանաչէր, այր պերճ և անուանի ի զօրուն քաջամարտիկ, ունելով ընդ ինքեան զունդ հարուստ իբրև ծով առկոյ զօրավարաց. և ինքն Աշխէթ զե նեալ զինքն ի զէն և յասպտզէն, զոր կարծեալ ոմանց երկաթեզէն պատկեր զոգցես զերիվարն և զհեծեալն, աչացն միայն ոչ զորով ծածկոյթ. և իբրև մօտ եղև յափն գետոյն՝ քարշեալ ոմն զլայնայիճ՝ն, նստելով ընդ դարիւն, և հարեալ նետիւ ընդ բացատն, և երեսանակալ՝ ձեռնն թուլացեալ¹. կրկնեալ այլ ոմն ձօձ նիզակաւն ընդ նոյն ակն՝ զետափէժ արարին զԱշխէթն. մինչ զգի նորա գտելոցն յետ առուրց ինչ հտ Ռուխայ ժարծաթ, զի այնչափ պատուական էր այրն նմա:

Եւ նոյն ժամայն շուրջ փակեալ գքաղաքաւն հրձգութեամբ, և զիզեալ բորբոքէր հուրն ի զիւրածախ փայտէն մայրից և զիոց: Իսկ քաղաքապետն Սահակ ելեալ ընդ դուռնն, որ ելանէ ի բերդն Շամշղուայ, սամոյր զինքեամբ արկեալ և զաւազան ի ձեռն առեալ, յիմարեալ մտօք կորոյս զփախուստն իւր, որ կարող էր գնալ յով և կամփցի: յիկաց առ զօրավարն Փիրաք, ասէ, «փութա՛ ի հանդիպում իմ»: և նորա ոչ հաւատայր երթելոց կոչնականացն, մինչև կրկնեաց և երկրկնեաց. և գնացեալ Փիրաքն առնու զնա ածէ կացուցանէ առաջի Ռուխայի: Եւ քան ընդ ապստամբին ի նմանէ՝ ընդ յոյժ անմտութեամբ գալն առ նա զարմացաւ: Եւ լուեալ կնոջն Սահակայ, թէ ըմբռնեցաւ, և քանզի էր կին գեղեցիկ՝ փութացաւ գնաց եկաց առաջի Ռուխայի, թերևս կարացէ ըստ պատշաճ գեղոյն և ըստ բազմաձեռն գանձուց ապրեցուցանել զայրն իւր, որ առաւել մահու քան թէ կենաց պատճառ եղև նմա: Եւ հրամայեաց Ռուխայ դահճացն՝ բառնայ զգլուխ նորա. իսկ կինն ձիչ բարձեալ ասէ, «առ թագաւորն հասցէ գոյժ իմ», շրջելով ընդ բանակն հոլանի, զոր չէր օրէն տաճկական ազգի կանանց, բայց ոչինչ օգնեաց. այլ հատեալ զգլուխն հտ տանել յարքունիս և զկինն առ իւր Ռուխայ

1 Հին օր՝ երեսանակակալ

2 Այլ օր՝ ձեռն թուլացուցեալ

հնութեան: Աինն դարձեալ ձիչ բարձեալ ասէ, «վասն իմ սպաներ զտէրն իմ: Կս ոչ վայել եմ քեզ կին, այլ մեծի թագաւորին»: Իսկ զկինն կալաւ ընդ իւր Բուխայ: Ապա յղէ առ թագաւորն լինել նմա կին. և կինն անցեալ պատմեաց թագաւորին որ ինչ եղեն, զբողոք բառնայն իւր և զկացուցանելն վկայս, թէ ոչ վայել եմ քեզ կին, այլ արքայի, և որ ինչ եղեն, որ եղև իսկ պատճառ կորստեան Բուխայի, զոր ցուցանեմ յիւրում կարգի ի Դանս Համառօտս:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Վասն որ ինչ է Մանարն գործեցաւ:

Թայց քանզի ամենայնիւ ամենայն ուրիք¹ ոչ ոք զօրեաց կալ ընդդէմ նորա յամենայն գործս զոր և կամք իւր ախորժէին՝ սկսաւ ձեռնամուխ լինել կարգաւ ընդ բոլոր աշխարհս արեւելիայս, և աներկիւղ Համարձակութեամբ լի ամբարտաւանութեամբ առնէր ասպատակ ընդ ամենայն կողմանս տէրութեան նոցա: Աւ ահա զիմեալ գնաց Հասանել ի վերայ կողմանց Հիւսիւսոյ, յերկիրն յորում Մանակ կոչի. սոքա բնակին յամուրս լիռնականս, յանհոգս խաղաղացեալք յարտաքին թշնամեաց, և հարկք և հասք արքունի ի յինքեանս մնալով, միայն զմի ոմն կացուցանեն տիրել ի վերայ իւրեանց ըստ կամս անձանց իւրեանց, և միաբան և միախորհ կան և կիան առ միմեանս, և բնակին ըստ ազգս ազգս, բացազոյն ի միմեանց: Աւ մօտ առ սոցա կայ լեառն Վաւկասու, յորում բնակին ազգք յամենայն լիզուաց բաժանեալք, ըստ ազգս հօ ազգացն, և կիան առանց առաջնորդի, և օրէնս անձանց ունին ամենայն ոք որ զինչ կամի, և ընդ մայրս և ընդ քոյրս ամուսնանալ:

Առ սոսա գնացեալ Գրիգորէս երեց որդին Վրթանայ՝ քարոզեաց նոցա զբանն կենաց. յորս բազումք անկեալ ի նա հաւատացին ի Քրիստոս, որպէս Մանարն և Աւրհազքն².

1 Այլ օր՝ ամենայնիւ ուրիք:

2 Թերևս՝ Եփհազքն:

և կհսոցն անուենկնգիր եղեալ՝ զնացին ի նոյն կործանման մինչև ցայսօր ժամանակի, զոր ոչ է ժամ մեզ պատմել, յորոց և գիտարուածն մարտիրոսական ի նոցունց բարբարոսաց ընկալաւ սուրբն Պրիզորիս ի Վատնիանեայն¹ դաշտին:

Իսկ իբրև եհաս Ռուխայ զօրօք բազմօք մերձ ի սահմանս նոցա, և զրեաց հրովարտակա դիմօք խաղաղութեան՝ գառնալ սիրով միաբանութեան ի հնազանդութիւն արքային և ընդունել պատիւս և ի ձեռն նորա ընդունել զանուն իշխանութեան ճոխութեան: Բայց նոքա քանզի ապաստան լեալ յանկասկածելի յամուրս և ի բազմութիւն զօրացն և ի քաջութիւն արանց պատերազմողաց՝ և ոչ առ փոքր մի խոնարհեցան ի բանս նորա կամ ետուն տեղի պատասխանելոյ. այլ դարձուցին անդրէն զպատգամաւորսն անարզանօք, արբուցեալ նոցա զան սաստիկ, և ինքեանք իջեալ ի լերանցն՝ կարան զստորոտ լերինն, պատրաստեալ ի պատերազմ: Եւ արգելին փակեցին զպահակս ամրականացն և զկիրճս ձորոց, որ հանէին յերկիր նոցա մտանել յամուրսն:

Յայնժամ հրաման ետ զօրավարն Ռուխայ զօրաց իւրոց՝ երանել ընդ առաջ նոցա ի պատերազմ: ի մօտ առ նոսա հասեալ՝ կարգեցին կազմեցին զձակատն և ետուն պատերազմ ընդ զօրացն Օանարաց. և փակեցին ի ներքս զոտն լերինն իբրև զծով շուրջանակի, ի վեր ձգելով զհուտակուածն ալեացն ի բռնութենէ հողմոցն վարելոյ. և ահա հնչէր առ հասարակ երկիրն ամենայն իբրև զծով ալեաց կուտակելոյ, և սաստկացաւ պատերազմն, յառլուսանալ աւուրն մինչև ի սպառել անցից տունջեանն, իշխեցողին երկոտասան ժամու աւուրն. և հարան զօրքն արքունի և դարձան ի բանակն իւրեանց, և լեռնայինքն գային յիւրեանց բանակն: Եւ յետ աւուր միոյ ընդ մէջ լինելոյ՝ դարձեալ խմբեցաւ պատերազմն, և հարան զօրքն արքունի. դարձեալ յետ փոքր ինչ աւուրց անցանելոյ՝ և խոնեցաւ միւսանգամ պատերազմն, և ևս սաստիկ հարան զօրքն արքունի. և կային ի մեծ տարակուսի. դառնալ անդրէն ոչ կամէին, զի կարի սաստիկ ամօթս համարէր զգործեցեալսն, կալ տեւել ժուժկալել ընդդէմ նոցա ոչ կարէին, զի

¹ Այլ օր.՝ ի վատնեայն.

քաղուժ անկան ի զօրաց իւրեանց: Ապա մտախորհ եղին դարձեալ վառել ի պատերազմ: և կանգնեցին պատնեշս և շինեցին ապարանս և արարին տուն բնակութեան, և նստան անդէն զաւուրս Բ և պատերազմեցան ընդ նոսա աւելի քան զժԵ անգամ. և Հարան սատակեցան պակասեցան զօրքն արքունի ի զօրացն Օանարաց, և դարձան կորակնեալք ամօթալից խայտառակեալք, լի ծանականօք և մեծ բեկմամբ:

Եւ եղև մօտ ի կատարումն Հասանել ամին երկրորդի¹ գալստեան նորա՝ ել զնաց ի կողմանս Աղուանից. և տիրէր յայնժամ մեծի կողմանն² Աղուանից Ապումուսէ³ ոմն, որում վերձանութեանն⁴ յայտնութիւն՝ երիցու որդի Ճանաչէր: Իսկ իբրև լուաւ, թէ ահա առեալ Բուխայ զզօրս իւր գալ Հասանել ի վերայ նորա՝ հրաման ետ բոլոր աշխարհին իւրոյ ելանել ունել զլեռնակողմն, ուշ եղեալ ուժեղութեամբ և քաջութեամբ սրտիւ ընդդիմանալ մանաւանդ ի Օանարացն զնա տեսեալ ի պարտութիւն մատնեալ և յողթահարեալ: «Այ, ասէ, վատագոյն մէք քան զՕանարսն եղեցուք, զի և ամուրս Հզօրագոյնս և բարձրագոյնս քան զնոսա ունիմք և դիւրափակս՝ առ ի յունել զմուտս կրճիցն. միայն միաբանութեամբ սրտիւ կացցուք ապաւինեալ յօգնականութիւնն Աստուծոյ. և թէ մեռանիլ ևս ումէք Հասցէ՝ ի պարձանս անձին և ազգին իւրոյ Համարեալ է, և պսակ մարտիրոսական ընկալքի ի Քրիստոսէ. զի ոչ եթէ ըստ Հասարակաց սահմանաւոր մահու է, այլ ի վերայ սուրբ եկեղեցւոյ և ժողովրդեան Աստուծոյ: Օայսոսիկ և առաւել քան զսոյնս ասելով՝ զնէր առաջի զօրաց իւրոց աստուածասէր իշխանն Աղուանից:

Իսկ Բուխայի առեալ զբազմութիւն զօրացն իւրոց՝ իջանէ ի դաշտն Գագարացւոց⁵, և երթեալ մտանէ ի քաղաքն մեծ Պարտաւ: Եւ սկսաւ զոռայլ և խորհէր զթոյնս չարութեանն թափել ի վերայ իշխանին Աղուանից, և յղէր առ նա կոչելով ի Հնազանդութիւն. այլ նա ոչ տայր տեղի բանից նո-

1 Այլ օր՝ երրորդի:

2 Այլ օր՝ յայնժամ ի կողմանն:

3 Այլ օր՝ Ապումուսէ:

4 Հին օր՝ ծանութեան: Այլ օր՝ ծանօթութեանն:

5 Այլ օր՝ Գարգարացւոց:

րա, քանզի քաջագոյնս գիտէր զբարս նորա խաբեբայս: Եւ ժողովեալ զընակիչս աշխարհին համօրէն զարս և զկանայս և զայլս ի յերկրէն Աղուանից բազմութիւն ուսմիկ շինականաց, և լէգէոնս զօրականաց զսակաւս ի լեառնն ամուր անուանեալն Վթիշ, ըստ այնմ և համբարս ուռնկաց: Եւ Բուխայի իմացեալ որպիսի պատրաստութեամբ կազմի իշխանն Աղուանից՝ տարակուսէր ի միտս իւր. զի և զբազումս պատերազմեալ պէսպէս մարտիւք, և ոչ ինչ կարացեալ ստնանել անմարտընչելի ամրոցացն և քաջութեան արանցն որ ի նմա՝ ողորբական բանիւք կոչէր ի հաւանութիւն¹:

Եւ նա դարձուցանէ այսպիսի իմն պատասխանի, եթէ «Օրէն է աշխարհակալաց արքունի խնամակալութեամբ գնայ ընդ աշխարհ իբրև առ հնազանդս, և զնեղութիւնս տառապելոց բառնալ և ի դիւր հանել իբրև զինամարկուս, և ոչ աւագակաբար աւերել, և սրով և գերութեամբ յաւեր դարձուցանել. և գու թէ ոստիկան խաղաղութեան էիր եկեալ յարքունուստ՝ զշնութիւն պարգևաբաշխէիր սոցա, և ոչ զաւերս և զխռովութիւն: Եւ արդ յայտնի լիցի, զի ուրափ բաւէ զօրութիւն իմ և իցեմ կենդանի՝ կացից ընդդէմ զօրութեամբ և ուժով տեսնն Աստուծոյ, և ոչ տեսից զքեզ սիրով խաղաղութեան. այլ տեսից զքեզ զինու և աղեղամբ և սրով, քաջ արամբք և ընտիր երիվարօք. և քեզ եթէ հաճոյ թուիցի ապրեցուցանել զքեզ և զօրս քո՝ արի ել աստի և գնա ի սահմանաց իմոց: Ապա թէ փութաս և լանել ի կենաց աստի առ զայրուցս կատաղութեան քո և զոսկերս ցրուես յանպատս և լինել կերակուր գազանաց երկրի և թռչնոց երկնից՝ կամք քո լիցին, և ես քաւեալ հմ յարնէ քումմէ, մանաւանդ զի բարեպաշտութիւն² մեծ համարիմ սատակել զթշնամիսդ Աստուծոյ, որպէս Մովսէս զԱմաղէկ, և Յեսու զՎանանացիսն, և Մամուէլ զԱգագ, և Վաւիթ զՎողեաթ, և համանգամայն իսկ որպէս սատակեցին Իսրայէլացիքն³ զայլազգիսն, և հաճեցաւ ընդ նոսա Աստուծո. նոյնպէս արարից ընդ քեզ և ընդ զօրս քո: Արդ վճարեալ է յիմմէ կողմանէ շատխօսու-

¹ Այլ օր.՝ 4 հնազանդութեան

² Յօրինական՝ բարեպաշտոն

³ Այլ օր.՝ Իսրայէլացիքն սատակե-

ցին:

Թիւն ընդ քեզ. ի ձեռս քո է խաղաղութիւն և խռովութիւնս
 Եթէ, որպէս ասացի, ի բաց գնաս յինէն՝ խաղաղութիւն է,
 և թէ ոչ՝ պատերազմ և կռիւ և ճակատամարտ. և դու նը-
 պատակ՝ և աղեղն իմ խոցոտիչ, դու ախոյեան՝ և մանկունք
 իմ յաղթանակ, դու ոսոխ՝ և զօրք իմ դատապարտիչք. քո
 պատերազմ՝ և մեր յաղթութիւն, քո մարմին՝ և իմ նիզակ,
 քո պարանոց՝ և իմ սուսեր. քո ստացուածք՝ և մէք ժառան-
 գորդք, քո աւար՝ և մէք աւարառուք. դու աւազակ՝ և մէք
 կողոպտիչք, դու եզէզն՝ և մէք հուր դիւրածախ, դու յարդ՝
 և մէք հողմք դիւրսփուչ, դու ծաղիկ՝ և մէք խորշակ թա-
 ռամեցուցիչք, դու անդ պողալից՝ և մէք կարկուտ ապակա-
 նարար, դու շինուած առանց հիման՝ և ես հեղեղ հիմն ի վեր
 տապալիչ, դու գէշ՝ զօրքն իմ պատառիչ գազան, որ պատու-
 ան զառազաստ սրտի քո. դու խաղալիկ՝ և մէք մանկունք,
 ի ձեռն առեալ զզօրութիւն քո՝ խաղալով խաղամք ընդ քեզ
 և ամենայն հպարտութիւն ամբարհաւածութեան քո. դու ե-
 րէ վայրի՝ և մէք որսորդք, դու թռչուն՝ և մէք ի բարձանց
 ի վայր ի ջուցանեմք և վարմ ձգեալ. դու վիշապ ծովական՝ և
 մէք կարթ, ի քիմն քո ի վեր ձգելով զքեզ ի խորոց անդնդոց.
 և դու իբրև զեղջերու առանց եղջիր՝ և մէք արծուիք ի վե-
 րայ քո, կուրացուցիչք աչաց քոց, և գէշ զքեզ արկանել ձա-
 գաց¹ իմոց և աղուեսուց ի ծակս բնակեցելոյ: Եւ ահա դար-
 ձեալ ասեմ, չկայ² ինչ քո. և զի մի կրիցես զոր ինչ խօսե-
 ցայ ընդ պատգամաւորս քո, և աւելի քան որոգել ջանար ընդ
 մեզ՝ զգոյն ընդունիցիս վտանգաւորս»:

Յայնժամ իբրև լուաւ բանաւորն զայս դարձուած պա-
 տասխանաց լի հզօրութեամբ և ահագին մեծաւ անարգու-
 թեամբ՝ յոյժ տարակուսանօք լցաւ յանձն իւր, և կայր մե-
 ծաւ հիացմամբ ըմբռնեալ և ամենայն խորհուրդք իւր ապա-
 կանեալ ցրուեցան. եթէ զի՞նչ գործիցէ ոչ գիտէր. ապա
 մտախորհ հղին բազում քննութեամբ, և յանբաւ և յառաւել
 իմացմանց ընտրեցին՝ գրել և ծանուցանել թագաւորին վասն
 առնն այնորիկ. և առաքեցին դեսպանս առ արքայ և ինքեանք

1 Այլ օր՝ ձագուց:

2 Այլ օր՝ չէր:

նստան շուջ զլերամբն, մինչև փութով եկեսցէ նոցա Հրաման ինչ յարքունուստ:

Իսկ Ապուստուսէ՝¹ վառեալ և զինեալ զինքն ամենայն զօրութեամբ իւրով խաղաց էջ ի վերայ նոցա և եհար ի Հարուածս մեծամեծս, և առ² աւար բազում և գարձաւ ի տեղի իւր ի բանալն իւրեանց: Ապա այնուհետև ոչ կարաց կար Համարձակութեամբ ի բացեայ առնել զբանակն իւր, այլ ետ զկէս զօրուն յոմն զլիսաւոր և նստոյց զնա ի կողմանէ Հիւսիսի³ կողմն. և ինքն բազմութեամբ զօրաց նստաւ յարևելից կուսէ՝⁴ և շինեցին ապարանս ամուրս և պարսպեցին մեծաւ⁵ զգուշութեամբ. և կանգնեցին պասնէշ և կուտեցին քարինս և կանգնեցին մեքենայս և կացին ի պատրաստութեան: Եւ յետ փոքր ինչ աւուրց Հրաման ետ Բուխայ ելանել ի պատերազմ. և կարգեցին ճակատս, և բոլորեցին ռազմ⁶, և գունդս գունդս յընտրեցոց զօրացն ըստ ազգս ազգս, շուրջանակի ի ներքս փակեցին զլիառնն և զրօշս և նշանս բարձրագոյնս լայնատարածս կանգնեցին. կարգեցին ըստ գունդս գունդս առ շ այր նշանակ մի. և զի մի մի թուիցէ յանուանէ զյաճախութիւն զինուցն և զսպառազէն կազմութեանցն զձիոցն և զհեծելոց նոցա. զիտակ են այլմ արք քաջք. և որ միշտ ի պատերազմունս զգեգերուսն առնեն՝ զումար արարեալ են, ամենայն զինուոր ի գանձարանս ի տունս գանձուց թագաւորին, զոր բարձեալ ուղտիւք կրէին ընդ ինքեանս: Ելին ի պատերազմ և պատերազմեցան, ըստ որում սաստկացաւ պատերազմն: Եւ խուռն յարձակմամբ դիմեցին ի վերայ իւրեանց. և հարան զօրքն արքունի ի Հարուածս մեծամեծս և դարձան փախստական ի բանակն իւրեանց և մտին յապարանսն զոր շինեալ էին. և լեռնային զօրքն Ապուստուսէի զհետ մրտեալ փախստեիցն՝ իջուցին ի լեռնէ անտի և դարձան առնել դիակապուտ, և չոզան ի բանակետղ իւրեանց մեծաւ յազմութեամբ, ուրախացեալ անտրտում խնդութեամբ, և նստան

1 Հին օր.՝ Մուսէ:

2 Այլ օր.՝ էառ:

3 Այլ օր.՝ ի հիւսիսայ:

4 Այլ օր.՝ կողմանէ:

5 Այլ օր.՝ մեծամեծ:

6 Այլ օր.՝ զուսգմ:

պահել զպահպանութիւն իւրեանց և աշխարհակոյտ ամբոխին բնակաց իւրոյ տէրութեանն:

Նւ զկնի պայտրիկ, որ է երկրորդ Հարուածք այլազգեացն՝ դարձեալ հրամանս ետ ելանել ի պատերազմ, և հետամուտ հասեալ առ նոսա, և ահա իբրև արք — ի յընտրելոցն Ադուանից պատահեալ նոցա հարին զնոսա և ածին փախստեայ ի բանակն և ինքեանք դարձան ողջանդամ, և ոչ մի ոք վերաւորեցաւ. և հասեալ առ զօրավարն իւրեանց մեծաւ յաղթութեամբ և բազում աւարաւ:

Իսկ զօրավարն Ռուխայ կայր ի կոր կործանմանն, ի տարակուսանս ըմբռնեալ փղձկէր¹ ի միտս իւր, ցնորակօծ լինէր², հնարէր ելս իրացն գտանել ի վրանայարին փակեալ, և ոչ առնոյր դուլ և դադար: Նւ հատաւ քուն յաչաց նորա, և ոչ ոք մտանէր և ելանէր առ նա զաւուրս ժ, զի եմուտ ի սենեակ ամօթալի երեսօք. այլ և երկիւղ ոչ սակաւ ունէր զնա, զի բազում գունդք սուսերամերկաց շուրջանակի պահէին զնա: Իսկ զկնի աւուրցն տասանց ի գլուխ ելանելոյ՝ խնդրեաց սպարապետն մտանել առ նա, և կալեալ զձեռանէ նորա՝ սկսաւ խօսել ընդ նմա և ասէ, զնդէր լքանես զձեռն քո և ընդ արութիւն դոցա խառնես վատութիւն և առնես զօրացեալ ի վերայ քո ամենայն աշխարհաց, և զանուն քաջութեան քո քեզէն կորուսանես, որով ամենայն աշխարհ զարհուրեալ դողաց և ոչ ոք եկաց ընդդէմ քո, և զբազուկս³ և զձեռս քո հզօր տկարացուցանես. միթէ դո՞ւ միայն առաջին յաղթեցար և հարար ի թշնամեաց, կամ քո՞ միայն զօրքդ անկան, կամ քո՞ և եթ աւար բաժանեցաւ: Այլ ածիր զմտաւ, թէ յիսկզբանցն մինչ ցայսօր ժամանակի ամենայն ուրեք ուր և գումարէր զօրն և լինէր պատերազմ և սուր և ճակատամարտ՝ երբեմն յաղթեն և երբեմն ի պարտութիւն մատնին: Ո՞վ ոք յաշխարհակալաց ոչ մատնեցաւ ի սուր. և են իշխանք արդաց, է ուրեք որ զօրանան, և է ուրեք որ տկարանան: Նւ յիրկարեալ սպարապետին խօսել ընդ զօրավարին՝ ի բաց մեր-

1 Հին օր.՝ իղձկէր:

2 Այլ օր.՝ լինելով:

3 Այլ օր.՝ զբազուկս քո:

կեաց զգատրուակ սրամտութեան ի սրտէ նորա: Եւ երևալ արտաքս ի սենեկէն՝ և նստան ուրախ լինել:

Եւ նոյնժամայն հՀաս Հրաման յարքունեուսա՝ մի տաղտկալ և վհատել՝ և մի ի բաց կալ պատերազմել ընդ նմա, մինչև եկեսցէ ականաց կամօք ի հնազանդութիւն արքայի:

Յայնժամ Հրաման ետուն ամենայն զօրացն ելանել ի պատերազմ և ահա ազաղակ և փողք և քնարք և ջնարք, և վառեալ զինու և սրոյ և ամենայն պատրաստութեամբ անհուն զօրացն, մինչ զրէթէ ի հիմանց զեառնն տապալել, և եհան զգօրսն մինչ մերձ ի գլուխ լերինն, և ընդ նոսա նշանս բազումն, իբրև արանց ընտրելոց քաջ երիվարք. և զրէթէ ոչ ամենեկն ուրիք երեւցաւ այնպիսի ահաւոր տեսիլ զօրու և սպառազէն կազմութեան՝ ամենայն թագաւորաց, որ կացեալ էին ընդ ծագս տիեզերաց. զորոյ սաստիկ և ահազին որոտումն և ճայթումն և փայլիւն զինուցն, և որ ինչ յայնժամ զարդարեալ և զինեալ պատրաստեցան զօրքն Տաճկաց: Եւ ելանէին գունդք գունդք շտապով և ձեպով մի զմիոյ կնի, և ամենայն ոք որ տեսանէր՝ ընդ մեծաւ երկիւղիւ ներքադրեալ լինէր: Եւ նստէր անդ ի բացեայ ի վերայ բլրի միոջ տէր Մուշեղ որդի սպարապետին և կայր հիացեալ ահեղ և մեծ զարմացմամբ: Եւ ամբարձ զմիտս իւր ի հանդերձեալ զալուսան Վրիստոսի, և որ յայնժամ լինին ահեղ որոտումնք և թնդիւնք և հրձգութիւնք և արհաւիրք մեծամեծք յուրի, և թէ զհարդ գունդք գունդք հրեշտակաց մի զմիոյ կնի երևելս առնեն, և զհարգ փայլեալ նշանն տէրունական ահաւոր ճառագայթիւք, և որ ինչ այդմ հետեին ի հանդերձեալ զալստեանն Վրիստոսի ի վերջնումն աւուրն. յայնժամ մերկացեալ և ի բաց եղեալ զաշխարհական պատրանաց զբազումն՝ և էանց գնաց ի վեր քան զերեւելիսս, և զի էր վարժեալ Աստուածաշունչ զրոց և ընդել և ծանօթ էր ճարտասանական հրահանգիցն՝ եղ առ յայն ժամու իմացական տեսութիւնն զերզս՝ որոյ սկիզբն է՝ «Անզբազել ական սրտի նայեցող անձն իմ ի միւսանգամ զալուստն», Ե տուն ի յութերորդ վանգէ:

Եւ եղև իբրև գումարեցան ի մի վայր ամենայն բազմու-

1 Այլ որ՝ և մի՛ վհատել:

Թիւն զօրացն աւելի քան զճաց, և կազմեցին ռազմ և կարգեցին ճակատ, և ետուն ձայն այր առն ակոյեան ելանել, և ահա Ապուստոսէ, որ ճանաչէր երիցու որդի՝ հանդէս նոցա ել ի պատերազմ և հանդիսացաւ ընդդէմ նոցա. և եղև իբրև զբլուր մի մեծ երկաթի, կամ զվէմ անդամանդեայ. և խուռն բոլորեալ գունդն կային մածեալ իբրև զմի այր: Աւ զօրքն Տաճկաց պնդեցան և փակեցին շուրջանակի ի ներքս¹ զգունդն Աղուանից և դիմեցին յանդուգն ի վերայ նոցա. և նոքա կային անշարժ, և ոչ ել այր քան զընկեր յառաջ. և մինչ նոքա կարծեցին, թէ ի ձեռն նոցա մատնեցան՝ և նոքա կային յաղօթս և զԱստուած կարգային օգնել նոցա. և դիմեցին ի մէջ նոցա ի չորս առաջս, ըստ նմանութեան տեառնանման խաչին, և բախեցին զճակատն և պատառեցին զռազմն և դարձուցին ընդ զառ ի վայրն և իջուցին ի լեռնէ անտի, և հարին ի հարուածս մեծամեծս. որպէս յարդ ի հողմոյ վարեալ, կամ ծուխ վատնեալ ի միրկէ՝ այնպէս կորեան գնացին յերեսաց զօրացն Աղուանից: Աւ դարձան կուտեցին աւար, որոց ոչ գոյր թիւ: Բայց զի՞ մի մի զիւրաքանչիւր հանդէս պատերազմաց նոցա գրեցից յականէ անուանէ. ասացից կարձառօտ և համառօտեցից զբանս. յերկարեցաւ գործ պատերազմաց սոցա իբրև մօտ ի լնուլ ամի միոյ. և ոչ ի միւսմ ճակատու դարձոյց Ապուստոսէ գերեսս իւր յերեսաց Բուխայի. և որպէս պատմի՝ եղև թիւ պատերազմաց նոցա իջ անգամ, և հարան զօրքն արքունի յայսքան հանդէսս և ի կռիւ:

Յայնժամ իբրև գիտացին երկրքին կողմանքն, եթէ ոչ զոյ հնար գտանել զերս իրացն և տալ խաղաղութիւն՝ ապա հաճեցան և հաւանեցան գրել առ Թագաւորն. զի ասաց զօրավարն Աղուանից, եթէ ամի կարծիցէ ոք զիս ապստամբ գոլ ի Թագաւորէն և վասն այնր հարկանել զգօրսդ Ասորեստանիս. այլ կուտեաց եղ ի վերայ Բուխայի զապստամբութեան վնասն և զհարուածս զօրացն, զոր գրեաց իսկ և ծանոյց արքայի. իսկ եթէ եկեսցէ առ իս գիր յարքունուտ, կնքեալ մատանեալ արքայի, և իցէ գրեալ ի նմա հրաման՝ գալ ինձ առ քեզ կամ երթալ յարքունիսն՝ ոչ ելից արտաբոյ

1 Այլ օր՝ ի ներքոյ:

Հրամանացն նորա: Բայց եթէ այդ այդպէս ոչ եղեցի, որպէս ասացի՝ աւելի ևս տեսցես քան զոր տեսեր, սուր և պատերազմ:

Ապա երկրքին նոքա դեսպանս արձակեցին առ թագաւորն ի հաւատարիմ արանց ըստ Ասայիայ զոր ասէ, «Հրեշտակս արձակիցեն՝ որ լայցեն դառնապէս», և գրեցին և ծանուցին արքայի՝ զոր ինչ գործեցին և որպէս հարան զօրքն արքունի: Նստան երկրքին կողմանքն պահել զպահպանութիւն իւրեանց մեծաւ զգուշութեամբ, և հտուն անսալ միմեանց՝ ոչ ելանել ի պատերազմ, մինչև եկեսցեն Հրեշտակքն յարքայէ, զոր առաքեցինն: Բայց սուաւ յաղթութիւնն այն մեծ ի ձեռն զօրավարին Ապուսուսէի, զի լցցի զոր ասաց Տէր ի բերանոյ Ամուսայ մարգարէի՝ փորտակեցից զնիզակս Վամասկոսի, որում այժմ Վմիշկն կոչեն, ուր ելին զհետ Բուխայի:

Եւ մինչ նոքա կային մնային Հրաման ինչ ընդունել յարքունուստ՝ դարձան Հրեշտակքն և եկին փութանակի, և բերին թուղթ յարքայէ առ Ապուսուսէ՝ զալ ի հնազանդութիւն նոցա և երթալ առ Բուխայ, և էր գրեալ ի նմա թողութիւն վաստուցն և հարուածոցն զօրացն և բազում աւարացն, և երդումն ի հաստատութիւն ասացելոցն, և պարգևս ի պատուական և մեծագնի հանդերձից, և սաղաւարտ ծաղկեայ և սուսիր, միայն զի եկեսցէ ի բան արքունի և մի ելցէ արտաքոյ կամաց թագաւորին, և գրեալ էր առ Բուխայ, զի մի ինչ չարիս խորհիցի կամ գործիցէ առնն այնմիկ, այլ տացէ տանել զնա առ թագաւորն մեծաւ պատուով և զգուշութեամբ:

Իսկ իբրև ընթերցաւ զօրավարն Աղուանից զթուղթ թագաւորին՝ փութացաւ էջ ի լեռնէ անտի և եկն եկաց առաջի Բուխայի, և մինչև հասեալ առ զօրավարն՝ եհան ընդ առաջ նորա գունդս գունդս վառեալ զինու և ընտրեալ երիվարօք, և հտ տանել ընդ առաջ նորա նժոյգս մեծազարգս և երևելիս, և երգեցիկս և գովասացս և բազում գործիս երաժշտականս առաջի և զկնի՝ մինչև եմուտ ի բանակ նոցա: Եւ ոչինչ ամենեկին գշարացաւ ընդ նմա Բուխայ և ոչ յիշեաց զգործան զոր գործեաց, և ոչ տրտմեցոյց զերեսս իւր:

1 Այլ օր՝ առաքեցին:

այլ բնկալաւ զնա սիրով խաղաղութեան և մեծաշուք պատուով և պարզեզք ըստ Հրամանի Թագաւորին: Եսկ յետ անցանելոյ աւուրց ինչ՝ ետ տանել զնա առ Թագաւորն, և ընդ նմա զունգս զինուորաց վառելոց և ընտիր այրուծիոց: Եւ երթայր աներկիւղ համարձակութեամբ, քաջալերեալ ի միտս և ի խորհուրդս իւր՝ ըստ պնդութեան արութեան իւրոյ քաջ նահատակն Ապուսուսէ:

ԳՂՈՒԽ ԺԸ.

Թիւ որդ օրինակաւ՝ Վեպեաց Մուկաթի և Վանանք գաւառէ:

Եւ եղև զի անցանէր ընդ այն Մուկաթի ոմն ի Վանանք կոչեցեալ ազատութենէ, ըստ սովորութեան ծանօթացուցանել զիրաքանչիւրոց առանձնաւորութիւն և զպատուոցն գերնկայութիւն, կամ ի ծնողաց կամ ի տեղոյ կամ ի գաւառէ կամ յազգէ կամ յարիութենէ կամ ի պատահմանէ սկիզբն առ: Սովորութիւն է գրոց, որպէս զերն նոյնպէս և զտեղէն վերաբերեալ, կամ ըստ ծանօթութեան, կամ ըստ պատուոյ: Օսա ըմբռնեալ զօրաց Տաճկաց ածին առ զօրավարն, և բազում վնասս ի գործս արքունի կուտեցին ի վերայ նորա և ստութեամբ առաւել քան թէ ճշմարտութեամբ պարտաւորեցին զնա: Եւ մինչ կարի և ահագին սաստիկս կուտեցաւ ի վերայ նորա ամբոխն, և ամբաստանքն՝ միաբարբառ զաղաղակ բարձեալ առաջի բռնաւորին զօձիս պատագեալ ասէին, «մահապարտ է» չէ պարտ դմա կեալ, և ոչ առնուլ տեղի պատասխանւոյր, և յայնչափ պատիկ և անհոռն ամբոխին սուտ վկայութեանն զբոլոր բարկութիւն բռնաւորին զարթուցին ի վերայ առնն, որպիսի ոչ ի միոյ ուրուք վերայ այնքան ժամանակս եհեղ զբարկութիւն իւր զօրավարն Աուսուսայ: Եւ Հրամայեաց ածել զնա յատեանն, ուր կային միաբան

1 Այլ օր. յաւելու՝ ըստ քաջութեան:

2 Այլ օր.՝ եղանակաւ:

3 Այլ օր.՝ ապաստանքն:

ժողով զորագլխացնո՛ւ Եհարց սաստիւ կամ թէ Հրամանաւ տերութեան իւրոյ, փ բաց լեր, ասէ, ի հաւատոցն Վրիստոսի, և իմ թողեալ քեզ զբազում ֆլասսն¹ զոր դործեցեր, և կեցցես և վայելեսցես ի պատիւս և ի պարգևս թագաւորին, և մի ի վերայ մեծ յանցանացն զոր յանցեալ, որպէս լռեմդ զոր ինչ աժբաստանեն զքէն՝ յայդ ևս յաւելուր, յամառել պնդել ի հաւատսն Վրիստոսի զոր պաշտեալ, և ի ձեռն չարաչար տանջանաց ելանել ի կենաց աստի, զի ոչ ևս ունիմ շատ խօսիլ ընդ քեզ»:

Ետ պատասխանի երանելի Մուկաթլ լի հաւատովք և ճշմարիտ խոստովանութեամբ ի շայր և յԱրդի և ի շողին սուրբ, ասէ. «և ո՞վ տայր ինձ վկայել ի վերայ ճշմարտութեանն և մեռանել վասն անուանն Վրիստոսի, և զարիւն իմ փոխանակ արեանն Վրիստոսի հեղուլ և զմարմին իմ փոխանակ մարմնոյ նորա ի մահ մատնել և զչարչարանս իմ ընդ նորա չարչարանսն խառնել, զի և ընդ նմա փառաւորեցայցես և տէր տերանց և թագաւոր թագաւորաց և իշխան կենաց և մահու, Եստուած յաւիտենական Յիսուս Վրիստոս: Իսկ սպանալիք քո և չարչարանք, զոր ասես ի վերայ իմ հասուցանել խաղ մանկտոյ կամ զառանցելոց թուի յաչս իմ, և բանք քո նոյնպէս, որպէս քոն անմտի և խելազար և ցնորեալ ծերոյ»:

Յայնժամ բարկացեալ բռնաւորն Հրամայեաց նախ զլեզուն հատանել զսրբոյն, զի մի յաճախիցէ առ հասարակ զթագաւորն և զօրէնսդիրն ինքեամբ հանդերձ անարգել. ապա Հրամայեաց զերկոսին զձեռնն և զերկոսին զոտսն հատանել, ապա անդամ անդամ յօշեցին զնա, որ մատոյց զինքն պատարագ կենդանի որդւոյն Եստուծոյ. և կայր դեռ ևս մեծաւ ուժով, և գոհութեամբ ընդունէր զեկեալ ի վերայ նորա չարչարանս վասն սիրոյն Վրիստոսի: Մինչդեռ կայր ևս՝ կենդանի՝ ետ կանգնել փայտ մի մեծ և բարձր յոյժ, և դնել զնա ի ծայր փայտին, ունել ի բարձրաւանդակ տեղւոջ. և իջուցեալ ի փայտէն հատին սուսերաւ զգլուխ նորա. և դարձեալ եղին ի վերայ ի տեղւոջ վկայութեանն նորա. ի Պոռոզու մերձ ի

1 Այլ օր.՝ Քասն քո:

լեռան Վշիթ, ուր էր բանակ այլագգեացն: Եւ այսպէս կատարեցաւ սուրբն ամենայաղթ նահատակն Վրիստոսի Մուկաթլ փառաւորապէս ի Հայր և յՈրդի և ի Հոգին սուրբ, որում փառք յաւիտեանս ամէն:

Նմանապէս կամ թէ ևս հրաշափառագոյն երիցս երանելիք Սողովմնն, որ Աւորդին ճանաչի, և Սախայ վերին աշխարհեցին՝ ոչ խոտորեցան ի բանս թագաւորին և ոչ եղին ունկնդիր մաղձահամ և ժախահոտ բանիցն¹, իբրև ի փեռուկեալ զերեզմանէ զնեխահոտութիւնն արտաքս հատանելոյ. որով զբազումս զրդուեցոյց ի յաստուածային օրինացն և յիրկրպագութիւնէ յաստուածորդոյն: Եւ նահատակեցան արիարար և հոռու պատասխանի թագաւորին մեծաւ համարձակութեամբ, յուսացեալ ի մին միայն ի թագաւորն թագաւորաց և ի տէրն տերանց, ի Վրիստոս յորդին Ըստուծոյ: Եւ ասնն ցթագաւորն, զաւ է մեզ մեռանել վասն անուանն Վրիստոսի, քան վայելիլ ընդ քեզ. որով մահուամբ և կամիս՝ պատրաստք եմք յամենայն հնարս չարչարանաց մտանել, զոր ուսոյց քեզ վարդապետն չարեաց հայրն քո սատանայ. մեք ոչ ի բաց կամք ի սիրոյն Վրիստոսի և ոչ մեկնիմք ի կենացն յաւիտեանից և ոչ լինիմք ժառանգորդ յաւիտեանական տանջանացն:

Յայնժամ բարկացեալ բռնաւորն իբրև զգազան մի կատաղեալ, յարձակեալ ի վերայ գառանց գէշ արկանել զնոսա՝ հրամայեաց պնդել զնոսա ի ցիցս կապեալ ոտիւք և ձեռքք. և ետ բերել քուքս և տանջել զնոսա քքովքն յիրկար, մինչ կարծել ի նմին վախճանել, և նոքա կային մեծաւ ուժով և զոհանային զանբաւ և զառատաշնորհ² պարգևացն Վրիստոսի, որ արժանի արար զնոսա մեռանել վասն անուանն Վրիստոսի և առնուլ զմարտիրոսական պսակն:

Եւ մինչդեռ կային կենդանի և զոհանային զՎրիստոսէ զանյաղթ զօրութիւնէն, որ զօրացոյց զսուրբան մեծ ասպարիսին ի հոգևորական պատերազմին՝ ևս առաւել բարկացեալ թագաւորն՝ իբրև զհնոց վառեալ բորբոքէր. ետ բերիլ փայտս,

1 Եւլ օր.՝ ժահահոտ բանից նորա:

զառատաշնորհ:

2 Եւլ օր.՝ շնորհացն: Կրկու օր.

և եղեալ ի վերայ փայտին զերանելին Աողոմոն՝ և մօտ առ փայտն կացուցին զսուրբն Աահայ, զի գոնեայ մինն ի միւսոյ տանջանացն երկուցեալ հնազանդիցի հրամանի թագաւորին: Իսկ նոքա առաւել քան զառաջինն դիմեցին ընդդէմ չարչարանացն խաչակից լինել Վրիստոսի. ուրացան զանձինս և առին զխաչն Վրիստոսի և գնացին զհետ կոչողին, կորուսին զանձինս, այսինքն զկեանս աշխարհիս, զի զյաւիտենիցն զբողոցն զկեանս. մեռան ընդ Վրիստոսի, զի ընդ նմին թագաւորեացին:

Նոյն ժամայն ել հրաման յարքունուստ, զի զսուրբն Աողոմոն ի նմին փայտի սպանցեն, նետաձիգ լինել ի նա: Եւ ըստ հրամանի բռնաւորին դահճացն ձգեալ ի նա նետս շուրջանակի՝ աւանդեաց զողին ի փառս Աստուծոյ, երանելի նահատակն Վրիստոսի: Իսկ զսուրբն Աահայ հրամայեաց սրով սպանանել. և առեալ դահճին զսուրն՝ եհար զերանելին և եհասա զգլուխ նորա, և նոյնժամայն աւանդեաց զողին ի ձեռս Աստուծոյ: Եյսպէս վկայեցին երանելիքն ի փառս սուրբ Արորդութեանն յաւիտեանս յաւիտենից:

Եւ ընդ գերեալսն ի լեռնէն Խութայ Յովնան անուն. սա այն է, որ մինչ՝ յելանելն Խութայի ի սկզբանն մտանելոյ նորա ի նայս՝ եկաց ընդդէմ նորա բնակչօք լերինն և հարուածս մեծամեծս հասոյց ի վերայ զօրացն արքունի. իսկ իբրև ընդդէմ կացին լեռնայնոցն՝ զունդքն Տաճկաց և հարին զլեռնայինսն՝ ձերբակալ արարեալ զերանելին Յովնան տարան ետուն՝ կապանօք ի բանդ արքունի:

Եւ յաւուր միոջ հրաման ետ թագաւորն ածել զառաջեալ. և հարցեալ՝ ցնա յաղագս մահուանն Յովսէփու ի վրէժինդութեանն երկրորդ նահատակութեան նորա, որ եկաց ընդդէմ զօրավարին, յուչ առնելով նմա զապստամբութենէ և ընդխառնելոյ նորա ի վնասս արքունի, միանգամայն սաստկացուցանէր ի վերայ նորա զահարկութիւնն, զի գոնեայ այնու կարասցէ արդեօք վրիպեցուցանել՝ ի ճմարիտ հաւատոցն սր ի նայր և յմրգի և ի նողին սուրբ. և իբրև եզ

1 Յօրինակն՝ սա այն մինչ որ:

2 Հին օր.՝ ի տուն:

3 Այլ օր.՝ ածել զառաջի և հարցանել:

4 Այլ օր.՝ կարասցէ վրիպեցուցանել գնա:

առաջի գվնասուցն որով կարծէր արեանել զնա ի հաղթս¹ կորստեան՝ ասէ ցերանելին, «եթէ կամիս կեալ ընդ իս և վայելեա ի կեանս աշխարհիս, և ընդունել պարգևս և պատուս յինէն՝ հաւանեա հրամանի կամաց իմոց և ի բաց լի ի հաւատոց քրիստոնէութեանդ, զոր պաշտես, և ծառայեա ճշմարտութեան օրինաց և հաւատոց, զոր ուսաք ի մարգարէէն Մահումաթայ. ապա թէ ոչ՝ զնորին հակառակն ընկալցիս, տանջանս և մահ, և ելցիս ի կենաց աստի չարաչար մահուամբս»:

Իսկ սուրբն գեղեցիկ խորհուրդ ի մէջ առեալ՝ ասէ ցբրունաւորն. «ընդէ՞ր որպէս մանուկ տղայ համարիս, արեանել առաջի իմ զպատրանս, սնդտի, առասպելաբան, խաբեբայ² և պատիր յոյս խոստանալով ինձ՝ հանել զիս ի ճշմարիտ յուսոյն, զոր ի մանկութենէ ի վերայ հասեալ ճշմարտութեաննու»:

Եսէ թագաւորն. «մի արհամարհիր զթագաւորական բանքս իմ և կորուսանիս զկեանս քո, և լինիցիս իբրև զմի ի մահապարտաց, որ անձամբ զանձինս հերքեցին ի կենաց վտանգաւոր մահուամբ, որպէս և քեզ պատրաստեալ է, եթէ կացցես ի նմին յամուութեան ի հաւատոյ Յիսուսի որդւոյն Մարիամայ կնոջ հրէի»:

Եսէ կրանելին. «տեսանեմ զքեզ որպէս զմի ի զառանցելոց խելագարեալ որպէս խօսիսդ. ես վաղ անարգեցի³ զքեզ. և ոչ փոքր ինչ երկիւղ կալայ ի սրտի իմում վասն քո, զի քամահելով ի վերայ քո՝ զգորավարն քո հանդերձ զօրօքն ի սուր մատնեցի, և զաւար նորա բաշխեցի, և յերկրորդումն ոչ փոքր նախձիրս⁴ համարեցի զօրացն քոց. արդ ընդ արութիւնս իմ վատութիւնս խառնեցեմ⁵ և ընդ երկիւղեւ մահուանկանիցիմ: Վասն մարմնաւորացն այնչափ նահատակեցայ, որպէս զիտացերն և որպէս այժմ լսես յինէն, վասն Քրիստոսի և վասն յաւիտենական կենացն ոչ մեռանիցիմ, կամ արդեօք ի քէն երկնչիցիմ. քաւ լիցի. ահաւասիկ կամ, մի դանդաղիր կատարել՝ զոր ինչ կամիս առնելու»:

Իբրև լուաւ զայսքան և առաւել քան զսոյնս յանդուգն

1 Այլ օր.՝ ի հաղթս բանարկուին:

2 Այլ օր.՝ խաբեութեան:

3 Յօրինակն՝ վաղ անարգեցի:

4 Այլ օր.՝ նաձիրս:

5 Յօրինակն՝ խառնեցի:

և առանց երկիւղի զրնդդէմ պատասխանատուութիւնն մեծաւ համարձակութեամբ՝ ապա հրամանն ետ փութով ի կենաց քառնալ զգլուխ նորա սուսերաւ: Եւ առեալ դահճացն զերանելին՝ ածին ի տեղի սպանմանն. և նորա համբարձեալ զձեռս իւր յերկինս յաղօթս կալ, զի կարասցէ յաղթել նահատակութեամբ, և մատուցեալ զպարանոցն առ դահիճն՝ եհատ զգլուխ նորա, և աւանդեաց զոգին երանելին Յովնան Ճշմարիտ խոստովանութեամբ ի Հայր և յԱրդի և սուրբ Հոգին, որում փառք յաւիտեանս:

Եւ եղև իբրև արար և կատարեաց Ռուխայ զոր ինչ խորհեալն էր ի վերայ աշխարհիս Հայոց, բարձումն յաշխարհէս մեծամեծացն Հայոց՝ յաւել և զայս ևս, զի մի ամենևին ոք կայցէ յակաստանի, մանաւանդ զի ոչ ոք տեհաց ընդդիմանալ ձեռին նորա. զրէ յակասէ յանուանէ առ որ մնացեալն էին յաշխարհս յամուրս իւրեանց, զի փութով յիւրաքանչիւր տեղեաց առանց կասկածանաց և երկիւղի առ նա հասանեցին և կալցին զիւրաքանչիւր իշխանութիւն և վայելեացին ի պարգևս և ի պատիւս արքունի և կացցին ի հնազանդութեան թագաւորին: Եւ ելեալ յիւրաքանչիւր տեղեաց մի քան զմի յառաջանալ ի կոչումն Ռուխայի, և ժողովեցան ի մի վայր և եկին կացին առաջի զօրավարին Տաճկաց: Իսկ նա՝ փոքր ինչ ժամանակ ներեաց նոցա դիմօք սիրոյ խաղաղութեան, մինչև ի գլուխ ելին որ ինչ յաղագս Ապուսուսէին էին հանդէսք. իսկ իբրև նա ըմբռնեցաւ, և գիտաց զօրավարն եթէ ոչ ոք այնուհետև յիշխանացն Հայոց մնաց, որ ոչ համագունդ ժողովեալ են. առ նա՝ մերկացաւ յայնժամ զպատրուակ կեղծաւորութեանն, զոր սերմանեալ էր սատանայ ի սիրտ առնն¹: Եւ ըստ տոհմն ազգաց, ըստ թուոյ տերանցն Հայոց, կազմեաց գունդս վառեալս զօրականաց, զինեալ և պատրաստեալ. և ընդ այսն ընդ առաւօտն, մինչ նոքա ննջէին յիւրաքանչիւր վրանաց օթոցի՝ և զօրքն շուրջ փակեցին սուսերօք և վահանօք և նիզակօք և վառեալ մոմեղինօք, և մտեալ ի նիրքս ըստ հրամանի զօրավարին իւրեանց՝ եղին զոտս նոցա ի կապանս երկաթիս և բարձին ուղտուց և խաղացուցին ի Սամառայ.

¹ Այլ օր.՝ ի առն շարի:

որոց անուանք ճանաչի սոցա՝ տէր Սմբատ սպարապետ ձայնոց, և Գրիգոր Գուրգիայ որդի Մամիկոնեից տէր, և Ետրոսներսէ՛հ Եզուանից իշխան, և Գրիգոր Սիւնեաց տէր, և Մահլ Սմբատայ որդի՝ Եպիեոյ տէր, որ զբարանն կալաւ, և իշխանական Վասակ Վայոց ձորոյ տէրն, և Փիլիպպէ իշխանն Սիւնեաց, և Ներսէ՛հ իշխան Գարիթայանից, և ապա Եսայի Եպումուսէ, որ զշատ պատերազմունսն եհար: Մնաց միայն Եշոտ որդի սպարապետին և Մուշեղ և Սմբատ եղբայր Եշոտոյ, զորս եթող Բուխայ տիրել աշխարհին իւրեանց յաղագս յառաջագոյն մտերմութեան հօրն նոցա առ թագաւորն և առ զօրավարն, զի զնաց ըստ կամաց նոցա յամենայն ուժոյ զօրութեան մտաց իւրոց: Իսկ ի Վասպուրական տէրութեանն ի տեղւոջ զօր արութեան՝ մնաց Գուրգէն, և այլ տոհմք Արծրունիք՝: Եւ երարձ զամենայն արս զօրութեան յերկրէս ձայոց, և ինքն զնաց անտի և եմուտ ի Պարտաւ՝ ձմերիւ անդ, և տեսանել վասն յետին կատարածին աշխարհիս ձայոց, թէ՛ որպէս ի գլուխ ելանիցէ՛: և մեկնեաց յինքնէ՛ զԱբրահիմ ոմն և յղեաց զնա հազարապետ ձայոց, և վերակացու ի վերայ հարկաց արքունի, և տիրել փոխանակ իշխանաց սորա:

ԳՎՈՒԽ ԺԻ.

Ոչ ինչ զին անելեանո-նեան գործեցաւ և պատերազմաց:

Յետ բառնալոյ իշխանութեանն ի Վասպուրական երկրէն մնացին տոհմք Արծրունեաց ըստ ազգս ազգս՝ քաջն Գուրգէն և Մուշեղ եղբայր իւր և Եպուջափր և Եպումրքդէմ և Վասակ և միւս Վասակ և դարձեալ այլ Վասակ և Մուշեղ և Եշոտ և Սահակ, և այլք ի տանէն Արծրունեաց և ազատք նոցա: Եւ սկսան յաւելուլ ի վերայ չարեացն

1 Այլ որ.՝ որդի Սմբատայ:

2 Յպ.՝ զօրութեան. Հին օր. պսպէս. թերև՝ զօրավարութեան:

3 Այլ որ.՝ տոհմք Արծրունեաց:

4 Այլ օր.՝ ելանէ:

այլ չարիտ, զի ընդ միմեանս մարտ և կռիւս դնէին յաղազս իշխանութեանն ցանկութեան, և ճեղքեցան ի միմեանց և զօրս գումարեցին ի զերծելոցն ի սրոյն և ի գերութենէն Ռուխայի. կէսքն զՎուրգէն յառաջ ածեն ի պատիւ իշխանութեանն, և այլք զՆպուջափր, ոմանք զՄփսակ. ըստ այնմ զոր մարգարէն Նսայի ասաց, «յաւուր յայնմիկ բուռն Հարկանիցէ այր զեղբօրէ կամ զազգակցէ իւրմէ, և ասացեն՝ լեր մեր իշխան, և կեդակուր մեր ընդ քեզ լեցիւ. և շփոթեալ լի աղաղակաւ երկիրս, և ուր Հասանէին՝ աւերէին ասպատակաւ և աւարաւ և յափշտակութեամբ. և այր եղբօր իւրում ոչ ոգորմէր, ըստ այնմ զոր ասաց դարձեալ Նսայի, անկցի, ասէ, այր ընդ այր, և այր ընդ ընկերի իւրում, ընդհարցի մանուկն ընդ ծերոյն և անարգն ընդ պատուականին», քանզի ըստ օրինակի իսրայէլականումն, որ յաւուրս անիշխանութեանն էին անկարգութիւնք, և այր իւրաքանչիւր զհաճոյս աչաց իւրոց առնէր՝ սոյնպիսիք և այժմուս և հաս լինել. քանզի նուազագոյնքն և տկարք՝ թափառեալք թղթատութեամբ վտանգէին, իսկ կարողագոյնքն և բռնաւորք ըստ բնութեան բազանաց վայրենամիտք լեալ, անամօթ և անարգել յափշտակութեամբ վրդովէին զբոլոր երկիրս:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Յաղագս Գորգինայ միայն ճալայ, և շար պարերազնոցն յալ խաբէիս:

Յաւէտ իրախճանութեամբ բուռն Հարկանել ախորժելի է ինձ զպատմութենէ քաջատոհմիկ և բարեփառ բարեյաղթ նահատակէն, զՎուրգինայ ասեմ, զյոյժ փառացի և ճոխ և նազելի զնախագահ նստեալ զարմէ, յերկուց թագաւորականց զաճմանն սեռի բերելով զբողբոջս զՍենեքերիմայն և զՄամբունեաց ճննազնւոյ, ի միասին զգուզամասն պայազատեալ զահրնկալ թագաւորական զարմ, ի հօրէ զՍենեքերիմայն և ի

մերէ զՄամբոնեացն, ըստ ծննդաբանութեան զալ Հասանի՝ մինչ յորում եմքս Հասեալ ժամանակ, յաճախագոյնս վասն Վուրգինայ վայելէ զգրուատեացն, կարևոր է բազմաձեռն աճմամբ զգրուատեացն յերկարագոյնս Հատուցանել զճարտասանութիւնս: քայց քանզի պատմագրութեան է ժամն և ոչ գովասանականութեան՝ արտաքոյ եղէց յոլովից բանբասանաց. մանաւանդ զի ոչ բաւականանամ իմով աղքատիմաստ բանգիտութեամբ՝ զտորայս բացայայտել զչափ ներբողականին՝ այլոց ուժեղագունից և մտահարուստ արանց թողի, և զերծի զես ի պարսաւանաց բարձրագունից: Բայց ինձ ոչ դանդաղելի կամ պատկառելի կամ մեղանչելի է զուզակշիռ նահատակակից վարկանել զսա և մարտիրոսականաւն զտորայս գրուատել ճշնողական մրցմունս, ընդդէմ պարագի ասպատակողացն յարիւն և յապաժոյժ ի վերայ Հայրենի աշխարհի մարտուցեալ և զհոգի և զմարմին փոխանակ սրբոց՝ եկեղեցեաց Վրիստոսի և ի նոյն Հաւատացելոց ի նայր և յՈրդի և ի նոզին սուրբ, առ զնոսա ամբողջ և անբիժ պահելոյ, իբրև զքաջ Հովիւ եղեալ զանձն ի վերայ խաշանց մեռանել, նմանակերպեալ պատկերակից լինել՝ որդւոյն Ատուծոյ, որպէս Պօղոսի Հաճոյ թուի ասել, թէ՛ զորս յառաջն ճանաչէր՝ յառաջագոյն Հրաւիրեաց կերպարանակից լինել պատկերի որդւոյ իւրոց: Եւ այս բաւականացի տրամամիտ մտառուացն, և մէք գպատմողականն Համառօտարար յառաջ վարեցուք Հարկաւորութիւնս:

Բայց մի ինձ մեղագիր լինիր, ո՞վ ուսումնասէր դու, սակս ոչ զբովանդակ սորա գործս շարիլ ի ճառս մանրապատումս: Վասն զի՝ այլոց գործք մի կամ երկու կամ այլս ևս գործք գործեալ է, իսկ սորայս՝ գերազանցեալ յաճախեաց քան զբազմացն իրողութիւնս. վասն այնր առ այժմ Համառօտեալ ի նշանագիրս սուղոյբայից, որպէս Պօղոսի Հաճոյ թուի զրել յառ Եբրայեցիս թղթին, թէ՛ պէ բաւական ժամանակս պատմելոյ՝ վասն դատաւորացն Եսրայելի և սրբոց մարգարէիցն, միայն յայս բան բովանդակեալ ասէ, տրք Հաւատով պարտե-

1 Այլ օր.՝ բանիւք գիտութեամբ:

2 Այլ օր.՝ սրբոյ:

3 Այլ օր.՝ նմանակերպ պատկերակից

եղեալ:

ցին զԹագաւորութիւնն: ¹ Արգունակ և յաղագս փրկական տնտեսութեանն զրէ Յոհաննէս ի կատարածի աւետարանական շարագրածին:

Գուրգէն որդի Ապուպելճի Ասսպուրական իշխանի ի շիթի ժամանակին Ռուխայի և ի Հայրապետութեանն Յովհաննու Հայոց կաթողիկոսի, իմաստութեամբ գործեալ՝ ոչ եկաց Հակոբակ չարին. այլ իբրև եմուտ Ռուխայ յաշխարհս Ասսպուրական՝ ել գնաց Գուրգէն առ Վուրդիկ Մամիկոնէից տէր ի Ռազրեանդ դաւառ, և անդ լինէր, զի էր Գուրդիկ քեռի Գուրգինայ:

Եւ եղև իբրև կատարեաց Ռուխայ զանցս անցից ընդ Ասսպուրական աշխարհս և խաղաց յարևելս կոյս՝ ել գնաց Գուրգէն ի Սպեր դաւառ, և էր յայնժամ առեալ Յունաց Գազարար իշխանիկ կոչեցեալ ի տոհմէ բազրատունի՝ զբերոն Երամանեակ կոչեցեալ. և ընկալեալ ի նմանէ մեծաշուք պատուով: Եւ արևելեաց զօրավարին եկեալ պատերազմել ընդ իշխանականն առնուլ զամրոցն, և անդ Գուրգէն բազում արութիւն ցուցեալ ընդդէմ յունական զօրացն, ոչ միանգամ այլ բազում անգամ, և ի արամբք ի դիմի Հարեալ Հազարի միոյ՝ սպան զբազումս ի նոցանէ զընտրելոցն Յունաց, և մերկ կապուտ կոզոպուտ առնէր գնոսս, մինչև զարմանալ զօրավարին ընդ սորայս քաջութիւն՝ զրէ առ Միքայել Թագաւորն Յունաց զհիւսցանելով վասն նորա:

Իսկ Թագաւորն զրէ առ զօրավարն թիրևս կարացէ Հաւանեցուցանել զԳուրգէն՝ երթալ ի Թագաւորական քաղաքն առ կայսր, և մեծաց պարգևաց և պատուի և դահու յառաջաձգութեամբ ընկալցի պարգև ի Թագաւորէն: Անդ որ ոչ Հաճոյացեալ Գուրգէնայ երթալ ի Յոյնս, բայց Հաւանեցուցեալ զՎրիգորն տալ զբերոն ցօրավարն, և Հաճեսցի զմիտս Թագաւորին: Եւ զօրք Տաճկաց ի զօրացն Ռուխայի եկեալ էին ընդ զօրս Յունաց պատերազմել ընդ ամուրսն. և Գուրգէն ելեալ ընդդէմ նոցա բազում անգամ՝ ոչ սակաւ օճիրս գործէր ընդ զօրս Տաճկաց: Եւ ինքն անցեալ գնայր առ իշխանիկն ի յամուրն Աշխարհաբերոն կոչեցեալ. և անտի արիա-

1 Ընթեանի է՝ զԹագաւորութիւնս: Եբր. ժԱ. 33:

բար քաջասրտադոյն դիմացուածով ելեալ գնաց դարձեալ առ սպարապետն Վմբատ:

Եւ նորա զեկուցեալ վասն նորա Բուխայի՝ ասէ. «այլս այս Գուրգէն ի տոհմէն Արծրունեաց, այլ քաջ և պատերազմող, ի յազէ քումմէ անցեալ գնացեալ զկողմամբքն Յունաց, և յարձակեալ բազում անգամ ի վերայ յունական զօրուն որք ընդդէմ զօրաց քոց պատերազմէին՝ և անդ ոչ սակաւ Հիզմունս արեանց արարեալ փոխանակ զօրաց քոց ի զօրացն Յունաց. արդ աւասիկ Հասեալ կայ և մնայ քո Հրամանի. արդ Հաճոյ թուիցի քեզ, քաջ զօրավար, զսորայս գործեցեալ քաջութիւն ի վերայ զօրացն Յունաց»: Եւ Բուխայ Հրամայեաց սպարապետին, զի աներկիւղ կացցէ մնացէ Գուրգէն առ սպարապետին մեծաւ շնորհակալիւք:

Ի սոյն աւուրս որք մնացեալ էին ի տանէն Արծրունեաց իբրև լուան զպարտումն զօրացն արքունի ի Օանսարացն՝ ի մի վայր եկեալ գունդ կազմեալ Հետեազօրքն մարտակցօք Հանգերձ խառնադանջ ամբօխիւ՝ լինին՝¹ թուեալ արք ք, և առաջ նորք կացուցանէին իւրեանց զԱպուջափր Արծրունի, և ընդ նմա Սահակ Ապուլկղէմ քեռորդի Ապուջափրի, այլ քաջ և պատերազմող: Եւ ասպատակեալ ի Ղուաշ և ի Թոռնաւան գաւառ՝² յաւարի առնուն: Եւ քանզի Հաւատացեալ էր զգաւառնն Բուխայի ի ձեռն սպարապետին Վմբատայ՝ գրէ առ ամիրայն՝ Նախճաւանու Աբրահամ անուն, զեկուցանելով նմա զզօրացն Վասպուրականի. նորա փութանակի Հասեալ ի քաղաքն Բերկրի, և միաբանութեամբ քաղաքացուացն ելեալ պատահէն զօրացն ի զօրագլխացն Վասպուրականի ի գեղն որում Կողաղբերքն ասին. զի և այլազգիքն տեղի ետուն և փախեան յերեսաց Ապուլկղէմայ. և հՀար սատակեաց Ապուլկղէմ ի միում ասպատակի չ այր, և զերիվարս նոցա և զէնս և զզարդ մերկեաց ի նոցանէ, հՀար զայլազգիսն ի Հարուածս մեծամեծս և ինքն դարձեալ ասպատակեաց զինի նոցա: Եւ մինչ երթայր և խորհէր՝ խոցեալ նորա երիվարն, և յանկարծակի այն ինչ ոտն երիվարին շողեալ ընդ փոքր թուփ մի, որպէս ասին, և զուլումբեալ ի վերայ զլիոյն, ջարդեալ զողն

1 Այլ օր՝ լինէին:

2 Յօրինական՝ ի թոռն աւան գաւառ:

ու լարն¹ ի բաց ընկէջ զհիծեալն զքաջ զօրավարն Ապու-
միդէմ: Եւ հասեալ ի վերայ նորա թշնամիքն՝ հարին՝ սրով:
Եւ մի ոմն մերկանայր զկօշիկս ոտիցն նորա. և հարեալ աքացի
զվատ այրն հանդէպ սրտին՝ և սպան զնա: Յայնժամ զիմե-
ցին ի վերայ նորա և ի բաց առին զգլուխ նորա և տարան
ետուն առ զօրավարն իւրեանց Արրահամ. և քաջալիրեցան
դարձեալ ի վերայ գնդին Հայոց, և հարեալ ի հարուածս
մեծամեծս: Բայց տէր Ապուջափր և որ ընդ նմա՝ քաջապէս
մարտեան ընդ այլազգիան և առին:

Իսկ իբրև գիտացին եթէ սպանաւ զօրավարն, և խորտա-
կեցաւ բազուկ աջոյ ձեռին, եղեալ ի փախուստ դարձան, և
բակեցին զուզմն և աւերեցին զճակատն և լքին զմիմեանս,
և թողին զպատիրազմն և գնացին փախստական ամենայն
այր յով և կարաց զերծանել. մնաց միայն զօրքն հետեւեալ-
զօրքն լքեալ առանց առաջնորդի: Յորոց վերայ սուր եղեալ
կոտորեցին, և լցին դիակամբ սպանելոցն զդաշտաձև հովիտն:
Եւ աղբիւրքն որ ի տեղոջն և այլ ջրոցն քամուածքն ի ծոր-
ծորացն ի վայր՝ յարիւն դարձան: Եւ ինքն Արրահիմ եկն
անց յայնկոյս յոստանն Ուշտունեաց և անդ լինէր: Եւ դար-
ձաւ ի տեղի իւր ի Նախճաւան: Իսկ Ապուջափր անցեալ ի
կողմն Աղբազոյ՝ և ժողովեցան առ նա զունդք զունդ յամե-
նայն կողմանց: Եւ դարձան մտին յոստանն Ուշտունեաց և
կացուցին յանձանց իւրեանց իշխան զՎասակ Աովակիր, եղ-
բայր Վահանայ:

Եւ որ եղև այս առ քաջն Պուրգէն պարտումն Վասպու-
րականի ի Տաճկաց և իշխանանայն Վասակայ: Ելեալ փու-
թանակի եկն եհաս յաշխարհս Վասպուրական սպարնպետին
կամակցութեամբ: Եւ այն ինչ ընդ մտանին՝ երագապէս հա-
սեալ ի վերայ ամրոցացն Գղմար և Արինգ կոչեցեալ՝ յինքն
գրաւէ զամրոցն, և կալեալ զՎասակ՝ յինքն գրաւեաց զօրա-
վարութիւնն բոլոր Վասպուրական տէրութեանս: Եւ սկսաւ
շրջիլ կարգաւ ընդ բոլոր աշխարհս, յորում բնակեալ էին
Տաճիկք, որ մնային ի սմա ըստ հրամանին Բուխայի: Եւ
առնէր հարուածս մեծամեծս այլազգեացն. և սատակէր զնոսս

1 Այլ օր.՝ զուշուլարն:

2 Այլ օր.՝ հարին զնա սրով:

արով և աղեղամբ, և երարձ զամենայն ազգս Տաճկաց, որ բնակեալ էին ի Վասսպուրական տէրութեանն:

Յայն ժամանակս գայ ոմն Բուտել անուն ի զօրացն արքունի Հրամանաւ Բուխայի, Հասանել ի վերայ Պուրզինի, և ընդ նմա քաղաքացիքն Բերկրոյ որ Ութմանիկքն կոչին, և յազատացն Վասսպուրականի որ միաբանեալ էին ընդ զօրսն արքունի, արբ իբրև «, և Հանդիպեցան միմեանց յԱրդր գիող, ի զլուխս ձորոյն¹ Հացոց, որ Հանէ յԱրուանթունի գաւառն: Եւ Պուրզէն յանհոգս անկասկած բնակէր անդ ն արամբք: Եւ այն ինչ ընդ առաւօտն յեղակարծում Հասին ի վերայ զօրք Տաճկաց, և ածապարեալ Պուրզէն Հեծեալ յերիվարն. և կարգեցին ճակատս և ուզմ բոլորեցին, և վահանաւորքն փակեցին զառաջակողմն ճակատուն և կացին ի թիկանց Հետեակազօր նահատակացն. և արիաբար Հանդիսացեալ գնդին Հայոց՝ ճակատեցան ընդ այլազգիսն Հարուստ և ձիգ ժամն և Հարին ի Հարուածս մեծամեծս զբանակ այլազգեացն: Եւ ապա փոքր մի կազդուրեալ գնդին Տաճկաց՝ կացին յոտն: Յայնժամ տէր Պուրզէն առ չժուժել² սրտին, մտորակեալ զքաջ երիվարն յորում նստեալն էր՝ և եհար զգունդն զձախակողմն Տաճկաց և պատառեաց զուզմն և դարձոյց զիրեսս նոցա. և փախեան այլազգիքն յիրեսաց Պուրզէնի մի կողմն: Եւ երթայր զհետ և սատակէր զնոսս անչափ զօրութեամբ. և բազումք այն էին որ մեռանն ի սրոյն Պուրզինի քան որ մնացինն. և զօրքն զհետ մտեալ մնացելոցն Հանին յիրկրէն իւրեանց: Իսկ աջ թեւն Տաճկաց շարժեցին զօրութիւնն Հայոց, և փախստեայ գնացին զհետ մինչ ի սահմանս իւրեանց. և ինքեանք դարձան անդրէն. կարծէին ի սպառ Հարկանել զգունդն Հայոց. բայց պարտեալ եղև գունդքն Տաճկաց ի քաջէն Պուրզինայ և բեկաւ զօրութիւն նոցա: Եւ ոչ ևս այնուհետեւ Համարձակ ելանէին և մտանէին յաշխարհս Վասսպուրական զօրքն Տաճկաց. զի անկաւ ահ սաստիկ ի վերայ նոցա:

Իսկ ի վերայ բազում Հինիցն եկելոց ի վերայ Պուրզինի և սաստիկ պատերազմացն զոր պատերազմեցաւ յայթող նա-

1 Այլ օր՝ ձորոյն Հայոց:

2 Այլ օր՝ առ ի շժուժեալ:

Հատակութեամբ, ոչ միայն յարտաքին թշնամեացն որ շուրջանակի պաշարէին, բազում այն էր որ ի ներքին ընտանեաց հարազատաց, ազգականաց դժոժաց, ուխտազանցաց, ստոց և ստիրմանց յուզէին աղմուկք: Իսկ նոցա անմեկնելի գոյսս իւրեանց ի Վրիստոս ունելով, բնաւից գերագոյն և հոյակապ անուն ստացեալ, գյաղթութեան նշանակ կանգնեալ: և Տէր ամենակալ էր ընդ նմա ամենայն ուրիշ ուր և ախորժէր:

Այս լուր քաջութեան և քաջախորհուրդ զպատերազմացն մղելոյ գյարձակմունս հՀաս առ զօրագլուխն Ռուխայ: և գարձաւ սիրտ նորա ի վերայ նորա սիրով խաղաղութեան: և ետ բերել նմա ըստ օրինի գլխապետութեան սուսեր իշխանական ընդ մէջ արկեալ և գօտի արիական շրջապատեալ զմիջաւ, քուքք խիզախողք և երիվար բարձրավիզ, օտնատորփ խրոխտալիւր, յարմարական առ ընթացս պատերազմականս: Եւ կացոյց զնա իշխան յիւրում հաւատարիմ տեղոջ, և այնպէս բարեձևագոյն ճոխացոյց զայրն երևելի: Այլ ներքին և արտաքին յարձակմունքն ոչ կարէին ի ներքս դիմել մարտնչել ընդ անյաղթ զօրութեան զօրացելոյն ի Վրիստոսէ: Բայց ես յանհունս ձգեմ զգարմացմանն յեղանակս, թէ զեմրդ բաւել տոկայր, անձանձրանալի բերելով զաշխատութեանն աճմունսն. և նախ քան զմտացն յօժարագոյն առ հանդէսն յառաջանալ՝ զմարմնոյն պնդութիւն անհանգիստ առ ճակատամարտն յարատեւել: Բայց արդ որպէս յառաջագոյն հատուցի զարտաքոյ պարսաւանաց զիս ներքոյ գրել, վասն ոչ ոճով զսորայս կարգիլ դնել ի շարի աստ զշարագրածս, վասն ոչ բաւելոյ զանչափութիւնն ի մի վայր գումարել յանմանաւորաբար նշանակութեամբ, մանաւանդ զի յառաջագոյն քան զմեզ այլոց ոմանց բանակարգեալ գրեալ հաւաքեալ է ի մի շար:

Յետ անցանկոյ չորից ամաց, յորում ժամանակի տէր Օւքարիայ ունէր զաթոռ հայրապետութեան Հայոց կաթողեկոսութեան՝ դարձեալ Վրիգօր եղբայր Աշոտի Վասպուրական իշխանի յՎիհազաց աշխարհէն՝ նոցուն օգնականութեամբ և Վրաց զօրու ընտիր գոլով՝ եկն եմուտ յաշխարհս Վասպուրական՝ տալ պատերազմ ընդ Վուրգինայ. բայց իբրև գիտացին զօրքն որ ընդ նմա հկեալ էին զնորա քաջա-

կարծրագոյն արիութիւնն՝ և պատճառանօք այս ինչ այն ինչ դարձեալ դարձան յանցնիւր տեղի: Իսկ Պրիգորի ոչ բերելով զընդդիմակացոն նորա կատարել՝ խօսի ընդ նմա սիրով խաղաղութեան, և բաժանել զաշխարհս յերկուս՝ տեղի ետուն միմեանց ի խաղաղութիւն: Ի այց խոսովելքն ասեցողքն խաղաղութեան ոչ դադարէին նիւթել զհակառակս բարւոյն և զաճմունս չարին. մանաւանդ Վասակ որ զկարծեալ իշխանական անունն յինքեան բերէր: Ի այց Պուրգէն թէպէտ և դտանէր զնենդիչսն իւր՝ ոչ ումեք զփոխարէն չարին հատուցանէր. բայց զՎասակն յամենայն ժամ իբրև ընդ խաղ ի բուռն առնելով արձակէր խաղաղութեամբ:

Ընդ նոցն ժամանակս եկն Վահան Աշոտի որդի, հօրեղբորորդի Սահակայ ի գերութենէն՝ նուաճել զաշխարհս, և գունդ կազմեալ ընդդէմ Պուրգինայ՝ և ինքն զպարտութիւն քան զյաղթութիւն յինքն կրէր: Եւ Պուրգէն նստէր յօտանին Աշտունեաց յամրաձև բերդին. և Վահան հասեալ յանկարծուստ ի վերայ նորա, այն ինչ ընդ միտ ածելով ստնանել¹ ինչ Պուրգինայ. և նորա ելեալ սակաւ արամբք՝ իբրև ջուր ընդ զառ ի վայրն հոսեալ՝ արար հալածական զՎահան և զգօրս նորա. և իջեալ ի դաշտավայրն², խուճք արարեալ, ձակատ կազմեալ ընդխառնեցան ի պատերազմ. և զբազումս զիաթաւալ³ կացուցեալ, ընդ որս էր Շապուհ նահապետն Ամատունեաց յանկերոց վերաւորացն: Եւ այն ինչ պատահեալ Պուրգէն հարուստ գնդի Վահանայ ի յառուակջս մուրին՝ ի բազում քան թէ սակաւ սուսերս ծեծեցին զնա, մինչև ոմն Տաւանշէր անուն յետուստ յանկարծ հարեալ վերաւորեաց զՊուրգէն. իսկ նա առ կրագութեան ձեռին ձգեալ զսուսերն՝ եհար զերեսս Տաւանշերայն, և խլեաց զաչս նորա, և ինքն զարձաւ մեծաւ յաղթութեամբ, եմուտ յամրահան տեղիսն:

Եւ յետ աւուրց ինչ դարձեալ դառնայ Վահան ի Սամաուայ, զեկուցանել Աշոտի որ ինչ գործեցաւ: Ի այց Պրիգոր կեցեալ յետ զարձին իւրոյ զմի ամ մեռանի իւրով մա-

1 Այլ օր՝ ստանանել:

2 Այլ օր՝ ի դաշտաձև վայրն:

3 Յօրինակն՝ դիթաւալ:

Հուամբ: Եւ տարեալ Հանգուցանին զնա ի վանս սուրբ Խաչին յԱղբազ գաւառի:

Եւ զՎուրգէն ընթացեալ զՀետ Հանդիսի պատերազմող նահատակութեանցն, անդու լինելով զքայզ և զցերեկ հանդերձ որ ընդ նմա միաբանեալ ազատագունդ զօրացն, և ոչ ըստ տեղիս տեղիս ցուցանէին զհանդէս մարտիցն և զյաղթութեանն քաջութիւն, այլ բոլորովեմք ամենայն ուրիշ արդիանարձակ սլացմամբ ընթանայր. և իբրև զմի անձն, վառեալ ի զէն և ի սուր և ի ճակատամարտ՝ հասեալ յամուրս՝ տապալէր զգորութիւն նոցա սրով և ազեղամբ, ի փայլեւն սուսերի և նիզակի և ի գիշերամարտ նահատակութեանց, ըստ նմանութեանն քաջ զօրավարին Խորայէլի Աստուայ կամ Վէդէնֆելի կամ թէ նոյն ինքն նահապետին Աբրահամու, ի վերայ հասեալ Վանանացուց, զյաւէտ յաղթութեան նահատակութիւն նահատակեալ՝ և դառնայ մեծաւ յաղթութեամբ: Նմանապէս, կամ թէ ևս հրաշափառագոյն զյաղթութեան մարտան յօրինեալ յարդարեաց զպարտութիւն ի վերայ ազգին Նամայէլի մեծ զօրավարն Վուրգէն, և իսպառ կանգնեաց զնշանակ յաղթութեան ամենեկն ամենայն ուրիշ ընդ ամենայն տեղիս. և իբրև զքաջ Հովեւն դրուատեալ՝ ի փրկէն՝ զանձն իւր եղ ի վերայ խաշանց ընդդէմ ապականարար գայլոցն, յարձակեալ յանխնայ դիմեցուածովք, յարբան և յապաժոյժ, ի սատակումն և ի ծախումն սրոյ մատնեաց բոլորովմբ զյարձակեալս նեղիչս աշխարհիս. և օրհնեցաւ և դրուատեցաւ ի Հեռաւորաց և ի մերձաւորաց, բնակաց և եկաց աշխարհիս: Եւ խռովեցան առ հասարակ ազգքն տաճկականք յերեսաց նորա և ահիւ մեծաւ բմբունեալք լինէին. զի զօրհասն՝ ի վերայ ինքեանց առանց երկրայութեան հաստատեալ տեսանէին: Եւ սրբեալ զերկիրս ի պղծութենէ և ի նկնդութենէ նեղութեանցն, իբրև զԱռուայ Մակարայիցի զԱնտիոքայն սրբիլով զանասուածութիւնն յԱսրայէլէ՝ արար խազաղութիւն նոցա օրոց տիրէրն:

1 Այլ օր՝ գրտեալ:

2 Յօրինակն՝ զօրհասն:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

Վառնալ Վերանկին ի Հայս, և ակնքն րարչոցանել արեառն գգե-
րոնկան եղևանայն Բոլոր Հայաստանեաց:

Եւ եղև ի ընուլ վեցերորդ ամի գերութեանն Հայոց որ
է յլ ամ ըստ Թուոյ Հացերէն տուժարին, և ունի յորելանք
չ և որմպիադր և ընդիքտիոնք, և գ ամ Հայրապետութեան
Հայոց կաթողիկոսի՝ տեառն Չաքարիայի, և մուտ եօթնե-
րորդ ամի, յորում կային յարքունիան իշխանքն, ըստ եօթնեկի
չափոյ շարժման ժամանակաց. որպէս սահմանեաց Աստուած
ի վերայ ժողովրդեանն Նսրայէլի գերիլոցն ի Վաբերն, որ-
պէս զրեալ է ի մարգարէութեանն Նրեմիայի, «զհէրորդմն
ասէ գիտնացիս, և խկամնուտ լեցիս յիլեց բանին տալ պա-
տախսանի. մինչև յօժեալն եօթներորդ է և եօթներորդք է».
Նմանապէս զնոյն ընծայեցուցանէ Վանիէլ:

Այդ նոցա այնքան, իսկ մեզ ի մասնէ զբոլորն Համառօ-
տեալ ի Թիւս միակաց լրման, և զբովանդակութեան ամաց
ըստ տասանց եօթներորդացն որ Թուոցն է լիագոյն է՝ ժամա-
նակակարգեաց Համառօտեաց ի վերայ նորս Նսրայէլի, այսինքն
Հեթանոսաց: Եւ զայս առատապէս Հեղեալ զգուժ արարչա-
կան խնամոցն առ արարածս իւր, ողորմեալ՝ մարդասիրապէս
բարեխօսութեամբ սրբոցն, որք Հեղին զարիւնս իւրեանց
վասն ուղիղ և անբիծ դաւանութեանն ի Վրիստոս, և վասն
ճգնութեան երանելոյն Վրիգորի Արծրունոյ՝ քաջ նահա-
տակին, յաղթող վկային, խոստովանողին Վրիստոսի, և ի
ձեռն Հովուապետին սրբոյն Յովհաննիսի եպիսկոպոսի և ճրգ-
նաւոր քահանայի Վրիգորի, որք միշտ զողորմութեանց խըն-
դրուածս վասն ժողովրդեանն տեառն ի վեր առաքէին, զոր
օրինակ և Հրեշտակն տեառն աղերսէր Աստուծոյ, ասէ, ամի-
չեւ յն՛րբ ոչ ողորմեսցիս Նրուսաղէմի և քաղաքացն Յուդայ-
այս և երորդ ամ է: Եւ յոր կոյս կամի Հայեցուցանէ զնոսա:

Եւ լուաւ տէր աղօթից նոցա, և դարձաւ ի բարկութենէ

1 Այլ օր.՝ ողորմելով:

2 Այլ օր.՝ Արծրունեաց:

սրտմտութեան իւրոյ զթութեամբ և ողորմութեամբ, որպէս զրեցին երանելի մարգարէքն:

Նւ և եղև յետ աւուրցն այնոցիկ, յորժամ ուրախ արար թագաւորն զնախարարսն շայոց ի տաճարի խրախից, և խոստացաւ տալ իւրաքանչիւր ումեք զերկիր ի ժառանգութիւն՝ յայնժամ հրամայեաց ածել առաջի իւր զՆշոտ և զորդի նորա Վրիգոր: Նւ զգեցոյց նոցա հանդերձս և կանգնեաց նշանակ իշխանական և էաճ սուսեր ընդ մէջ և կամար ականակապ և երիվար ընտիր մեծազարդ. և եհան զնոսա յատենէն Հոյակապ և շքեղ և երեւելի պատուով՝ ի ձայնս երգոց և ի հնչիւնս փողոց. և քարոզքն բարձրացուցանէին զերգոն մեծ և սաստիկ զոյմամբ, եթէ տուաւ իշխանութիւն Վասպուրական աշխարհին Նշոտոյ և որդւոյ իւրոյ Վրիգորի. և հրովարտակ արքայի ի ձեռս քարոզչացն, թէ յղեաց արքայ զՎրիգոր որդի Նշոտոյ յերկիր իւր՝ տիրել աշխարհի իւրոյ փոխանակ հօր իւրոյ:

Յայնժամ ելեալ իշխանն Վրիգոր յերեսաց արքայի մեծաւ սւրախութեամբ և անպատում խնդութեամբ՝ և եկն եմբտ յերկիր իւր իշխանութիւն Վասպուրական կոչեցեալ: Նւ տիրեաց երկրի իւրոյ իշխանական ճոխութեամբ: Նւ էր ամաց իբրև տասանց յորժամ նստաւ յաթոռ տէրութեան հօր իւրոյ:

Յութերորդ ամի զերութեանն դառնայ Վուրգէն եղբայր Նշոտի միապետել զիշխանութիւն տէրութեանն և յարդարել կարգել յօրինել զկարգս շփոթեալ աւերեալ երկրիս: Չի թէպէտ և Վուրգէն մեծաւ զօրութեամբ ունէր զղէմ յարձակելոցն ի վերայ, որոց զիշխանականն ճեպէին՝ հասանել դահ, կամ որ արտաքին տաճկական պատերազմունքն բռնաբար ի ներքս դիմէին՝ սակայն ոչ յապահովանայր դեռ երկիրն: Նյլ հինիցն ասպատակքն, սովոյն բռնութիւն, զերթվարացն տառապանք, զազանաց յարձակմունքն, ներքին և արտաքին վտղովմունքն հոլանի առնէին զաշխարհս:

Իսկ իբրև եկն Վուրգէն երկրորդ՝ փութացաւ զնաց հասանել ի վերայ առաջնոյն Վուրգինի. զի բռնացեալ բնակէր

յամուրսն Արինգ և Ջղմար. և ի հասանելն նորա անդր թողեալ զհակառակարար մարտն՝ խօսին ի խաղաղութիւն, առաջի եգեալ զհրամանն արքունի, զգլխաւորին Տաճկաց, և Աշոտի հաւատալ զբոլոր տէրութիւնս Ասպուրականի: Որում ոչ անհնազանդ գտեալ՝ իմաստնախորհ զօրութեամբ ելանէ յամրոցացն: Եւ Պուրգէն երկրորդ հրեշտակս յղէ առ նա զայս օրինակ, եթէ քնդ իս հաստատեա զանզաւ կապակցութիւն ուխտի խաղաղութեան, և ես ապստամբեցայց յԱշոտէ, և ի միասին բաժանեալ զերկիրս կեցցուք¹ յապահովս:

Ի այց ոչ ետ տեղի Պուրգէն² այսմ՝ յերկուց պատճառաց. մի՛ զի մի ապստամբ երևեցայց Տաճկաց բռնաւորին, զորոյ լուեալ էր զբազմաց այլ պատերազմացն արիութիւն³, և զհարուածս զօրացն Տաճկաց, կասկած ունելով որ ինչ գործեացն ընդ Աշոտ: Երկրորդ՝ զի և ոչ հաւատայր Պուրգէնի՛ ամբողջ պահելով, զոր ինչ միջնորդեն երդմամբ, զհօրն իւր կիրսն ի նորայն հօրէն կրեալ յուշ առնելով: Այնուհետև ել գնաց դէմ եղեալ զյունականօքն շրջել զկողմամբն, յանձն արարեալ զհօգս իւր շնորհացն Աստուծոյ. զի կատարեալ էր սիրտ նորա ընդ տեառն Աստուծոյ ամենակալի:

Եւ ի հասանելն նորա ի Խէոդոսի քաղաքն ի Վարին գաւառ՝ եհաս լուր նորա՝ առ կայսր Միքայէլ Բագաւոր Յունաց. և փութացոյց վասն նորա զի անյապաղ առ նա հասցէ, և ի մեծ պատիւս հիւպատութեան հասուցէ զնա, և խաչանշան դրօշիւք ճոխասցի: Եւ մինչգեռ այս գործ խորհրդածէր՝ հասին ի վերայ նորա քաղաքապետք երկու, անուն միոյն Իշեր և երկրորդին Օքրի, և կալան զնա տանել առ Աշոտ որդի սպարապետին: Նա թէպէտ և զչարացաւ ընդ եղեալն՝ սակայն զանգիտեաց թողուլ զնա երթալ, ակնածելով ի չարայոյզ ազգէն Իսմայէլի, զի դեռ ևս տիրէր բռնութիւնն, և գերեալքն և հայրն իւր սպարապետն յարքունիս էին: Ազդ առնէ⁴ քաղաքապետին Տփղեաց. և խնդրեալ զնա

1 Այլ օր.՝ կացուք:

2 Այլ օր.՝ Պուրգէն տեղի:

3 Հին օր.՝ պատերազմացն: Այլ օր.՝ զպատերազմացն այլ արիութիւն բազմաց:

4 Եւ այլ:

4 Այլ օր.՝ նոցա:

5 Այլ օր.՝ առնէին:

առ ինքն՝ ստիպելու տազնապելու ահա արկանելով, թողուլ զօրէնս քրիստոնէութեան և յանդորր ելանելու: Սորա ծաղր արարեալ զնովաւ՝ ընտրեաց զկապանս և զբանդ, նաև զմահ քաջութեամբ վասն անուանն Վրիստոսի, քան զկեանս խղճիւ: Որոց կապեալ զՊուրգէն երեքկին կապանօք և դարձեալ ի պարանոցն եղեալ շղթայս՝ յղեն ընդ Ատրպատական Պարսից և տան ի բանդ ընդ կապեալն. առ որ յղեալ բազում անգամ պէսպէս սպառնալիօք և ողորական բանիւք հաւանութեամբ: թողուլ զօրէնս քրիստոնէութեան և հաւասարակցել՝ այլոց ուրացողացն զՎրիստոս. որ ոչ և փոքր մի խոտորեցաւ ի բանս բռնաւորին, վասն սիրոյն Վրիստոսի:

Վարձեալ զՍողոմոն Բազրատունի վառեալ ի զէն սատանայական՝ յղէ առ նա բազում անգամ զնոյն խորհելով. և նա դարձուցանելու զնա կսկծեցուցանող բանիւք իբր զարբանեակ սատանայի:

Ներեալ նմա յայնժամ՝ ի բանտին այլ մի գեղեցկատեսիլ ի կիրպարանս ալևորի, լուսակիզն փայլմամբ՝ անէ ցՊուրգէն, ազգոյ լեր, արիաբար մարտեաց, քաջապէս վառեաց, Վրիստոսի զինուորեաց: Մի խոտորիցիս ի մոլար օրէնս վրիպելոցն ի ճշմարտութենէն, ազգին Բամայէլի, որպէս որք վրիպեցանն գիրեալքն Հայոցո: Նւ նա ևս քան զևս պնդեալ հաստատեալ կայր ի հաւատոս, ի սէր և ի յոյսն Վրիստոսի. և մտեալ ի խորագոյն բանտ, տարեալ յամենայնի գոհութեամբ վասն անուանն Վրիստոսի, սովով և ծարաւով ժուժկալութեամբ մեծաւ:

Բայց Պուրգէն զմի ամ կեցեալ փոխի յաշխարհէս, դարձեալ յուրացողական ամբարշտութենէն: Նւ տարեալ հանգուցանեն ի տեղոջ հանգատարանացն իւրեանց ի սուրբ Խաչի վանս:

Նւ Վերենկին՝ զօրացեալ զօրութեամբ Վրիստոսի, և հոյակապ և անուանի եղեալ ընդ բոլոր աշխարհ Հայաստանեայց՝ և խաղաղանայր երկիրս ի շիրթմանցն ի վերայ եկե-

1 Էին օր.՝ և իղբական հաւանութեամբ:

2 Այլ օր.՝ և հասարակցել:

3 Այլ օր.՝ երեւալ յայնժամ:

4 Այլ օր.՝ Դերանկին:

լոցն: Եւ սկսաւ երկիրս առնուլ զնորոգումն, և կկեղեցիքն պայծառանալ ի զարդ և ի պաշտօնս շքեղութեան, և ցըրուեալքն դռութ¹ տուեալ դարձան յիւրաքանչիւր տեղես՝ շենիլ, տնկիլ, մոռանալ զցաւսն և զտրտմութիւնսն զոր կրեցին:

Ընդ ժամանակսն ընդ այնոսիկ մինչ ճոխացեալ մեծամեծս փքայր Չափրմութոքլ ի վերայ քրիստոնէից, որպէս Սնէքէրիմ նախնին մեր ի վերայ Երուսաղէմի և ժողովրդեանն Իսրայէլի՝ յեղակարծում հասեալ ի վերայ նորա որդին իւր Մութէին² սպան զնա, և ինքն թագաւորեաց փոխանակ ընդ հօր իւրոյ, և յետ զամսոց մեռանի: Եւ թագաւորէ ընդ նորա որդի հօրեղբօր նորա Մուհթիս³, և կացեալ ամիսս քմեռանի:

Եւ իշխանքն Հայոց կային⁴ ի տագնապի և խնդրէին զելս իրացն գտանել ի Վրիստոսէ, յորմէ լքեալն էին: Բայց յետ աւուրց բազմաց անցանելոյ շփոթմանցն՝ Պուրգէնի ընդարձակեալ նախախնամութեամբն Վրիստոսի և ելեալ փրծեալ ի բանտէն՝ հին եմդտ յաշխարհ իւր: Եւ իբրև ազգ եղև Վերինիկն՝ զնաց ընդդէմ նորա պատերազմաւ, և դառնայր փախըստեայ: Եւ դարձեալ ուժեղացեալ դարձաւ ընդդէմ Պուրգէնի և երիվարին ընդ վազս փռնգալի խրոխտանացն փրծուցեալ զնա ի ցաւոցն, քանզի այն ինչ կազդուրեալ էր Պուրգէն ի հիւանդութենէ և ի կրից աշխատութեանցն և ի տառապանաց բանտին. հասեալ կալան զնա և տարան ետուն ի բանտ երկաթից ի քաղաքն Հաղամակերտ: Եւ ծառայ մի Վերինիկն որ բանտապանն էր՝ լուծեալ զնա ի կապանացն՝ և տարեալ մուծանէ ի սենեակն ուր ննջէր Վերինիկն. և ծառայն զչարիս խորհեալ սպանանել զՎերինիկն և զաշխարհս նուաձել զիշխանութիւն Պուրգէնի, զի և դիպող էր ժամն: Բայց Պուրգէն ընտրեաց զսէրն Վրիստոսի, քան զսէր փոքրամեայ աշխարհիս. ոչ խնդրելով զվրէժ արեան սպանելոյ հօր նորա ի պապոյն նորա, ձայն բարձեալ արտասուալից առ Վերինիկն, և զտուսիր մերկ ի ձեռին ունելով, և վաղը և սակը մի՝ ասէ. տրդեակ իմ Վերինիկ, ողջոյն քեզ, ողջոյն

1 Այլ որ.՝ դռութ:
2 Այլ որ.՝ Մութէին:

3 Այլ որ.՝ Մութիս
4 Հին որ.՝ կացին:

քեզ ես ելի գնացի ի յաշխարհն Յունացո: Եւ նորա առ ահն պակուցեալ, ասէ. Հայր իմ, խնայեա յիս. և այլ ոչ զօրեաց բարբառել ինչ:

Եւ Պուրգէն երիալ գնաց փութանակի անյայտ առնել զինքն, մինչև յաջողեսցի ըստ կամաց Քրիստոսի յով և երթիցէ: Եւ երթեալ Հասանէ ի գիւղակ մի Նրաբանի անունն առ մոնագն մի, որ էր հրէց վանիցն: Չնա որպէս զերկիւղած¹ Աստուծոյ ապաստան յինքեան արարեալ՝ խնդրէր պահպանել նմա. և նորա արկեալ գնա ի փոքրագոյն տեղի մի նեղ, և ինքն փութացաւ զոյժ ետ վասն նորա՝ մահու պատահել, լի անմտութեամբ մոլի արեղայն, որում ոչ հրամայեցաւ. այլ նա ըստ կամս իւր կատարեաց ի վերայ իւր զարենապարտն լինել, որ տալոց է Հատուցումն վրիժուց յաւուր դատապարտութեան իւրոյ:

Բայց Պերենիկն կալեալ գնա պահէ ի զգուշութեան, ոչ ինչ ստնանել նմա, բաց ի կապանացն յորս արկեալ էր գնա, ըստ Հատուցմանն բարուոյ. այլ ձեռն պատրաստ կռիւցս նմա և օրհնեցաւ ի սրբոյն Օւաքարիայէ:

Քանզի իբրև լուաւ երանելին Օւաքարիայ, եթէ ըմբռնեցաւ Պուրգէն՝ փութացաւ և եկն Հանդերձ կպիսկոպոսօք աշխարհին. և էր ընդ նմա Աշոտ իշխանաց իշխան, և ազերսեալ զիշխան Պերենիկ, զի լուծցէ գնա ի կապանացն: Որում ունկնդիր եղեալ իշխանն՝ կատարէ զասացեալսն: Եւ դաշնաւորեալ ի մէջ երկոցունց՝ մնալ առանց կասկածանաց. և զՄարդաստան զաւառն զբուն բաժին Պուրգենայ դարձոյց առ նա Պերենիկն: Բայց Պուրգէն կասկած ունկելով յԱշոտէ, թէ իբրև զապստամբէ ումեմնէ զեկուցանիցէ գնմանէ առաջնորդին Տաճկաց՝ էլ գնաց կեալ շրջաբերական յեղափոխմամբ, արիական քաջասրտութեամբ, սիրեցեալ ընդ բնաւ աշխարհաց:

Բայց քանզի Հաւատացեալ էր վերակացութիւն աշխարհիս չայոց Աշոտի, որ իշխանաց իշխան՝ ձեռն ի գործ արկեալ նուաճել զիշխանս չայոց, զՎրաց և զԱղուանից, որ եղև իսկ: Եւ զօր գումարեալ եկն եմուտ ի Վանտոսպ, և Պերե-

¹ Այլ օր.՝ զերկիւղ:

նիկն յանդիման եղև նմա. և նորա կայեալ զնա և ի կապանս մատնեալ որպէս զանհնազանդ ոմն՝ և եկն անց յոստանն Ռշտունեաց:

Եզդ եղև Վուրգինի վասն Վերենկին, և զիարդ ըմբռնեցաւ փութացաւ ի կողմանցն Տարունոյ երազագոյն ճեղ զճեպի. և բանակեցան ն արամբք, վառեալ ի զէն և յասպագէն, ի Նորազեօղ Ռշտունեաց: Եւ գրէ առ իշխանաց իշխան՝ ի բաց լքանել եթէ ունիցի ինչ անօգուտս խորհել, ապա թէ ոչ՝ տեսից զքեզ, ասէ, ի զէն և յասպագէն և ի ճակատամարտ. և խորհէր յեղակարծում ի գիշերամարտս հասանել ի վերայ Եշտտի: Բայց առողացեալ իմաստութեամբ իշխանաց իշխան՝ փութացաւ առ կատարումն զրելացն Վուրգինի: Եւ քանզի այն ինչ վախճանեալ էր կին Վերենկին՝ գրէ Վուրգէն առ Եշտտ, ասէ. «և այս ևս քաջահաճոյ թուիցի քեզ, վեհդ և ամենեցուն գիտելիդ, և զի եղեցի ի մէջ քո և Վերենկիդ անկասկած միաւորութիւն՝ զգուստր քո տացես կնութեան՝¹ Վերենկիդ, տիկնութեան Սասպուրականի: Եւ անյապաղ զբխաւորեալ խորհրդոցն՝ առնու ընդ իւր զՎերանիկն, և էանց գնաց ի տուն իւր ի Բագարան: Եւ արարին նաւակատիս մեծ հարսանեաց փեսայութեան Վերանկին, ի թուականութեան Հայոց յժա-երորդ ամին:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Վարչ Գերոնեան իշխանացն:

Բնդ նոյն ժամանակս ընդարձակեալ բարերարին Եստուծոյ իշխանացն Հայոց՝ դարձան յիւրաքանչիւր բնիկ տէրութիւնս. և կէին յապահովս խաղաղացեալք և հնազանդեալք ընդ պիտութեամբ իշխանաց իշխանի:

Բնդ նոսին և երանելի հպիսկոպոսն Յոհաննէս և ձգնաւոր քահանայ Վրիգոր, մարտիրոսական հանդիսիւ ամբողջ զխոստովանողականն բերելով զանուն՝ զերծեալ ի բանտէն

¹ Եւլ օր.՝ ի կնութիւն:

յոր տուանն՝ և զան Հասանին յերկիրս այս մեր, բերելով զաւետիս արձակման գերելոցն, որգունակ Կորէն և Աբրահամ խոստովանողքն՝ Վրիստոսի, ի պարսկայինն զերծեալ լլկանաց զառնագոյն կրիցն՝ զընդարձակութենէ նախարարացն հայոց մատուցին որջոյնս աւետարելս՝ դարձուցանել տեսան զգերութիւն ժողովոգեան իւրոյ:

Իսկ երանելի կպիսկոպոսին Յոհաննու ընտրեալ իւր առանձնակ միայնաստան տեղեակ, ազօթից միայն պարապեալ, ի բաց կալով յեպիսկոպոսական հովուապետութենէ: Աորոյ տեղի մատուցին զՅոհան ոմն, այր հեղ և բարեպաշտօն, լրցեալ երկիւղիւ Տեառն, պատշաճ առ վերակացութիւն եկեղեցւոյ Վրիստոսի:

Բայց սարարապետն Սմբատ և տիկինն Վասպուրական Հռուփսիմէ¹ անդէն քնաց, և յաւելան ի մարտիրոսական հորովնս Վանգի հարցեալ և բռնազբօսեալ գերկոսին զխաւորին Տաճկաց, անուանողիւ լինելով ասացելոցն, և ի տեսութենէ Աստուծոյ թողացուցեալ նոցա առանց վտանգից՝ որպէս հաճոյ թուիցի կեալ ի հաւատան Վրիստոսի համարձակաբար. մեռան նոքա անդ և թագեցան փառաւորապէս ըստ օրինի քրիստոնէից յուխտէ Յակօբկաց, որ անդ են հաւատացեալ ժողովուրդք, և զխոստովանողական անուն ստացեալ փառաւորեցան յերկրի և պսակելոց են ի Վրիստոսէ ընդ ամենայն սուրբս. ամէն:

Իսկ Պուրգէն օր ըստ օրէ աճէր զօրութեամբ ի բազում քան թէ ի սակաւ տեղիս, զոր ի Տարօն և զոր յԱնձաւացիս և զոր յԱրզն² և զոր առ ամենայն ուրիք, օրպէս ցուցանեն յիշատակարանքն որք յառաջ քան զմեզ հոգացան, զոր ինձ աւելորդ թուի երկրորդել: Բայց յիտ բազում յուզելցն և պատերազմացն եհաս տիրել նմա Անձաւացեաց տէրութեանն զայս օրինակ:

Մուշեղ Անձաւացեաց տէր հիւանդացեալ գլխին կեալն, ունելով որդի սանդեայ. և Վերանիկն խորհէր տիրել աշխարհին: Եւ ձեռագրեալ Մուշեղայ զամրոցաւն՝ Նորաբերդ և

¹ Այլ օր. և Տգ. ամենայն ուրիք՝ Հռիփսիմէ:

² Այլ օր. յԱրզն:

շուրջ զսահմանս՝ Վերանկին հաւատալ, և զայլ ևսն՝ որ-
դւոյ իւրում ժառանգեցուցանիւ: Եւ եղև ընդ մեռանին
տեառնն Անձաւացեաց, նորին տիկին¹ Հեղինէ գրէ առ Պուր-
գէն, «Եթէ հաճոյ թուիցին քեզ կնութեան, և կամիցիս քեզ
զտիրին Անձաւացեաց՝ մի վեհերեալ յապաղելով դանդաղկոտ
լինիր և վերջանար զփութալն», և հաճոյ թուեցաւ Պուր-
գինայ խորհուրդք տիկնոջն Հեղինէի²: Եւ ելեալ գնաց ե-
մուտ յամուրն³ Պանդուար, և կատարեալ զոր ինչ ախոր-
ժեացն՝ տիրեաց Անձաւացեաց մեծաւ զօրութեամբ:

Իսկ Վերանկին գործ առնէր ի գիւտս հնարիմացութեան,
և տարուբերէր յանձն իւր՝ դասնել զելս իրացն, որով կարի-
ցէ հանել զամուրսն ի Պուրգինայ և տիրել աշխարհին: Եւ
ի բազում յուզիցն և ի խնդրոցն և զօրաժողովն լինելոյ և պա-
տերազմ ընդդէմ վառելոյ⁴: և զձև ամրական մաքառմանցն
յարդարելոյ և բռնալիւր ուժեղագոյն մեքենային բախմանց
քարաձգութեանցն, զոր և ընդունայն աշխատութեամբ վա-
րանեալ, անստնանելի⁵ մնալով ամրոցին՝ դառնայ յիւր իշխա-
նութիւնն: Բայց զերկրորդ մասն Անձաւացեաց հանդերձ
Նորաբերդ ամրոցաւն Վերանկին նուաճեալ ընդ իւր գոր-
ծակալքք, և զՄարգաստան զաւառ զբուն բաժին տուեալ
ցՊուրգէն, և նորա զիւր գործակալս թողեալ անդր: Եւ զի
ստեալ Վերանկին Պուրգինայ եհան անտի զգործակալսն՝
նոյն գունակ⁶ Պուրգէն հնարաւորեալ, առնու զամրոցն և
հանէ զնորա գործակալսն և միապետէ զտէրութիւնն Անձա-
ւացեաց և խաղաղեցուցանէ զերկիրն և բնակէ յանհոգս յա-
պահովացեալ ի հինից, շինէ եկեղեցիս և կատարէ տօն նաւա-
կատեաց խաղաղութեան:

Այս զ ամ էր գերութեանն Հայոց, և յլ նորուն թուա-
կանութեան: Ի յէ ամի Հայոց թուականութեանս եկն Աշոտ
Վասպուրական իշխան ի գերութենէն:

Ի ոստացայ վերագոյնն գրել վասն Բուխայի մանաւորա-
բար զվրիժուցն հատուցանել զպարտիս, այլ ոչ զբովանդակն:

1 Այլ օր.՝ տիկինն նորին:

2 Այլ օր.՝ Հեղինայ:

3 Այլ օր.՝ ի յամրոցն Պանդուար:

4 Այլ օր.՝ վառել:

5 Այլ օր.՝ անստնանալի:

6 Այլ օր.՝ նոյնպէս:

Ի դառնալն Բուխայի յարքունիան, և կայր գոծանս պորդտեալ¹, քրացեալ ուռուցեալ լի ամբարտաւանութեամբ՝ կոկոզաբանէր ի վերայ մեծամեծ գործոցն գործելոց, կարծէր իւրով զօրութեամբ զօրանալ ի վերայ կործանմանն Հայոց, և մոռացօնս եղեալ հատուցումն մեղաց մերոց ի ձեռանէ Տեառն, որպէս Խորայէլին ի հետմն առ Սեղեկեաւ զՆարուքոզոնստորայն: Աինն Սահակայ որդւոյ Իսմայէլի, զորոյ զհանգամանսն ցուցաք, զմեռանելն Սահակայ և զկնօջն հրապարակադոյժ լինել, վասն որոյ պատճառանաց սպանանի այրն նորա. զորոյ ցուցականութիւն պատմեալ գլխաւորին Տաճկաց Գափրի: Իսկ նա ըստ սովորակի ցանկասէր պղծալից անյաղութեանն՝ խրոխտացեալ մրմռեալ յանձն գաղանեղէն թունիւք առաւելեալ, բորբոքեալ տապախառն բոցով հեղուլ զմահածին թոյնսն ի վերայ Բուխայի. և յայտնի ոչ վայելչանայր կատարել զոր կամէրն, մի՞ վասն յաղթող մեծանուն գործոյն, նախատ անձին համարելով, երկրորդ՝ վասն վաշտիցն զօրութեանս Ապա յղէ զնա ի Խորասան, և նմա հաւատաց զվերակացութիւն աշխարհին. և ինքն Գափր գործ առնէր առ սակաւ սակաւ մեկնել ի նմանէ զզօրսն՝ զիմօք յաշխարհս աշխարհս ասպատակ սփռելոյ: Աւ նոյնժամայն հրաման հասեալ յափփոստփս յոմանս ի գաղտնիս՝ զբաւ առնել կենացն նորա. և իսկ և իսկ հրամայեալքն զկատարումն առնուին:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Վասն դառնալոյ Աշորոյ ելլանին ի գերութենէն և² Վահանայ Արծրունոյ:

Ընդ այն ժամանակս ասպտամբեալ ի պետութենէն Տաճկաց քաղաքացիքն, որում Ազուինն ասնն: Իսկ առաջնորդին Տաճկաց զօր գումարեալ, այրուծի կազմեալ յընտրելոց զօրաց Ասորեստանի և Արաբացւոց, ընդ որս էր և քաջն մեր

1 Հին օր. և Տպ.՝ պողտեալ:

2 Այլ օր.՝ և վասն:

Աշոտ ակոյեանարձակ զօրութեամբ և ելեալ զհետ արքունի զօրուն. և զօրագլուխ կացեալ էր Մուսէ որդի Ռուխայի: Նորա խոստացեալ էր առնել դառնալ Աշոտի յիւր բնիկ տէրութիւնն, ժամ տուեալ ի գլուխ հանել, յոր չոգանն՝ զգործ պատերազմին:

Իբրև հասին ուր հանդերձեալն էին՝ և երկոցունց զօրքն անհուն բազմութեամբ յանդիման եղեն միմեանց, և ճակատ առ ճակատ զգործս պատերազմին յարդարէին, և քաջքն և հոյակապքն ելեկըս զմիմեամբք առնէին՝ ակոյեանայարձակ խորոխտանօք: Ընդանօր քաջն մեր Աշոտ զհիւանդութիւնն կեղծաւորեալ ի տեղոջ օթոցին անկեալ դնէր, մինչ ակն ունէին յառաջանալ ի գործ պատերազմին: Եւ ինքն զօրավարն Մուսէ ձեպէր շտապէր՝ փութալ առ պատերազմն վառել, և նա ևս քան զևս զկարծեցեալ հիւանդութեանն աճեցուցանէր զխստութիւն ցաւոցն ծանրանալն նմա: Եւ մինչդեռ յայնմ մահիճն կարծեալ հիւանդութեանն կեղծաւորէր՝ և ակոյեանարձակքն զմիմեամբք շութափէին, և ահեղ որոտումն և ահեղ թնդիւնք և բախումնք խուռն յարձակելոյ իբրև յամպոյ ձայթիւնք կարկտաբերք հրձգութեանց կիրագաձգէին: Եւ ուժեղացեալ զաշիկն քաղաքային ի վերայ Մուսէի զօրուն, մինչ ածին արկին զբուն բանակաւն ուր և Աշոտն մեր թուէր գոլ խօթացեալ. մտեալ Ասհան աղերսէր համոզէր՝ մի կայ մնալ, մինչ զքաջանունութիւնն ընդ վատասրտութիւն կարծել յոմանց խառնել, թէպէտ և անկարծ վարկանէր գկեղակարծն: Նոյնժամայն աճապարեալ աշտանակեալ ի նիւս նրժոյզ¹ երիվարին, զէն զանձամբ արկեալ, նիզակ ի ձեռն առեալ, խրախոյս ի ձայն բարձր բարձեալ առ իւր ազատագունդ վաշտն՝ առէ. «հապա, քաջք չայոց, և յայնմ ծանկեցին զմեզ և զարիանալն մեր»: Եւ յանդուգն դիմեցուածօնն² ի վեր քան զզարմանս՝ այն ինչ ի քթթել ական դարձուցին զխրոսական³, և զուզմն զաշիկ քակեցին և զյառաջագահ ախոյեանսն փայլակնահար արարեալ դիթաւալ կացուցին և իբրև հողմ հոսեալ զփոշի ամարայնոյ՝ այնպէս արագապէս

1 Յօրինական՝ ի նիւսն շոգ երիվարին:

2 Յօրինական՝ դիմեցուածօնն:

3 Այլ օր՝ զխրոսական:

զպատիրագծին զլիաւորեցին նահատակութիւն: Եւ ամենայն խորհուրդք Մուսէի առին զկատարումն ի վերայ թշնամեացն: Բայց Մուսէ ոչ հաստատնազոյնս վասն Աշոտի զխոսումանն բերելով յանձնառութիւն, արձակել զնա յիւր իշխանութիւնն, զայս խորհելով¹ թէ զայսպիսի քաջ այր և պատերազմող ոչ պատշաճ վարկանելի է ի հեռաբնակ վայրս ի դրանէ արքունի կացուցանել: Բայց Աշոտ վերջոտնեալ² հանդերձ Վահանաւ՝ եկն եհաս խաղաղութեամբ և բերկրեալ սրտիւ բազմադէմ՝ յերկիր իւր: Եւ յաճախեցին բազմապատիկս վասն նորա գոհութիւնս Աստուծոյ:

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

Վասն Անյաւացեաց յոսմանցն Աշոտի և դարչեալ խաղաղանալոյ՝:

Ապա յետ այսր զեկուցաւ նմա վասն Գուրգինի տիրելն Անձաւացեաց. և Աշոտ զօրու ծանու եկն եմուտ յերկիրն Անձաւացեաց, բանակեցաւ ի Բլրակին⁴ գեաւղջն Անձաւացեաց⁵. յղէ առ Գուրգէն զՎահան Երծրունի և զվանաց երէցն Թէոդորոս զզլիաւորն Հոգեաց վանից, ասէ. «ես եկի խաղաղութեամբ յարքունուստ հրամանէ, և ոչ նման քեզ զպատամբութիւն ի գործ արկեալ. արդ թողացո զերկրորդ մասն Անձաւացեաց որդւոյ իմոյ Վերանկիդ, և այլ մի յաւելուր ընդ հակառակս ինչ ձեռն ի գործ արկանել, ապա թէ ոչ⁶ ի կամս կամաց զայդ առնես՝ ահամայրութիւն ի վերայ հասեալ՝ և զոր ունիսդ հարկաւորաբար առնէ քեզ զայդ ևս թողուր:

Եւ Գուրգէն հեղաբար արտաքոյ ամբարտաւանութեան առնէ նմա պատասխանիս, ասէ. «ի հայրենեացն արտաքս հանեալ էք ի ժառանգութենէ և մերժեալ ի բաժնէ եղբայրական

1 Այլ օր.՝ իորհեալ

2 Այլ օր.՝ վերջոտնեալ

3 Այլ օր.՝ խաղաղանալ

4 Այլ օր.՝ բնակեցաւ առ բլրակին

5 Հին օր.՝ անձաւակաց

6 Յայլ օր. չէք՝ ոչ

Հասէ. զայն ևս բռնադբօսել ջանայք, զոր Աստուած ժառանգեցոյց ինձ: Միթէ դո՛ւ միայն բնակելոց ևս յերկրի: Տեսցէ տէր և դատ արասցէ և Հանցէ իրաւունս ինձ, որպէս սովոր է արդար դատաւորն:

Եւ ինքն զՊրիգոր եղբօրորդի իւր Հանդերձ ընտրելովք ոմամբք զօրաւորօք վառեալ ի զէն և յասպազէն արք ճ, զոր զգացուցին Աշոտի և նա արհամարհեալ յոչինչ Համարեալ զգեկուցմանն, զամբարտաւանս բարբառեալ և յանկարծակի ի մէջ գիշերին Պրիգոր ախոյիանարձակ դիմեալ շուրջանակի փակեցին ի ներքս զբանակս, սրով և աղեղամբ վէրս մահաբերս ի վերայ հղեալ՝ յորովք անկան ի զօրուէն. և ինքն Աշոտ ձողալրեալ միաձի ելեալ¹ եհաս փախստեայ մինչ յուսանն Աշտունեաց, թողլով զբուն բանակն ի նմին տեղւոջ. և այլքն ցրուեցան յով և աճապարեաց ոք. և ընդ այզն ընդ առաւօտն առին յաւարի զբանակն Հանդերձ ախիւն և զտունս գանձուցն զորս առ ինքեանց:

Իայց իշխանն Վերինիկ անգիտացեալ զեղբայրն՝ ի նմին աւուր եկն բազմաձեռն զօրու բանակեցաւ ի հարաւ կողմն բերդին, և իբրև զեկուցաւ նմա եղեալքն՝ դարձաւ անդրէն քնաց յիւր ճանապարհ:

Եւ դարձեալ գումարեալ հեծեալս ք, զՍահակ Բագրատունի զորդի իշխանաց իշխանի և զՍմբատ և զՇապուհ և զՄուշեղ Մոկաց իշխեցողք և զԵրզնոյ զօրսն, և եկեալ կացին մօտ առ Սանգուար բերդ, և պատերազմեալ զամիսս ք՝ ոչ ինչ գործ ի գլուխ հղեալ ըստ ախորժման. ապա համոզեալ Սահակայ և Սմբատայ այլովքն .ևս՝ բարձին ի միջոյ զաղմուկն, և սէր բարեկամութեան ի մէջ երկոցունց հաստատեալ՝ քնացին յիւրաքանչիւր տեղիս: Եւ Պուրգէն և Աշոտ առանձին միմեանց պատահեալ կտուն ողջոյն միմեանց և ուխտեցին ուխտ խաղաղութեան մինչև ցայսօր ժամանակի:

¹ Այլ օր.՝ և ինքն Աշոտ միաձի ելեալ:

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

Վասն մարտման Աշոտ իշխանի ընդ Ուլմանելան և Կեղամաքա-
տանելոյ զյառջարակեալսն ի նոցանէ:

Բայց Աշոտ գնացեալ տալ պատերազմ ընդ ծովեզրեցիսն
որք Ուլմանիկ կոչին, որք ամրանային ի յԱմիւկ անկասկա-
ծելի քարանձաւին. վասն զի ըստ Պտղոմեայ և Աղէքսանդրի
սահմանադրութեանն, կամ թէ մեր Արտաշէսի որդւոյ Սա-
նատրիոյ՝ ի Վասպուրական զաւառացն համար թուեալ է
զաւառն այն, զոր ճ ամոյ յառաջ հանեալ էր բռնակալու-
թեանն¹ Տաճկաց ի Վասպուրական պետութենէ:

Իսկ ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ սպանեալ էր Ուլման-
կացն, որ յամուրսն նստէին՝ զՌատոմ Վարաժնունի, որ
զտանուտերական պատիւն յայնժամ ունէր զՎասպուրական
աշխարհիս. և ի վերայ նոցա զօրաժողով եղեալ Աշոտ և որ-
դի իւր Վերանիկն, առնել մարտ պատերազմի ընդ ամրոցին:

Բայց քանզի անպատերազմելի էր ամրոցն, միայն բաւա-
կանաւն ոռճկաց մի վատնիցի՝ առեալ իշխանին զՎարազ ի
ձեռանէ Տաճկացն, զի² յինքեանս գրաւեալ ընդ հարկաւ ծա-
ռայիցոցանէին զպաշտօնեայս սրբոյ Խաչին, մանաւանդ զի
և զգլխաւոր վանացն զՀայրն, որում Վրիգոր անուանէր՝
զնա կալեալ եղեալ ի խորափոր խաւարային բանտի: Որում
որոնել³ փրժանել ի վտանգաւոր բանտէ: Եւ անտի դարձեալ
զառնայր Աշոտ ընդ միւս ևս ամրականն ընդ ոստոզերձ⁴ քա-
րանձաւի, ի յարեւելից կուսէ լերինն Վարազայ, ի վերայ
գեաւղջն Պոխպանից, հանդէպ եկեղեցւոյն սրբոյն Հռովփսի-
մեայ, զոր շինեալ էր սրբոյն Վրիգորի ի վերայ գեաւղջն Ա-
հաւկանից ի կատարածի լուսաւորութեանն Հայոց: Քանզի
էր ի տեղին այն յառաջագոյն տեղի մեհենից⁵ ՎահեաՎահա-
նի: Այլ իբրև այն ինչ մերձ լինէր ամրոցն ի պաշարումն՝

1 Այլ օր.՝ բռնակալութիւնն:

2 Յայլ օր. չիք՝ գի:

3 Հին օր.՝ արոնել:

4 Հին օր.՝ ոստոզերձ:

5 Այլ օր.՝ այնփիկ յառաջագոյն տե-
ղի մեհենեաց:

Ամբայինն Յիսէ, որ Շահի¹ որդին, որ զգորապետութիւնն
 Էպոց ունէր, ճանաչէր՝ ի հրապոյրս մանազաւեան² պիտոյն
 և ութմանացն էլեալ՝ երազապէս եկն եհաս ի վերայ Աշոտի
 թէ հազարաւ հեծելօք վառելովք. որոց թողեալ զգործ պա-
 տերազմի ամրոցին՝ դարձաւ՝ գնաց աներկիւղ քաջասրտու-
 թեամբ ընդդէմ նորա օժնդակ զօրու Պուրզինի, և զաշիկ
 արարեալ յայնկոյս քան զՎանտոսպ, ի տեղոջն արձանա-
 շար քարակարկառ զոգաձև միջոցի երկուց բլբակաց, որ հայի
 յԵրիվարաց արկման դաշտն, ի վերայ Լեզուոյ գեաւղջն³, որ
 զօրացն գեղեցիկ⁴ առասպելաբաննն սպիանած վերայն սպա-
 նելոցն ի մանկանցն Շամիրամայ: Եւ ամիրայն Յիսէ խաղա-
 ցեալ⁵ բազմաձեռն զօրուն՝ յառաջ խազայ ընդ Աքաղայու-
 կատար ասացեալ բլուրն:

Իսկ Աշոտ մտրակեալ զօրասպայզինեալ⁶ երիվարն սպա-
 ուազէն կազմեալ ի մարտ պատրաստել⁷, շահատակելով զունակ
 ի խաղս՝ գնդակաց, զսակաւաւորութիւնն իւր հազարաւորս
 համարելով, քանզի ոչ ունէր աւելի քան զՔ հազարս հեծելոց:

Յայնժամ Վահան հայր Պագկայ Ապուսրուանայ և ինքն
 Պագիկ առնէին համոզել ի մէջ նոցա: Եւ առ չանսախն՝ յե-
 տուստ⁸ կողմանէ Վահան հարեալ ի գաղտնիս զգարչապար
 երիվարին՝ արար կաղանալ նժոյգ ասպարակողին. յորում և
 ոմն հաւատարիմ Յիսէի Աէմ անուն յառաջ խաղացեալ՝ պա-
 տահէ իշխանին, ընդ Վահանայ խորհրդակցեալ խորհել
 զխաղաղութիւն և զմարտն զրգռեալ ցածուցանել և զվա-
 ռեալ պատերազմն շիջուցանել. զոր ոչ անունկնդիր լեալ Ա-
 շոտ՝ վերջոսնեալ եկն բանակեցաւ յԱրտաշեսեան աւանին, և
 Յիսէ ի Վան քաղաքի: Նոյնժամայն գնացին Պերանիկն և
 Պագիկ մտին առաջի Յիսէի, խօսեցան բանս խաղաղութեան⁹,
 ետուն պատանդս յանձնառութեամբ հարկացն արքունի, և
 դարձուցին ընդ նոյն ճանապարհ ընդ որ եկեալ էր, ոչ թո-

1 Յպ. ամենայն ուրիք՝ շէիի, շէիոյր

2 Այլ օր.՝ մանազանան:

3 Այլ օր.՝ Լեզուոյ գեղջն:

4 Թերեւս՝ ուր զԱրայն գեղեցիկ: (Տես
 նոր. Բուզ. յէջն 20):

5 Հին օր.՝ խողացեալ:

6 Թերեւս՝ զիւր սպաւազինեալ երի-
 վարն:

7 Այլ օր.՝ պատրաստեալ:

8 Հին օր.՝ յերուստ: Յպ.՝ յերկուստ:

Սէք այսպէս ըստ Այլ օր:

9 Այլ օր.՝ խաղաղականս:

ղացուցին նմա ելանել ընդ աշխարհն Ասսպուրական. և դարձեալ գնաց եհաս ի Պարտաւ յաշխարհն Պարգարացոց: Եւ ի իշխանքն մեր ստացան ճոխազոյն հոյակապ անուն ի մէջ Հայաստանեայց, և այլ ոչ ևս այնուհետեւ համարձակ յանձն առնոյր մտանել ընդ աշխարհս Ասսպուրական:

Երգ Աշոտի կեցեալ ամս թի, տեւալ իշխանական ճոխութեանն թղ ամ յառաջ քան զգերութիւնն Հայոց, և է ամ ի գերութեանն արարեալ, և զ ամ կեցեալ յետ գերադարձն լինելոյ, և մտեալ յաշխարհս՝ համարձակ գրքիստոնէութեանն ունելով զկրօնաւորութիւն, և ի զղջել յապաշաւ ի վերայ ուրացութեանն զՎրիստոս լինելով:

Բայց զի՞նչ աստանօր ինձ ասելի է¹, զի թէպէտ դառնալով դարձան յայտնապէս յերկրպագութիւնն Վրիստոսի Աստուծոյ մերոյ՝ այլ զկանոնական սահմանադրութիւնն ոչ բերելով ուղղակի, ոչ միայն Աշոտ, այլ և ամենայն իշխանքն Հայոց, որք գերադարձքն եղին. զուրացութեանն ի բաց դնելով զվատթարութիւն, սակայն կանոնական սահմանադրութեանն արտաքոյ մնացեալ, զայթ ի գայթս զքրիստոնէութեանն վարս բերելով անառակութեամբ և արեցութեամբ, խառն անկողնօք² և պղծութեամբ, աղտապիղծ սարսափելի և գարշելի խառնակութեամբ արուապղծութեամբ, որ անցուցանէ³ զանցանէ զանասնական խառնակութեամբքն երիւքովեան և սոգոմական լրբութեամբ, անամօթաբար այր զարամբ բորբոքեալ, զեզաղէզ զհրացանն բերելով յերկնուստ զանզրաւ կիզումնն, անցուցեալ զանցուցեալ զատակչական կործանմանն ջրհողիղին: Օ-ի նոքա վասն ի կանայսն մոլելոյ ընդ զստերսն Այէնի խառնակելով ջրով կործանեցան. իսկ որք արուք ընդ արուս զխայտառակութիւն գործէին՝ ծծրմբախառն⁴ հրով բորբոքեցան, գյաւիտենական հրոյն զառհաւատչեայս յինքեանս կրելով, և յերկրորդումն հանդերձեալ են վիրստին մտանել ի տանջանս յաւիտենականս, ուր որդն ոչ վախճանի և հուրն ոչ շիջանի: Երգ եթէ Առդոմայեցիքն, որ հրով զվրիժուցն հատուցին փոխարէնս, և դարձեալ տան-

1 Այլ օր.՝ ասելի է ինձ:

2 Այլ օր.՝ անկողնօք:

3 Այլ օր.՝ անցանէ:

4 Հին օր.՝ ծծմախառն:

ջելոց են՝ որք բովանդակ չարիւք անդր երթալոց են ճրպիսի ակնկալութիւն տանջանաց զանց արասցէ զնորքք. արդ ատե, մեղք քան զմեզս և տանջանք քան զտանջանս:

Բայց Աշոտ, իբրև եհաս ժամ ելիցն իւր յաշխարհէս՝ յանհունս բերեալ զզեղջ և զապաշաւանս յորդահոսան արտասուօք զխոստովանողականն ի դիմի հարեալ միջնորդութիւնն, յուսացեալ ի մարդասիրութիւնն Արիստոսի, զմաքսաւորին և զաւազակին զյիտնորդան բարբառեալ, և զփրկական մարմին և արիւն որդւոյն Աստուծոյ հայցեալ հաւատով ի թողութիւն մեղաց, յուսացեալ ի քաղցրութիւնն Աստուծոյ: Չոր և ես ոչ արհամարհելով այսանեմ զզջմանն¹ և զապաշաւանացն, զի «որ կարգացէ զանուն Տեառն կեցցէ»: Բաց անյայտք են եթէ կատարելանան, զի հագիւ սպիքն քան, ըստ որումն սրբազանի տրամբանութեան: Բայց ի տան հօրն Արիստոսի օթևանք բազում են. թերևս արտաքոյ տանջանացն կայցեն մնայցին, թէպէտ և ոչ ընդ փեսային վայելին ի հարսանին: Եւ այս արտաքոյ անյուսութեանն ելանելով, հայեցեալ ի քաղցրութիւնն Աստուծոյ:

Եւ կատարեալ Աշոտ զկեանս իւր՝ մեռաւ ի Վանտոսպ գաւառի յի՞՞ թուականութեանն Հայոց, յամենան հօռի, որ օր շէր ամոյն, յաւուր հինգշաբաթօջ. և տարեալ հանգուցանեն ընդ հղբարս իւր ի վանս սուրբ Խաչին յԱղբադ գաւառի:

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

Վասն ջննդոց Վերանկին:

Իսկ Վերանիկն առաւելոյր և առատանայր օր ըստ օրէ առ շինութիւն և խաղաղութիւն աշխարհիս, շինել և տածել և խնամել զաշխարհս: Եւ զազարուամն լինէր յաւուրս սորս հինից և ասպատակաց ի վերայ երկրիս, և քաջավայելչապէս

¹ Հին օր.՝ զջմանն:

բարեձևանայր կարգք սրբոյ եկեղեցւոյ Վրիստոսի, և երկիւղ և կասկած և ոչ ուստեք¹: Եւ ճնան նորա երիս որդիս, Սարգիս որ և Աշոտ՝ յիւ թուականութեանն Հայոց, Իւաչիկ որ և Պապիկ յիւ, և Պուրզէն, մանկունք կայտառք և զեղապանձք և բարենշանք և ամենեցուն ցանկալիք. ճնաւ և երկուս դստերս:

Բնդ այն ժամանակս տէր Չաքարիայ Հանգեաւ ի Վրիստոս, կեցեալ ի Հայրապետութեանն Հայոց ամս ժը, և յաջորդէ փոխանակ նորա տէր Պէորգ:

Ի այց որդին Շեհայ ի մտանելն ի Պարտաւ՝ եթող անդ քաղաքապետ զմի ի հաւատարմաց իւրոց Յամանիկ ոմն: Նորա ի բաց կացեալ ի Հնազանդութենէ իւրոյ պետականին Հանդերձ քաղաքային գլխաւորօքն. և Յիսէ տուեալ պատերազմ ընդ քաղաքին², զտարի մի Հանդերձ ամենայն նախարարօքն³ Հայոց, անգամագիտ լինելով՝ դառնայ յԱսորիս. և այս եղև երկիցս անգամ: Իսկ Յամանիկն ի վերայ Հայոց խորհէր ելանել, կամելով և տիրել Հայոց. զորոյ ձախողակի իմացմունս ծանուցեալ իշխանացն Հայոց՝ միով հաւանութեամբ գրեն յարքունիս և խնդրեն զԱհմաթ որդի Հայթի. զի Յամանիկն թուղթս և դեպանս մի զմիոյ կնի առնելով առ իշխանս աշխարհիս՝ զինքն յառաջանալ ի վերակացութիւն Հայոց, քող արկեալ զդաւաճանող կեղծաւորութիւնն, զբարձումն բոլոր իշխանացն Հայոց, մանաւանդ զնախագահանըստեալն զԱշոտ իշխանաց իշխան: Ի այց խնդրոյն Հայոց զկատարումն առեալ յառաջնորդէն Տաճկաց՝ յղէ ի Հայս զառաջասացեալ զԱհմաթ որդի Հայթի: Եւ եղև ի մտանելն նորա ի Վատուան աւանն, զոր իւրեանց սեփհական Համարէին ժառանգութիւն՝ ելեալ իշխանքն Հայոց յանձնիւր տեղեաց զնացին յանդիման լինել նմա, Պերանիկն, տէր Վազիկ և տէր Պրիգոր և միւս այլ տէր Պրիգոր Վասպուրական իշխան, Աշոտ կորապաղատ Հայոց իշխան, Մուշէղ իշխանն Մոկաց, Շապուհ եղբայր իշխանաց իշխանի և Ապրառ Պայսիկ Ապահոնեաց բռնաւորն և այլք ոմանք:

1 Այլ օր՝ և ոչ ուստեքէ:

2 Այլ օր՝ քաղաքային:

3 Այլ օր՝ Հանդերձ նախարարօքն:

Սրբա ամենեքեան վառեալք սպառազէն պատրաստութեամբ
 և բազմաձեռն առատաշիր պատարագօք՝ գնացին, զի առեալ
 տարցեն մուծցեն զնա ի Վուին քաղաքն: Բայց Յամանիկն
 և ՆՀմատն և Ապլբառն և այլ ևս Տաճկաց միաւորութեամբ
 զնոյն չարիս երկնէին զային: Եւ զրեն թուղթ առ Յամա-
 նիկն, եթէ «ի մտանելն իմ ի Վուին քաղաք և զՀարկս արքու-
 նի յիս գրաւել՝ և յանկասկած առեալ՝ զիշխանս Հայոց՝ և
 եկեացեն առ իս, դու դիմօք մարտի առ իս զօր գումարեա և
 ել ընդդէմ իմ՝ ի պատերազմ, և ի միասին միեցից զձեռս ի
 սոսա և բարձից զսոսա ի պետութենէ Հայոց»:

Իսկ առաւելեալն իմաստութեամբ Աշոտ ոչ յանհոգս և
 յաներկիւղս կայր մնայր, այլ զգուշանալ Հրամայէր ի խելս
 կամրջաց և յանապատս և ի կիրճս ձորոց: Ազգ լինէր յոմանց
 գրումն անյայտիցն, թէ «այս ոմանք այսորակ երկվարօք յայս
 նիշ նիւս կեղթում, ի մէջ բզեղի պահարանեալ նամակ տա-
 նին ընդ կողմն Ապահունեաց, արդ զգուշացիր ճանապահիդ»:
 օր և ըստ ազգեցութեան զհատարումն առնոյր գործն: Եւ
 կալեալ զգեսպանսն Հանին զթուղթսն, և զարսն պահեցին ի
 զգուշութեան, ոչինչ ումեք զգուշացուցանելով որ ինչ եղեն:

ԳԼՈՒԽ Ի.

Մասն առեւոյն Վերանկն զերասպարսն իշխան Տարսնոյ, և
 զՎասիլն, որ արքայն Յանալէր՝ իշխանացոցանելոյ:

Եւ եղև մինչ կային իշխանքն ի միաբանութեան առանց
 կարծեաց կասկածանաց ի հպատակութեան ելեալ յարքու-
 նուստ հազարապետին որդւոյն Հալթի, և զմիաբանական սի-
 րոյն շաղկապ ի միասին յօրեալ պնդեալ անքակ պահէին՝
 բանսարկութք ոմանք Հրապոյրս պղտորս քսութեան ածէին
 տանէին ի միոջէն առ միւսն, որպէս թէ զչարիս իրիրաց առ
 հազարապետն խորհել նիւթել յայտ ածէին և զպատճառն

1 Հին օր.՝ առաւել:

զմիմեամբք արկանէին ի գաղտնիս քրթմնջելով: Աւ այլք մերձ կացեալ առ Վերանիկն՝ ամբաստան լեալ զԱշոտոյ կորապաղատէ, որպէս թէ նախանձու լցեալ, և քսութեամբ վարէր ի մէջ¹ Հազարապետին, և թէ արկանել ևս ջանայր զնա յիշխանութենէ անտի նորա: Բայց չարեացն այսորիկ Հաւատարմութիւն յայտ եղեալ Հաստատեցաւ ի վերայ Այսկին Ապրւբառայ:

Աւ այն ինչ ընդ ջեռնունն արեգականն, մինչ ազեւորեալքն² մտանէին զառաջեաւ ամիրային, որպէս որսոյ ինչ պատճառանօք Հիծեալ յընտիր հրիվարս Հանդերձ մերձաւոր Հարազատօք իւրովք և ազատովք յընտրելոցն Ասսպուրականի՝ ելեալ մեկնեցաւ իբրև վտաւանս երկուս. և Հիծելագունդ զօրացն Այսկին ելին զկնի նորա, զգացեալ զպատճառ ելիցն նորա ի բանակէն. որում ոչինչ գամազիտ կարացեալ լինել՝ դարձան ամօթալից կորակնեալք, յանդէտս Համարեալ զինչ գործեցինն:

Նոյնժամայն ելեալ զՀետ Վերանիկն կորապաղատն ի նոյն ազազս ի բաց մերժել ի դիմաց Հազարապետին, զիտելով զոր ինչ խորհեալն էր յազազս նախարարացն Հայոց եկելոյն³ առ նա, և մեկնեալ լինէին ի զօրացն անտի ասպարէզս է, և զմտաւ ածեալ զքսութիւնն զոր զեկուցին զԱշոտոյ կորապաղատէ առ Վերանիկն, եթէ ստութեամբ և եթէ ճշմարտութեամբ՝ մեզ չէ յայտ: Բայց Հրաման ետ Վերանիկն Վրիգոր Հարազատի իւրոյ ի նոյն տանէ Արծրունոյ, և կալաւ զնա և եղ ի յամուրսն Սեան. և Հրամայեաց Հասանկան քեռորդոյն իւրոյ՝ պահել զնա յընդարձակի:

Բայց յաւելեալ լինի պատճառ ունելոյն զնա զայս օրինակ, եթէ էր փեսայացուցեալ զՎաւիթ զեղբայր կորապաղատին ի քոյր իւր Մարիամ: Վասն նորին իրաց ասին կալաւ, զնա Հաճոյանայր կացուցանել իշխան Տարունոյ, որ ասի⁴ Հայոց իշխան, որ և եղև իսկ: Օ՛ի Հրամայեաց Վերանիկն ազատագունդ զօրացն իւրոցն դառնալ զկնի արքային տիրել

1 Յայլ օր. չէք ի մէջ:

2 Թերևս՝ այգորեալքն:

3 Այլ օր.՝ յազազս եկելոյն նախա-

բարացն Հայոց:

4 Այլ օր.՝ որ է:

բորը աշխարհին հանդերձ ամբողջըն: Եւ գրիւ Պերանիկն առ որդին չալթի հաստատել զնա իշխան իւրով Հրամանաւ. որ կացեալ իշխան ի վերայ Տարունոյ ամն է՝ յաւելաւ առ հարս իւր, թողեալ զաւակ իւր Աշոտ անուն:

Ի այց վաշխարհն Յիսէ որդին Եւհայ բռնազբօսեալ յինքն զուսեաց և կացոյց ի վերայ նոցա զիւր գործավարս:

Եւ եղև յիլանել նախարարացն չայոց յերեսաց ամիրային՝ Թայ առ նմա միայն Մուշէղ Մովսէս իշխեցողն, այր քաջայայտ և բարձրագահ, և ընդ նմա Պրիգոր որդի Մասակայ, և սա նմանապէս ոգեզուարձ իմաստութեամբ առ լցեալ հոյակապ և անուանի ի մէջ չայկականացս և ցանկալի լսողացս և ուրախարար տեսողաց. սա առաւելեաց յամենայն հոգածութիւնս ի գիւտս իմաստութեան ուսումնասիրութեան և այլն ամենայնի՝ քան զհարս և զհաւս իւր: Եւ էին ի կասկածի ի մէջ բանակին ի հազարապետէն, զի յայտնի երևեալ լինէր զոր խորհէրն վասն նոցա Ահմատն: Արոց դիպօղ ժամ գտեալ՝ արտաքս ելեալ ի բանակէն, զերծեալք իբրև զայծեամն ի հնարից որսորդաց՝ զնացին խաղազութեամբ յիւրեանց տեղիս և զնա թողին լքեալ ամօթալից:

Օհնի այսորիկ յառաջ խաղացեալ Ահմատ ի ուր ընդ նմա կայսկազենիցն գունդք, երթեալ մտանել ի քաղաքն Պուլին, թերևս կարասցէ ի կատարումն՝ զոր ինչ խորհեցան՝ հասուցանել զչարիսն: Եւ ելեալ իշխանաց իշխանն, որ բարձրագոյն և հանձարեղագոյնն էր քան զնաւ չայաստանեայս և զընդհանուր կացեալս ի ներքոյ երկնից՝ եկն առ նա մեծաշուք պատուադրութեամբ, և պարգևս և պատիւս ոչ սակաւս նմա յառաջաբերեաց. այլ նա ի նոյն միտս չարախորհրդութեան յամառեալ պնդեալ կայր: Եւ ջանայր զպարիսպն պղնձի կործանել, զգաւազանն երկաթի խորտակել, զհովիւն մատնել ի կորուստ և զհօտն յապականութիւն:

Ի այց իշխանաց իշխանն Աշոտ անհանդուրժելի Թալով խորհրդոց չարին ի գլուխ հլանել՝¹ յաւուր միում մինչ այնքան շքեղութիւն մեծարանօք յղփացեալ յօրացեալ կայր հազարապետն՝ հո Հրաման իշխանն առնն կորովի եղբօր իւրոյ

1. Այլ օր՝ Ելանելոյ:

Աբասայ Հայոց սպարապետի՝ վառել պնդակազմ պատրաստութեամբ, զօրու և զինու և զարդու ամենայարդար հնարաւորութեամբ, որպէս օրէն է նահատակաց քաջ արանց, և երիվարաց պատրաստել, ի նորա չար խորհրդոցն ի բաց վազել: Եւ ի ժամու մինչ ազեորեալքն¹ կամեկին մտանել զառաջեալ, և նա ահն ունէր մեծ իշխանին մտանել առ նա՝ յայնժամ շուրջ կացեալ զվրանաւն մեծ սպարապետին զկազմեալ գնդաւ վահանաւոր և նիզակաւոր ամբափակ պնդութեամբ, և մտեալ մատոյց զթուղթն, զոր էր գրեալ առ Յամանիկն ի քաղաքն Պարտաւ Ահմաթայ ննդութեամբ: Նորա զերկիր նկատեալ՝ ոչ ունէր նայել ի վեր, կայր կորակեալ, ոչ ունել ոյժ պնդութեանն, զօրհասն² ի վերայ իւր գուշակէր եկեալ հասեալ: Բուռն հարեալ սպարապետն զձեռանէ՝ նորա և հանեալ արտաքս, քաջալերելով³ լինել առանց երկիւղի. և ելեալ նստաւ ի ջրուոջն, զոր պատրաստեալն ունէին անդէն առ դրան վրանին, և հանին արտաքոյ զաշէկ բանակին՝ դարձուցեալ դառնալ ընդ նոյն ուստի եկն: Եւ մեկնեալ զզօրան ի նմանէ ընդ կողմն Ապահունեաց, մերկ ի զինէ և յասպագինէ թողեալ, ոչ առնել այլ կողպուտ, գնացին աղիւիւ⁴ և երիվարօք իւրեանց: Իսկ զԱհմաթ ընդ Վասպուրական աշխարհն անցանել⁵ գնալ՝ ելեալ զհետ նորա Շապուհ որդի Աշոտի, մինչ տանել հասուցանել զնա⁶ ի մուտս Նսորեստանեաց ճանապարհին:

Այլ կորուպաղատն Տարունեոյ կայր յամրոցին Աւան, որ ի ձեռին Հասանայ որդւոյ Վասակայ ամբարշտի⁷, և ոչ ուրեք գտանէր հնար ելեցն ի վտանգաւոր արգելանէն, թէպէտ և բազմաց հոգ յանձին կալեալ վասն առն պատուականի, մանաւանդ մեծ կաթողիկոսն Հայոց Պէորգ պաղատանս առնէր առ Վերանիկն, զի ընդարձակեցէ նմա: Բազում անգամ թղթովք աղաչեալ զնա, ոչ առնոյր⁸ յանձն. ինքն իսկ փոյթ յանձին կալեալ՝ ել գնաց մեծաւ հոգարարձութեամբ, լուծա-

1 Թերեւս՝ այգորեալքն:

2 Այլ օր՝ զօրհասն:

3 Այլ օր՝ քաջալերելով զնա:

4 Այլ օր՝ աղիւիւ:

5 Այլ օր՝ ընդ անցանելն գնալ Վաս-

պուրական աշխարհն:

6 Յայլ օր. չէք՝ զնա:

7 Այլ օր՝ ամբարշտին Վասակայ:

8 Այլ օր՝ բազում թղթովք աղաչեալ, ոչ առնոյր:

նել զնա ի տառապանաց արդեւանին. սակայն և այնպէս ոչ կարաց զտանել զելս իրացն վտանդի առնն: Թողեալ այնուհետեւ ի խնամն արարչին, յանձն արարեալ շնորհացն Աստուծոյ¹: Վանզի. յոյժ պատկառ կայր ի պաշտօնատարութիւն Հայրապետին իշխանն Տարունոյ, և նա սաստիկս Հոգայր վասն նորա, թէպէտ ոչ օգտէր յիրին յայնմիկ: Այնուհետեւ սկսաւ կորապաղան արկանել բանս խարդախութեան ի մէջ Վերանկին և Հասանայ, որ էր որդի քեռն Վերանկին, որպէս թէ ոչ ուղիղ նայի ընդ նա Վերանկին, այլ թէ՛ և Հանել ի նմանէ զամրոցն և զաշխարհն նկրտել. քաղում անգամ, ասէ, և իմ ստուգեալ զայդ ի հաւատարմաց խորհրդականացն նորա. ալդ դու մի անփոյթ յանհոգս յաղաքս այգր մնայցես, անյապաղ Հնարիցիս գտանել զխորհրդոցն նորա դատարկութիւն: Եւ քանզի յոյժ անկասկածելի էր ամրոցն, և զանձս ոչ սակաւս մթերեալ ի նմա ի բազում ամաց, և ինքն մանկագոյն տիրութիւն, ի ժամանակի անձիշխանութեան լիալ ամաց թէ, զի «մանկութիւն և անմտութիւն ընդունայնութիւն է», որպէս գրէ Սողոմոն, և ելեալ ի հրապոյրս ցոփութեան ըստ խրատու առնն՝ յուսացեալ յամրոցն և ի գանձան, և ի ցանկութիւն իշխանասիրութեան համբարձեալ զաչս՝ զօր գումարել, այրուձի կաղմել, մեծամեծաց աշխարհատերանց պարգևս տալ, ի թիկունս և յօգնութիւն² զամենեսեան կոչել, զի ըստ յանձնառութեան խրատու նորա նոյնպէս և գործեսցէ: Եւ յայտ յանդիման ի վերայ Հասանել ոչ կարէր. գունդ կաղմել և ճակատ պատրաստել ընդդէմ՝ անվայելուչ էր. ապա հնարաւորեալ պատիր խարէութեամբ ի կատարումն Հասուցանել զխորհրդոյն զանհաստատ իմացմունսն, և զնաց եմուտ յամրոցն, և զհիւանդութեան կեղծաւորութիւն մերձ առ մահ հո առաջի:

Յղէ առ իշխանն, զի առանց և ոչ մի ինչ յապաղանաց փութացեալ Հասցես այսր: Եւ ելեալ զնաց զհետ կոչնականացն ի գութ հարազատութեան, և ի կարծիս սաստիկ հիւանդութեան, թէ մերձ ի մահ անկեալ զնիցի, ըստ ստուգելոյ կոչնականացն: Եւ իբրև գիշերն տարածեցաւ և խաւարն

1 Այլ օր.՝ Գրիտոսի:

2 Այլ օր.՝ յօգնականութիւն:

Թանձրացաւ և սկսան ամենեկին մտանել ի քուն յանձնիւր օթանոցն՝ յանկարծակի փայլին սուսերաց և մոմեղինաց վառելոյ և գունդք խորհրդականացն և Հասան ընդ նոսա. և բախեցին արտաքոյ զդուռնն ուր մտեալ էր իշխանն, և կալեալ զնա Հանին ի բարձրագոյն տեղիս ամրոցին, և եղին ի բանտի ի ներքսագոյն սենեկացն. և կորապաղատին ընդարձակեաց կլանել, զի երթիցէ ուր և կարասցէ Հասանել ըստ յաջողոյ իրին:

Յայնժամ իսկ և իսկ փութացեալ եհաս գուժկանն առ Հոյակապն իշխանաց իշխան, զեկուցանելով նմա որ ինչ գործեցան: Աւ զի էր պաշարեալ նորա յայնժամ զքաղաքն Մանագիբրտ Ապահունեաց աշխարհին, որ ի ձեռս Արբաուայն էր, և առեալ Հասուցեալ մերձ ի պաշարուսն. և ի Հասանել գուժկանացն եթող զնոսա, տալով նոցա հրովարտակս ի խաղաղութիւն: Աւ Մուրգէն և Մուշեղ Քաղբատունի, և ինքն փութացաւ Հանդերձ կաթողիկոսիւն, եկն բանակեցաւ յամուրն մերձ, ուր էր արգիլեալ Ղերանիկն: Աւ իմաստուն և Հանձարեղ խորհրդովք, քաղցր և կակուզ բանիւք ողորեալ զմանկագոյն Հասան, առաջի արկանելով նմա զարժանի ալեացն պատուականութիւն և զիշխանական ճոխութեան զբարձրագահութիւն և որ ինչ այդմ հետեւէր. միջնորդեալ Հայրապետին երդմամբ ուխտի խաղաղութեան՝ ի բաց լքանել անյիշիլի մոռացմամբ զչարեացն գործելոց զմնասս. և ըստ խնդրելոյ աղերսանաց իշխանին և մեծ Հայրապետին՝ զկատարուսն առին ասացեալքն. և Հանին զնա յարգելանէ բանտին, պատանդ թողեալ նմա զՊագիկ որդի Ղերանիկն և որդի Պրիգորի Արծրունոյ:

Նոյնժամայն մատուցեալ ոմանց առ Ղերանիկն՝ ստուգագոյնս քսէին վասն Պագիկայ Ապուսրուանայ, խորհել ընդ կորապաղատին, զոր ինչ գործեաց Հասան զանօգուտսն. բայց եթէ ստութեամբ և թէ ճշմարտութեամբ՝ մեզ չէ յայտ, և զոչն ստուգեալ՝ և ոչ զրիւ լաւ Համարեցայ: Բայց ինքն Ղերանիկն ստեաց երդման ուխտի խաղաղութեանն, զոր եղ ի մէջ իւր և ի մէջ Հասանայ, և կալեալ զնա եղ ի բանտի ի Սկան բերդի և զամրոց նորա եհան ի նմանէ, և կացոյց զհա-

ւատարիմս իւր պահել զնա: և զտուն և զստացուածս¹ հա-
նեալ ի նմանէ՝ և կացոյց ի վերայ աշխարհին՝ զիւր գործակալս
Բայց Յամանիկն իբրև լուաւ ի դարձուցանելն Աշոտի
զԱհմաթ լի անարգանօք, և զխորհուրդն զոր խորհեալ էին
ի վերայ նայոց ցրել՝ զօրհասն ի վերայ իւր համարեցաւ տե-
սանել: և սկսաւ ոգորել եղջիւր ածել ի վերայ Աշոտի յայտնի
և ոչ ի ծածուկ: և նա ձեռնամուխ եղև զընդ նովաւ հնա-
զանդեալս ի բաց կորզել քեցել ի նմանէ շքարերական թըր-
թովք, զիշխան Վասպուրական՝ զՊերանիկն, զԱպլբառ Այ-
սիկ զբռնաւորն Ապահունեաց, նմանապէս և զայլսն զոր և
կարաց հրապուրել: և ինքն Յամանիկն գրէր առ Աշոտ զՊե-
րանիկէն՝ լի ապիրատութեամբ խորհել վասն Աշոտի: Եւ ար-
ար՝ մինչ ձեղքեաց խզեաց զմիաբանութիւնն նայոց:

Բայց Պերանիկն խօսի ընդ նասանայ գիտաղաղութիւն,
խոստանայ առնել զդարձ ամրոցին Սեանի և աշխարհին նո-
րա. ամիսն, ասէ, զՊագիկ Ապուսուրուան առ իս ածցես հնա-
րաւորեալ վասն նորա. զի Պագիկ անցեալ ամրանայր ի Ղա-
խուկ բերդի, ի կասկածի կալով ի Պերանիկէն, ըստ զեկուց-
մանն զոր ինչ գործեաց նասան առ Պերանիկն: Իսկ նասան
ըստ յանձնառութեանն զնաց մեկնեցաւ ի Պերանիկէն, եմուտ
առ Պագիկ յամուրն և զտրտունջն զՊերանիկէն հաւատար-
մացոյց առաջի Պագիկայ, որ դիւրաւ առ հաւատալն հաս-
տատնագոյն երևէր. և ըստ օրինակի կեղծաւորական հիւան-
դութեանն, զոր առ Պերանիկն հնարաւորեցաւ՝ զնոյն և առ
Պագիկ զլխաւորեաց: Եւ եղև իբրև ննջէր Պագիկ յանհոգս
յանկասկածս՝ հասեալ նասան ի գիշերի սուսերամերկ վա-
ռեալ փոքր զնդաւ, մոմեղինօք վառելովք՝ և կապեաց զնա
կապանօք երկաթի: Եւ փութացաւ զալ առ նա Պերանիկն-
որոյ զնացեալ առնու յինքն զՊագիկ և յղէ սպառազէն պատ-
րաստութեամբ ի Վանտոսպ առ տիկինն Վասպուրական, և
պահել ի զգուշութիւն: Եւ յիտ սակաւ աւուրց ել զնաց Պե-
րանիկն ի Ղուաշ գաւառ՝ ձմերիկ յաւանին Մառական:

Եստանօր ոչ հեշտալիր թուին ինձ պատմութիւն ճառքս
շարագրութեան: Յասպուշ կրթին միտք իմ զմտաւ ածեք

1,2 Այլ օր. յաւելու աստ՝ նորա:

զաղետիցն, խորհրդածել զրել յիշատակարանս. լքեալ լինին ընթացք ձեռացս առ կորովութիւն զբաւարականիս. երկունք իբրև ծննդականի ի վերայ իմ հասեալ լինին՝ մատենաւորել զայսր աղետաբեր համբաւուց¹ ցոյցս. ցաւ է ինձ ի վերայ բեկմանն որ ի նախատորդէն խորտակեցայ: Պղպջածիգ արածսր իբրև յեռանդնոտ² կատսայէ ի վեր յորձանախաղաց սահին. տարակուսանք անյուսալի շուրջ զինև պարագրին ի վերայ եղելոցն: Եւս առաւել քան զանդնդականն յուզմանցն բռնալիւ հողմոցն զծիրանեզոյն ալիսն, զլեռնաձև կուտական և զվիշապաձայն գոչմունսն՝ ևս յաւէտ ահագնակի վերջովմամբ զմրրիկ անձանց ի մէջ եռաշարժ ընթացմանցն, ի հորովմանց խոհարանի իշխանական սրտին ի ներքս հարկաւորաբար բռնազբօսեալ ձգեն: Յորունց կամ թէ բնաւից կարօտանամ ի մաստասիրաց գումարից ի մի վայր հասելոց՝ զողբերգականացն ճոխարանել ճարտասանութիւնս. վասն զի իմ ոչ բերեալ ոյժ առ այսքան եկեալ հասեալ աղետիցս զգամբանականն երգել երգս: Եյսր աղագաւ արտաքս վազեցի զմեծս զայս բանգիտութեան ընթանալ սսպարէզ, զօրաւորաց³ մտահարուստ արանց⁴ կարօտացեալ, բաւականանալ իմով անհեղեղ պատմողական հանդիսիւ՝ զկարգին յառաջ վարել զպահանջումն, թերևս արդեօք գործակցօք յանդգնեցայց վարել առ ողբերգակս:

Եւ եղև ի գնալ Վերանկին ի ձմերոցս Սասալուրական իշխանացն, ճանապարհ արարեալ ընդ ձորն Բնծայից, որոյ կլքն ընդ գաւառն Հիր քաղաքի: Եւ յարգելուլ զնա ազատազունդ վաշտիցն՝ չանսայր, քանզի լուեալ էր նոցա, եթէ շրջաբերական թղթով դարան գործեալ էր նմա Աշոտոյ իշխանաց իշխանի: Եսն. թող տեսցուք զիլս այսր համբաւոց: Իսկ նա առ չանսաւորութիւն անխոնարհելի մնացեալ, և անցեալ օթագայեցեալ⁵ ի գեօղն Փեռտտակ յանդիման քաղաքին: Իսկ քաղաքապետն որում Սպլբերս կոչէին, ձեռնտուութեամբ պարսկային զօրու սպասէր նմա ի չարիս ի բաղում աւուրց. և զօր գումարեալ էլ ընդ առաջ նորա: Եւ կոչնականքն ընդ

1 Այլ օր.՝ զայս աղետալի, և աղետաբեր համբաւոց:

2 Այլ օր.՝ յեռանդոտ:

3 Այլ օր.՝ զօրավարաց:

4 Այլ օր.՝ անձանց:

5 Հին օր.՝ օթագայեալ:

այգն ընդ առաւօտն փութացուցեալ ասնն, «եկ, տեսցուք զմի-
մեանս սիրով խաղաղութեան», և յարգելու զնա ազատա-
նւոյն՝ չանսայ բնաւ ումեք: Եւ զի հուպ առ հուպ են խառն
աշխարհք երկոցունցն, և քաղաքն ի հովտաձև դաշտին՝ նը-
պաստաւորէր խոշոշ վերագին քաջասրտագոյնս լինել: Ազեաց
զկոչնականն զպատահմանն տանելով առ նա զպատասխանինսն.
և լրտեսք քաղաքապետին փութացեալ ասնն, «ահա մեկնեալ
ի զօրացն զհետ որսոց ինչ յանհոգս յանզգուշութեան քայ
ընդ այս ինչ տեղի. արդ փութա պատահեաց նմա, զի մատ-
նեաց զնա Եստուած ի ձեռս քո»: Երբա վազս առեալ ձեպով
խուռն յարձակմամբ սպառազինեալ այրուծիոց, և Վերանիկն
ձեմն առեալ սիգաքայլ երիվարուն ևհաս հանդէպ ձակատու
զնդին վառեալ, միայն և առանձինն ի յառուամէջ տեղւոջ. և
ձեղքեալ զօրու թշնամեացն յայսկոյս և յայնկոյս՝ արարին
մտանել նմա ընդ մէջ զօրուն: Եւ նոյնժամայն շուրջ փա-
կեալ բազմութեան՝ արգելին զնա իբրև յամուրս անձաւաց,
զվարմ մահարեր շուրջ ձգեալ ի կործանումն քաջ նահատա-
կին: Տուեալ էր նշան քաղաքապետին, իբրև զՅուդային ի
տէրունական համբոյրն, ասէ. «յորժամ զայս նիշ համբոյր
մատուցեալ համբուրեցից զնա՝ դուք զազդոյ վէրս ի զօրու-
թիւն նիզակի հարջեք զնա»:

Եւ նոյնժամայն սուսերամերկք խուռն նիզակօքն ի վե-
րայ յարձակեալ իբրև զգազանս արիւնարբուս մարդախանձս՝
սրախողխող արարեալ սպանին զնա, և արարին խաւար
Վասպուրական աշխարհիս, որ կեցեալ իշխանին¹. և էր ա-
մաց է յորժամ մեռաւ: Յայնժամ ողորմագին զաչն շքշքո-
ջեալ առ քաջ նիզակակիցսն իւր, թէ ո՞վ ոք արդեօք թերևս
յօգնութիւն ինչ նմա հասանիցեն. բայց քանզի տէր մատնեաց
զնա ի ձեռս նոցա, որպէս ասաց Վաւիթ՝ և եղև ահ տեսն
ի վերայ ամենեցուն. այր իւրաքանչիւր մազապուր գերծեալ
փախստեայ գնացեալ հասին յաշխարհն իւրեանց: Բայց մի-
այն զնահապետն Ամատունեաց զՎապուսակր ձերբակալ առին
գնացին ի քաղաքն, բարձեալ և զգին սպանելոյն տարան ընդ
իւրեանս ի պարծանս իւրեանց:

¹ Այլ օր.՝ որք կեցեալ յիշխանին:

Յիշեցեալ լինին աստանոր սողմօնեան բանադործութիւնքն զկատարումն առեալ, զի ասէ, «որ աներկիւղն է՝ անկանի յորոգայթս և ի վիհս, և ի տեղիս ուր¹ ոչ եղիցի պցելութիւն յաւիտենից»։ Եւ առ վատացի քաջութեան աղագս զգէմ տանին բերեալ ասէ, «զվատ երկիւղ ապրեցուցանէ»։ Իսկ եթէ վատացն՝ արութիւն զերկիւղն Համարելի է, ճրափ և սառաւել քաջացն քաջութիւն ստացեալ երկիւղին պատսպարել իւրեանց։ Արպէս և Վաւիթ ասէ, «պատրաստեցայ և ոչ խռովեցայ» և այլ ոմն յարտաքին իմանոց ասէ, ընդ աներկիւղ ի ճանապարհ մի երթալ²։ Եյլ ճշմարտագոյնք են Սողմօնեանքն, զի ասէ, «վայ միումն. յորժամ³ զլորիցէ, ո՞ յարուցանիցէ զնա», և եթէ վաւ են երկուք քան զմի, զի եթէ միոյն զլորիցի դը՝ կանգնեսցի»։

Եւ խնդրեալ զգի նորա վաճառականաց՝ պատեցին զնա ի ձեռս եպիսկոպոսին Վաւթի նորուն գաւառի և եղին ի տապանի յեկեղեցւոջն որ ի նմա։ Եւ յետ անցանելոյ աւուր, զնացեալ Եշտ որդի Վերանկին, առեալ զգի նորա՝ տարեալ Հանգոյց⁴ առ Հարս իւր յԱղբատ գաւառի ի վանս սուրբ Խաչին։ Եւ ժողովեալ աշխարհն Վասպուրական՝ զամիսս ժարարին կոծ մեծ ի վերայ նորա։

Եկն այնուհետև Եւսպուհ որդի Թագաւորին Եշտի և ետ զիշխանութիւնն ի ձեռս Եշտի որդւոյ Վերանկին, փոխանակ Հօր իւրոյ։ Եւ զՎագիկ որ և Եպուսմուան՝ զնա ոստիկան կարգեաց ի վերայ աշխարհին, տեղապահութեամբ տիրել, զի կարի մատաղօրեայք էին որդիք Վերանկին։ Եշտ էր թ ամաց, յորժամ մեռաւ Վերանկին, Վագիկ էր է ամաց, Վուրգէն է ամաց։ Եւ թէպէտ տաժէր և խնամէր Վագիկ աշխարհին՝ այլ ոչ ուրախ լինէին ի նա ազատատերանցն զրոիք, և կացին ի տարակուսի։ Եյլ քանզի յոյժ առաւելեալ էր իմաստութեամբ Վագիկ՝ տեղի տայր բովանդակ գաւառապետաց զօրագլխաց աշխարհիս, զնայր ընդ նոսա իմաստու-

1 Եյլ օր.՝ որ։

2 Եյլ օր.՝ ընդ աներկիւղի ի ճանապարհ մի երթայցես։

3 Եյլ օր.՝ ճշմարտագոյնք Սողմօն-

եանքն, զի վահ միոյն ի ճանապարհի՝ զի եթէ։

4 Եյլ օր.՝ Հանգոյց զնա։

Թեամբ խորագէտ Հնարաւորութեամբ, ըստ անձնիւր գահու մեծարեալ պատուադրութեամբ հաճոյանալ ակտորժէր նոցա:

Օկնի պյտորիկ եկն Աշոտ Թագաւորն Հայոց մխիթարել զդուստր իւր և զԹոռունս, և ևս առատանայր զհաստատութիւն իշխանութեանն Աշոտի և զոստիկանութիւնն Ապու մրուանայ:

Բայց Տիկինն Սոփի կեցեալ¹ յետ մահու Պերանկին զտարի մի և զամիսս ը՛ յաւելաւ առ հարս իւր. և տարեալ Հանգուցանին ի նոյն վանս սուրբ Խաչին:

Եւ յետ պյտորիկ օրդիք նորա Պագիկ և Աշոտ և Պուրզէն կանոնեցին զյիշատակութիւն նոցա ի տօնի սրբոյ Խաչին, և ետուն ի սուրբ եկեղեցին որ ագարակս, զվանքն Փշոց և զագարակն Ահազանք, յանդիման եկեղեցւոյն որ ի կղզին, և զքարն Մանակիրտ, որ է հանդէպ հարաւոյ կուսէ, և զՊերկրի և այլ բազում տեղիս, զոր աւանդեցին օրդիք Թագաւորին յետ մահու² հօր և մօր իւրեանց ի պէտս սուրբ Խաչին Աղթամարայ. և են հրամանք սոցա³ իբրև զվէմ հաստատուն. և եթէ որ խախտել ջանայ՝ ի հրամանէն Աստուծոյ ոչ ժառանգէ նա զաթոռ իւր և զԹագաւորութիւն: Եւ թէ հաստատել որ կամեցի՝ անսասանելի կացցէ նա յայսմ աշխարհիս. ամէն:

Գ Լ Ո Ւ Ւ Ս Ի Ն.

Փոխանակ Աշոտի Բագաւորել Սթարայ:

Ընդ ժամանակսն ընդ պնոսիկ Աշոտ Թագաւորն Հայոց փոխի յաշխարհէս ի բարիոք ծերութեան, փափկացեալ և յղփացեալ խրախուրթեամբ, ձեռն նորա յամենեսին և ամենեցուն ձեռք ի նա, քաջավայելչագոյնս զԹագաւորութեանն կատարիլագործեալ զժամանակն, է ամ յիշխանական ճոխու-

¹ Այլ օր.՝ կացեալ:

² Այլ օր.՝ մահուան:

³ Այլ օր.՝ նոցա:

թիան, ի՛նչ ամ յիշխանաց իշխանական պիտութեանն, որ ամ ի թագակապ շքեղութեանն. և մեռաւ յ՛ն թուականութեանն Հայոց, և ի թե ամի հայրապետութեանն Պէորդեայ Հայոց կաթողիկոսի: Եւ փոխանակ նորա թագաւորէ Սմբատ որդի Աշոտի, այր քաջայայտ և հանճարեղագոյն, լի և առոյգ յամենայն իրողութիւնս՝ որ ինչ ընդ երկնաւս համառօտաբար լրութիւն պատկանաբար պիտանան, հաճոյ Աստուծոյ և ընտիր մարդկան:

Գ Լ Ո Ւ Յ Ի Յ .

Աործանութիւն Գաւնի է ասարիկ շարժմանէն:

Ի սորա յերրորդ ամի թագաւորութեանն ի վերայ Հայոց աստուածատուր բարկութեամբ անդնդաշարժ վրդովմամբք ներքնագոյն խորոցն պատահեալ միմեանց սահանախաղաց դղրդմամբ, հիմնաշարժ տապալմամբ, ներքսագոյն երկրի թուլացեալ պնդափակ աղխեալ սանդարամետական սահմանին, բարկութեան հողմոց շնչեալ ընդ ջրոցն խաւարայնոց, ի կոխակս¹ անդնդաքակս զԹանճրայատակ երկրի զկարծր և զճանրալիր անկշիռ անբաւութիւնն տատանեալ, մինչ յիրեսս երկրի ի վեր մղեալ հանդէպ քաղաքին Արտաշատու, որ Մլուրն նորուն ասի, յորում շահաստանն Ղուին, մարդախիտ պարրսպաւոր պատնիշօք պատուարեալ և տուրեւառիկ վաճառականութեամբ և ազգի ազգի պղծութեամբ յափրացեալ յղփացեալ՝ զնա ի հիմանց տապալիւլ բերանաբաց դժոխաբար լայնեալ զգերան իւր՝ յոգունց քան թէ սակաւուց արար վիժեւ յանդունդս, որոց ոմանք և տունք նոցա գերեզմանք նոցին եղին: Պունակ Աորխային բանակին յանդնդաքակ տունն զբնակութիւնն արարին, անխայեալ ի նինուէականն ստորջացեալ նախ անդ ոչ անխայեալ առ քարեղէն սիրտ քաղաքացւոցն Ղունայ: Սա և տեղիք սրբութեանց տունք աղօ-

1 Այլ օր.՝ ի կոհակս:

Թիցն զշարժմանն կիրս կրեալ, պատառմամբ որմաշարժ լինելով, որպէս յայնժամ ի մահուն Ողիայ արքայի, յառուրս Նսայեայ մարգարէի՝ ի ձայնէ սրովբէից շարժեալ տաճարին տեառն, մինչ բարձրանալ դրանդեացն: Որպէս և առ Չաքարիայիւ մարգարէիւ շարժեալ մինչ ի լեառն Զիթենեաց: Եւ ասի լինել թիւ մարդկանն ապականելոց ի շարժմանէ՝ ողի առաւել քան հոս: Եւ յա շարժումն սաստկազոյն քան որ եղև յամս Չաքարիայի Հայոց կաթողիկոսի, յետ է ամի գերութեանն Հայոց:

Եւ որ Հանդիպեալ լինէր և երանելի եպիսկոպոսն Գրիգոր Ռշտունեաց վսամ, ոչ կարաց իւրայովքն՝ զերծանել, իբրև յայնժամ առողթաւ ի լեառն: Եւ նորայքն ոմանք ի նմին շարժմանէ գերեզմանացան ի նմին:

Ի այց երանելի Հայրապետն Տէր Գէորգ սաստկազոյն քան զտիեզերական կործանմանն՝ առ Նոյիւ բերելով զտրտմութեանն թախիծս, Հանդերձ եպիսկոպոսինն Գրիգորիւ՝ զարահամեանն վաղնջուց աղաչանսն ի կործանմանն Սողովմայ յառաջաբերեալ մարդասիրին Եստուծոյ, և թողեալ զանակին ի Վուրին՝ ելեալ բնակեցաւ ի Նոր քաղաքին ի մեծ եկեղեցւոցն որ յանուն սրբոյն Գրիգորի շինեալ էր երանելոյ տեառն Ներսիսի Նրկորոզի Հայոց կաթողիկոսի:

Յետ այսր՝ յերկրորդ ամի պաշարնն զՍարնային քաղաքն զօրքն Յունաց, և դարձեալ անդրէն ի կամս իւրեանց թողեալ գնացին: Եւ ի նմին ամի մեռաւ արքայն իշխան Տարունոյ, և բռնագրօսեալ զաշխարհն Ահմաթ որդի Յիսէի Ըհհայ յինքն նուաճել, և սպանանի Գուրգէն իշխան որդի կորապաղատին նենգութեամբ ի զօրագլխացն Ահմաթայ, այր քաջ և երևելի և քաջայայտ ի մէջ Հայաստաննայցս:

Ի այց որդիքն Վերանկին, Եշտ և Գագիկ և Գուրգէն, զբատ մարմնոյ աճմանն չափ առող և բարձրաբերձ ձգմամբ յառաջ տանէին՝, նա և զմտացն ոչ սակաւ Հարստանալ յայտարարական բերմամբ առ Հանձարեղութիւնն զուզրնթաց բողբոջմամբ կատարելագործէին, և զուարճ և զուարթ խրա-

1 Այլ օր՝ իւրայովքն:

2 Այլ օր՝ կործանումն:

3 Յօրինական՝ ատենին:

խութեամբ յուսակցելին առ տիրական նախախնամօղ հոգաբարձութիւն շինութեան աշխարհիս, և զսուգ և զարտմութիւն, զոր կրէին աշխարհս յաղագս մահուանն՝ Վերանկին՝ յուրախութիւն և խնդութիւն տրամադրէին. և առ եղբայրականն զհնազանդութեանն չափ ցուցանելով, անկշեռ վայելչութեամբ զմիմեանս լաւ համարելով քան զանձինս, հասարակ զձոխութիւն իշխանական գահընկալութեանն վարկանկելով, միայն ըստ ամացն ծննդաբանութեան հաւատացին Աշոտի զիշխանականն տալ պատուարրութիւն, և անհակառակող գտեալ բարուք՝ բաժանեն զաշխարհս յերիս մասունս. Թալով Աշոտի¹, որպէս ասացաք յառաջագոյն՝ զգահն նախնական իշխանութեանն այլովք յորովագոյն միջոցօք աշխարհիս, մինչև յամուրն՝ Նախճաւանու: Իսկ Վազիկ զկողմանս Ուշտունեաց այլովք մօտակացիւք զաւառօք, և որքան իցէ հասունք ուժոյ՝ անոր ևս յաշխարհն Մովսէս: Եւ Վուրգէն զկողմանս արեւելից, յիւր Նղբագոյ և որ շուրջ զնովաւ ամենայն Պարսկասցք մինչև ի մուտս Աորդաց, և ուր և ըստ այնմ իցէ հնար ածել զձեռամբ: Եւ այսօրիկ այսպէս:

Իսկ Ապոււմրուանայ ի պատճառ ոստիկանութեան զմանկականն նոցա պատճառելով խաժութիւն հասակի՝ առ սակաւ սակաւ սկսաւ զամուրսն յինքն զրաւելլ, զհետ իշխանական ցանկութեանն զերասանակ մտացն ձգեալ, զամուրն՝ Նկան ի Թոռնաւան գաւառի, և զամուրն Աոտոր ի ձորն Ընծայից, զամուրն Սեանի ի փորն Լմբայ: Եւ այլ ամրաբնակ ազատորիոյն պարգևս և պատիւս օր ըստ օրէ բաշխէր, և ինքն² յանդուցանիլ ակորժելով վարէր ընդ նոսա: Չորոյ իմացմանց հանգամանս իմացեալ ազատացն Ասսպուրականի՝ ոչ հաճոյանայր նոցա թեւակոխելն Վազիայ, և զիս իրացն ջանային գտանելլ, առանց խռովասէր հանդարտութեան. ոմանք զայս ինչ, ոմանք զայն ինչ տանէին ածէին խորհրդածութիւն: Իայց բազմաց այլ իմացմունքն յայտոսիկ առ վայր մի առին զկատարումն:

Որդին Ապուսեծի Աւշին, որ զպարսկային հարստութիւնն հզորապէս յաղթութեամբ ի գլուխ հՀան՝ ձեռնամուխ ակոր-

1 Այլ օր՝ ի ձեռս Աշոտի:

2 Թերևս՝ յինքն:

ժեաց լինել ի վերայ նայոց, զհարստահարութիւնն բացաճգել, և զթուղթս առ մի մի յիշխանացն յղել յաճախէր, յուրովագոյն առ իշխանն Աշոտ և առ հղբարս իւր. որք ծանուցեալ զբռնանալն նորա ի վերայ պարսկական պետացն և զինչ կրեցինն, զմտաւ առեալ և զխառն ընդ աշխարհիս զգրակցութիւնն, և թէ գուցէ զպարսկայինն հասանիցէ մեզ կրել և աշխարհիս մեր՝ ձեռն ետուն հաւանութեան ի նորայն կողմնալ հպատակութեան:

Եւ ելեալ Աշոտ զհիտ կոչնականաց Աւշնի՝ գնաց աներկիւղ համարձակութեամբ: Իսկ թագաւորն նայոց Սմբատ անպատկան վարկանելով զերթալն Աշոտի առ Աւշն, մի գուցէ արգիզք և պլք գրգուռիցին յիշխանացն գնորայն հետեւ ուղևորութիւն, և յարգելուն զԱշոտ՝ չանսաց ումեք: Նոյն ժամայն ի բարկութիւն ցասմամբ մեծաւ շարժեալ թագաւորն Սմբատ՝ գրէ առ Պօղոզէն Անձաւացեաց սէր և առ Պագիկ Ապղմբուան, ասէ. «Բնութեամբ ճշմարտութեամբ աշխարհք Վասպուրական ձեր լեալ էր ժառանգութիւն, և զձեզ արտաքս հանեալ թողեալ են նախնեացն Աշոտի: Արդ ելէք ի վերայ աշխարհիդ զօրացեալ զօրութեամբ, և ձեր լեցի երկիրդ ի ժառանգութիւն: Որոյ հրամանն փութով զկատարումն առնոյր¹ ըստ ցանկութեան իշխանասիրութեան նոցա. և ելեալ ի վերայ աշխարհիս՝ յերկուս բաժինս հատին զաշխարհս:

Եւ եկին տալ պատերազմ ընդ ամրոցին Վան քաղաքի, և զե ի գնալ Աշոտի թողեալ էր անդ զտիկինն Վասպուրական զՍետայ, և զպատրաստութիւն պատերազմողական մարտի ամրոցին հաւատացեալ էր Յիսէի եղբօր Թագէոսի, որոց Շերեփայ որդիք անուանէին, ի յԱկէացի տոհմէ, քաջամարտիկք և հմուտք պատերազմողական յարդարմանց՝ և ետուն պատերազմ անդ զաւուրս և և ոչ ինչ կարացին ստնանել. այլ զպարտութիւն քան զյաղթութիւն յինքեանս ձգէին ի ձեռանէ Յիսէի, մինչ պակասել պատրաստութեանն բերդին, մանաւանդ ջրոյն սակաւաւորութիւն. որք յակամայ կամ

¹ Այլ օր՝ զկատարումն առնոյր փութանակի:

լքին զմարտն և ցածուցին զպատերազմն և ետուն զամուրն
ի Վագիկ:

Եւ մինչ այսպէս կայր աշխարհս յանկարգ խաղաղութեան՝
եհաս լուր գործոյն առ Աւշին և առ իշխանն Աշոտ, եթէ
վրդովեալ է երկիրն, և կան ի տարակուսի՝ որք զամուրսն քո
ունին. արդ փութաւ անյապաղ վճարել զբռնահարեալ գործ
միաբանութեան նոցա քակտեր: Որոյ ոչ զպատաղումն բերե-
լով՝ զայ զօրու Աւշի հասանէ ի վերայ նոցա: Յորոց տեղի
տուեալ զնացին յամուրս իւրեանց, և զօրացն Սասպուրա-
կանի դարձեալ զկնի Աշոտի:

Ի այց Վուրգէն խոկայր զմասն աշխարհին յինքն գրաւել
մանաւանդ զՍտանն Ռշտունեաց, որ էր տեղի սպանման հօր
իւրոյ, զինս արեան զնա համարելով: Ի այց Ապուճրուան
պատճառելով Աշոտի՝ ասէ. «վասն այնր ելի յաշխարհս, զի
մի Վուրգէն բռնաբար յինքն կորզեալ ձգիցէ զամուրս աշ-
խարհիս, և յինքն բռնաբար զօրս քո յանգուցանիցէ: Երդ
խօսեաց ընդ իս ի խաղաղութիւն, զպատրուակ կեղծաւորու-
թեան ի միջոյ երկոցունց ի բաց պարուրեալ: Ի այց քաղցրա-
բարոյ իշխանն Աշոտ, հեզն և ամենայն բարեօք յղփացեալն,
տեղի ետ ասացելոյն: Եւ հասեալ ի մի վայր զան հովիտն
Սուղան, ուր Վուրգէն բանակ արարեալ էր ի Սարկինեանս
տեղւոջ բազմածոն զօրու. խօսի Վուրգէն ընդ Աշոտի յայտ-
նապէս զոր խորհէրն. և առ չանսալ իշխանին՝ անդէն նոյն
ժամայն ի մարտ պատրաստին: Ի այց Աշոտ թէպէտ և նուա-
զագոյն զօրու ընդ իւր լինելով, ոչ թիկն ածեալ՝ վերջացաւ
առ պատերազմն յառաջանալ: Յորոց միջի կացեալ Ապու-
ճրուան համոզեալ նոցա ցածոց զձակատ առ ձակատ վառեալ
պատերազմն, և Վուրգէն դարձեալ զնաց յաշխարհս իւր յա-
մուրն Աանգուար: Եւ յետ սակաւ աւուրց վախճան առեալ
կենաց նորա, ձիոյ խրոխտացելոյ զանձն ամբերթեալ ելոյծ ի
կենաց զքաջարանցն զմեծն տերանց զքաջ զօրավարն և զօ-
րազրուխն Հայոց մեծաց:

Ի այց Ապուճրուան երկնէր զայր զիշխանասիրականն ծը-
նանել զահակալութիւն ի վերայ աշխարհիս: Եւ քանզի էին

1 Այլ օր.՝ ոչ թիկնացեալ:

երկբին սոքա անքակ անխզելի առ միմեանս, զմիաբանական կապակցութիւն շաղկապեալ, Աշոտի և Գազկայ և Գուրգինայ, որդիք Վերանկին, յեցեալ յուսացեալ առ միմեանս, իբրև զքաղաք ամուր իբրև զպարիսպ պղնձի՝ ոչ կատարելանայր առ աւարտումն հասանել խորհրդոյն. և բազմաճուփ ալեացն ներքսագոյն շտեմարանեալ ցանկասիրութեանն՝ անդու¹ առնէր զնորայն իմացմունս. ապա նոքա մերկացեալ գկեալն կասկածանօք առ Ապումրուան՝ գան առ նա առանց ակնածութեան. որոյ՝ զիպօղ ժամ գտեալ ի միասին կայով նոցա՝ կալեալ զնոսա տայ յամուրս աշխարհին, կապեալս կապանօք երկաթեօք. զԱշոտ տարեալ յանկասկածելին Նկան, զԳազիկ յամուրն Աեան, զԳուրգէն ի Վոտորն բերդ: Եւ զարձեալ զԱեան բերդ տայ ի ձեռս Հասանայ որդւոյ Վասակայ ամբարշտի:

Չնոյն տեսեալ ազատացն Վասպուրականի, անտանելի մնալով առ դիպուածն զոր ինչ զործեաց Ապումրուան՝ կին գնացին առ Ատոմ որդի մեծին Գուրգինայ յամուրն Աան գուար, գտանել զելս իրացն, Յիսէ Տրունեաց՝ տէր որդի Հոնաւարայ, Վարազշապուհ Եբելինից տէր, Խաղէոս Եկէացի Եհրեփայ որդի, և այլք ընդ նոսա: Սոքա ամենեքին աղիւիւ և ընտանեօք իւրեանց թողին զտունս բնակութեան իւրեանց և զհայրենիս իւրեանց, ի վերայ մտերմութեամբ հրպատակութեան որդւոցն Վերանկին. լաւ համարեցան զկեանս պանդխտութեան յօտարութեան առնել, քան տեսանել կապեալս արգելեալս ի բանդի զորդիս իշխանին իւրեանց, զելխան աշխարհիս. որոց սրտի մտօք ի մանկութենէ զհարկ ծառայութեան հատուցեալ էին ըստ օրինի վայելչութեան հնազանդողաց և հնազանդելոց, ըստ յորդորման հեթանոսաց վարդապետին:

Ենդանօր եկեալ Եապուհ կղբայր թագաւորին, և կացուցանէ զՎազիկ՝ իշխան Վասպուրական տէրութեանն. մանաւանդ զի փեսայացուցեալ էր Եապուհոյ զՎազիկ ի դուստր իւր. բայց Ատոմ յամր՝ առ փոյթն լինելով վասն թագաւորին

1 Այլ օր՝ անդու

2 Հին օր՝ որոց

3 Այլ օր՝ տէրունեաց

4 Այլ օր՝ համր

ախնածուլթեան: Եւ ելեալ աղատացն Վասսպուրականի դէմ
 եղեալ տարադէմ զնացին Ղևմդացւոց¹ քաղաքն առ Ահմաթ
 որդի Յիսէի Շահայ, որ մեծաւ ակորժանօք յանդուցանէ²
 առ ինքն զնոսա իբրև արս պատուաւորս և քաջամարտիկս
 քորաւոր զօրութեամբ, և մանաւանդ զի բազում անգամ զա-
 նուն յազթութեան ստացեալ ունէին: Իսկ յառաջագոյն և
 նա զիտէր ի համբաւուց, և յօժարագոյնս եղև ընդունել զնո-
 սա. որ և զկողմանս Տարունոյ յինքն կորզեալ՝ թիկնածէր
 բնաբանապէս ամիրայապետել ամենայն Հայոց: Քի և տուն
 Հայոց անուանեալ առաջին ասէին զՏարօն³: Եւ զայստօիկ
 Ահմաթայ յինքն առեալ արկանէր ի կամս ևս յառաջանալ,
 զի և զնախարարս Հայոց զրաւեսցէ մեծապատիւ սիրով, ի
 ձեռն պնիր հաստատագոյնս լինել ի կասկածաւոր պատգա-
 մացն, զոր հանապազ յղէր առ նա Ամբատ թագաւորն Հայոց:

ԳՂՈՒԽ ԻԳ.

Վասն զքրտոյղովն լինելոյ Ամբարայ Ռագաւորն Հայոց ի վերայ
 Ահմարայ Ամրացոյն, Վրաց և Աղտանից և Քուր Հայոց իւ-
 խանօսն, և պարտութեան Ամբարայ յԱհմարայ ի սահմանս Աղջեայ
 ի վերայ Գետոյն Խոտի կողեցեալ որ իջանէ ի Ժովն Բզնունեաց:

Որպէս վերագոյնն յիշեցաք սակաւուք վասն Ահմատայ՝
 յինքն զրաւել զաշխարհն Տարունոյ, հանեալ ի Հայոց պե-
 տութենէ: Գրէ բազում անգամ Ամբատ առ Ահմատ՝ թողուլ
 անդրէն զաշխարհն, տալ ի ձեռս Աշոտի որդւոյ իշխանին
 Գաւթայ. և խոստանայր նմա զհազարապետութիւնն Հայոց
 յարքուննուստ հրամանէ հնազանդութեամբ Հայոց: Բայց
 Ահմատ ոչ խօնարհեալ ունին դնել ասացելոցն, արհամար-
 հեալ գառաքեցելովքն:

Յայնժամ թագաւորն դեսպանս արարեալ յամենայն սահ-

1 Այլ օր.՝ Համդուցւոց:

2 Այլ օր.՝ հանդուցանէ:

3 Այլ օր.՝ անուանեալ զնա ասէին
 առաջին զՏարօն:

մանն տէրութեանն Հայոց, Վրաց և Աղուանից, և առ քաղաքացիսն և Հազարապետս և գաւառակալս, և որք սիրողաբար առ նա զհնազանդութեանն Հարկ Հարկանէին: Եւ եկին Հասին¹ առ նա Ետրներսէհ իշխանն Վրաց: Եւ որպէս ասեն՝ եղև թիւ զօրուն գումարելոյ իբրև եւաց. և գնացեալ ընդ եզր ծովուն Լ՛գնունհաց, ընդ կողմն Եպահունհաց՝ և բանակեցաւ² յափն գետոյն, որ իջանէ յԱղձնհաց խոխոմացն: Գորոյ իրազեկ եղեալ զալուստ նորա առ Ահմատ, և նորա գումարեալ առ ինքն զզօրս իւրոյ նահանգին և Միջագետաց և զՎեթացիսն՝ և եկն եհաս յանդիման նմա: Եւ իտկոյն անյապալ յական քթթել սպառազինեալ այրուծի պրնգակազմ պատրաստութեամբ, ռազմ բոլորեալ զաշիկ դիմացուածով զմարտն գրգռեալ, ախոյանայարձակ լինելով քաջացն Վասպուրականի, զորոց անուանքն վերագոյն անդ յիշեցաք, և փակեցին զբանակն և դարձուցին զզօրագլուխոն, և իբրև հողմ՝ զպրակս եղեգան տատանեալ՝ սասանեալ խռովեցուցին զբազմութիւն զօրացն:

Իսկ թագաւորն իբրև գիտաց զընդխառնել ընդ միմեանս զօրացն, կամեցաւ մի՛թէ արդեօք կարասցէ դադարեցուցանել զմաքառումն. ի սաստ մատուցեալ գնդին իւրոյ պատերազմողացն՝ և ոչ կարաց զբորբոքեալ հնոց դէզադէզ կոխակացն սրախողխող սատակմանն ցածուցանել: Նոյնժամայն դարձուցեալ զերասանակ երիվարին ի պատերազմ յառաջանալ, և անդ բազում արութիւն նահատակութեան ցուցեալ, սակայն ոչինչ օգուտ բերեալ: Եւ ելեալ արտաքս ի ռազմէն՝ դարձաւ փախստեայ ընդ ձանապարհն Հողցայ³. և Ահմատայ ընդ մէջ փակեալ զղաշիկն՝ յանինայ Հարուածովք Հարին, մանաւանդ զհետեակազօր գրոխսն և զգռեահսն որք ընդ նոսա. և որպէս ասեն՝ աւելի քան եւ լեալ թիւ սպանելոցն. և զտարի մի կացեալ մարմինք սպանելոցն անյօշիլք ի գազանաց և ի թռչնոց: Ենկեալ էր յայնժամ ի պատերազմին Աշոտ Հայկազնեայ Գեղաբունհաց իշխան, որ Սուփանայ որդին ձանաչէր. և տիկինն սպարապետական ի Տարունոյ եկեալ և նշանացի

1 Այլ օր.՝ և եկն եհաս:

2 Այլ օր.՝ բնակեցաւ:

3 Այլ օր.՝ Հաղցայ:

զգի նորա գտեալ՝ տարաւ ի Պորայ յիւր աւան և եզ ի գերեզմանի:

ԳԼՈՒԽ ԻԴ.

Վասն ճահրանն Ապրօհրանայ:

Բայց Ապուժրուան զՎագիկ որդի Մերանկին պահէր ընդարձակի, հանեալ ի կապանաց բանտին: Նորա խորհեալ հաստատնագոյնս վասն Ապուժրուանայ՝ քաջասրտագոյնս լինել ի սպանումն. և որք ի տանէն Ըմատունեաց՝ Շապուհ և Վահան և Սարայ եղբարք միմեանց, Ապուսակր Վահունի և այլ ընդ նոսա, միաբանական խորհրդակցութեամբ խորհրդածեալ՝ ընդ Վագկայ առ ի սպանումն Ապուժրուանայ, որով առնիցեն ելանել ի կապանաց իշխանին Աշոտի և Պուրգինի, և դարձուցանել զիշխանութիւնն անդրէն առ իւրեանն. իսկ իբրև եկն Ապուժրուան զհետ փախստէիցն ի Վանտոսպ զկնի թագաւորին՝ և խորհուրդն Վագկայ հաստատնագոյնք զկատարումն առին:

Իբրև հեռացաւ թագաւորն զերկուց աւուրց ճանապարհ՝ Ապուժրուան ելեալ ի ձիւրնթացիկ ասպարէզն զգնայր. և ազատացն յետուստ կողմանէ սուր ի գործ արկեալ սպանին զնա, և զգլուխ նորա հատեալ առ բերդայինսն յղէին: Նւ հանեալ զԱշոտ և զՊուրգէն ի կապանաց՝ տիրեցին զօրութեամբ մեծաւ իւրեանց բնիկ իշխանութեանն, և կէին յանհոգս յանկասկածս այնուհետև: Նւ առեալ զմարմին նորա տիկնոջն Սեդայի կնոջն Աշոտի և եզ ի գերեզմանի, ի տեղոջն որում Ձորոյ վանքն ասին, ի վերայ գեաղջն Ահաւականից:

Նւ իբրև եհաս առ թագաւորն որ ինչ գործեցաւն՝ ոչինչ գոյր տեղի այլ պատասխանուոյ. բայց ասէ, «արժանապէս այն գործ նոյն գործեցաւ»:

Իբրև եհաս թագաւորն յաշխարհն իւր՝ ետ բերել պարգևս և պատիւս Աշոտի ըստ իշխանական յօրինուածի, և

1 Այլ օր. յաւելու՝ ի Վագկայ:

2 Այլ օր.՝ խորհրդակցեալ:

զՎագիկ ձգեալ ի պատիւ զօրավարութեան Հայոց մեծաց, ըստ օրինի թագաւորացն Յունաց՝ տալ առաջի նորա նշանակս խաչադրօշա: Եւ Պուրգինի նորին եղջօրն զպատիւ մարգպանութեան գահակալութեան հաւատացեալ, ըստ կարգի բարձաբերձութեան թագաւորացն Հայոց, մանաւանդ մեծին Տրդատայ թագաւորի:

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.

Եթէ ո՛րպէս կեղծաորական սիրով նիւնէր չարին Աշին է վերայ Հայոց և իշխանաց նոցա:

Իայց Աւշին որդի Ապուսեճի, քանզի էր այր խռովասէր, առեցող զխաղաղութիւն, անյագ առ արբումն արեան մարդկան, և զայն բարգաւաճանս անձին քաջ լաւ համարէր. զաւերումն աշխարհի քան զշինութիւն կարեւոր համարէր, և ոգորիլ զքնաւ¹ աշխարհս անդուլ շրջաբերութեամբ, անհանգիստ մնալով, և կեղծաւորական սիրով ընդ Վասպուրական աշխարհիս և ընդ նոցուն պետացս, համարէր լինել կատարելանալ առ սէր. և մի զմիոյ հետ ստիպէր՝ փութալ միոյ միոյ ի նոցանէ յանդիման նմա հատուցանել ծառայական սպասուորութիւնս, զոր և արարին իսկ Աշոտ և Վագիկ և Պուրգէն, կամաւոր և ակամայ զնորայն կատարելով հրամայեալս, և երթային մի մի նոյնպէս և դառնային:

Իսկ ի միում՝ յաւուրս անցեալ գնացեալ Պուրգէն՝ հանգիպի նմա ի քաղաքին Պարտաւ, և արարեալ անդ յորովագոյն աւուրս իբրև տարոյ միոյ. բարխտեացն և չարասէրն Աւշին նիւթէր զայր ի վերայ Պուրգինի հասուցանել² չարիս մեծամեծս, արկանել զնա ի կապանս և ի տանջանս մահաբերս, զամուրսն յինքն գրաւել, զաշխարհն տալ ի ձեռս իւրոյ գործավարացն, ըստ պարսկայնոցն հատուցմանց հատուցանել նոցա: Իբրև զեկուցաւ նմա յոմանց զոր ինչ խորհի վասն նո-

¹ Թերևս՝ ընդ քնաւ: Տե՛ս և զբառք «գիշխանութիւն» յէջ 205, տող 28:

² Այլ օր.՝ հասուցանել նմա:

բա Աւչին, մանաւանդ թէ նախախնամօղ և պահպանական
աջն. Քրիստոսի հովանաւորեալ առ ապրուստ հրածին կար-
կտարեր հասեալ կորստական զիպուածին, օգնութիւն հա-
սեալ յԱստուծոյ՝ քաջարտագոյնս զնա գործեաց և շուքա-
փեալ¹ զնա ի ժանեաց գազանին՝ կիալ զնաց մեկնեցաւ օգ-
նութեամբ ի վերայ հասեալ զիշերոյն, և ընդ նմա Ապուհ
յԱմատունի տոհմէ, այն որ գործակիցն եղև Պագկայ առ
սպանումն² Ապուսուանայ, զոր վիրագոյնն յիշեցաք, և եկին
մտին յաշխարհն իւրեանց: Աւ խնդութեամբ մեծաւ լցեալ
զաշխարհս, որպէս զոք ի մեռելոց եկեալ տեսանիցն:

Իսկ Աւչին դատարկացեալ ի խորհրդոցն զոր խորհեցան՝
յաւել զայս օրինակ կատարել զկամն չարագոյնս: Ելեալ խը-
րոխտ և դառնաշունչ փոնկալով մոմոեալ յեղակարծում եկն
եմուտ ի քաղաքն Ամիրամայ ի Պանտոսս: Իսկ իշխանն Ա-
շտ և եղբարք իւր խոյս տուեալ զկողմամբն Փոքր Աղբա-
գոյ, մերձ առ յամուրսն Գղմար և Արինգ: Աւ Աւչին հա-
ւատացեալ զաշխարհս ծառայի սւմեմն Սափի անուն ի գե-
րելոցն Առնաց ներքինի, թողեալ զհաւատսն որ ի Քրիստոս,
մոլիմանակ զնն ստացեալ, արիւնարբու ուսմամբ բնաւորեալ
և տարածեալ սփռեալ գործավարս յամենայն կրկիրս, բայց
միայն յամուրսն ոչ կարացին լինել զամագիտ: Աւ այնպէս
յանհոգս աներկիւղս հարկապահանջ գործակալօք վարէին:
Պունդ մի հարուստ անցեալ մնացին ի Համբոյրաղան աւանի
Մարդաստան գաւառի, ուր եպիսկոպոսական աթոռ մարդ-
պետականին յայնժամ փոխեալ զնէր ի Նախճաւան քաղաքէ-
անդ հասեալ քաջացն մերոց կղբարցն կրեցունց ազատագունդ
սակաւաձեռն գրոխիւ ի ձմեռնային ժամանակի, և ընդ լրթնա-
տեսիլ լուսոյն վազս ի վերայ եղեալ՝ հանին ընդ սուր³ յոլովս
քան թէ սակաւս: Եւ այց քանզի խոնջեալ երիվարացն ի յեր-
կայնագոյն ընթացիցն և վասն թանձրամաճ ձեանն⁴ կուտակ-
մանց պակասեալ ուժոյ երիվարացն՝ և թշնամիքն հանգրս-
տեամբ ելեալ ի վերայ նոցա ի լիճս աղեղանց և նիզակաց ձեր-
բակալ արարեալ զոմանս, և զկէսն մահու դատապարտեալ,

1 Այլ օր.՝ շուտով թափեալ:

2 Այլ օր.՝ ի սպանումն:

3 Այլ օր.՝ ի սուր:

4 Այլ օր.՝ ձեանց:

զգլուխս նոցա հատեալ ի փայտի բարձրացուցանէին ի վերայ դրանդեաց պարսպին: Իսկ զձիրբակալսն յղեցին առ Աւշին ի Պարտաւ, ուր տուեալ ի կապանս բանտի և դատապարտեցան ի մահ, սրախողխող միջակտուր արարեալ: Այսպէս և զամենայն ըմբռնեալսն վտանգաւոր մահու տառապեցուցանէին ընդ մէջ կտրելով, ահարկուս տեսողացն զնոցայն վտանկն կացուցանելով: Բայց միայն զԱրշակ ոմն ի տոհմէն Վարաժնու նեաց ինդրեալ դատին Շապհոյ Բազրատունոյ, զոր առեալ յայնժամ Աւշի կնութեան յանօրէն ամուսնութիւն. զսաւազերեսեալ տիկինն Վասպուրական Սեդայ, կին Աշոտի և դուստր Ապուսրուանայ՝ զերծին զնա ի սրոյն Աւշի:

ԳԼՈՒԽ Ի.Չ.

Եթէ որքէն սաստիւսաստիւս Բարիւնեամբ սասալեցաւ Աւշին և համբըն զքր իւր:

Բայց յով որ կամ որ աշխարհ, զոր ոչ կործանեաց Աւշին պէսպէս լկանօք հինի ասպատակաւ, աւարառու յափրչտակութեամբ, սպանմամբ սրոյ և սովոյ: Քանզի այնչափ թանձրացաւ յաճախութիւն սովոյն՝ որ ոչ միայն անսուրբ կինդանիս ուտէին ըստ սրբութեան կարգի, այլ և զսարսափելի և զգժնդակ, որ զգազանայինն անցուցանէ զվայրենամտութիւնն, զմարմինս մեռելոց առանց խղճելոյ ուտէին, ի գերեզմանացն հանեալ զհետ միոյ և երկուց ամաց թաղելոյ: Եւ պատճառ այսոցիկ զի՞նչ, եթէ ոչ այն զոր Պօղոսն ասաց, եթէ «վասն զի ոչ ընտրեցին զԱստուած ունել ի գիտութեան»¹ մատնեաց զնոսա ի միտս անարգութեան գործիլ զանարժանութեամբ և մարգարէն առ գերութեամբն Բաբելացւոց ասէ, «կերիցեն հարք զորդիս, և որդիք զհարս», որպէս և առ Վեսպիանոսիւն եղև: Բայց քանզի յերկուստ էր հասեալ վտանգն, և աստուածառաք էր բարկութիւնն՝ և ոչ որ զօրեաց և ե-

¹ Այլ օր.՝ ունել զԱստուած ի գիտութիւն:

կաց ընդդէմ նորա ելանել ի պատերազմ, այլ որ եհարն՝ նոյն և բժշկեաց: Օփ մինչ այսպէս կայր աշխարհս ի տարակուսի, և ակն ունէին զթուփեանցն Աստուծոյ առատանալ, որպէս սովոր է Աստուած ի բարկութեան զողորմութիւն յիշել: Յոգսէփ անուն ի Յունաց ազգականութենէ ի ծառայութիւն հասեալ Աւշնի, ներքինի, թողեալ զքրիստոսական պաշտօնն, մոլորութեանն Մահումաթայ հաւատացեալ¹, այր գաղանաբարոյ, վայրենամիտ, առատաձեռն առ արբուսն արեան մարդկան, այլ զօրաւոր զօրութեամբ ի գործս պատերազմաց, ահարկու ազանց, կարողութիւն և ուժեղութիւն Աւշնի ի սորա ձեռս բաւականացեալ: Այլ որ փոփոխէ զսիրտս ի շխանաց նախախնամօղն Աստուած՝ քակեալ բաժանեաց ձեղքեաց զՅովսէփ ի յԱւշնէ. և թողեալ զքաղաքն Պարտաւ՝ առնու զգօրս իւր հրազպէս անցեալ գնացեալ ի յաշխարհն Ասորեստանի: Օոր լուեալ² Աւշնի ի կոր կործանեցաւ. և փութացաւ գրեաց առ Սափի որ ի Վանտոսպ նստեալ և ճոխանայր Վասպուրական տէրութեամբն. որ առանց յապաղանաց զփոյթն յառաջաբերեալ՝ գնաց եհաս առ Աւշին ի Մարակայ քաղաք: Եւ ըստ արժանի վրիժապարտութեանն լցեալ սուր տեսնն բարկութեամբ խաղաց ի վիրայ Աւշնի և բանակի նորա առ հասարակ, հրեշտակի Աստուծոյ հարեալ ի հարուածս անբժշկականս ըստ օրինի ներովդիայ ախտակրութեան, տորմեալ խղեսցթմամբ, չարալլուկ ուռուցմամբ զտրորուսն առնոյր արիւնալից արիւնապարտ մարմինն գաղանեղինին. և նախ յառաջ Սափին կարի յոյժ սիրեցեալն իւր, զսատակչական դեղն արբեալ³, անբուժելի կեղով վառեալ յոսկր և ի մարմին՝ և առաջի Աւշնի զրաւ առնոյր ի կենացն: Նոյնպէս և ամենայն զօրք և զօրազլուխք հանդերձ բազմակոյտ կարաւանին զկորստեան ընկալան զվճիռ. նաև երամակ ձիոցն և իշոցն և ուղտուցն նովին կեղով վառեալ սատակեցան: Եւ ինքն Աւշին զտանջանացն փորձական⁴ կիրս կրեալ, դառնագոյն քան զլեղի իժի ճաշակս ճաշակեալ՝ գնաց զկորըս-

1 ԅօրինակն՝ հաւատն . ր .

2 ԅօրինակն՝ լուաւ .

3 ԅայլ օր . չիք՝ Սափին . և՛ զսա-

տակչական դեղն արբեալ .

4 Այլ օր . փորձագոյն .

տական ճանապարհն. և դժոխք ի ներքուստ դառնացան ի պատահել նմա զանբաւութիւն չարեացն ընդ իւր տանելով:

Իսկ աշխարհս ոգի առեալ բնակեցան խաղաղութեամբ իւրաքանչիւր ըստ չափոյ հասակի ի մեծամեծաց մինչ ի փոփունս, և զոհացեալ զգթութեանցն Աստուծոյ, և հիացմամբ առ նորայն հայելով, թէ ո՛վ որ էր, և ո՛րպիսի, և ո՛րպէս կորեաւ՝ ասեն, «զիմարդ զադարեաց պահանջողն, հանգեաւ տաղնապօղն. իթէ ո՛րպէս իջին ի դժոխս փառք նորա»:

Գործեցաւ այս յիւ թուականութեանս Հայոց, յորում ամի և տէր Գէորգ Հայոց կաթողիկոս փոխեցաւ: Աւ յաջորդեալ փոխանակ նորա կացեալ յաթոռ սրբոյն Գրիգորի երանելին Մաշտոց, եղև ի կղզոյն Գեղաբունի լճէն, զՅօհաննու Արապետին զվարուցն բերել¹ զօրինակ. և թէ ոչ այպանել ախորժէք զբանիւք իմովք՝ ոչ ընդհատ կամ պախարակելի թուիցի կոչել զնա² նովիմբ անուամբ. այլ Մկրտչին հրամայի՝ մի բմպել գինի և օղի. սա ոչ միայն գինով ոչ զկծէր, այլ և ոչ ջրով զծարաւոյն պէտան կատարէր, սակաւապետութեամբ ընկովք թրջելովք, և խստավայել բանջարովք առ քաղցն վայելելով: Այլ և ուսումնական բանգիտութեանն քաջահմտագոյն, անընչասիրութեամբն մեռելագոյն, առատաձեռնութեամբն կենդանագոյն: Աս կեցեալ ամիսս ը կամ թէ Ն յաթոռ հայրապետականին՝ փոխի յաթոռ առաքելական պատուադրութեանն ի փրկչէն մերմէ խոստաբանեալսն:

Աւ փոխանակ նորա ժառանգէ զաթոռ հայրապետական երանելին տէր Յօհաննէս, որ և սնեալ և ուսեալ առ ոտս սրբոյն Մաշտոցի. նորին հրահանգեալ կրթարանի ուսումնասիրութեանն վարժիւք ոռոգացեալ, այր քաղցրաբարոյ և հեղահայեաց, հասարակաբար առ հասարակ զինքն վարկանելով, արտաքոյ ամբարտաւանական բարձրայօնութեանն՝ կալով յաշտիճան հեղոցն, դրուատեալ ի փրկչէն մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ:

1 Այլ օր՝ բերեալ:

2 Այլ օր՝ գաս:

տին զհարեալն զիւր չարի, զի կայր զեռ կիսամեռ: Եւ առեալ զմանրեալ և զխորտակեալ ի մասունս զԽաչն՝ բերին առ զօրավարն, լուացեալ զարիւն պղծոյն, որ ի վերայ խաչին շաղախեալ կայր ի գլորմանէ այսահարին: Եւ հրամայեաց ածել ոսկերիչ և նորոգեալ նորացոյց զանյաղթ փայտ խաչին Վրիստոսի, մատուցեալ զքնկորսն առ իւրաքանչիւր յօդս, պատեալ մաքուր արծաթով վայելչագոյն քան զառջինն, ի պարծանս քրիստոնէից և յամօթ և ի նախատինս թշնամեաց խաչին Վրիստոսի: Իսկ թշուառականն զսատակմանն ընկալաւ զվճիռ, և ի հանգերձկուամն զխաչահանուացն հատուցանել զպարտիս:

Ի այ մի՛ ինձ բասրանս զիցես՝ զօրինականին առ աւետարանականս զնեղ համեմատութիւն, զոր և ոչ ես անգիտանամ զմեծն և զփոքրն, զօրինակն և զճմարտութիւնն: Որպէս Պօղոս ուսուցանէ. «արհամարհեալ, ասէ, ուրուք զօրէնս Մովսէսի՝ մեռանէր, ի բերանոյ ք կամ գ վկայիւք¹. քանի սաստկագոյն պատժոց համարիւք զայն, որ զորդին Աստուծոյ առ ոտն եհարտ, և որ ի կարգին է:

ԳԼՈՒԽ ԻՆ.

Վասն ապարամբոսիւնն Տաճկացն որ Ապսիկէն կոչն և իշխանին Սեմեայ է Ռագաորելն Սաբարայ, և դարչեալ երկեցունց² հեղանդոսիւնն:

Ընդ այն ժամանակս զօրաժողով եղև թագաւորն Հայոց Սմբատ ի վերայ Ապահունեաց աշխարհին: Զի որդիքն Աբղրահամանի, որ Ապսիկքն անուանին՝ ապստամբեալ էին ի պետութենէ թագաւորին, տալ հարկս և զինուորել որպէս օրէն էր: Եւ զրէթէ ամենայն իշխանք Հայոց, Վարաց և Ա-

¹ Այլ օր՝ վկայից մեռանէր:

² Այլ օր՝ երկեցունց:

զուանից եկեալ էին ընդ զօրս Հայոց ի վերայ աշխարհին Ապահունեաց. էր ընդ իշխանսն և մեծ իշխանն Ասպուրական Աշոտ, որդի Վերանկին, և ընդ նմա Գրիգոր իշխանն Մոկաց և զօրքն Անձաւացեաց: Ասան զի իշխանն Մոկաց և իշխանն Անձաւացեաց նուաճեալ էին ընդ ձեռամբ Ասպուրական իշխանութեանն: Եւ անցեալ բանակեալ էին զօրքն Հայոց ի դաշտին Օշական ի Մանազաւեան նահանգին:

Իսկ որ տիրէր աշխարհին Ապահունեաց Այսիկն՝ զիւր զօրսն առ ինքն գումարեալ և որ շուրջ զնովաւ քաղաքայինք և ասպատակքն Պարսից, որք ի Յունացն վերայ առնէին սրշաւանս: Գրէ Այսիկն առ Թագաւորն՝ խնդրել զխաղաղութիւն, և զոր միանգամ կամիցի՝ եղիցի. յայտնիքն այսպէս, իսկ ծածուկքն՝ որպէս յայտնեցանն: Եւ Թագաւորն յանձն առնոյր զխաղաղութիւնն: Իսկ Այսիկքն և որք ընդ նոսա և զօրքն Պարսից զմարտն ի գաղտնիս զրգռէին, և կրազապէս աճապարեալ հասին հանդէպ զօրուն Հայոց. մինչ նոքա յանհոգս յապահովս բնակէին՝ նոքա զուղմն կազմեալ վառեցին զձակատն. և Թագաւորն յանկասկածս լինելով՝ փութացան ելին ի բանակէն փախստեայ հարուստ ասպարիսօք:

Իսկ իշխանն Աշոտ և իշխանն Մոկաց և զօրքն Անձաւացեաց քաջագոյնս արիացան կացին յոտնկայի. և վառեալ ի զէն և յասպաղէն՝ արձանացան իբրև զմի այր, և յանդուգն դիմացուածով խուռն յարձակմամբ հարեալ ի դիմի, ուր քաջքն այլազգեացն ճակատէին ընդ աջաթև կողմն. և պատուեցին զգունդն, և պարտեցին զխոյրեանսն. և այն ինչ ի քթթել ականն դարձուցին զղաշիկն¹, և զհետ մտեալ փախըստէիցն սուր ի գործ արկեալ՝ դիթաւալ կուտակս կուտակս արկանէին. և մնացեալքն փախստեամբ ի Մանազաւեանն անկանէին քաղաք: Եւ գոյժն աւետարբր եհաս զկնի Թագաւորին, և դարձան եկին պաշարել զքաղաքն: Իսկ որք էին արգելիալք ի քաղաքն՝ աղօթականս և պաղատանս առ մեծ իշխանն Աշոտ յղէին, զի համոզեսցէ ի մէջ նոցա զխաղաղութիւն. զոր ոչ անփոյթ արարեալ լի բարեմտութեամբ յղփացեալն Աշոտ՝ խօսի ընդ Թագաւորին զխաղաղութիւն.

¹ Այլ որ՝ պօշիկն:

զոր ոչ անուննդիր լեալ ընդունի՝ զհայցելին, առնելով հարկս և պատանդս, և զբերդն Երիկաւ Հաղացովտի, զոր հանեալ էր մանազաւեցոյն ի բերկրացոյն. նոցա հանեալ էր ի Պինունի ազգէն, ի զարմէ Մեծեծի Պնունոյ, ի վասպուրական բաժնէ, նաև Բերկրի բաժին եղեալ էր Վասպուրականի. և դարձուցանէ անդէն առ բերկրացիսն, և ինքեանք դառնային մեծաւ յաղթութեամբ անպայման խնդութեամբ: Պործեցաւ այս թաւականութեանս Հայոց և ի դ ամի հայրապետութեանն Յօհաննու Հայոց կաթողիկոսի:

Եւ եղև ի գալ միւսոյ տարոյն՝ Սմբատ իշխանն Սիւնեաց ի բաց եկաց ի հնազանդութենէ թագաւորին Հայոց, արգել առնելով հարկացն տալ թագաւորին, թեւակոխելով Պարսից բռնաւորին հատուցանել զհարկս և զհասս. և ինքն ժողովեալ զգօրս իւր թարանց զօրաւորաց՝ եկն հմուտ յամուրսն Վայոց ձորոյ: Յայնժամ թագաւորն փութացոյց զեսպանս մի զմիոյ կնի առ իշխանն Աշոտ, զի անյապաղ երազութեամբ հասցէ առ նա: Եւ էր գրեալ ի միում թղթի անդ, յիշեցուցանելով զոր ինչ գործեաց Աշոտ ի զօրսն Ապահունեաց զյաղթանակ պատերազմին և զհոյակապ անուն ստանալոյն՝ ասէ, մե այս ևս գործ կամ խաղաղութեան կամ պատերազմօք և ելլեն ի գլուխ, միայն զյապաղանացն ի բաց լքցես՝ զղեգերանտ. և խոստանայր տալ նմա քաղաքս, գաւառս, գեօղս և ագարակս: Քանզի և զոստանն Նախճաւան տուաւ էր ի կալուած զյաղթութեանն մանազաւենին Վայսկի: Եւ ինքն թագաւորն ժողովեալ զօր հարուստ աւելի քան զհազարաց հնգից և քսանից, և եկն անց յայնկոյս գետոյն Երասխայ, և բանակեցան ի տեղւոջն:

Իսկ իշխանն Վասպուրական, այն ինչ հուպ ընդ հուպ եկն ի ժամադրեալ տեղին, ընդ որ յոյժ ուրախացեալ թագաւորն, իբրև զերծեալ ի կասկածանացն, զոր ունէր յիշխանէն Սիւնեաց: Եւ այգօւն անցեալ ընդ գետն Երասխ յայնկոյս ի դաշտն Շարուր՝ բանակին զգետովն: Եւ իշխանն Աշոտ գրէ առ իշխանն Սմբատ, անօգուտ զապստամբութիւնն համարելով. համոզեաց ի մէջ երկոցունց և զլխաւորեաց զխա-

1 Այլ օր.՝ Լեիցես:

2 Այլ օր.՝ Վայսկի:

ղաղութիւն առնոսա, մինչ գալ Սահակայ եղբոր իշխանին Սիւնիաց, ընդ իւր բերելով գհարկան: Եւ դառնայ մեծաւ պարգևօք և անհամեմատ խնդութեամբ:

ԳՂՈՒԽ ԻԹՎ.

Վասն ճահոռն Աշոտի Վասպուրական իշխանին և Մախիմասն
 Կաղափի:

Յայսմ վայրի ոչ մտադիւր ատորժակօք գրեմ զճառս պատմութեանս, որ տրտմականքն, քան թէ ուրախականքն յառաջանան տիրել ինձ: Խօսիծք անզրաւք, քան թէ խնդութեանցն աճին բողբօջք. արտօսը յորդառատ վտակաց ծաւալին յաչաց, քան թէ ծաղուն խողխոջն խինջիւնք. զբլորումն, քան թէ կանգնումն յառաջատն. բեկումն սրտի, քան թէ քաջութիւն պնդութեան ի ներքս դիմեն. կեանք ցաւազինք, քան թէ առողջութիւն ընդդիմակ մահու յաջորդին¹: Ե՛ր աղազաւ կամ վասն զյո պատճառանաց. զե ի քաջէն իմմէ² և ի մեծ իշխանէն, ի քաջատոհմիկ և ի բարեգառ պիւղոյն իմմէ զըկեալ լինիմ: ՉԱշոտէ ստեմ զնազելի³ և զբարձրագահ ճոխացելոյ վսեմապետէ⁴, յընդհանուր նախագահանստեալ ի մէջ բոլոր շայաստանեայցս:

Վանզի ի գնալ նորա զօրացուցանել զքեռին իւր զթագաւորն շայոց, իսկոյն յելանելն նորա ի տանէ իւրմէ ի Վան քաղաքէ՝ տիրէ ի վերայ նորա ցաւք հիւանդագինք կարապետք մահու, անմերձենալէք ճարտարաց բժշկական⁵ ձեռնարկութեանն: Եւ ազատորերոյն Վասպուրականի աղերսեալ՝ մի հրթալ զայն ճանապարհ, առաջի դնելով զախտակրելն՝ նորա ընտրեալ զմահ ի վերայ քեռոյն իւր⁶, քան զկեանս կեղակարծ ինչ խորհիլ զնմանէ: Եւ ուժեղացեալ ցաւոցն

1 Այլ օր՝ յաջորդէն:

2 Հին օր՝ իմ:

3 Այլ օր՝ զնազելոց:

4 Հին օր՝ վսեմապետէ:

5 Այլ օր՝ անմերձելի ճարտարաց ի բժշկական:

6 Այլ օր՝ իւրոյ:

խստութեան որովայնացաւածութեան՝ երթայ մտանէ ի քաղաքն Նախճաւան, և տեւալ անդ զաւուրս է՝ փոխի յաշխարհէս ամենեցուն պատկառելին, մանաւանդ թէ ընդհանուր ցանկալին և սիրելին ճոխից և անազգեաց, աղքատաց և փարթամաց, մեծամեծաց¹ և փոքունց: Սորա ամբ ձգեալ լինին յճէ թուականէն² Հայոց. լիալ ամաց է՛ն՝ փոխի յաշխարհէս յամենանն արեգ, որ օր որ էր ամսոյն յաւուր երկշաբաթուոջ³ ի յիններորդ ժամու աւուրն. և տիկինն Սեղայ առեալ զգի նորա տարեալ Հանգուցանէ ի յԱղբազ ի գեօղն Օսի, ի վանս սուրբ Խաչին:

Յերկարագոյնս վասն սորա աճնցուցանել Հարկաւորէր զողբերգականացն ճարտասանութիւնս: Բայց քանզի ոչ բաւէ աղքատիմաստ իմոց խոհարանաց շարժումն պատկանաբար առ ողբոցն վարել բանակարգութիւն՝ թողի այժմ՝ այլում զօրաւորի կամ այլում ժամանակի: Եւ ինձ ի վերայ տրտմականացն դէմ հղեալ առ կատարելագոյն և առ անզուգական անհամեմատ ինդութիւնն դեգերել, առ հոգևորական ուրախութիւնսն ընթանալ յիտ մարմնականացն՝ յաճախութեանցն: Քանզի թէպէտ և տարածամ լըմամբ ժամանակի չափաբերեալ կենացն Աշոտի՝ Հաստասնագոյն և անվրէպ լուծման կենացս առ հոգևորսն և յաւիտենականսն և անվախճան կենացն առաւելութիւնն անցեալ գնացեալ ժամանեաց, յապաշաւանս և ի զիղջ⁴ առեկեալ ի վերայ երիտասարդական դերահոս արագավէժ առ չարեացն միտեալ խակութիւն⁵: Բի ի Հասանել ի վերայ նորա ցաւոցն մահաբերաց՝ ոչ հոգացաւ զմանկականն իւր տարածամ ելսն յաշխարհէս, թողուլ լքանել զաշխարհս բազմազաւառս, զամուրս անկասկածելիս, մերժել հեռանալ ի ճոխ և ի նազելի եղբարցն պատուաւորաց, ի պարոյ կացեալ ազատագունդ աղզի աղզի պիրճութենէ, և որ այլ քաղցրագոյն վայելք ընդ երկնաւս ի վերայ երկրի, պայծառ գեղ արեգական և լուսնի, հանդերձ աստեղացն ճո-

1 Այլ օր՝ մեծաց:

2 Այլ օր՝ թուականութենէն:

3 Այլ օր՝ ի յաւուր երեքշաբաթոջ:

4 Այլ օր՝ մարմնականացն տրտմա-

կանացն:

5 Այլ օր՝ և ի զիղջս:

6 Այլ օր՝ խակութիւնս:

խազործութեամբքն ընդ տարերբ երկնի յեղեղով, ծովու և այլոց ցամաքայնոց, և ջրայնոցն բարեփառ Հորովմանցն Հրոճուանաց, և որ ինչ ընդ այլք ընդ դոքօք պատկանին յարմարաբար տնտեսութիւնք առ սկզբնատիպն պատկերակերպութիւն: Օպայտոցիկ և որ առաւելն քան զսոյն իրողութեանց ցոյցք մոռացմամբ սուղեալ՝ առ երկնաւորսն և առ երկնից թագաւորն թեւակոխեալ, վասն Հանդերձելոցն հոգացեալ, առ կղերս եկեղեցւոյ սրբոյ խոնարհեալ՝ կոչեաց զերիցունան նորոյ կտակիս, զեպիսկոպոսս և զքահանայս, առաջի արկեալ զհաւատոցն կատարելարանութիւն, զմկրտութեանն լուսաւորութիւն, զառեկելոցն յապաշխարութիւն, զյոյսն յետ վախճանին, զմարդասիրելն Վրիստոսի, զառհաւատչեայսն առաջաբերելով ի փոքր ժամանակի զմեծամեծսն կշռեալ, զպոռնիկն, զմաքսաւորն, զաւազակն և որք այսպիսիք, և առաջի արկեալ զհառաչանսն, զարտասունն, զխոստովանութիւնն, զողորմազին պաղատանսն, մինչ ի մահ զտրտմելն, զկենաց զեղն հայցել, զմարմին և՛ զարիւն որդւոյն Նստուծոյ ի թողութիւն մեղաց, զվայն և զեղուկն անյարմար հառաչմամբ¹, մեծակական ողբովք առ Վրիստոս ամբառնալով: Վէմն զերեսօք արկեալ արտօսր յորդառատս ի խողտիլե² աչաց ի վայր հեղեղատիւով, զնորափթիթ ծաղկազարդ ոսկեճաճաննն մուրուացն³ ճիրանամբքն զխղումնն, և որ առաւելեալն քան զսոյն զապաշաւանացն զանյազութիւնն: Նաև սրբոց Հրեշտակացն ի տեսաւորութիւն ձեացեալ, որոց սարսափմամբ առ նորա զնայեցած յապուշ միտքն կրթեալ շուրջ փակեալ զնայեցածն՝ ի հարց մատուցեալ ասէ, պոյ թողութիւն իմոց չարեացն գործելոց, թողո՞ւ Նստուած զիմ պարտեացն յաճախութիւն. ասացէք ինձ, տուք ինձ պատասխանիտ: Օպայս ասելով, և յերեսն⁴ ի վայր ի վերայ մահճացն զգետնեալ՝ ի վայն և յեղուկն զողբոցն խառնուածսն յաճախագոյնս մանուածէր: Նս իսկ առ ընթեր գոլով⁵ անվերիպագոյն իրագիկ եղէ բովանդակ նորա հաստատնագոյն առ յոյսն կազմեալ փրկութիւն. ճաշա-

1 Այլ օր.՝ յառաչմամբ:

2 Այլ օր.՝ ի խոտիլի:

3 Այլ օր.՝ մորուացն:

4 Այլ օր.՝ զերեսն:

5 Այլ օր.՝ կալով:

կիալ ճաշակս զհացն կենդանի, և զաղբիւր արեանն կենդանի և կենդանարար որդոցն Աստուծոյ՝ աւանդեաց զհոգին ի ձեռս սրբոց հրեշտակաց, համարձակապէս անցանել զնալ ընդ իշխանութիւնս և ընդ պետութիւնս, ընդ աշխարհակալս խաւարիս այսորիկ, որ անհաւատից քան եթէ հաւատացելոց ոգւոց և ապաշաւելոց զտիրելն բռնաձգեալ կորզեն յինքեանցն կորուստ:

Յետ մահուանն Աշոտի և կատարելոյ զաւուրս սգոյ նորա առնու զիշխանութիւնն Ասսպուրական տէրութեանս Պազիկ եղբայր նորին. և եկեալ ի մի վայր Պազիկ և Պուրզէն եղբայրք համահարք և միոյ՝ մօր ծնունդք, յերկուց քաջատոհմիկ գահակալութենէ Սենէքարիմայ և Պաւթի, և անհակառակող հաւանութեամբ հեղահայեաց առ միմեանս սիրոյ յորդորմամբ արտաքոյ վատթարին խոհականաբար մեալով, քաջախորհուրդը առատաբուղիս խազացմամբ իմաստութեանն զմիմեանս բռնահարելով, զօտարտոին ի բաց վարատելով զբողջախոհութեան՝ անհանձարութիւն՝ զլաւն և զոյժ օգտակարագոյն ընտրութեամբն գիրկս արկին, զշինութեան և զխազողութեան հայրենի աշխարհի երկասիրաբար հոգ յանձին տանել. ստացան բարեկարգաբար զարգարել զմերկացեալն ի բարեզարդութենէ՝, զմերժեալն և զհեռացեալն ի հայրենեաց և ի տանց՝ յանձնիւրս առնել դարձումն, և զշփոթեալ և զվրդովեալ կարգս աշխարհիս յօրինել առ հանդարտութիւն և խաղաղութիւն յառաջանալ, և ամենայն ուրիք ամենեցուն բնակաց աշխարհիս անդորրեալ յանհոգս և յապահովս լինել ի ներքին և յարտաքին հազմարարաց:

Եւ զբոլոր երկիրս իւրեանց տէրութեանն բաժանեցին յերկուս մասունս: Յիս կոյս և ի մոլտս որ առ հիւսիւսի զհայեցածն բերէ՝ առեալ էր ի բաժնէ Պազիկ իշխանի, զՂուաշ գաւառն և զԹոռնաւան, Արտաղ, Մարգաստան, Պառնի, Առբերանի, Աղանդառտ, Բառիլովիտ, Պալունիք և Մեծնունիք՝, Տոսպուշտունիք, Բոգունիք, Պուրզան գաւառ

1 Այլ օր.՝ ի միոյ

2 Այլ օր.՝ զբողջախոհութեան:

3 Այլ օր.՝ զմերկացեալն ի բարեզար-

դութենէ զարգարել

4 Այլ օր.՝ Մեծնունիք:

Այտաղչեսեան: Այսօրիկ գաւառք անդւանիք, զոր յառաջին ժամանակս իւրոյ իշխանութեանն սեփհականս իւր արարեալ ունէր հայրն նկնդութեան Մարդպետն կոչեցեալ, զոր և վեր անդ յիշատակեալ ցուցաք զորպիսութիւն, և մանաւանդ քաղաքն Շամիրամայ հռչակելին և յոյժ փառաւորագոյնն յամենայն կողմանց Վասպուրականի:

Իսկ Պուրզինի մարդպանի նայոց առեալ էր ի բաժնի յելս կոյս և որ ելանէ ի հարաւակողմն, զԱնձահից ճոր, զՊրճոնիս, զԱկուղան ովիտ, և զբուն զՄարդաստան գաւառ, զԱրճիշակովիտ, զոան Առնոյ, զԱղբազ¹ Մեծ և զՓոքր, Ակե, Տամբէր, Տաղրեան, Բռնայ, Օարեհաւան:

Իայց զՏամբէր և զԲռնայն և զՕարեհաւան գաւառ հանեալ էր ի Պարսկահայոց, իսկ զՆախճաւան քաղաք և զՊողթն գաւառ հանեալ էր ի Վասպուրականէ բազում ժամանակօք յառաջ, ճիս ամօք, յամի պյուման² եկեղեցւոյն Պրիգորի և վտանդաւոր մահու զօրացն նայոց: Իսկ զՊողթն գաւառ ի ժամանակի կատարման սրբոյն Վահանայ, յամի ճշ թուականութեանց, յորում ամի կատարեցաւ սուրբն Վահան, որ էր որդի Խոսրովայ Պողթան տեառն:

Եւ սկիզբն արարեալ շինութեան և խղաղութեան աշխարհիս իրաւագատութեամբ, վերակացութեամբ որբոց և պրեաց, աղքատսիրութեանն լրջմտութեամբ, եկեղեցւոյ զարդարմամբ. շինեաց Պազիկ պարսպաւոր ամրափակութեամբ զբլուրն յԱստանին Ռշտունեաց զաւերեալն ի բազում ամաց, շինեալ նորոգեաց և զեկեղեցին որ ի նմա յանուանակոչութիւն սուրբ Աստուածածնին Մարիամայ և զարդարեաց զնա մեծագանձ սպասուք և եղ ի նմա զԽան, զոր յիշեցաք վերագոյնն, յորոյ ձեռն ծանուցաւ զօրութիւնն հրաշագործ: Շինեաց և եկեղեցի մի յԱմրական բարանձաւի, ի կատար բարանձաւին, յանուն քաջամարտիկ զօրավարին սրբոյն Վէորգեայ և նոյնգունակ զարդու զարդարեաց զնա բուրուառօք արծաթեղինօք և ընտիր և փորձ արծաթագործ գրողածօք նշանի խաչին Վրիստոսի: Իսպառ ստորև ամրականին ի գոգաձև տեղւոջն, որ առ հիւսիսի առ ի շեղ տեսանի՝ շինեաց

1 Այլ օր՝ զԱղբազ գաւառ:

2 Յօրինակսն՝ յամի պյում:

եկեղեցի Հրաշագործ Հրաշագան յօրինուածով եկեղեցի ի տա-
 շեալ քարանց ի մանազաւեան քաղաքին ի Վանտոսպ, և Հիմ-
 նեցուցեալ յանուն սրբոյն Սիօնի, որ ի սուրբ քաղաքն Արու-
 սաղէմ, և յաջմէ սեղանոյն շինեալ ընդ նովիմբ Հիմամբ ի տե-
 ղի յիշատակարանի խաչկութիւն տեառն Վողգոթայ տեղուջ,
 և ի վերայ նորա շինեաց եկեղեցի զվերնատանն խորհրդական
 խորհրդածութեանն աւանդութեան նորոյ ուխտի: Իսկ ի
 յահակ կոյս սեղանոյն շինեաց եկեղեցի ի յիշատակ յարութե-
 թեանն Վրիստոսի յեռօրեայ թաղմանէն վերելիկեալ աւար-
 առութեամբ դժոխոցն, և ի վերայ նորա շինեաց եկեղեցի
 զհամբարձմանն ի յիրկինս ի Հօրն գահակցել աթոռ, և զեր-
 կրորդ գալստեանն զյիշատակ ունելով, որ գալոցն է Հայրենի
 փառօք ըստ Հրեշտակացն առ առաքեալսն զմխիթարականն և
 զքաջալիրականն աւետիս նոցա առբերելով: Եւ ինեաց և ի վե-
 րայ Ամրական քարանձաւին յիս և ի մուտս կոյս տունս խը-
 րախիցս ոսկեզօծս պատեղգամեալ, յաւելլով ի յառաջագոյն ի
 Հօրէ նորա Վերանկէն շինեալ: Իսկ ի հարաւակողմն կուսէ
 ի ջրամբար¹ արձանագործ քարեղինէն ճանապարհ աշտիճա-
 նեալ ներքուստ ի վեր մինչ ի կատար անձաւին հեշտալիր զեղ
 և զէջս յօրինեալ, քարագործ աւազամած կրագործութեամբ:
 Այլ և պատկանաբար իմաստութեամբ պատրաստեաց ջրմուղ
 ներքսագոյն երկրի ի քարանց տաշելոյ փողոցս գնացից ջրոյն
 կազմեալ, գալ իջանել յելից ի ստորոտէ լերինն Վարագայ
 առշեղեալ ի հարաւոյ ի հիւսիսի ի խաղաղ ընդլայնանիսս գո-
 գաձև դաշտականացն, ելանել ի գագաթն² Ամրակոն անձա-
 վին զբօսնուլ նովաւ առ վճարումն բաւականութեան, ըստ
 մասանց պիտոյից օժնդակութեան քաղաքայարդար ապարա-
 նից թագաւորական պաղատի³ իւրոյ ձեռակերտին, առ Հօրն
 յաւելագրելով շինուածս իւր: Աւարձեալ վերակնեալ յառա-
 ւօտինս կոյս խաղացեալ ի Ղուաշուտ ի Վետս աւան՝ շինէ
 անդ զվայելչական սեղի խրախից, բլուր մի պարսպեալ տա-
 ճարախիտ շինուածովք, որոյ հայիցածն առ դաշտակողմն ի
 վայր կոյս բերի, ի խաղս գետոյն Արասխայ, ուր հոյլքն էրէ-

1 Այլ օր.՝ ի ջրամբարն:

2 Այլ օր.՝ ի գագաթան:

3 Այլ օր.՝ պալատի:

ոցն խայտան և վայրենեացն խողից և առիւծուցն մորիքն և երամակք ցոռց պատրաստական առ որսոյն հրճուանք առ ձեռն պատրաստ հոլովին¹, ընդդէմ նայելով լերանցն Այրարատեան ազատն Մասեաց, ուր Արտաւագգն Արտաշէսեան քարավիժեալ խոհամանայր ի կոշտն² կոհակին: Իսկ վայր խաղացեալ ի Մառականն աւան, առ Աարմիրն կոչեցեալ գետով, որ իջանէ ի գետն Երասխ՝ շինէ և անդ ամրական տեղի, զբռւարամատչելի ասպատակող հինից, դնելով ի նմա նմանապէս ասպարանս փողոցայարդարս, տաճարակերտս սննեկագործս, բաւական ի պետն պատրաստեալ, փոքր ինչ ի վայր խաղացեալ ի տեղին որում Ձորք ասեն: Եւ անդ գտեալ ամրագոյն անձաւ տեղի անկասկածելի ի պատերազմական գործոց և զնա պարսպեալ պատուարօք շուրջանակի՝ և յօրինեաց պատրաստեաց ասպարանս պատուաւորս գեղազարդս իրախճանական կարգադրութեանց դրուագս, և այնպէս անկարօտս առ պիտանացուս հոգ տարեալ՝ զխաւորեաց որ ինչ շինութեան և խաղաղութեան աշխարհիս նպաստաւոր սոռ օգտակարագոյնան պահանջէր գործառնութեան եղանակք, որպէս օրէն է թագաւորաց և թագաւորագանց աշխարհաշէն խնամողաց յանձանձիլ ըստ վերակացութեանն յԱստուծոյ նոցա հաւատացելոց: Օ՛ի ոչ միայն առ շինութիւնն՝ այլ և յարիւն և յապաժոյժ առաքինաբար զանձինս եղեալ ի վերայ խաշանցն մեռանիլ իբրև գքաջ հովիւ, զխաւորագոյն և բարձրագոյն յիշատակ արձանացուցեալ անջինջ կտակ առ բազմախաղաց ժամանակս տրամադրեաց: Փութաճիմ ընթացող արշաւանս ի վերայ ձգեալ՝ հասանել ի լեառն տեառն և ի տուն Աստուծոյ մերոյ, ըստ յորդորման մարգարէիցն, և ճախր առեալ ի ներքուստ ի վեր ի լեառն Աւարագ և երկրպագեալ աստուածազարդ քրիստոսապսակեալ փայտի խաչին՝ Քրիստոսի, պատուանդանի ոտիցն Աստուծոյ, որով պարծի և պսակի ի Քրիստոս հաւատացելոց թագաւորաց կրամք: Եւ ոսկեգործ ականակապ կազմեալ՝ պատեաց ոսկով զփրկագործ սուրբ խաչն, և ընդհրուզեալ մարգարտով զարդարեաց զսիրագործ

1 Այլ օր.՝ յուրովին:

2 Այլ օր.՝ ի կուշտն:

փայտն¹, հիւանեալ ի մէջ անուշահոտ փայտից, թողեալ մասն ինչ արտաքս ոսկեպատ պահարանին, յառաջնում իւրոյ քառածրագիծ² խաչակերտ փայտեղէն զըրոցկանն: Եյս այն խաչ է զոր վերագոյնն զրեցաք վասն սորա, ՏՅՆ ամօք յառաջ զսորայս բացայայտեալ զըոյցս յայտնութեանն, յամս Ներսեսի Երկրորդի Հայոց կաթողիկոսի և Վարդանայ Ռշտունեաց պատրիկի և յամի ունեկութեանն Տաճկաց զհայկական աշխարհս: Եւ յիտ խաչայարդար պայծառութեանն իջեալ ի լեռնէն Պագիկ ի ստորոտ լեռինն, ուր արեղայիցն բնակէին սքեմաձեքն:

Իսկ ի տիրական զօրավարութեանն Պագկայ սկզբնաւորեալ ձեռակիրտ իւր՝ շինեաց զհողաբլուր բարձրաւանդակն ի Մահառաշտ գեօղ յափն գետոյն յիւ կոյս, որ հայի յՍտանն Ռշտունեաց, յորում տեղոջ յառաջագոյն ապարանք պարբաւորք եղեալ էր Վարդ պատրիկի Ռշտունոյ հայկազնոյ, և վերակացու նմա թողոյր³ զՅովհաննէս ոմն քահանայ ի Բողունի գաւառէ ի յՆստան գեղջէ: Յորում տեղոջ բանակ կրօնաւորաց կարգեաց, և հաւատաց զառաջնորդութիւնն նախասացեալ քահանային, որ էր այլ հեզ, ցածուն և պատուական վարուք և պատշաճագոյն յոր կոչեցաւն: և զատուցանէ զօրավարն վանիցն գեօղս բաւական առ ընկալումն հիւրոցն և ի տեսչութիւն աղքատացն:

Ըննէ անդ եկեղեցի վայելչապէս պայծառութեամբ և անուանէ զնա յանուն սուրբ Պետրոսի առաքելոյն անպարտելի դժոխական առաջնորդի: Եւ յաջմէ և յահեկէ սեղանոյն այլ ևս չ եկեղեցիս: Նախ յառաջ ախորժական թուէր Պագկայ անուանել զեկեղեցին փրկչական անուանակոչութեամբն մակաձայնիլ ոչ ուղղակի առ հաւատն մատուցեալ, զի Նստորականացն և Պաղկեդոնակին է այս իմացմունք այլովքն ևս կրկաբնակօք, որք բանին՝ տուն և տաղաւար զառ ի կուսէն առեալ մարմին զանդաջեալ ասացին, և ոչ միութեամբ բնութեամբ բանին մարմին լինելով. այլ տուն Վրիստոսի սուրբ առաքեալքն են և ասին այլոց սրբոց զրօխինք. որպէս ասաց Պաւղոս, իթէ «դուք տաճար էք Նստուծոյ կենդանոյ», և

1 Այլ օր.՝ սուրբ փայտն:

2 Այլ օր.՝ քարակրագիծ:

3 Այլ օր.՝ թողոյր նմա:

դարձեալ ասէ, թէ «տուն Աստուծոյ նմք մեք»։ և դարձեալ մարգարէիւն ասէ, «քնակեցայց ի նոսա և զնացից ի նոսա»։ Այլ Վրիստոս իւր ոչ տուն ոչ տաղաւար ասի, այլ մի տէր Յիսուս Վրիստոս, յԱստուծոյ և ի մարդկանէ կատարեալ ապ' նթէ ոչ՝ պաշտելիք եղեցին եկեղեցիքն, որ փրկին անուանին և երկրպագելքն աստուածային երկրպագութեամբն որ է յոյժ ծիծաղելի. և պարզպէս յայտնի առանց կասկածանաց ասի աստուած՝ եկեղեցին և մարմին բանին. և ևս յաւելցի ծիծաղելն. և կերիցեն քարինք և փայտք և այլ կահք երկաթեղէնք, որպէս և զայն որ ի նմայն պատարագի մարմին և արիւն որդոյն Աստուծոյ, մանաւանդ թէ ինքն իսկ ճրչմարտապէս որդին Աստուծոյ. և դարձեալ յոյժ ծիծաղելի է։ Եւ այս առ այժմ բաւականացի մտառու ուսումնական¹ անձանց, զանմտացն ի բաց լքանելով զիմացմունս։

Վարձեալ շինէ զօրավարն Վագիկ ի գլուխս Օձ ձորոյ, որ վասն խստութեանն սաստկաշունչ դառնալիւր մահաճին հողմոյն² շնչելոյ այսպէս անուանին, փոխէ անդ գեօղս և շինէ³ զբլուրն, որ տեղի բանակի զաշիկ առնելոյ էր տանն Արծրունեաց, և անուանեաց յանուն իւր զձեռակերտն Վագիկերտ, և դարձոյց անդ զսահմանս անդր փոխելոյ գեօղեցն⁴։ Ուղեգակչիւ հաւասարութեամբ մարզպանն չայոց Վուրգէն Հրաշաղան յօրինուածով շինէ զեկեղեցին ի քաղաքին յԱղամակերտ ի մեծն Աղբագ, ի բուն իշխանական սեփհականութեանն իշխանութեան զարմին Արծրունեաց, հարուստ մի հեռի զքարանցն տաշելոյ զհողովումն բերելով⁵ առ տրամամադրութիւն կոչարանին իբրև ասպարիսօք երիւք, զբացագոյնն մօտագոյնս գործելով սայլեցն հողովմամբ. բարձրաճիչ ազաղակաւ քարոզեալ, իբրև բանիւ զբարբառ հնչեցուցեալ ազգեցուցանող իմացունակութեամբ, զգայական ազդարարութեամբ՝ զեկուցանել զպատրաստութիւն նիւթոյն առ կատարումն սրբոյ եկեղեցւոյն աւարտագործեալ։ Որդունակ հնչումն տաշելոյ փայտեցն առ Նոյիւ ազգեցութեամբ հիւսնական գոր-

1 Հին օր.՝ մտառուսումնական։

2 Այլ օր.՝ օգոյն։

3 Այլ օր.՝ շինէ անդ։

4 Այլ օր.՝ գիւղից։

5 Հին օր.՝ բրեւով։

Ծեղան զհիղեղաճուփ անդնդաձիգ սահանացն երկնահոս զու-
 գաճանապարհորդութեանն յապրուստ հաւատարիմ առնն
 յԱստուած յուսացեալ համաժիտ ընտանեացն գործակցու-
 թեամբ: Որկին և եղեցանն առ նորա բերեալ¹ բացայայտ ի
 խորհուրդ տապանին, ի Փռիւզացւոց ապարտասանութենէ ի
 մեզ ճախրեալ ապրուստն, ի տունն Աստուծոյ զընթացսն
 քաջայարմարագոյն հաւատով բերեալ: Իսկ Վազիկ իշխան ի
 վերայ մկանաց կոհակալիւ ձորաբաժին անդնդապտոյտ կու-
 տակմանցն նաւամարտիկ ընթացս կազմեալ, դուզնաքեայ ե-
 րասանակալ փայտիւն վազս առեալ սիգաքայլ ճեմարանօք
 ընդ կապուտակաձև երկնագոյն լիւնային և դաշտական աս-
 պարէզս, քարինս տաշահոս հոլովեալ ի նիւթ եկեղեցւոյն ի
 Մանազաւեանն նահանգէ ընդ Բզնունական ծովն բերեալ
 մատուցանէ առ կատարումն հրաշագեղ դիտանոցին սրբոյն
 Սիօնի, այլովքն սրբական անուանակոչութեամբ տեղւաց տըն-
 տեսականին բանին Աստուծոյ մարդ եղելոյ: Սապէս և Վուր-
 գէն կատարելագործեալ ի բարձրաւանդակ ի սարուանդակ տե-
 ղւոջն բարիձևագունի վայելչացուցեալ զհրաշակիրտ յաջմէ և
 յահեկէ սեղանոյն երկուս և ս եկեղեցեօք: Զոր հրաշագար-
 դեալ մեծագանձ սպասիւք, ոսկեկիրտ խաչադրօշեալ ընդիլու-
 զեալ մարգարտով և ակամբք պատուականօք հրաշագործեալ:

Այլ թերևս զայս տարակուսիցիս առ իմաստն՝ յանդիմա-
 նակացոյցս առնել զՎուրգէն ընդ աշխատութեան յօժարա-
 գոյն առ մարմնական զինուորութեամբն լինել: Յաւելում
 պատկանաբար գրել քիզ վարիական նահատակութենէն հան-
 դիսական ժուժկալութեամբ ողջախոհաբար կրթութեամբ զգի-
 նուորական երկասիրութեամբն յօժարաբար դեգերել զմարդ-
 պանութեանն արդիւնաւորել անուանակոչութիւն: Զոր հոյա-
 կայն Տրդատ կարգադրեալ վայելչապէս հոգաբարձութեամբ
 զպատերազմականն հարկանել հարկս ընդդէմ հինից արշաւա-
 նաց. զոր կարգապետութիւն և առ սուրբ հրեշտակն զտա-
 նեմք յարարչական նախախնամութենէն, զաշխարհի զօգուտն
 բերելով: Որպէս ընթեռնուս ի գիրս մարգարէականս զհան-
 գամանս այսոցիկ. որպէս և ի վեցերորդ տեսլեանն Վանիէլի

1 Թերևս՝ որ և եկեղեցեան առ նորս բերեալ:

և Պարարիայի բանագործութեանն, զոր և Պողոս Հոգացաւ բացայայտել զէ աշտիճանեան մասունս ի Հոգւոյն սրբոյ աւանդեալ եկեղեցւոյ սրբոյ:

Եւ եղև յետ մեծ պատերազմին, որ յառաջ քան զգրուցացոյ գրելոյ ելին, ի գրուխս Մանազաւեան նահանգին և Յուշոյ գաշտին, և զխռովարարս քաղաքացն ի մի վայր գումարեւոցն, որք և յունայն ասպատակէին աշխարհ, և անդ նորա զբատավճիռն ընկալան ի սրոյ քաջացն Վասպուրականի, որպէս գրեցաքն՝ իսկ և իսկ եհաս գուժկան անկելոցն ի պատերազմին ի պարսկական քաղաքն և Ղարապատական սահմանն. և նոքա ըստ ձախողակի սովորութեանն իւրեանց օրինադրութեանն, արիւնարբու առանց բարւոյ բարեգործութեանցն, մանաւանդ թէ լցեալք սատանայական չարութեամբք՝ ձայն արկեալ յամենայն քաղաքսն, խռովեալ ըստ զազանեղէն իւրեանց մոլեղնութեանցն և գոթ սուեալ յանձնիւր որջարանաց զօրէն մեղուացն ի մեղուանոցացն արտաքս դիմեալ ի ժամանակս խաղացման ծննդոցն, առաջնորդութեամբ իւրեանց որդնածին առաջնորդին, և առ զայրուցն առ մարդկայինն դիմեալ ազգ՝ կարծիւ նոցա ստնանէր, յինքեանք ձգել կորզել զսատակչական դարձուածէ. սագունակ հասեալ ի վերայ Վասպուրական աշխարհիս պարսկական խուժանն ըստ ազգս ազգս և ըստ քաղաքս քաղաքս ի Մարաց և ի Պարսից, յՆյւմուցւոց և ի Խուժաստանէ, ի Վրմանայ¹ և ի Մուկանաց, ի Թուրքաստանէ և ի Խորասանայ, և յեղակարծում հասին ի Ղուաշն գաւառ՝ զսուրբ եկեղեցիս, զունս աղօթից քրիստոնէից այրել աւերել հիմն ի վեր տապալել, զքահանայսն նորոյ ուխտի ի սուրս իւրեանց մաշել, զծերս և զպառաւուռնս մահու սրոյ սպանանել, զերիտասարդս և զկուսանս խաղաղացուցանել² ի գերութիւն, զստացուածս և զինչս վատնել աւարառութեամբ. և կայր երկիրն ի մեծ տարակուսի, լցեալ կասկածանօք չարեացն:

Յայնժամ ամրացեալ նստէր ի Շամիրամ բիրդին Թադէոս անուն ի Ղակէացի տոհմէ, Շերեփայ որդի ծանօթացեալ, զոր վերագոյնն յիշեցաք յայլում վայրի ի մեծ պատերազմին

1 Սյւ օր.՝ ի Վրմանայ:

2 Թերևս՝ խաղացուցանել:

ի սահմանս Աղձնհաց: Սա իբրև զկորիւն առիւծու ի մորուջ իւրում նստէր վարանեալ. զբէ առ սուրբ եպիսկոպոսն Պրիգոր Ամատունեաց տանն, որ նստէր ի Հանգստի սրբոյն Թաղէոսի առաքիլոյ յԱրդողական¹ գաւառի՝ գտանել զիս իրացն եկեալ Հասեալ Հինին. որոյ զպատասխանիսն դարձուցեալ լի քաջալերական խրատու յորդորմամբ մարտիրոսական ակնկարութեան պսակաց, և թէ ի պատերազմին յայնմիկ Հասանիցէ զմահունն ընդունել զվճիռ՝ իսկ ըստ յաղթութեանն զխոստովանողականն ժառանգել անունն, զօրանալ զօրութեամբ ի զօրութիւն խաչին Վրիստոսի Աստուծոյ մերոյ: Որ անսայթաք Հաւատով յառաջացաւ առ աւարտումն պատերազմին փութացեալ, և ելեալ յամրական տեղւոյն սակաւաձեռն զօրականաւն, որ պահէին զպահպանութիւն Շամիրամ բերդին, և սլացեալ իբրև զարծիւ ի վերայ որոյ՝ պատահէին անհուն բազմութեանն ի Փայտակալտան զհօզ, և անդ ընդ փոքր զառ ի վայրն իբրև զհեղեղատ յորդեալ հոսեալ Հասաւ ի վերայ նոցա, ի Վրիստոս խրախուսեալ, յական քթթել ելից դիակամբք սպանելոցն և վերաւորացն զերեսս դաշտին. և մնացեալքն կէսքն փախեան Հանդէպ երեսաց յով և կարաց ոք զերծանել, և այլքն զաղաղակ բարձեալ ի ձայնարկու աշխարանս՝ խնդրեցին զապրուստ ի սրոյ քաջամարտիկ ակոյանէն Շերեփեանն Թաղէոսի: Այլ յանդորր ելեալ աշխարհս Ասսպուրական կեցին յապահովս յանհոգս. և այլ ոչ ևս յաւելին իլանել ի վերայ աշխարհիս ասպատակաւորք Հինիցն պարսկայնոցն:

Վանգի խառն դրակցութեամբ սահմանին առ միմեանս փոքր Աղբազ և աշխարհն Աորձէից և Պարսկահայոց՝ և Հանապազ առ միմեանս զգժտութիւն կեղծաբերէին, մարզպանն և որ զԱորձէիցն ունէին զգործավարութիւն. իլանէ մարզպանն ի վերայ նոցա և յինքն հանէ զՏամբեր և զՎոնայ գաւառ և որ ասի Ապուջափրի բերդ, ի Վհրի² քաղաքին Աորձէից զԷւր կացուցանէ ոստիկանս ի պահպանութիւն ամրոցին: Իսկ Պարսկահայոց զռեահն³ խուժան ածեալ, զաղտագնաց եղեալ ընդ սնկոխ ճանապարհս՝ զան Հասանին ի Մար-

1 Այլ օր.՝ յԱրգազական:

2 Այլ օր.՝ ի վհրի:

3 Այլ օր.՝ գռեայն:

դաստան զաւառ յաւանն Վիտահոտ, հանին ընդ սուր, վարին ի գերութիւն և առնուն աւար, և ի յանցին դառնան ի Ռուաշ և ի Թոռնաւան զաւառ, անցեալ ընդ Արձունեաց զաւառն: Եւ վարին ի գերութիւն աւարառութեամբ զԼեկ և զԼողի և զԱրիւրիացն և ի Ռախուկ գաւառէ: Եզզ եղեալ Շապհոյ եղբոր Թաղէոսի Շիրիփեանց. և ելեալ ի վերայ Պարսկահայոց գոհհացն¹ և անդ բազում քաջութիւն նահատակութեան ցուցեալ՝ յորովից գերելոցն ընդարձակեաց, հանելով և զաւարն ի ձեռաց նոցա, և վերաւորեալ սրով մեռանի ի գեղն Պիւղիկ ի Ռուաշ գաւառի, մարտիրոսական հասեալ նահատակութեան, ի վերայ խաշանցն Վրիստոսի տուեալ զանձն ի մահ: Իսկ այլազգեացն անցեալ գնացեալ մրտին ի Թւրք գաւառ և ի Շնաւհ:

Իբրև եհաս գուժկան առ մարգպանն Հայոց Պուրգէն՝ ելեալ զհետ նոցա արամբք, վառեալ ի զէն և յասպազէն, և գնացեալ եհաս յԵլլի գաւառ. որոյ գալուստն ազգ եղեալ գնդի այլազգեացն՝ փախեան գնացին բացազոյն, կալան զամբական տեղիս, ցրուեալ ընդ լեռնայինսն անյայտ թաքստեամբ:

Իսկ ի գալ միւսոյ ամին, մինչ նոքա յանհոգս յապահով մնացին յերկիւղէ մարգպանին, առեալ զօրականս այրուծի կազմութեամբ իբրև ՚ ՚ խաղաց գնաց երկայնազոյն հեռաւորութեամբ հասանել ի վերայ բանակին պարսկական աղիին, և ելեալ ի Յաղամակերտ քաղաքէ ի ՚ ժամու ուրբաթու աւուրն, և անցեալ ընդ ծովակն Յրմբեայ, և ընդ վարազի Չարեհաւանի. և ընդ այգն ընդ առաւօտն՝ յԵռնայ Յամաց գեղ, և գիշերագնաց հասեալ մինչ ի Տարօնայ կոչեցեալ գետ: Եւ ի միւսում առաւօտին հասին ի վերայ բանակին խոնջեալ երիվարք, անզգուշութեամբ առ մուտն պատրաստեալ, և անկան ի նմին ժամու ք ոմանք, Վլիթ և Մարաճայ. և երիվար մարգպանին պակասեաց առ վազն, պատշաճազոյն զպատերազմին խրոխտական բարձրավզութեամբ վանել զախոյհանսն, և առեալ զբանակն յաւարի, և ընդ սուր հանեալ յորովս քան թէ սակաւս, հասին ի գոգ տեղի մի ի Մղունիս գեղ: Եւ քանզի որպէս ասացաւ՝ ի յերկարագնացս աշխա-

1 Ելլ օր.՝ գոհհացն:

տութեանց երիվարացն և Հիծելոցն ծանրութիւն ի տքնութենէն ի վերայ հասելոյ, և տօթն արեգակնակէզ տապախառն ջերմութեանն, և թանձր ծարաւոյն պաքեցելոց երիվարացն հանդերձ հիծելովքն՝ յերկարծում հանգստեամբ դիմեալ ի վերայ նոցա, քանզի նոքա կային յանհոգս, և գունդ անհաւատից դառնացեալ ոգւով ի վերայ կանանց և որդւոց իւրեանց և ազգականաց՝ յարձակեցան ի վերայ նոցա ուժգին սաստկութեամբ և սուր ի գործ արարեալ յանինայ կոտորեցին. և անհնարին բեկմամբ խորտակեցաւ գունդն Հայոց, մինչև ի բազմացն սակաւուց հազիւ ուրեմն մազապուր զերծեալ՝ անկան յաւուր յայնմիկ ի տարապարտ պատերազմին արք անուանիք իբրև շ որ և ոչ տեղի գերեզմանի անգամ երևեցաւ նոցա մինչև ցայսօր: Աւ նոքա էին արք փառաւորազոյնք ի տանէ Արծրունեաց և յայլոց նախարարաց, որոց Տէր եղեցի այցելու:

Աւ յայնմհետէ համարձակութիւն առեալ անօրինացն՝ սկսան գունդս ռամկականս ժողովել ըստ օրինակի մարախոյ անչափ բազմութեամբ, այնոքիկ որ Շեխախիքն կոչէին. և այլ որ ուստեք ուստեք ի հոռաւոր աշխարհաց Պարսից, ի ժանգանայ և ի Ծուրջանայ և որք ի Աւարառատ գաւառէ, և եղին բանակք մեծ ի գաւառին Չարեան: Ար կամէին դառնաբեր քինահարութեամբ ելանել ի վերայ աշխարհիս առ հասարակ յապականութիւն դարձուցանել: Եսկ կատարելազոյնքն և ծերքն ի նոցանէ սպուժէին առ այս, և մանաւանդ որք հաւատարիմքն կոչէին ըստ հաւատոյն նոցա որք Առուայքն անուանէին, զխաւորն ի նոցանէ Համիս, և միւսն որ ի կողմանց ժանգանայ՝ ոչ իրաւացի ըստ պատգամաւորին իւրեանց ասացին առնել զայս: Այլ և իշխանն Պուրգէն հանապազ գրէր աղաչանս առ ծերսն և առ աւագազոյնսն նոցա, իբրև փորձութիւն և դիպուած համարէր զեղեալսն, և ոչ իսպառ քինահարութեամբ վարիլ առ հարկատուսն և առ հրնազանդս իւրեանց: Աւ մեծի փորձութեանցն հասելոց լինելի ի վերին հրամանէն հանդարտութիւն . . .¹:

¹ Հին օր. ունի աստ ի ծանօթութեան՝ աւաղ յօրինակն թուղթ է կարեալ յայտենզ բանն պակաս կուգայ:

ի բազում փայտից զուարճանայ հուր՝ սոյնպէս և այլս այս ի խոստմանց և յուխտից աստի, մինչև հրապուրեցին, և նովաւ դաւաճանեալ զմահուն գործեցին դարան:

Իսկ ապա այսոցիկ այսպէս եղելոց, ըստ փոփոխման եղանակաց, որ ընդ արեգական բերմամբ մարդկայինս չափին կեանք՝ ձմեռնայինն կանխեաց ժամանակ: Եւ մեծանուն իշխանն ըստ նախնական սովորութեանն չու արարեալ ընդ ձորն Անձահոյ՝ հին էջ ի Խիրականն¹ կոչեցեալ դաշտ, և կամէր փութապէս անցանկ ի ձմերոցսն² արքունի, ի գաւառն Ղուաշ յաւանն Մառական:

Յայնմ ժամանակի ընդ առաջ ելեալ այրն անօրէն, սիրելին նենգաւոր, կեղծաւոր բարեկամն, յղին անօրէնութեամբ, ծնօղն զկորստեանն պահակ, մահացու խորհրդոցն չարամայր ստընտուն, դայեակն խաւարի, արեան մտեալ սատարն, խրատեալն ի սատանայէ, անհամբոյրն ի բարեաց, արբանեակն չարին, բանալին դժոխոց, հնոցն մեղաց, վառեալն հրով նախանձու յիւրոցն գործակցաց, տիղմն խաւարին, որ զծովային մարգարիտն լուսաւոր յիւր կորստեանն ընկոյզ խորխորատ. սա ի ձեռն կոչողաց չարին աղաչէ զմեծանուն իշխանն Վասպուրական, զի ըստ սովորական սիրոյն՝ առ իւր ազգի. զոր ոչ առնոյր յանձն իշխանն, վասն փութալոյ յիւրականն դաւառ: Իսկ նս զգրեալ ուխտ սիրելութեանն առաջի արկանելով՝ ստիպէ զելխանն, զի գոնեա փառազարդ երեսացն տեսող արժանի լինել հրամայեսցէ. և գտեալ զպարզէն մահառիթ՝ դայ ի հանդիպումն հզորին: Եւ կացեալ ի հանդիպոջ՝ ոչ կարէին ընդ զիրկս խառնել միմեանց: Վասն զի ի պատճառս որսոյ ելեալ շրջէր իշխանն թափու յիւրոցն զօրացն, միանգամայն և մերկ ի զինուց. և վասն զի առուամէջ այգեստանեայց էին տեղէք դժուարինք, անջրպետեաց ի մէջ նոցա առու մի սահանակարկաջ յորդահոս և յոյժ խորագոյն. ընդ որ ոչ այլագգին այն և ոչ ի մերոցն ոք դիմազրաւեաց անցանկ զօրացն, խոստովանեալ զվհատութիւն սրտից և զպաշարումն երկվարացն. մանաւանդ թէ և ոչ իշխանն իսկ ոչ թողացուցանէ ումէք զինի իւր անցանկը: Անդ քաջին և հզոր իշխանին մտրակ ի

1 Իմա՝ ի Հերականն:

2 Այլ օր՝ ի ձմերոցն:

կուշտ արարեալ երիվարին՝ արագ ընդ դժուարինն անդր անցանէ յորձան:

Իսկ զայլագգիին այն պիղծ, քանզի ոչ կարէր անձամբ գոյնմ ունել¹ Հզորին, յառաջագոյն խրատեալ յիւրոց գործակցացն՝ առեալ ունէր ընդ իւր և արս ուժեղս ըմբշամարտիկս զինուք ի ծածուկ: Մօտ գայ յիշխանն, և գիրկս զպարանոցաւն արկեալ տայ զյուզայեանն համբոյր: Եւ զօրացն մերձ կացեալ զբռամբ ածին զերեսանակս², ի ձեռն միանգամայն և զքաջահատ սուսերն պողովատիկ, զի մի կարասցէ քաջն աճապարել ինչ ուրիշ³. և հարեալ գեղարդեամբն՝ զրաւ կենաց քաջին առնէին: Եւ քանզի մանկունք տղայք և անկատարք էին սերեալքն ի նմանէ, Եշտ և Վագիկ և Վուրգէն, որ չև ևս յարբունս հասեալ էին՝ և վասն այնորիկ ոչ ոք էր որ վրէժ խնդիր լինէր արեան հիղոյ անարգապէս:

Եւ արդ ոչ ներէ մեզ բանս առանց մեծի և արժանապէս ողբոց թողուլ զյիշատակ կորստեան ամէնօրհնեալ Հզորին: Վասն որոյ զմարգարէին գոչեմ զԵրեմիայի ժիռ մատուռակին, և ասեմ, «^ո ոք առնէր զգլուխ իմ շտեմարան ջուրց. և զաչս իմ յորդահոսանս վտակս աղբերաց», զի անդադար լացից զօր բեկման նորոյ Իսրայէլի: Ոչ դանդաղիմ կոչել երգակից ողորմելի ողբոցս զմեծ մարգարէն պարմանալին Չաքարիաս, և նովաւ հանդերձ ելանել ի բարձր իրտակս, ձայն տալ ընդհանուր ազգաց և ասել, Վացէ՛ք, լացէ՛ք, արևելք առ արևմուտս, հիւսիս առ հարաւ, ազգք առ ազգս, ժողովուրդք առ ժողովուրդս: Վասն զի ելիք օգնականն, լռեաց զօրավիգն, և առաջնորդն մեծ իշխանական ճոխութեամբն առաւ այսօր ի գլխոյ ձերմէ: Երկինք ի վեր և երկիր ի խոնարհ զծառայակցին ողբացին զկորուստ: Ո՞ր ոք զօրն գայն ոչ ողբասցէ, զոր ուրուք ոչ զհուլցուն աղէքն, որ զայսպիսի ծանրատաղտուկ աղէտս տեսանել և կրել արժանացաք դառնապէս»:

Վասն զի ազատագունդ զօրքն տիրակորոյսք ցրուեալք ի լերինս և ի դաշտս վայելք և ողբովք և յորդահոս արտասուօք զերկիրն լրացուցանէին դառնութեամբ, և ի խորովա-

1 Այլ օր.՝ զգէմս ունել:

2 Այլ օր.՝ զերասանակս:

3 Այլ օր.՝ ուրիշ ինչ:

կօկիժ կիզմանէ աղեացն դիժաւալ յերկիր կործանեալ թըթըրեալք լինէին ի դառնաճաշակ մահարբոյց բաժակէն: Այլ մանկունք ձեռասունք թիկնապահք և յորս յենոյր իշխանն ձեռօք իւրովք՝ խեղդ զպարանոցաւն արկեալ զարիւնս անձանց փութային հեղուլ, լաւագոյն զմահ քան զկեանս համարելով: Ասեւ շունք տիրասէրք ի տեղոջ սպանմանն հորովեալք և գիշերապահ վառմամբ կատաղեալք՝ ընդերկնահաջ ողբովք հալածականս առնէին զգազանս անապատի, մինչև ցայտմունք արեանն պատուականին յերկիր անկելոյ յարեգակնայինն տապացաւ կիզմանէ:

Իսկ համբաւ հզօրին կորստեան, իբրև զամպ թանձրամոծ խաւարային լցեալ սաստկութեամբ՝ ելեալ տարածեցաւ ի վերայ Հայաստանեայցս, մանաւանդ ի վերայ բարձրագոյն և սեփական Ասսպուրականն կոչեցեալ նահանգի. յորում տիկնայք և աղախնայք թողեալ զկանացի՝ բնութեանն պատիւ՝ ի գոեհս և ի փողոցս բացազլխաւ ընդ երկիր զանձինս իւրեանց քարշէին: Արք յանհնարին սգոյն դառնութեան՝ մտտաղ մանկոցն զսովորականն մոռացան դիեցուցանել զկաթն, ողբոց միայն պարապեալ միմեանց ձայնակցելով: Աւստի և ի կրծարախ ճակատահար ճայթմանցն և ի բարձրաձիչ աղաղակացն հնչեաց դուռն դարպասու արփիագեղ տիկնոջն մեծին Սոփիայ: Արք յաշխարհին իւրեանց ասէին այսպէս, «վայ, կորեաւ մեծանուն իշխանն, և անտիրունչ մնաց երկիրս Հայոց»:

Իսկ տիկինն խիզախեալ յանպարտելի զօրութիւն հզօրին՝ ասէ, «զե՛ դուք, ո՞վ մարդիկք, և ընդէ՞ր գործիկ զայդ յանդգնիք. չի՛ք ուրիք թշնամիք. ոչ ուստիք պատեալ պատերազմ: Մ՛վ որ զայդ գործել համարձակեցաւ՝, ո՞վ որ զոսկեփետուր ակոյանարձակ քաջագգի վարուժանն իմ հաւահար առնել կամ ի ծուղակ ըմբռնել կարողանայր, և ոչ ինքն օձտեալ ինմանէն մեռանէր. ո՞վ որ զբարձրաթիռ՝³ արծիւն քաջահնչօղ և ահարկու ձայնիւ ի խոնարհ սուզել լինէր ձեռընհաս. ո՞վ որ զանյաղթ վիշապն սանձել մերձկնայր, և ապ-

1 Հին օր.՝ զկանանցի:

2 Այլ օր.՝ յանդգնեցաւ:

3 Այլ օր.՝ զբարձրաթիռ:

րեալ լինէր ինքն: Չայսոսիկ և ևս յաւէտ քան զսոյնս ասէ տիկինն ընդդէմ լալականացն:

Իսկ իբրև ստուգեցաւ իրն և համբաւն ճշմարտեցաւ կորստեան՝ ապա այնուհետև յերկիր անկեալ զերեսս ի գետնի դնելով, մոխիր ի վերայ ցանելով գլխոյն, և խաւար ձեռագործ յօդս ցնդէ տաճարին: Աւ ի բաց ընկեցեալ զպատուադիր քողն մարգարտահիւս զարդուն, զգեցեալ զսեաւս ի գգեստից, և պատրաստեալ գլխոյ իւրում արկանելիս թխակերպս, և յառաջ կոչեալ զգետերս՝ սգոյ ողբոց յօրինէ կարգս, կարգեալ կացուցանէ դասս դասս՝ պարաւորս երրայեցիս և զթազաւորացն Իսրայէլի նուագել տայ զողբս:

Յայնմ աւուր սուգ առին սուրբ եկեղեցիք և դաւբ պաշտօնէից: Ի բաց առան ի դրաց¹ սննկացն ոսկիհուռն կամարաձև երանգոցն տարագք, և սեաւք խոշորագոյնք և յոյժ տխրալիք զտեղին փոխաբերեցին. և ընթացեալք այսր անդր սուրհանդակք լալականացս՝ խցին զլուսանցոյց պատուհանս հրաշակերտ ապարանիցն, հրամանաւ տիկնոջն. ալի մի, ասէ արեգակն յանհաս բարձրութեանն երկնից ձեմեսցի կամար. և զձառագայթս ի խոնարհ արձակելով՝ զիմս լուսաւորեցէ խաւար. և կամ լուսինն ի լրմանն ժամանեալ ամանակ, արուսեկիւն հանդերձ և բնաւ զարդուն աստեղաց՝ զիմս փարատեցէ մէգ, մինչև տացէ ինձ Աստուած յորդոց իմոց այրասիրտ նման հօր իւրոյ, որ ի կեանս իմ կամ թէ զկնի կենաց իմոց ի վերայ գերեզմանին տացէ աւետիս՝ առեալ վրէժ հեղման արեան հօր իւրոյ ի զլսոց այնոցիկ, որք զայս ինձ հատուցին խաւարս:

Չայս մեզ ընծայեցին՝ որք տեսողք լեալ էին գործոցն և որք ի գիրկս զմանկունքն կրէին, եթէ զայսոսիկ ասելով տիկնոջն՝ ձգեալ լինէր զձեռան ի վերայ ուսոյ հրաշագարդ մանկանն Գազկայ, ոչ գիտեմ հանդէպ գորով, կամ թէ մարգարէաբար իսկ զայս առնէր մեծ օրիորդն Սոփի, երջանիկն ի տիկնայո: Յաւուրս դառնութեան սգոյն այնորիկ ձեռք երկրագործաց և արուեստականացն լքեալ յիւրաքանչիւր վաստակոցն՝ եղեալ ծնկաց և ծնօտից՝ լային դառնապէս. տեարք

¹ Այլ օր՝ ի բաց առին ի դրանցն:

Եւ ազատք ի միասին հաւաքեալ, չար ողբովք զմիմեանց ճրմ-
լիցուցանէին զսիրտս: «Մէր, ասեն, լքեալ կորուսաք զպա-
տուական մարգարիտն, զպարծանքն Հայոց, զքաջն անպար-
տելի, որ զմեծ պատերազմունս զիւրաւ մղէր, և անուն բար-
ձրագոյն ինքեան և մեզ ստանայր: Մէր է բարեժմիտ շրթանցն
ժպտումն, որ բազմերանգ բազմականս ոսկեզարդ գահոյիցն
միշտ զմեզ ուրախարարն զմայլիցուցանէր բաժակաւ: Մէր
առատ ձիրք ձեռինն պարգևաբաշխ, որ երևելի զարդո՛ց ցանկ
զմեզ շքեղացուցանէր: Մայ և աւաղ մերոյս կենդանութեան:
Վնդէր ոչ պատահեաց մեզ օրն այն ի մեծ պատերազմի ի
մէջ նիզակախուռն զօրաց. թերևս և մերոց լինէր բարձումն
վինաց»: Եստ ի մէջ կացեալ հայրապետաց և ճգնաւորաց դաւք
զարթուցանէին զմիտս կնոջն և զայլոց կոծողացն յերկիւղն
Եստուծոյ, և առ սակաւ մի փարատէին աղէտ սգոյն դառ-
նութեան:

Եւ արդ սիրելի էր ինձ ևս հրաշափառագունիւ անցա-
նիլ բանիւ ընդ ողբերգականացս հանդէս. այլ զի մի լսողացն
խռովեսցին միտք՝ լռեսցի որ ինչ վասն այսոցիկ է բանս, և
մեք ի պատմութեանցն փութասցուք ասպարէզ, թերևս յա-
ջողեսցէ մեզ Եստուած ծայրագունին հանդիպել լուման, բազ-
մավէպ զըուցաստութեանց քաջի արանց տանն Արծրունեաց:

Սատարեցաւ կարգ ծննդաբանութեան երից որդւոց մեծ-
անուն և քաջամարտիկ իշխանին Պրիգորի. յորում և գործք
նորին ամենայաջողակք և զբաւ նորուն ի դաւելոյ ոմանց
Հայաստանեայց և Պարսից և ողբք ի վերայ նորին:

ԳՊՐՈՒԹԻՒՆ ՉՈՐՐՈՐԴ¹

ԳԼՈՒԽ Ա.

Արտակալուհիան Աշոտ որդի նորին անդրանիան: Ա- փոխ-
դիմումն Սոփիայ երջանիկ և Բարեպաշտի:

Բայց զկնի մահուան հրժանիկ իշխանին Հաստատի յա-
թուռ Հօր իւրոյ անդրանիկն Աշոտ որդի ամաց իբրև ծե-
լց: Եւ մեծանուն տիկինն Սոփի, Հայելով ի մանկանցն բարենշան
յառաջադիմութիւնն, մանաւանդ ի մանկանն Գաղկայ, զի
անդստին ի տղայական Հասակէն Հրաշագարդ փառօք փայլէր
ի մէջ եղբարց իւրոց. առ ուր նայեցեալ տիկինն՝ յուսացեալ
արձանացուցանէ զսիրտ իւր², և առնարար ունի զիշխանու-
թիւն, օգնականութեամբ Հօր իւրոյ Աշոտոյ Թագաւորին
ձայոց:

Եւ քանզի որդի քեռ էր Ապուստուան տիկնոջն Սոփեայ՝
վան այնորիկ արձակէ զնա ի կապանաց Հրամանաւ Հօր իւ-
րոյ: Եւ ինքն Սոփի անհամեմատն ի կանայս, ըստ նմանու-
թեան ամուսնասէր տատրակի, Հրաժարեալ յամենայն վայել-
չութեանց կենցաղականացս՝ խանդակաթ³ լինելով, ոչ ժու-
ժեալ սրտին նեղութեան՝ զկնի է ամոց փոխի յաշխարհէս
խաղաղութեամբ ննջեալ ընդ Հարս իւր, թողեալ զմանկունսն
տղայս և անկատարս Հասակաւ:

Աստ բազմաց միմեռեալ ազգականաց սոցա, որք և ստա-
նալ ինչ մանկանցն խորհէին, այլ ոչ իշխէին յիրկիւղէ մեծին
Աշոտոյ Թագաւորին ձայոց: Յետ այսորիկ կեցեալ Թագաւորն
Աշոտ ամ մի և կէս՝ փոխի յաշխարհէս, փառօք ի փառս յու-

1 Ի հին օր. և ի Տգ. շէք:

2 Յայլ օր. շէք՝ իւր:

3 Հին օր.՝ Հանդակաթ:

ղարկեալ: Եստ ապա ի պատեհս գտեալ հարազատաց սոցա՝ սկսան յափշտակել զտեղիս տեղիս ի ձեռաց մանկանցն: Յայնժամ Եպուսմբուան յառաջ մատուցեալ, խորհուրդ ի մէջ առեալ, կամեցաւ տիրել իշխանութեանն Սասապուրականի, յինքն գրաւէ զմիտս տերանց և ազատաց աշխարհին, ասելով օրինակ զայս. եթէ ի դէմս Աշոտոյ առնեմ տեղապահութիւն աշխարհիս, և համոզեալ հաւանեցուցանէ զբնակիչս աշխարհին: Եւ յարուես հասեալ Աշոտ՝ կայր ըստ սովորութեանն ահիւրնդ ձեռամբ Եպուսմբուանայ, զի և փեսայացեալ իսկ էր նմա:

Եւ ապա իբրև աւուրք ինչ լինէին պարապոյ՝ կոչէ զԱշոտ եղբարբքն հանդերձ ի բերդն Սոտորոց, պատուասիրութեան ինչ ազագաւ: Եւ անդէն ի միում գիշերի կալեալ կապէ զնոսա, և յղէ զԱշոտ և զՎուրգէն ի բերդն Սկան կոչեցեալ, և տուեալ ի բանտ՝ պահէ մեծաւ զգուշութեամբ: Իսկ զՎագրիկ խաղացուցանէ ի ճուաշ գաւառ, յամրոցն Շամիրամ. քանզի իբրև զմանուկ տղայ խաբեալ էր զԱշոտ, տալով նմա զբերդն Եգարակայ հանդերձ ճախուկն կոչեցեալ գաւառաւ, փոխանակ իւր առնլով զբերդն Սկան և զՌոնաւաւան և ճուաշ գաւառք, ուր և շինեալ զՇամիրամն պարսպէ յիւր անուն:

Վարձեալ և այլ իմն օրինակ խաբէութեան համբաւէ ի մարդիկ, ասելով այսպէս. «ես այր մի անժառանգ եմ, բայց միայն ի դստերէն զոր առեալ էր Աշոտ իւր կնութեան. երկրնչեմ գուցէ հպարտասցի¹ ի վերայ իմ Աշոտ»: Եւ այսուիկ համոզեալ հաւանեցուցանէ զլսողսն. և ինքն ի կատկածի լինելով, տարակուսելի ըմբռնեալ² խորհրդովք՝ կրբեմն հանէ զՎուրգէն կրտսերն, և ածեալ ընդ ինքեան շրջեցուցանէ, և գարձեալ տայ ի բանտ կրկին անգամ. և ապա հանէ զՎագրիկ. և ածեալ զմտաւ վասն նորա՝ ոչ գիտէր զինչ առնիցէ. զի բեկեալ էր սիրտ նորա առ ուշի մանկանն, և սպասէր զազս կորուսանել զնա: Եյլ Եստուած ոչ ետ թոյլ ձեռին նորա մխել յարիւն արդարոյն:

1 Եյլ օր.՝ հպարտասցէ:

2 Հին օր.՝ ըմբռնել:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Փայլոմն փառապարտութեան միանգամայն և երեսոմն շնորհացն Աստուծոյ է վերայ մանկանն Վագիայ, և սպանոմն Աստուծոմանայ է յետաց նորա մեծապէս արտութամբ, և որ ինչ զմանկ էն գովարտ:

Քանզի կանխագիտութեամբն իւրով ամենաթաղաւորն Վրիստոս յառաջագոյն նկատեալ զերջանիկ մանուկն Վագիկ, անօթ ընտրութեան արժանի իւրոցն լինել¹ շնորհաց, և գիտելով զնա թէ այսպիսի լինելոց է՝ ետ նմա հոգի զօրութեան և իմաստութեան. կատարելով ի վերայ նորա զասացեալն ի մարգարէէն, թէ «թագաւոր արդար կանգնէ զաշխարհ»²: Արով և փրկեաց իսկ զայսատան աշխարհս ի ծանր ծանր ազետից, կուռ զկնի միմեանց եկելոց, և ի բազմախուռն պատերազմաց եղելոց ի նորայն դարս: Ար և անդստին իսկ ի տղայական հասակէն արմատ բարութեան ի վեր³ երեւէր: Աւստի և զարմանք մեծամեծք են ինձ ի վերայ մանկանն, զի ոչ պարզեւս կամ ինչս շնորհել ումեք ձեռնհաս էր, և ոչ իշխանական ինչ հրամանաւ հարկեցուցանել զոք կարէր. և տեսաք և ազատք աշխարհին միշտ զնորայն սիրովն գային, զի իմաստութիւն ի շրթանց նորա բղխէր տաւալել քան զոսկի ընտիր, և համեստութեան քաղցրութեանն, միանգամայն և քաջապէս արութեանն շնորհք ի վերայ նորա բացափայլեալ զամենեցուն յուսով ընուին զսիրտս:

Աւրանոր արիաբար վառեալ այն ինչ մինչդեռ չև ևս եղեալ էր ամաց թե-ից՝ արկ ի միտս իւր զխորհուրդս առն պատերազմողի, սպանանել զԱպոլմարուան: Եւ իրրև ժամ մի լինէր պարապոյ՝ առեալ ընդ իւր զխորհրդակիցս իւր եհաս ի վերայ նորա, և սրախողխող արարեալ զնա ի Վան աւանի յասպարիսին տեղւոջ՝ ընկեցիկ առնէ յոտս կրիվարին. և հատեալ զգլուխն բարձեալ տանի յամրոցն Աշինոտ, ուր էրն Վուրգէն, նմանապէս և ի բերդն Սոտորոց ի ձորն Անձախոյ⁴, յորում էրն Աշոտ, որք անյուսացեալ էին փրկութեան ան-

1 Հին օր.՝ շինել
2 Այլ օր.՝ աշխարհս:

3 Այլ օր.՝ վեր.
4 Այլ օր.՝ Անձահոյ:

ձանց: Աւ հանեալ զնոսա անտի՝ տայ զմատանի ի ձեռս Աշոտոյ և տիրեցուցանէ սեփհական ժառանգութեանն հանդերձ իշխանական ճոխութեամբ:

Սա, որպէս կարծեմ՝ թոյլ տալով Աստուծոյ առնուզ վրէժ արեան հօր իւրոյ ի գլխոյ Ապուսրուանայ: Ասան զի և նա մի էր ի գործակցաց չարին, զոր վերագոյնն ասացաք, ուր և ստէպ ստէպ միշտ զսորայս ոչ դանդաղեմ՝ դրուատել զշնորհս: Յաղաքս սորա հաւաստապէս և յոյժ ըղձալի է ինձ առնել բանից զհգերանս ի սմա և ի սորին գործս և գովեստս: Քանզի սա ազգի նսեմացիոյ ջահ վառեալ եղեալ ի բարձրագիտակ անառիկ ամրոցի¹, շուրջանակի պարսպեալ զօրութեամբն Աստուծոյ՝ աննուաղ պահեցաւ ի չորեքծագեան սաստկագոյն հողմոց թշնամեաց ի սա հնչելոց. որ ոչ միայն աղօտացաւ, այլ և ի ձեռն պնդակազմ հաւատոյ ձօճ առեալ յոլացեալ կիզեաց զթշնամիս տան հօր իւրոյ:

Սա աշտարակ բարձրաբերձ զօրաւոր վիմօք, կապարայօդ հիւսմամբ շարադրեալ իբրև զպարիսպ պղնձի, հաստահեղոյս բեհումամբ, անխրամատելի ի թշնամեաց, միանգամայն և իբրև զսիւն երկաթի, ի մէջ հարուստ խարսխաց, աստուածայոյս և անհաս զօրութեամբ, կանգնեալ ի բարձր տէրութեանս նայոց՝ տեղի ապաւինի, որ ի թշնամեաց ոք փախիցէ յերեսաց: Սա սուսեր բանաւոր, երկնայնոցն հրացեալ զօրութեամբ, հատանօղ և ճառագայթարձակ փայլատակեալ ի վերայ գլխոց թշնամեաց, ահափետ² արարեալ զաղարեցուցանէ զխրոխտացեալնն ի վերայ եկեղեցւոյ և որ ինչ եկեղեցւոյ են կարգք: Սա ի համբակ հասակէ տղայական տիոցն իբրև զկորիւն առիւծու յարուցեալ սիգաքայլ նազելի ճոխութեամբ, ամբարձեալ զբազուկս ի վերայ թիկանց թշնամեաց, խորասոյզ առնելով զդարանակալս ի շաւղաց ոտից իւրոց, և ահարկու ձայնին գոչման ի ձեռն հրեշտակաց և հրովարտակաց յինքն ձգեալ կորզէ զբազում գանձս և զմթերս յօտար ազգաց, տիրելով բերդից և զաւառաց նոցա առաւել քան ըզհարս իւր:

¹ Այլ օր.՝ և անառիկ տեղաւ ամբօք:

² Այլ օր.՝ ահաբեկ:

Եւ արդ քանզի չեւ ես է ժամանակ զովասանութեան, այլ պատմութեան՝ առ նոյն անդր փութասցուք կարգ:

Իսկ իշխանն Աշոտ օժնդակեալ ի շնորհաց եւ ի բարձր բազկէ քաջի եւ արիացելոյ մանկանն Պազկայ՝ ըստ ասացելոյ իմաստնոյն, թէ «եղբայր յեղբօրէ օգնեալ եղիցի իբրև զքաղաք ամուր՝ սկսաւ պայծառանալ օր ըստ օրէ յաթոռ Հօր իւրոյ ամենաջողակ փառաւորութեամբ: Չոր տեսեալ Արմբատայ թագաւորին Հայոց՝ առաքէ զեղբայր իւր զՎաւիթ եւ աղաչէ զիշխանն Աշոտ՝ մի մեկուսանալ ի նմանէ եւ մի ռխս պահել վասն ունելոյն զնա Պազկայ որդւոյ Աւահանայ:

Չայս խնդրէ Ամբատ պարգևս յԱշոտոյ քեռորդւոյ իւրոյ, ի կասկածի եղեալ, գուցէ գնասցէ Աշոտ միւսանգամ զհետ կոչողաց Ափշնի ըստ առաջնում նուագին, զոր վերագոյնն ասացար: Ասան զի բազում խոստումն պարգևաց եւ դաշինս ուխտից առաջի Աշոտի Ափշին արկանէ. որում ոչ հաւանի Աշոտ, փոխադարձելով նմա վասն անփոյթ առնելոյ զնա յաւուրս բանտին: Եւ երթեալ զնայ առ Ամբատ սիրով խաղաղութեամբ. ուստի եւ բազում փորձութիւնք անցին՝ զմեօք վասն ոչ երթալոյ իշխանին առ ամիրայն Ափշին:

Իսկ Ափշնի ելեալ յերկիրս Հայոց անհուն զօրու եւ զե՛նու՝ եւ զայ հասանէ ի վերայ Ամբատայ, եւ փախստական արարեալ մազապուր ընկնու յաշխարհն Արաց: Եւ անտի գարձեալ պաշարէ զբերդն Պարուց², եւ բացեալ զմթերեալ տունս գանձուց՝ առնու աւար բազում:

Յայնժամ Աշոտ իշխանն Ասպուրական ճանապարհ արարեալ ընդ գաւառն Բագրևանդ՝ արագ յիւրն անցանէ աշխարհ: Իսկ Ամբատ թագաւորն Հայոց հրեշտակ առաքեալ՝ աղաչէ ի խաղաղութիւն զԱփշին³, եւ գրաւական տալով զորդին զանդրանիկ. եւ նորա առեալ դառնայ եւ դիմէ ի վերայ Աշոտոյ մեծաւ սպառնալեօք, ռխս պահեալ վասն զնորայն արհամարհելով կոչումն, եւ եկեալ հասանէ ի գաւառն Թոռնաւան յաւուրս ձմերայնոյ:

Իսկ իշխանն Աշոտ եղբարբք հանդերձ եւ ամենայն տիրա-

1 Յօրինակն՝ անցից:

2 Այլ օր՝ կարօք:

3 Այլ օր՝ աղաչէ զԱփշին ի խաղաղութիւն:

կոյս¹ ազատագունդ զօրօքն խորհուրդ արարեալ ասնն, աւուրք սաստկութեանն և գործ պատերազմի, ո՞վ գիտէ ո՞յր ուրուք յաղթութիւնն լինիցի: Եւ խնայեալ ի սուրբ եկեղեցիս և ի հաւատացեալս՝ ել գնաց առ Ափշին, գրաւ մահու զանձն եղեալ, ուր և սիրոյ մեղադրանօք ել և ելս առնելով՝ պատճառեն միմեանց զինչ հաճոյ է կամաց: Եւ դարձուցեալ զիշխանն Աշոտ մեծաւ պատուով և բազում և երեւելի պարգևօք. բայց քանզի կասկած ի սրտից երկոցունցն ոչ մեկնեցաւ՝ գրաւականս ինզրէ Ափշին. և նորա տուեալ զեղբայրն զՎազիկ, և զինի է ամոյ առաքէ զՎուրգէն զկրտսերն և դարձուցանէ զՎազիկ:

Իսկ ի գալ դարնայնոյն փախստեայ եղեալ Վուրգէն ի ձեռաց Ափշին՝ գայ հասանէ առ եղբարս իւր ցրեալ զգաշինս սիրոյ. և նորա հետամուտ եղեալ ընդ քաղաքն Տփղիս, ոչ սակաւ հարստահարութիւն արարեալ զլիոյ Սմբատայ՝ առնու հարկս բազումս: Եւ անտի յառաջ մատուցեալ գայ հասանէ մինչև յաւանն Վան յաշխարհն Վասպուրական անթիւ բազմութեամբ: Իսկ իշխանն Աշոտ եղբարբքն հանդերձ և ամենայն զօրօքն խոյս տուեալ ամրանայ ի ձորն Արսիրանից:

Յայնժամ Հոսան որդի Վասակայ դենադարձի, զոր վերադոյնն ասացաք, այլն անօրէն, ժանտ և ապարասան, աւազակաց հայր, սպանողաց մայր և ամենայն անօրէնութեան ծնող, դարձեալ մոլեղնի հայրնի չարեօքն յաղթեալ, զխոստովանութիւնն հազիւ թէ պահեալ ամբողջ, ձեռն տայ յամիրայն Ափշին, և բազում ֆնասս կործանման ստանայ հաւատացելոց և սուրբ եկեղեցեաց. անձնամասն եղեալ դուռն բանայ չարեաց, դարանս մահաբեր գործէ սատանայի զգածեալ հնարիւք:

Իսկ ամիրային թողլով երկուս ոստիկանս ներքինիս բազում հեծելովք ի մեծն Վան և յԱստանն աւան, որոյ անուռն ճանաչելու առաջնոյն Սափի. և ինքն երթեալ ի գաւառն Աղբազ՝ դադարէ ի Յադամակերտն աւանի: Եւ առաքէ զպր մի ներքինի, որում անուռն էր Յիւսր զօրօք բազմօք, զի երթեալ պատերազմեսցէ ընդ իշխանին: Եւ քանզի նոքա ամրացեալ

1 Այլ օր՝ տիրագունդ:

էին ի դժուարս Ասկնից գեաղջ՝ դառնայ ներքինին մեծաւ ամօթով, ոչ ինչ կարացեալ ստնանել¹ նոցա վասն տեղւոյն ամբողջեան և զօրացն քաջամարտիկ լինելոյ:

Իսկ ամիրայն այնուհետև անց գնաց յԱտրպատական մեծաւ փութով, մնալով երկոցունց ներքինեացն յերկոսին աւանսն, զոր վերագոյնն ասացաք:

Եւ ի գալ զարնանւոյն այր մի ներքինի զոր կարգեալ էր² ի վերակացութիւն քաղաքին Պարտաւայ, զօրաժողով եղեալ ապստամբի յԱփշնէ. և անցեալ գնաց մինչև յերկիրն Շամայ: Եւ գայն լուեալ ամիրայն՝ սկամայ կամօք կոչէ առ ինքն զսրսն զորս թողեալ էր տեղապահս Ասապուրական աշխարհին, և ինքն ածապարեալ Հասանէ ի քաղաքն Պարտաւ: Ենդ պատահեալ վրէժինդրութեանն զոր ինչ արար չարիս ընդ Հայաստան աշխարհս, որում ոչ ներեալ Եստուծոյ՝ Հարկանէ գնա չարաչար կեղով³ ի ձեռն Հրեշտակի սրբոյ, որպէս երբեմն զԱղէս կայսր ի ձեռն Վրիստոսի քաջ նահատակացն տեսեամբ Թեկղեայ սրբոյ. զոր ընծայեաց մեզ Հաւաստեալ Բիւզանդն պատմող. ուր և անդէն իսկ երկուք յորդոց իւրոց, ևս և բազումք ի զօրաց անտի չարամահ սատակեցան առաջի երեսաց նորա, որոց զկնի և ինքն չարաչար դառնութեամբ ընդունի զվախձան: Յետ այսորիկ խաղաղանայ երկիրս Հայոց ի Հինից չարահնար իսմայէլական ազգին:

Եստանօր յիշէ իշխանն Աշոտ գլխաբարոյ արբանեկութիւնն Հասանայ որդւոյ Ասսակայ դննադարձի, զոր արար առ ամիրայն Ափշին: Եւ արձակեալ զօր պաշարէ զբերդն Աւան, զոր յափշտակեալ էր Գագկայ որդւոյ Ահանայ և տուեալ ի ձեռս Հասանայ, մինչդեռ ի կալանսն էր Աշոտ: Եւ քանզի աւուրք ձմերանի⁴ էին, յորում ոչ գոյր հնար ձիական ասպարիսօք կատարել զհանդէս պատերազմաց՝ գունդ կազմեալ Հասանայ գնաց ի հետիոտս⁵ ճակատել ընդ զօրաց իշխանին որ էին ի գեօղն Պղուանս, ի գաւառին Աւմբայ կոչեցեալ Փորակ: Եւ Հասանալ ի վերայ ի մէջ գիշերի կարծէր

1 Այլ օր.՝ ոչ կարացեալ ստանանել
Հին օր.՝ ստանալ

2 Այլ օր.՝ կացուցեալ էր:

3 Այլ օր.՝ կեղեկով:

4 Այլ օր.՝ ձմերայնի:

5 Այլ օր.՝ հետիոտս:

յաղթի, ոչ իմացեալ զիմաստնոյն՝ թէ ոչ յաջողեսցի մարդոյ յանիրաւութենէ:

Իսկ զօրութիւն վերին ինամոցն ի թիկունս Հասեալ օգնականութեան¹ զօրաց իշխանին, թէպէտ և նուազունք էին, և Հարեալ սատակմամբ Լքին զգիշերամարտ դասս անկարգ խրտսակին Հասանայ. ուստի և առ ի չժուժել ճիւղաղեալ² պրշակաց տան միջ, զգոգ առեալ ձեղունն, լինելով նմա անզերծանելի ծուղակ՝ սուզեալ ընկնու զնա ի ձեռս արանց քաջանց. զի կատարեսցի ասացեալն ի մարգարէէն, թէ՛ պղուբն զոր փորեաց՝ անկցի ի խորխորատն զոր և գործեաց³: Եւ անդէն ձերբակալ արարեալ կրկին կապանօք քարշն ի դուռն բերդին Սեան կոչեցեալ. անդ վաղագոյնս աճապարեալ Հասանէ ի ձեռն աւետաւոր Հրեշտակաց և իշխանն Աշոտ եղբարբն Հանդերձ. և նստեալ շուրջանակի սակաւ աւուրս՝ ապա փորեցին զաչս Հասանայ և առին զամբոցն:

Եստ ի մէջ կացեալ բազմաջան լինի Վազիկ եղբայր իշխանին՝ թափել զՀասան ի պատուՀասից խաւարմանն, և ոչ Հասանի խնդրոյն. և Հասանայ զրկեալ ի զգալի լուսոյն՝ ողուոցն բացան աչք. և իսկոյն կրօնաւորեալ կեայր սրբութեամբ մինչև ցօր վախճանի իւրոյ:

Բայց ամբ իշխանութեանն Աշոտոյ ոչ խաղաղացան ըստ կամս իւր, երբեմն յեղբարց իւրոց և երբեմն յայլոց բազմաց:

Չայսով ժամանակաւ գայ Հասանէ Ամբատ թագաւորն Հայոց ի գաւառն Եպահունիս, Հարկս պահանջիլ ի դիտոց Հայսիկն կոչեցեալ ազգէ, և նոցա ի դիմի Հարեալ զպատերազմի նշանակէն Հանդէս: Յայնժամ ի թիկունս օգնականութեան կոչէ զիշխանն Աշոտ թագաւորն Ամբատ. և նորա յիշեալ զգութ՝ արեան Հարազատութեանն՝ գայ Հասանէ մեծաւ փութով. և ի խմբիլ պատերազմին՝ փախստական լինի Ամբատ զօրքն Հանդերձ յերեսաց այլազգեացն: Եստ ի մէջ կացեալ Աշոտ իշխանն Սասապուրական սակաւ զօրօք, և բազում օգնականութեամբ բարձրելոյն պարտէ զթշնամիսն մեծաւ յաղթութեամբ, և ինքն դարձեալ երթայ ի քաղաքն Վախճաւան,

1 Այլ օր.՝ վերին Հասեալ ի թիկունս օգնականութեան:

2 Այլ օր.՝ ճիւղաղեալ սրտին:

3 Հին օր.՝ զոր գործեաց:

զոր ընդ իւրումն կարգեալ էր իշխանութեամբ. և անկեալ յախտ հիւանդութեան մահու. փոխի յաշխարհէս ամաց իբրև էն:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Ալեգքն իշխանութեանն Գագիայ գրի էղբօր էւրոյ Աշոտի, և գործի նորին աստուծոն:

Օգնի այսորիկ յաջորդէ զաթոռ իշխանութեանն. Գագիկ. եղբայր Աշոտոյ, ըստ նմանութեան երկուց ակնավճիտ աղբերց¹ մերձակայից, յորոց մի ոմն նուազեալ՝ միւսն ևս յաւէտ ի վեր զբղխումն արձակիցէ. զոր օրինակ և երկուց վիշապաց կամ կորիանց առիւծուց², մինն ղուղեալ՝ միւսն բարձրագոյնս խրոխտայցէ. կամ թէ ևս հրաշափառագոյն աստցից՝ ըստ նմանութեան իշխանականին գիշերոյ, որ ընդ թանձրութիւն ամպոց շրջագայեալ զաւուրս թէ ի մարդկանէ՝ զբոլորն մաշիցէ արփի. և անդէն ի նոյնն ժամանեալ կարգ ծագողութեանն՝ յական քթթել զլուսոյն յինքն զգնուցու զզօրութիւն, և հրամանաւ վերին կառավարութեանն մաքրեալ զօրոցն դաժանութիւն՝ զուտ զլուսոյն յերկիր ծաւալեսցէ ճառագայթս, որում ցանկացեալ ոմն ի սրբոցն՝ ասէ, «քաղցր է արև յետ ամպոյ, որպէս և քաղցր է հանգիստ յետ աշխատութեանո:

Չոյն օրինակ և խոհական հանճարեղութեամբ Գագիկ իշխանն Ասսպուրական յինքեան բերելով զլրումն օրինակացս, զոր վերագրեցաք ըստ մերումն բանագարդութեան ըստ օրինակի պատմողաց՝ հանգուցանէ զգիտութեալ և զաշխատեալ երկիրն Ասսպուրական ի բազում վրդովմանց դրացեաց և սուհմանակցաց ազգաց օտարաց միանգամայն և բնակչաց աշխարհին . . . . կոչեցեալ ազգէ, որք էին արք ապստամբք, գողակիցք գողոց, ապականիչք աշխարհի և արհամարհողք տէ-

1 Այլ օր.՝ աղբերաց:

2 Այլ օր.՝ առիւծոց:

բութեանն: Յորոց մի էր Շապուհ որդի Մայմանկին, որոց չարահնար նենդութեամբ առեալ էր զբերդն Ագարակայ և զգաւառն Ռախուկ, և կոկոցավիզ յինքնահայեաց ամբարտաւանութեամբ նստեալ յամրոցին, մեծ ոմն զինքն կարծելով է սոյն աւուրս զնոյն օրինակ ապստամբութեան բերեալ և Պրիգորի որդւոյ Վասակայ, որոց Ապուհամզայն անուն. ճանաչելու, որ բունեալ որջացեալ էր յԱրձուձնն անուանեալ ամրոցի:

Իսկ քաջին և իմաստնոյն Վագկայ Վասպուրական իշխանին տեսեալ զգարանակալացն երկոցունց լեալ ի միում ժամանակի զգործսն՝ դիմեալ ի վերայ Շապուհոյ պաշարէ զբերդն անձողպարելի զգուշութեամբ. զոր տեսեալ Շապուհոյ զքաջագորն պնդութիւն ամենիմաստ հզօրին և զփայլումն շնորհացն աստուածայնոց ի վերայ նորա օր ըստ օրէ, իմացեալ և զիւրն և զիւրոց գործակցաց նեղութիւն՝ յանկարծօրէն, իբրև զպտուղ մի ինքնահաս ի բարձր ոստոց ի գոգս անկեալ թափողի՝ այնպէս յանմերձնալի ծայրից ամրոցին ստորիջեալ անկանի առ ոտս երջանիկ իշխանին Վագկայ, և ինդրէ զարիւնն իւր և զիւրոյ ազգին՝ պարզեք և զինք վարձուց ծառայութեան յաւիտենականի, և անննգ կալ ի գրան արքունի: Եւ առեալ զպարզէն և բան¹ արևան իշխանին՝ զան բոլոր ազգն ի ծառայութիւն հնազանդել առ ոտս հզօրին. բայց սակայն սիրտք նոցա ոչ էին ուղիղ, ոչ միայն առ իշխանն՝ այլ և ոչ առ տէրն Վրիստոս:

Եւ հասեալ լուր համբաւոյ յականջս Վագկայ Վասպուրական իշխանի, եթէ երեալ համարձակաբար շրջի Ապուհամզա որդւովքն իւրովք յիւրումն կործանեալ գաւառի. և առաքեալ զօրս ի վերայ նոցա՝ ըմբռնեալ ածին որդւովքն հանդերձ առաջի նորա. և նոցա զաղաղակ բարձեալ՝ արտասուս և հառաչանս առաջի արկանէին ասելով, «մի իսպառ մերժեր զմեզ ի ժառանգութենէ մերմէ»:

Իսկ քաջին և հեղոյն և ամենաջողակ հզօրին լուեալ ազաչանաց նոցա, մանաւանդ զի առ ուժգին քաջութեան անպարտելի սրտին զօրեղութեան ոչ ինչ կրբէք ածէր զմտաւ

¹ Այլ օր՝ գրան:

զառ ի նոցանէն զանգիտիլն, զոր օրինակ առիւծ յագեալ յորսոց ոչինչ փոյթ առնիցէ զանգէն էրէոց, սոյնպէս և Հզօրին զթացեալ ի նոսա, մի՛ վասն զի ողորմած էր և յոյժ բարեգութ առ սիրելիս և առ թշնամիս, և մի՛ զի առեալ էր ըզդուստրն Ապուհամգայի իւր կնութեան. ինպիսեաց ի նոսա, և ի Հիմանց տապալեալ զշինուածս ամրոցին՝ Հաստատէ նոցա զժառանգութիւն իւրեանց զաւառին, և բնակիլ աներկիւղ յերեսաց Հզօրին: Եւ զայս ամենայն յաջողեալ սմա շնորհացն Աստուծոյ՝ խաղաղանայ երկիրն Ասսպուրական:

Յետ խաղաղանալոյ երկրին զթասիրաբար և ուրախալից սրտիւ կոչեալ մեծանուն իշխանին Պագկայ զեղբայր իւր զՊուրգէն՝ և տայ նմա բաժին զԱռնիտոն, և ի ձորոյն Բնձահից մինչև ցերկուս ամրոցսն Արնգայ և Գղմարայ. զի յոյժ խանդաղատական և զուարթագին ոգևով իւրով սիրէր զնա, և Հնարիմաց վերակացութեամբ որպէս Հայր ի վերայ որդւոյ զթայր և դոնրաց լինէր նմա Հանդերձ օգնականութեամբ՝ ասպատակել և բանալ զաղետալն ի Հագարեանն ազգէ: Արով և առ իսկ զգաւառն Ելի, և վանեալ զբնակիչս նորա սպառ սպուռ ջնջիաց զյիշատակս նոցա յերկրէ, զի էր այր խիստ և քաջասիրտ և յոյժ Հնազանդ եղբօր իւրում Պագկայ Ասսպուրական իշխանի: Եւ ի վերայ քաջասէր առ միմեանս լինելոյն՝ և զշինողութեան երկրի առնեն փոխադարձութիւն զաւառաց և բերդից՝ ի մէջ երկոցունց: Եւ սուեալ Պագկայ Ասսպուրական իշխանի զբերդն Ագարակայ և զգաւառն Ռախուկ՝ առնու զբերդն Ռուէլ և զգաւառն կոչեցեալ Գերմաձոր, որ է մասն երկրին Մոկաց. զի իցէ նորայն սմա մերձաւոր, և սորայն նմա յարակից:

Եւ Պագիկ իշխանն Ասսպուրական իրթալով իրթայր և մեծանայր, և տէր ամենակալ էր ընդ նմա: Սա զօրութեամբ Աստուծոյ զամենայն զրացիս և ուրք շուրջ զկողմամբ իւրոյ էին տէրութեանն նուաձեալ ընդ իշխանասաստ Հրամանաւ՝ ի ծառայութիւն զրաւէ իւրոյն տէրութեան. զոր տեսեալ տէրանցն Մոկաց, եթէ բարձրացաւ ձեռն Պագկայ ի վերայ ամենեցուն՝ յամուրս իւրեանց ապաստանեալ՝ արգե-

1 Այլ օր՝ շինողութիւն. . . բերդից և գաւառաց:

լին ի տալոյ զհարկս, պակուցեալք ի սպառնալեաց Պագկայ: իշխանին մեծի: Իսկ մեծանուն իշխանն վաղվաղակի զօր զու-
մարեալ ասպատակեալ յերկիրն Մոկաց յաւուրս ձմերանի¹:

Աստանօր զարմանք են ինձ ի վերայ քաջութեան ամէն-
օրհնեալ և մեծանուն իշխանին, զի զերկուս իրս դժուարինս
դիւրաւ յաղթեալ վանեաց քաջապէս. մի՛ զի լիւրնս բարձրա-
բերձս և փապարս անտառախիտս ունի երկիրն Մոկաց, և
մի՛ զի ձիւնապատ սառնասոյր առհասարակ պաղեալ էր եր-
կիրն ամենայն: Իսկ սորա մտեալ՝ զբարձրագագաթունս լի-
բանցն իբրև զհարթս կոխեաց ճանապարհս, և տեարք և ա-
զատք աշխարհին ամենայն բնակչօքն հանդերձ փախստեայ ե-
ղեալ մազապուր մնային յամրոցս բերդիցն, ոչ կարացեալ ի
դիմի հարկանել հզօրին: Եւ առեալ զկապուտ երկբին՝ դար-
ձեալ զայ ի գաւառն անուանեալն Երիւարկ, առնու և անդ
զբերդն Պագայ, և զՓարհուաց². զայ և ի ձորն Առուանից,
առնու և զայն ևս ամրոցն և տիրէ գաւառացն:

Իսկ զգաւառն ծովեզրի, յորում է սքանչելի և անառիկ
բերդն Ամիւկ, զոր բազում ժամանակօք յափշտակեալ էին
այլազգեաց, բազում և անհուն պատերազմօք յարձակեալ ի
վերայ աստուածասէր իշխանաց մերոց առաջնոց. դեռ ևս
ցայն ժամանակս անդ յղփացեալ ամրացեալ կային մարդիկ
դարուն Աւթմանիկք կոչեցեալ ազգաւ: Ընդ որոց մեծ ջանիւ
աշխատեալ տանն Երծրունեաց, ոչինչ ստնանել նոցա կարա-
ցեալ, մանաւանդ քաջն և յաղթողն մեծանուն իշխանն Պրի-
գոր, անուանեալն Վիրանիկ, որ թարգմանի՝ ուխտիւք խըն-
դրեալ ի տեառնէ, որ բազում կրեալ աշխատութիւն՝ խան-
դակաթ մեռանի, ոչ հասեալ ինդրոյն: Եւ մնացեալ բերդն³
Ամիւկ իւրական գաւառաւն վէր մեծ անբժշկելի ի սիրտս իշ-
խանաց Սասապուրականի, որում ոչինչ սպիղանիք առաջնոցն
ազդեցին. որ տեւաց եկն եհաս իբրև թ ամօք, մինչև ի ժա-
մանակս քաջին Պագկայ:

Իսկ առ սա հասեալ նախանձն հայրենի՝ վառի ընդգէմ
նոցա պատերազմօք, նեղի ի նոցանէ և նեղէ զնոսա. և ապա

1 Այլ օր.՝ ձմերայնոյ:

2 Այլ օր.՝ Փարահուաց:

3 Յայլ օր. շէք՝ բերդն:

հնարեալ խորհուրդ մեծ՝ ի գիշերի գողանայ զամրոցն, և սրբախողիւող արարեալ զքնակիչս բերդին՝ բնաջինջ բառնայ յերկրէ: Իսկ զգլխաւորսն խազմարարս՝ քարավէժս արարեալ ի խորս խաղացուցանէ սրտից ծովուն. անդ կայցին զերեզմանս անյայտս մինչև յազդեալ ձայնի փողոյն յետնոյ, ուր պատրաստեալ են դատիլ զգործս իւրեանց: Իսկ զբերդն Ամիւկ զզարմանալին զամրոցն, զոր երկնապիշ և պարանոցատանջ իմս գիտէ անուանել բան՝ բազում ծախիւք և բազմագումար արուեստաւորօք յերևելիս հրաշակերտէ շինուածս: Ի ծայրից անտի գագաթանն ի խոնարհ մինչև ցեզր ծովուն լի և լի պարբսպաւորէ անմերձենալի ամրութեամբ: Եւ զայն լուեալ չարահնար ազգին Իսմայէլացւոց, Մարաց և Պարսից և բոլոր Ատրպատականի արանց պատերազմողաց՝ առհասարակ խաղացին պատերազմունք ի վերայ քաջին Պագկայ իշխանին մեծի: Եւ իբրև զգազանս արիւնարբուս¹ մրմռեալ՝ գան հասանն մինչև ցբաղաքն Սաղամաս. երգմունս ուխտից զնն առ միմեանս՝ վրէժս առնուլ, քանդել աւերել զերկիրն Վասպուրական, մինչև առցն զԱմիւկ և խնդրեսցն զբէն արեան ազգին Ութմանկայ:

Իսկ քաջարին և երբերջանիկ իշխանն Պագկի զումարեալ զօրս բազումն՝ գայ ի գաւառն Մարդաստան և առաքէ զեղբայր իւր՝ զՊուրգէն ի քաղաքն Յաղամակերտ, երկոքումիք վառեալ ընդդէմ նոցա, պահել զկիրձս² ճանապարհաց. թերևս յաջողեսցէ Աստուած ի ձեռն նոցա զգործ պատերազմին յաղթութեամբ:

Պարգեալ էր և զօրագլուխ մի մեծիմաստ յառաջատես իշխանին Պագկայ ի վերակացութիւն գաւառին Ղուաշայ և Շամիրամն կոչեալ բերդի, զոմն ի տանէն Ակէացւոց, այր միամիտ և քաջասիրտ, որում անուն էր Թարգէոս, որոյ բազում գործս արութեան ցուցեալ ի պատերազմունս, պայծառ և երևելի եղեալ փայլէր ի մէջ զօրաց Հայաստաննայց: Սա էր լի գործովք բարեաց, ի տուրս աղքատաց զուարթառատ սրտիւ, ժրագլուխ և փոյթ ի զարգ և ի շինութիւն եկեղեցեաց, ընդունող որբոց և այրեաց և հանգուցիչ ամենայն աշ-

1 Յայլ օր. չեք՝ արիւնարբուս:

2 Հին օր. գկիւնս:

խատկրոց, որ ոչ միայն ի զէն զինուորութեանն իւրոյ լինէր յուսացեալ՝ այլ ի զօրութիւնն Աստուծոյ: Առ սա հասեալ լրտեսաց՝ ասեն, «ահաւասիկ զօր այլազգեացն անցին յաշխարհն մեր յայսմ գիշերի անթիւ բազմութեամբ»: Եւ նորա զհետ մտեալ սակաւ զօրք՝ հասանէ նոցա ի դաշտին Գիրատայ¹, այն ինչ մինչդեռ մերձեալ էին այլազգիքն տալ բերանոյ սրոյ զբազում բանակս ժողովրդեանն տեառն: Յայնժամ առնն քաջի Թադէի զաչս յիրկինս համբարձեալ, յօշնականութիւն կարդալով գտէին Վրիստոս, և ըստ գրեցելուսն, թէ «պատրաստ գտանի Աստուած խնդրողաց իւրոց» վաղվաղակի ի թիկունս հասանէ զօրութիւնն Աստուծոյ գնդին չայոց, թէպէտ և յոյժ էին նուազունք. և սուր ի վիրայ եղեալ կոտորեցին և լցին զբերան դաշտին յանկիւոյ դիակացն յոյժ խտացեալ առ միմեանս, և զբազումն ձերբակալս արարեալ ածեն առաջի իշխանին մեծաւ յաղթութեամբ: Իսկ մեծանուն իշխանին Գազկայ բազում և երևելի պարզեօք շքեղացուցեալ նախապատուէ զյաղթօղ այլն Թադէոս:

Եւ տեսեալ այլազգեացն զեղեալսն՝ ասեն, «որովհետեւ ի փոքունցս զայս կրեցաք, զեմրդ բազմացն կարասցուք ի դիմի² հարկանել զօրաց իշխանին, մանաւանդ ուր և ինքն իշխանն իցէ յարդարիչ պատերազմին»: և զահի հարեալ դարձան ընդ կրունկ, և խափանեցան խորհուրդք չարին նոցա:

Չայն տեսեալ Սմբատայ թագաւորին չայոց՝ մախացեալ ընդ իրսն՝ և զարթուցանել ջանայր զայլազգիսն կրկին անգամ ի վիրայ իշխանին. և իբրև այնու ոչինչ կարաց ստանալ՝³ ապա պատրողական բանիւք և խոստմամբք դաւաճանէ զայլն զոր կարգեալ էր յամրոցին Ամիւկ, որում անուն ճանաչելու Ապուսակր, ի տանէն Ահազունեաց. և նորա ըստ նմանութեան Յուդայի առեալ զգինս աստուածավաճառ նմանութեամբ՝ տայ զբերդն ի ձեռս Սմբատայ թագաւորին չայոց:

Եւ Սմբատայ առեալ զբերդն՝ դարձեալ վաճառէ իշխանին Գազկայ և առնու ի նմանէ զանձս բազումս: Եւ յայնմ օրէ անկանի կասկած չարութեան յիրկաքանչիւրոցն միտս,

1 Այլ օր.՝ Գերագայ:

2 Այլ օր.՝ դիմի:

3 Թերևս՝ ստանել:

վանն որոյ և ոչ սիրով խաղաղութեամբ զմիմեամբք թեւակոխէին որպէս յառաջագոյնն:

Յայնմ ժամանակի զորացեալ լինէր հարստահարութիւնն Տաճկաց ի վերայ քրիստոնէից. և ելեալ հրամանաւ արքունի ոստիկան ոմն մեծ ի վերայ Պարսից և Հայոց, որում անունն ճանաչելը Յուսիփ որդի Ապուսաճայ, այր խրոխտ և բարձրանշան և ահարկու քան զբազումս որ յառաջ քան զնա էին: Սա շարժեալ բարկութեամբ մեծաւ ի վերայ Ամբաստայ վանն բեկանեկոյ նորա զհարկս արքունի. և խաղացին ի մէջ նոցա դեսպանք հրովարտակաւորք ոչ սակաւք. և ոչինչ¹ իրք խաղաղութեան առնոսա պատշաճիւր: Եսկ ամիրայն Յուսիփ քանզի լսելով լսէր զանուն և զգործս արիական քաջութեանն միանգամայն և զիմաստակիր խոհականութիւն հանձարեղ և մեծանուն իշխանին Ղազկայ՝ ցանկայր ի բազում ժամանակաց տեսնել զնա: Ուր և անդէն իսկ վաղվաղակի դեսպանս առաքէ հրովարտակօք և բազում խոստմամբք, և իսպառ թախանձեալ զիշխանն՝ կոչէ ի հանդիպումն իւր: Եւ նորա զնացեալ զինի կոչողացն անյապաղելի և սիրով խաղաղութեան. որ ի հասանին առ միմեանս՝ մեծաւ փառաւորութեամբ շրքեղացուցանէ զիշխանն:

Եւ տեսեալ զպայծառազարդ հասակ մանկութեանն և զզարմանալի գեղ կրեսացն վայելչութեանն՝ զարմանայր բռնաւորն. և հարցափորձ արարեալ զնա խորին և անհետազօտելի իմաստակիր բանիւք՝ լսէր ի նմանէ զպատասխանիս բարձրագոյնս ծանունս, միանգամայն և խորինս և դժուարիմացս, որովք առատապէս և անարգել լուծանէր զհարցմունս նորա զգաղտնիս և բանայր առաջի նորա զգրունս աղեւեալս և զանիմանալիս ի մարդկանէ, և լինէր նմա մայր հանձարոյ և դայեակ իմաստից: Եւ քանզի այր զօրաւոր էր մտօք արքայն Պարսից Յուսիփ և տհաճ յամենայն որդիս մարդկան՝ վանն այնորիկ² և ի բովս քննութեան զմեծապարծ և զաստուածազարդ իշխանն արկանէր, և ամբարձեալ զաչս իւր արածէր զնա և չափէր զկայս նորա ի նստել և ի յառնել. և յամենայն մասունս թագաւորականս գտանէր զնա զուտ և նազելի հա-

1 Այլ օր.՝ ոչ:

2 Այլ օր.՝ վանն որոյ:

մեստութեամբ զարդարեալ, իբրև զոսկի որ ի բազում բովա փորձեալ իցէ: Բանայր առաջի նորա զհրովարտակա արքունիս, յայտնէր նմա զխորհուրդս և զգործս տարակուսելիս և խրնգրէր ի նմանէ յաղագս ելից, և նպաստաւորեալ առ ի նմանէ՝ ծայրագունիցն հմտանայր բղխելոց՝ ի նմանէ իմաստիցն: Յուշանէր նմա զականս պատուականս և զեղեցիկ մարգարիտս լուսածինս, ելեալս յերկրէ և ի ծովէ, ըստ օրինակի թագաւորաց, համբաւէր ի լսելիս նորա զգրուցաբանութիւն հնոցն թագաւորաց դարուց ի դարս, և զեղեալս առ նորօք զպատեալագմունս: Հարցանէր ի նմանէ զտունս և զաթոռս թագաւորաց և բարձրիկալ տոհմից և զսահմանս աշխարհաց զեւրաքանչիւրոցն, սկսեալ ի Սարաց և Պարսից, հրէաստանի և Արուսաղէմի, Ասորոց և Ագիպտացոց, Յունաց և Հնդկաց, զբոլոր հայաստանեայս՝ մինչ՝ ի դրունս Աղանաց և Ասսպից, որ է յոյժ վայելուչ թագաւորաց. և գտանէր զնա ամենայնի ճարտարապետ՝ և յոյժ հմտագոյն: Փորձեալ քննէր զանպատեիկ քաջն և զհրաշագարգ իշխանն ի պատահեալ պատերազմունան, շուրջ զնովաւ ջոկադրեալ լրտեսս արս պատերազմորս. և գտանէր զնա իբրև զլիառն մի բարձր անշարժ ի հողմոց պատերազմացն հնչմանց. որոց և յաղթէր իսկ մեծաւարութեամբ: Բայս ամենայն և ևս յաւէտ քան զոյնս տեսանէր արքայն Պարսից Յուսիփ, զերեւեալ շնորհս աստուածայինս ի վերայ քաջի և աստուածագարգ իշխանին Վազկայ, և ուրախ լինէր յոյժ ի վերայ զալստեանն նորա առ նա:

Բայց ի հասանել համբաւոյն յականջս Ամբատայ, եթէ միաբանեաց Վազիկ Վասպուրական իշխան՝ ընդ Յուսիփայ Պարսից արքայի՝ մախացեալ գոռայր ընդ նմա խորին չարութեամբ. և ինքն Ամբատ ոչ խնդրեաց երթալ զհետ խաղաղութեան, տալ զհարկս արքունի, որպէս հրամայեաց տէր զսակ անդրանկացն ի ձեռն Պետրոսի ընծայել այնոցիկ ուր զղիղրամայն պահանջէին, և ասէ, «տո՛ւք զկայսերն կայսեր, և զԱստուծոյն Աստուծոյր, և այնքան արժանապէս նշանակեաց

1 Այլ օր.՝ բղխելոյ:

2 Այլ օր.՝ մինչև:

3 Այլ օր.՝ ճարտար, և իմաստուն և

յոյժ հմտագոյն:

4 Այլ օր.՝ իշխան Վասպուրական:

տալ զսակս արքունի՝ մինչ զի ծոփն յղէ զՊետրոս և յանդրնդազուրկ կայտառին կեռեաց կորզեալ զսատերն՝ զկամս հաճեաց խնդրողացն¹, զոր ետ ընդ արարչական զլիսոյն և ընդ գլխաւորին Պետրոսի։ Եւ այս հրաման տէրունեան յետ հարեալ Սմբատայ՝ շարժեաց գբազում չարիս ի վերայ սուրբ եկեղեցւոյ և ժողովրդեանն տեսն։

Սևան որոյ սրտմտեալ սաստկութեամբ Յուսփ² յարձակեցաւ ի վերայ Հայաստանեայցս անհուն զօրու և զինու, և բազում անցս աղէտից ի վերայ մեր հասին, զոր այլ զօրաւոր և մտահարուստ ոմն հռետոր մեծ նախ քան զմեզ վերագրեաց։ Եւ աւանդեաց ի գանձս արքունի։ Եւ իբրև ետես Սմբատ, եթէ ոչ գոյ հնար նմա ընդդիմանալ արքային Պարսից՝ փախըստեայ եղեալ ամրանայր ի բերդին Վապուտայ. և բռնաւորին շուրջանակի պաշարմամբ պատեալ զամրոցն, և զկնի սակաւ աւուրց ըմբռնէ զնա իբրև զանգօր տղայ։

Եւ տեսեալ եթէ ոչ ոք է որ կարողանայ տիրիլ և ունել զաշխարհս Հայոց, բայց միայն Պազիկ, զորոյ զփորձ առեալ գիտէր զնա այսպիսի այր, զոր ոչ թողեալ ի կամս անձնիչ խան կամացն՝ թաղաւորեցուցանէ զնա ի վերայ ամենայն Հայոց։ Եւ եղեալ թագ ի գլուխ նորա զուտ ոսկի բազմարուեստ յօրինմամբ, հիւսեալ մարգարտովք և մեծագնի ակամբք պատուականօք, զոր ոչ բաւեմ պատմել։ Եւ զգեցուցեալ ոսկեզարդ պատմուձան միանգամայն և գօտի սուսերաւ, հանդերձ ոսկեհուռն փայլեալ զարդու, որ ի վեր քան զմիտս և զքան անցանէ պատմողաց։ Եւ հեծեալ յերիվարն քաջակազմ ոսկեհրաշ սարուցն փայլէր իբրև զարեգակն ի մէջ աստեղաց. և բազմութիւնք զօրացն սպառազինեալ յաջմէ և յահեկէ՝ թընդմուռնք ճայթմանց և փայլատակմուռնք սուսերաց, գոյմուռնք փողոց և հնչմուռնք եղջերաց, վանդիւնք սրնգաց և հեշտալուր քնարացն, տաւիղք հանդերձ դրօշուք նշանաց առաջի և զկնի, և ի ձայնն ահեղ զհետ զղրդեալ բանակն արքունական զօրուն։ Եւ այսպիսի փառաւորութեամբ հաստատեալ տայ ի ձեռս նորա զբոլոր Հայաստան աշխարհս հանդեր՝ մեծամեծ քաղաքօք և ամենայն վայելչութեամբք. զոր ես ոչ զանդաղեմ

1 Այլ օր.՝ Խնդրողին։

2 Յայլ օր. շէք՝ Յուսփ։

ասել զօժոճմն սորա¹ աներևութաբար լեալ ի Հոգւոյն սրբոյ, ըստ առաքելոյն գոչման որ ասէ, տչ ուստեք է իշխանութիւն, եթէ ոչ յԱստուծոյ. և որ էն՝ յԱստուծոյ է կարգեալ²:

Եւ արքայն Յուսփ ել զնաց յաշխարհն Պարսից ապրստամբիլ յարքունուստ, և ստունգանեալ Հրամանաց նոցա՝ առնու զքաղաքս բազումն, և փախստական արարեալ զզօրս արքունի՝ գեգերեցուցանէ ի դրունս նոցա:

Եւ զլխաւորին Տաճկաց, զորոյ զանունն Չափր զիտելով ի նոցունց զորոց, և զմիւս ևս վերագրեալ անունն Մովթգիր, իբրև գիտաց զԹագաւորելն Վազկայ ի վերայ Հայաստանեայց՝ առաքէ նմա Թագ և Հանդերձս զարդուց զարմանալիս և յանձն առնէ նմա զՀարկս արքունի:

Այս ինձ սիրալիք առ ի պատմել, այս ինձ զարմանալիք առ ի լսել, և վերագունից վերագոյն իմումն և այլոց պատմութեանց, զոր ոչ ի Համբաւուց ոչ կրէք լուեալ և ոչ աւկանատես ուրուք եղեալ կարասցն յայտնել. Թագընկալ փառօք պատուիլ ումեք յարքունուստ, մանաւանդ քրիստոնէի և ուղղափառ Հաւատացելոյ և որդւոյ Թագաւորի, սեփհական և բնասուր տիրողն Հայոց. զոր ոչ յանդգնագոյն Համարիմ ասել երկրորդ անգամ, թէ ահամայ կամօք զայս բռնաւորն Հարկեցաւ առնել ի կամաց և ի Հրամանէ բարձրելոյն և բոլորիցն տեսն:

Ի այց ի զնալն Յուսփայ ամիրային ի Պարսս՝ զնաց և Թագաւորն Վազիկ ի գաւառն Աոգովիտ, և պաշարեալ զանառն Վարիւնս՝ գողացեալ առնու ի գիշերի, ըստ յաջողելոյ նմա ի վերուստ. առնու և զբերդն Մակուայ. և անտի յառաջ մատուցեալ առնու զբերդն Աւղեոյ և տիրէ գաւառացն, սկսեալ ի Աոգովտէ մինչև ցմիջոց Աւղեոյ, և Մասեաց ոտն:

Չայսու ժամանակաւ առաքին յարքունուստ պատգոսք պատուաւորք զօրօք բազմօք, որոց Հրաման տուեալ՝ անցանել յԱտրպատակտն: Սոցա բերեալ կրկին անգամ Թագ և Հանդերձս պատուականս յարքունուստ՝ և շքեղացուցանին զԹագաւորն Վազիկ կրկին փառաւորութեամբ, առաւելեալ

¹ Եւլ օր. յաւելու՝ յԱստուծոյ:

² Եւլ օր.՝ և որ էն յԱստուծոյ կար-

գեալ էն:

քան զոր վերագոյնն ասացաք. և խնդրեալ ի թագաւորէն բերանով արքունի, ի ձեռն սիրով լցեալ հրովարտակաց՝ զի ճանապարհ արասցէ նոցա անցանել ընդ աշխարհն Հայոց նորին օգնականութեամբ. և արքայ յուզարկէ զնոսա ըստ խնդրոյն արքունի. և նոցա երթեալ պատերազմեցան յարևելից կողմանն: Եւ փախստական արարեալ զգօրսն ամիրայիս Առուփայ, ձերբակալ ևս արարեալ և զինքն՝ բառնան ի դուռն արքունի. և կացեալ ի բանտի զամս ը՛ և դարձեալ արձակի հրամանաւ արքունի, տալով ի ձեռն նորա զքնաւ աշխարհն Պարսից և զքոլոր Հայք, միանգամայն և զքաղաքսն մեծամեծս, զոր բռնութեամբ յափշտակեալ էր յաւուրս ապստամբութեանն, և զՄայ քաղաք և զմեծն Բասրայ: Եւ նորա յաղթեալ ի բազմութիւնէ քաղաքաց և աշխարհացն տուելոց ի ձեռս նորա՝ ոչ ժամանէ յԱտրպատական. այլ առաքէ ոստիկանս հաւատարիմս և տայ ի ձեռս նոցա. առաքէ և թագ և հանդերձս երևելիս թագաւորին Հայոց Պագկայ՝ հաստատել ի ձեռս նորա զՀայաստան աշխարհ:

Եւ ընդ այնր ժամանակս փոխի յաշխարհէս Պուրգէն եղբայր թագաւորին, խաղաղութեամբ ննջեալ առ հարս իւր. և եղև օր վախճանի նորա սուգ մեծ ամենայն Հայաստան աշխարհին: Եւ իլաց զնա արքայ լալիւն մեծ զաւուրս ի. և ապա դարձեալ արծարծեալ զմիտս իւր յերկիւղն Աստուծոյ, իմացեալ զիմաստնոյն ասացեալն, թէ «իմաստնոյ սուգ զաւուրս է, իսկ անմտի զամենայն ժամանակս կենաց», եղեալ ի մտի զառօրեայ զապականացու և վաղազրաւ կենցաղոյս փոփոխումն, ամբարձեալ զմտացն աչս առ մշտնջենաւոր և անլուծանիլի կենացն յարատեացեալ կայումնն, քաջապէս արութեամբ և լիակատար գիտութեամբ ինքն զինքն կանգնեալ՝ շնորհէ շինութիւն աշխարհի և նորոգումն սուրբ եկեղեցեաց և ուխտի մանկանց, որովք միշտ պայծառացուցանէր զօգի գնացելոյն յաշխարհէս. մատուցանէ և պատարագս և զօհս զենմանց, բազմաբիւր գանձիւք լրացուցանելով զդասս աղքատաց, որբոց և այրեաց, տնանկաց և տառապելոց, բիւրաւոր ամբօխից առ նա կուտելոց¹. ուստի և յորդառատ բարի-

¹ Այլ օր.՝ եկեղեցի:

բանողացն մաղթական հայցուածոցն, ըստ իմում զիտութեան, մանաւանդ ըստ սրբոցն աւետարանութեան, կամ թէ գերագոյն ասացից՝ տէրունեան բանիւն՝ երթեալ այս պատարագ համահաւասար գոլոց երից արանցն արդարոց, Աբէլին, Նոյին և Աբրահամուն, ի ձեռն անմահ պատարագին էական բանին հօր, մարմնով վասն մեր պատարագեցելոյն՝ մատեալ ընծայ հաշտութեան հօր ի հոտ անուշից: Եւ ոչ այսքանիւք միայն շատացեալ, այլ օր ըստ օրէ յիշելով զգութ կենդանութեանն միանգամայն և զսէր կատարմանն՝ առեալ զմթերս գանձուց և զհանդերձս պայծառագարդս և զձիս և զՉորիս, զանդեայս արջառոց և զհօտս ոչխարաց՝ ի չորեքծագեան կողմանս երկրի տայ ի վանս սրբոց և հանդիսաւոր արանց, կարգեալ աւուրս նշանաւորս և քառանորեայ ժամանակս անխափան ուխտադրութեամբ և անմոռաց յիշատակօք՝ միշտ փառաց ի փառս վերածիլ գնացելում եղբօրն յանվախճանն յայն և յանսպառ յաւիտենին. ի մտի եդեալ՝ թիրևս դէպ լինիցի յիտնումն յայն և յահեղ գալստեանն աւուր ընդ աջակողմանն գունդս աչալուրջ պայծառութեամբ ընդ զիրկս խառնել եղբօրն, և լսել ի նմանէ, թէ տղջոյն քեզ, եղբայր ազատեցուցիչ ոգւոյ իմոյ ի դրաց դժոխոց, որ բարիոք մատակարարելով առ իս ի քում վերջամնացութեանն՝ ընդ իմումս և զքո ոգիդ վերածեր ի կեանս: Եւ դարձեալ ինքն արքայ վառեալ ի զէն և ի զարդ անհամեմատ քաջութեան, միապետեալ զբոլոր աշխարհս նայաստան, զետահետեալ հոսանուտ բարեբուզն Եղեալիւք՝ իբրև զծով բազմացուցանէ զխաղաղութիւն ի նայաստան աշխարհի. զոր և մերս բան զարդարեն ասել ոչ զանգիտէ. յառաջ քան զսա այսպիսում հանդիպել բարութեան երկրիս մերում ասել՝ ոչ է ի դէպ, և զկնի սորա լինել՝ հանդերձեալ իմանալ ոչ է կարողութիւն:

ԳԼՈՒԽ Դ.

Վասն Բաւաւայ, «Բոյն Տեժի, և խաղաղացոյցանելոյ, արտայի զաշխարհս, և որ ինչ յաղագո Յոսփայ որդոյ Ապուսաճայ:

Իսկ զկնի բառնալոյ սղոյն մեծի՝ խաղաղացուցանէ թաղաւորն զաշխարհն ի միմեռեալ պատերազմացն Պարսից և Աւորդուցն շաքարու որ զկողմամբ լիւանցն:

Անդ այնր ժամանակս դեռ ևս բռնակալութեամբ տիրէր Պարսից և շայոց Յուսփ որդին Ապուսաճայ, որ ոչ կարացեալ հանդուրժել քաջութեան և իմաստութեանն արքայի, թողեալ զգազանաբարոյ գործս չարութեան՝ դառնայ ի խաղաղութիւն և ի սէր կատարման. և տայ ի ձեռն արքայի զաշխարհս շայոց և Վրաց, և ուխտ խաղաղութեան եղեալ զնայ յերկիրն Պարսից: Եւ մինչդեռ կամէր զքօսնուլ ի կարծեալն իւրումն խաղաղութեան՝ վազվազակի զան առնա հրեշտակք արքունի, հրաման տալով զի երթեալ տայցէ պատերազմ ընդ հարաւային զօրացն, որք ելեալ էին ի վերայ Բարեղովնի և սահմանաց նորա: Եւ նորա գնացեալ անթիւ բազմութեամբ զօրու՝ թողու ոստիկան Պարսից զսի յիւրոց հոմանեաց, որում անուն էր Փէթք. և ինքն հասեալ ի դուռն արքունի՝ առնու և անտի ևս զօրս բազումս յօգնականութիւն. և զան պատահէն միմեանց յԱսիտ աշխարհի, և ի ճակատին գունդ առ գունդ՝ հարկանին իսպառ զօրքն Յուսփայ, ձերբակալ արարեալ և զինքն. և զկնի սակաւ ժամանակի սպանանի, ոչ գիտեմ որպիսում պատահեալ վիճակի մահու:

ԳԼՈՒԽ Ե.

Որ ինչ յաղագո անիշխանութեանն Պարսից:

Եւ ապա զկնի այսոցիկ այսպէս եղելոց՝ անիշխանանայ երկիրն Պարսից: Եւ թէպէտ և յառաջ մնատուցեալ կակայէին որդիք աղախնեաց և ծառայի տանն Ապուսաճայ, կար-

ծելով զանձանց թէ իցեն ինչ, որք և վաղվաղակի ի միմեանց սատակէին¹, կատարելով առնոսա ասացեալն յիմաստնոյն, աւանդ և եղունկ քեզ, քաղաք, որ թագաւորդ քո որդի աղա- խնոյ է», և դարձեալ յայլում տեղոջ ասէ, «երիւք շարժի եր- կիր, և չորրորդին ոչ կարէ հանդուրժել. ծառայ եթէ թա- գաւորեսցէ՝ շարժէ զերկիր, և անմիտն եթէ յագեացի հացիւ՝ նոյնպէս առնիցէ». որ արգարև շարժեցաւ երկիր, կարծելով թագաւորել ծառայիցս այսոցիկ: Եւ քանզի ոչ ոք ի սոցանէ արժանի յիշատակաց գործ գործեաց՝ և ոչ մեք² շար ի կար- զի հարեալ զանուանս նոցա հիւսեցաք յասպարիսի աստ պատմութեան:

ԳՂՈՒԽ Օ.

Յաղաքս աշխարհայնո-Նեան Դժի արտայն³ Գագիայ և Բաղամ Կեղեաց Խորհմանց և Կրաշակերսո-Նեանց Ոսրանն առանի:

Եւ այց ինձ ահա⁴ յոյժ սիրելի է աստանոր զբարձրագոյն իմն իրէ բուռն հարկանել, առ ի յիշատակ թողով զինի եկե- լոց, ևս և⁵ ի պարձանս սանն Արծրունեաց, յիշատակեալ զի- մաստակիր խոհականութեան գործս մեծի արքային նայոց Գագիայ, որ քաջութեամբ և աշխարհաշէն խաղաղասիրու- թեամբ⁶ հոգաբարձէր իբրև զհայր և ինամաճու ի վերայ աշ- խարհիս նայոց, որ և ի վերայ բարեխնամօղ գթութեանց ո- լով զաղքատս դարմանէր, զգիրեալս դարձուցանէր, զզրկեալս փրկէր, դաս առնէր որբոց և տայր իրաւունս այրեաց, և զայն ևս աւարտ և զլուխ դնէր ամենայն առաքինասէր վա- րուց, ևս և մեծի գովութեանց արժանաւոր. զոր և ես քեզ սիրելի քաջ⁷, և քաջի արանց նախնական, որ և զպատմու-

1 Այլ օր.՝ սատակին:

2 Այլ օր.՝ ուրք:

3 Այլ օր.՝ յաւելում՝ նայոց:

4 Այլ օր.՝ աւասիկ:

5 Այլ օր.՝ և ես:

6 Այլ օր.՝ խաղաղութեամբ:

7 Յայլ օր.՝ չեք՝ քաջ:

Թիւնս յինէն պահանջեցեր, ոչ իբրու¹ յայլոց համբաւուց տեղեկացիալ ընծայեալ արձանացուցանեմ քեզ ստացող բանից պաճուճեալ առասպելս, այլ ականատես և ականջալուր, և խնով իսկ ձեռք² շոշափեալ՝ պատմեմ քեզ հաւաստապէս զեզելոցն զարմանալ:

Եմենեցուն իսկ ընթերցասիրաց յայտնի են պատմեալքս՝ զի այր արծաթասէր սրով գելուլ զպարանոցն լաւազոյն համարի, քան եթէ զանդ մի տուժել յարծաթոյն. և եթէ զարեգակն տեսանիցէ արձակելով զճառագայթսն ի խնամն տիեզերաց ըստ հրամանի խնամողին Աստուծոյ՝ ընդդէմ նորաստէ, ընդէր փոխանակ լուսոյդ ինձ ոսկի ոչ բղխես. և եթէ աղբիւր ակնավճիտ տեսանիցէ՝ առէ, չեմ ծարաւի, և ոչ երբէք արբից իբէն ջուր. մատո ինձ արծաթ: Իսկ բարբ անարծաթասէր զոլով Թագաւորին, զուտ և մաքուր մնալով յայսպիսի մեծավէր ախտէ՝ ինամ ածէ ոչ միայն անձինն զբոսանաց, այլ և բնաւ աշխարհիս Հայոց. տայ զմթերս զանձուց ի ձեռս գործավարաց և արուեստաւորաց՝ պարսպաւորել ամուլթեամբ զբլուրս զագաթնաւորս³ և զանառիկ ամրոցս բերդից ի գաւառս և ի միջոցս երկրի, ի պէտս ապաստանի փախուցելոց ի հինից և ի խռովութեանց օտար ազգաց. յորոց ի բազում ամրոցաց պարսպերոց յիւր անուն՝ յերկուս տեղեւ կարի իմն յոյժ հաճեալ նուաճէ ականապառոյց լինելով. մինն առ եզերք ծովուն, որ է աւսնն Աստան ի գաւառն Ուշտունեաց, որ է յոյժ բարեխառն, ի չորից ծագաց երկրի օդոց առ հասարակ նա շնչելով. նաև ծառովք պողաբերովք սաղարթեալ և այգեւեռ բազմութեամբք յոյժ վայելչացեալ զարդարի. բղխնն և աղբիւրք բարեխառնք շուրճ զքաղաքան, օգնականութիւն մատուցանելով մարդկան ի բազում պէտս, այլ և ի հարաւակողմն կուսէ ամրոցին մերձ կայ բարձրաբերձ լեռունն Արտոս, որ ի գարնանայինն հղանակ ամբարեալ պահէ յինքեան զգալարութիւն արմատոց և ծագկանց, և զձիւնահորս ամբարձեալ ի պէտս Թագաւորաց, և ամենայնի որ ցանկասցի որ առնուլ: Նաև ի գլխոյ լերինն

1 Այլ օր՝ իբրև:

2 Այլ օր՝ ձեռամբ:

3 Այլ օր՝ գագաթաւոր:

Հոսեալ իջանեն գեօք սահանակարկաջք՝ յորդահոսք, որով
 ոռոգանի երկիրն առ հասարակ, որք և ի ծով անկանելով
 բղխեն ձկունս մանունս առ ի պէտս վայելչութեան բնակչաց
 անխարհին, և ամբարն ինչս բազումն ի գանձս թագաւորաց,
 զոր և արքայի առեալ նուիրէ ի դարմանս աղքատաց: Եւ ինքն
 գազաթն ամրոցին է ծովահնչեաց և յոյժ վայելուչ, եթէ
 շարժեսցի ծով յուզեալ ի հողմոց՝ ծաղկաձև այլքն զբոս-
 ցուցանողք և վայելուչք երեւին. և եթէ մաքուր յօղոյ լինի-
 ցի՝ զամենեցուն աչս գրաւէ զիւրն տեսանել ծաւալումն.
 վանն որոյ և արքայի ձեռնարկեալ շինէ ի նմա տաճարս և
 սենեակս և փողոցս հրաշալիս պատկերակերպս և անգրի ազգի
 յօրինուածս, զոր ոչ բաւեմ պատմել: Պարսպէ և զծովակողմն
 զօրաւոր վիճօք, ղնելով գհիմունսն յանհնարին խորութեան,
 շինէ և ի գլուխ պարսպին ընդդէմ ծովուն տաճար մի ձեմա-
 րանոց օսկեղարդ և պէսպէս պաճուճեալ դեղովք, արեգա-
 կնահրաշ ճառագայթաձևս ի խաղտանս աչաց և յուրախու-
 թիւն սրտի ինքեան և իւրոց արժանեացն. իսկ զգլուխս
 կազմեալ կամարաձևս, օգբերս, զովացուցիչս, միանգամայն
 և լուսանցոյցս շողախաղացս, որք ի ծագել և ի մտանել ա-
 րեգականն փայլատակելով ի վերայ ծովուն՝ շող գործնն ի
 սիրաս տաճարին, և յերպին երպն շրջրջելով զգրօշեալ պատ-
 կերատիպսն և զզանազան յօրինուածն՝ զմիտս հիացուցանէ
 զանօղացն, և ի վեր անդր անցանէ քան զպատմողաց գի-
 տութիւն:

Եսկ մեր ի բազմաց զստեալն յիշատակելով ահա ասա-
 ցաք որ ինչ յաղագս Ռատանն աւանի:

ԳՎՈՒԽ Ե.

Յաղագս շնորհեան Աղլամարաց, և իւր ոյժ ոմանս յառաջ Ժան
 Վեմարիւն արտայտ սող և ոչ արժանի ինչ յիշատակի ի նմա գործս
 գործեցին:

Եւ արդ մեր բազմալի սիրով բունն հարեալ զգեղեցիկ
 պատմութեանց՝ զբազմօք զանց արարաք զըրուցատրութեամբք,

մանաւանդ որ անհուն շատարանութեամբք իցին լի, անօգուտ մեզ առ ի պատմել, և անշահ լսողաց առ ի լսել. ուստի և յայսցանէ ի բաց որոշելով զմեր միտս՝ յօգտակարն մեր փութացուք պատմութեանցն հանդէս. և անխրէպ յայտարարութեամբք որ ինչ ի սկզբանց անտի շինութեան աշխարհիս շայոց ի նայկայ աղեղնաւորէ՝ և ի նորուն զարմից և ցկաթոտ և վախաշոտ Շամիրանն տիկին Ասորեստանայց և ի նմանէ յայլ և յայլոց ևս յաւէտ ձեռակերտք և շինուածք յիւրպքանչիւրոցն յերկրիս մերում եղին՝ մեր առ ամենայն անձամբ հասեալ և աչօք տեսեալ, ձկտեալ և ի հեռաւոր աշխարհս, մինչև ցԱղարջս և Շուշեթացիս և առ լիրամբն Աաւկոսս և յԱհիզ, մինչև ի մուտսն Վաղայ, և ընդ Տայաստան և ընդ ամենայն հիւսիսականս և ընդ արևելս ի հետինոտս զնալով՝ տեսաք զգործ քաջաց և նախնեաց. միայն զմերս գրաւեաց զմիտս և զտեսութիւն հրաշակիրան և քան զբազումս նորանշանն և զարմանալին Աղթամար. որ թէպէտ և յառաջ քան զայսոսիկ ի Վաւթայ Սախուունոյ և յԱաշամայ Ռշտունոյ և ի Ռազափրանայ ասի առեալ շինութիւն, որ զՊաղեստինացւոց աշխարհն հանդերձ նիւրկանեալ՝ քահանայիւ գերեալ ած բնակեցոյց յերկրիս մերում՝ սակայն ամենեքեան սոքս իբրև ի տաղաւարի, և կամ որպէս ի հուզս մրգապահաց բնակեցան յերևելի յայնմիկ կղզւոջ կոչեցեալն Աղթամար, մինչև յաւուրս մեծի արքային շայոց Վազկայ, որ քաջակորով գիտութեամբ նայեցեալ ի տեղւոյն զբօսանս և ծանուցեալ զնա ապաստան լինել աշխարհի ի հինից թշնամեաց՝ ձեռնարկէ հիմն արկանել զնա ահեղ իմն և զարմանալի հիացմամբ. հրաման տուեալ բազում արուեստաւորաց և անթիւ մարդկան զհատեալ վէմն ծանուես և դժուարակիրս հօսել ընկնուլ յատակս ծովուն անհնարին խորութեանն. և ժամանակաւ ինչ այսպէս ջան յանձին կալեալ մեծի արքային՝ և յանկարծակի եկն եկաց կանգնեցաւ քարայատակն ամբարտակ կանգունս հինգ ի վերայ բարձրացեալ մկանսց ծովուն, որ մտացն աչօք իբրև ի ցամաքի շարայարեալ տողազրէ զհաստակառոյցն վիմաց կարգս. յորոյ վերայ լար եղեալ ձգէ գպա-

1 Այլ որ՝ հիւրկանու:

րիսպն շուրջանակի իբր ձիարշաւանօք Հինգ. և պարիսպն է Հրաշակերտ, ահեղակերպ, բարձրաբերձ լայնանիստ բրդամբք և բարձրացեալ աշտարակօք զարդարեալ, անկիւնաւոր խօրանանման տախտակաձև յինքնան ունելով գահոյք¹ զբօսանաց, յորում հանդերձ որդւովք և ազատակոյտ զօրօք² միշտ ուրախանայր արքայ: Իսկ և զգլուխս պարսպին ածեալ ի կիրճս զժուարամածս քարանձաւին՝ ի համբոյրս միմեանց մերձեցողցանէ. ի շրթունս խորայատակ հիմանց ծովուն դնէ դրբունս ահաւորատեսս, հաստահողոյսս, բւեռապինդս. որով և զմասն ինչ ծովուն ի կղզին կոյս հասանելով՝ հրաշարիս իմն ներգործեաց, բազում նաւաց յօրինեալ խաղաղ և անբոյթ նաւահանգիստ, բարձրագոյն հրաշակերտեաց քան զՂդէքսանդրին ի Մակեդոնի քաղաքի, և որպէս ինձ թուի՝ զանցոյց զարմանալեօք զՇամիրամեան փորուածոց սննեկօքն և զամբարտակաւ գետոյն որ առ ստորտով³ լերինն Վարազայ. զի նորայն զոնեա ի վիրայ ցամաքի, իսկ սա ի մեծ խորոց ծովուս արուեստակեալ՝ հարստահարէ զամենայն միտս և զգործս իմաստնոցն առ ի քան զինքն եղելոց:

Իւ այնուհետև ժողովեալ ի դուռն արքայի իշխանաց և տերանց, ազատաց և ռամկաց, եպիսկոպոսաց և կրօնաւորաց, զի ամենեքեան օն անդր փութապէս շինուածս և ձեռակիրտս հաստատեսցեն, հրաման տայցէ, զի լինիցի տեղի ապաստանի ամենայն հինից ի թշնամեաց եկելոց. և թագաւորն գթացեալ ոչ արգելու զինդրեալ պարզւան. և զկնի հնդից ամաց յորմէ հետէ սկսան շինել՝ պայծառացեալ բարձրացաւ շինութիւն քաղաքին առաւել քան զառաւել:

Յայնժամ և իւր իսկ արքայի ամենիմաստ հասողութեամբն հանդերձ բազում արուեստաւորօք զլար ճարտարութեան ի ձեռն առեալ զծիլ, միանգամայն և գծագրել նշանակել առ ստորտով լերինն, որ է զազաթն կղզոյն, զտեղիս զբօսացողցանողս վայելչաւորս, ըստ արժանի կայնից արքայական իւրոցն հանգստեան ձգելով պարսպունս, յարդարելով զփողոցս և դարս դարս դարաստանաց և գահս ըստ գահից տէրու-

1 Այլ օր.՝ գահոյք:

2 Այլ օր.՝ գորովք:

3 Հին օր.՝ առ ստորտուս:

Թեանց և բուրաստանս և պարտէզս, բուրաստանաց և՛ ծաղկոցաց որոշեալ հովիտս. զորս վաղվաղակի ածեալ ի կատարումն հասուցանէ զամենայնն. և ս և ծառատունկ բազում, զոր ոռոգեալ արբուցանեն ի բարեհամ և անսպառ աղբերէն, որ ակնարկիլովն խնամողին Աստուծոյ կայ ի մէջ քաղաքին:

Նւ քանզի էին ի դրան արբունի գումարեալք արուեստաւորք բազումք, արք պատուաւորք ժողովեալք յամենայն ազգաց յերկրէ, որք ոչ վրիպէին առնել զոր խորհէր արքայ, այլ ըստ հրամանին վաղվաղակի և գործն առնողր զկատարումն՝ ումեմն ի նոցանէ ծարտորապետի առն իմաստնոյ և հանձարիղի հրամայէ թագաւորն շինել տաճար մի քառանկիւն, ի կանգնաւ ունելով զչափ լայնութեան և երկայնութեան, նմանապէս և ի բարձրութիւնն. որոյ որմոյն լայնութիւնն երեք մեծաքայլութեամբ չափով ունի զպարզուածսն, զունդ անապակ կրոց և քարի, իբրև զհալուածս¹ կապարի և պղնձոյ ընդ միմեանս խառնեալ. և շինուած տաճարին ի հիմանց անտի մինչև ցզլուխ նորին ի թռիչս կազմեալ՝ առանց սեան ունի զհաստատութիւն. և է որ արդարև արժանի զարմանալոյ ի վեր քան զմիտս: Աւնի և խորանս կամարակիցս և անկիւնս և շրջապատս գեղապաճոյճս, անթիւ մտաց և անզնեկի աչաց. ունի և գումբէթս երկնահարթս ոսկեզարգս² և լուսաճաճանչս, յոր թէ նայել որ կամիցի՝ իբր թագաւորի իմն պատիւ³ առնելով՝ նախ ի բաց առցէ զխոյր զլիտոյն, և ապա տանջեալ զպարանոցն հազիւ թէ նշմարել կարիցէ զզանազան դեղոցն կերպագրութիւնս:

Նւ է կարգ շինուածոյ տաճարին ահեղ իմն և զարմանալի, և այնքան բարձրագոյն և անհաս է մտաց՝ զոր օրինակ թէ իմաստուն որ այր ընդ մի կարգ խորանի միջ զբազում ժամս նայեսցի, արտաքս ելեալ ոչինչ յորոց⁴ նայեցաւն պատմել ումեք կարասցէ: Ասան զի են ի նմա ոսկեզարգ գահոյք, յորս բազմեալ երևի արքայ նազելի ճոխութեամբ, շուրջ զիւրեալ⁵ ունելով պատանեակս լուսատեղակս, սպասաւորս ու-

1 Յօրինակն՝ զհալուածս:

2 Այլ օր՝ ոսկեզօծս:

3 Այլ օր՝ պատիւս:

4 Այլ օր՝ որոց:

5 Այլ օր՝ գիւրև:

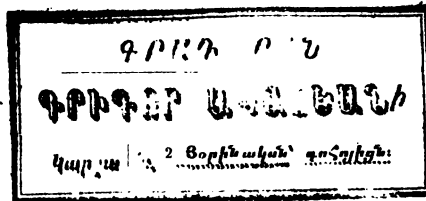

րախուժեան, ընդ նմին և դասս գուսանաց և խաղս աղճկանց զարմանալոյ արժանիս. անդէն և սուսերամերկաց հոյլք և ըմբշամարտաց պատերազմունք. անդ և դասք առիւծուց և այլոց գազանաց. և անդ երամք հաւուց զարդարեալք ի պէսպէս պաճուճանս. զոր եթէ զամենայնն որ ի նմա գործք ի թիւ ոք կամիցի արկանել՝ բազում աշխատութեան պէտք են անձինն և լսողաց:

Եւ է փառք տաճարին ահեղ իմն և զարմանալի. եղեալ են ի նմա գրուէք հաստուածոյք մանր յորինուածով և հրաշալի գեղգեղմամբ, ի բանայն իւրեանց երկբացիկք են, օղաբիւրք զովացուցիչք. իսկ հուպ առ միմեանս գորով երեւին իբրիւ զմի պատկեր:

Պատմեաց մեզ և հաւատարիմ ոստիկան մի ի գործավարաց քաղաքին, եթէ եմուտ ի շինուած տաճարին երկաթ լտերս իբրև ծռ. և հաւաստապէս ճշմարտութեամբ նուսկեաց զասելն¹, քան թէ առատութեամբն յաւելեաց ի բազումս. իսկ և նիստ փառաց տաճարին յամենայն կողմանց զաւառին ի մջ քաղաքին երևի իբրև զմեծ մի բլուր. ոչինչ նուազեալ բարձրութեամբ քան զքարանձաւ ծայր կղզոյն:

Պարսպէ անմերձենալի ամրութեամբ և զծայրս ամրոցին, և շինեալ ի նմա շտեմարանս մեծամեծս և համբարանոցս, միանգամայն և տունս գանձուց և զինուց և ասպազինաց անհուն բազմութեանց: Եւլ եթէ զամենայն զգարչ շինուածոյն, զոսկեզարդ փողոցսն և զգումբէթակապ խորանայարկսն և զզանազան տեղիս զահոյցն², որք առաւել այլակերպութեամբ մի քան զմի գերահրաշապէս փայլեն՝ և ըստ արժանեացն մանրամասնաբար գովասանել ոք կամիցի՝ կարծեմ թէ յանհաստութիւն ձկտեալ տատանի, որ և հասանելոյ չէ կարողութիւն: Բայց մեր զդիպողսն և զպատշաճաւորսն որքան է կարողութիւն՝ ի լրումն ընծայեցաք գեղեցիկ քոյոցդ ախորժակաց, ով քաջազգի և տան մեծի արգասաւոր և նախնական մեծ:

1 Եւլ օր.՝ ասելն:

ԳԼՈՒԽ Ը.

Յաղագս գերապայծառ և պանծալի էկեղեցոյն որ յԱղլեամար Բաղաթի, որոյ նիւն նպաստաւորութեան¹ Բարանցն Բերաւ յերկէ հեռասարանէ. զորոյ յետ գիրն և զրեղին հասարակաւ յայտարարուի:

Ի ժամանակա շինութեան Հոյակապ և Հռչակաւոր և բարձրանշան քաղաքին Աղթամարաց բարձրացոյց փրկին մեր Յիսուս զբազուկս օծելոյն իւրոյ Պազկայ, Հարստահարիչ զգազանաբարոյ ազգն Նսծայելի. զորս կապեաց զձեռանէ իւրմէ հաստահիմն խորհրդովք և պատերազմական ուժեղ արութեամբք, իբրու դանդանաւանաւ իւրիք² զկզակս նոցա ճմլեալ թռչնացուցանէր, սկսեալ ի Մարաց և Պարսից զբոլոր Ատրպատական, մինչև ցՆուժաստան. որում կամէր աւանդէր, և յորոց ոչն կամէր ի բաց կորզէր, զայլս ի վերայ այլոց յարուցանէր, և զհազարս և զքիւրս ի նոցանէն իմաստութեան սրովն սատակէր. իսկ այլոց պատերազմաւ պատահեալ տայր ըրանոց սրոյ և յանխնայ կոտորէր, երբեմն անձամբ և երբեմն ի ձեռն զօրացն:

Եւ յառնին արքայի զայսոսիկ յաճախեաց պատերազմաւ և ի վերայ Ասորեստանի և գաւառս բազումս ամրոցովքն հանդերձ յինքն ձգեալ կորզեաց: Եւ տեսեալ մերձ ի դրունս Ասորեստանի ամրոց մի յիշխանատանն Աղձնեաց ի գեօղն Առտում կոչեցեալ, լինելով սեփհականաբար Չուրարեկն կոչեցեալ ազգի՝ սպառ սպուռ կորուսեալ ջնջէ զբազգն, և զշինուածս ամրոցին ի հիմանց տապալեալ՝ զքարինս նորա բարձեալ բերէ ի վերայ մկանաց ծովուն, ընծայելով ի նիւթ շինութեան սրբոյ եկեղեցւոյն, կանգնելով փոխանակ բազնաձև պղծալից յարկացն զտաճար փառաց: Աստանօր կատարի ասացեալն ի մարգարէէն, որ հանէ զպատուականն յանարժանէն՝ իբրև զքերան իմ եղիցի», ուր միշտ հանգչի շողին սուրբ, վերագրելով զմարդիկ յանստուելի լոյսն:

Եւ քանզի ճարտարապետ արուեստին էր Մանուէլն, զոր

¹ Այլ օր.՝ սպասուորութեան:

² Այլ օր.՝ գանդանաւանիւք:

ի վեր անդր ցուցաբ, այր¹ լի իմաստութեամբ և զօրաւոր ի գործս իւր՝ հրաշակերտէ զեկեղեցիին զարմանազործ արուեստիւ. և զօր վերագոյնն ցուցաբ կրօնաւորն ձեռն տայ նկարագրել զբարինսն ճշգրտազործ նմանահանութեամբ, սկսեալ յԱբրահամայ² և ի Նաւթէ և մինչև ցտէր մեր Յիսուս Քրիստոս, զգասս մարգարէից և առաքելոց յօրինեալ ըստ իւրաքանչիւր հանդիսի զարմանազործ տեսլեամբ: Ստեղծագործեալ ջոկագրէ և ի կարգս եկեղեցւոյն զհոլովս երէոց և զերամս հաւուց, միանգամայն և զգասս զազանաց, խոզից և առիւծուց, ցլուց և արջոց, ընդդէմ միմեանց զարգարեալս, զկենդանականին նոցա յուշ առնելով զմարտ, որ է յոյժ ըզձայլի իմաստնոց, ածեալ զթիկամբբ եկեղեցւոյն և շրջապատ պարունակ³ մի պանծալի մանրամասն հատուածովք յօրինեալ, կերպագրեալ որթս խաղողաբերս այգեգործովք և զազանովք և սողնովք հանդերձ համակեալք, որոց և կերպարանքն այլ և այլ զանազանութեամբբ ըստ իւրաքանչիւր մասին առբերեն զտեսակս:

Իսկ ի չորից կողմանց ի վերայ գագաթան սրբութեանցն ճշգրտագործեալ զչորից աւետարանչացն պատկերս, որք և արժանաւորապէս իսկ են պսակ ուրախութեան սրբոյ եկեղեցւոյ և վերագոյն քան զամենայն սուրբս:

Նկարագրեալ է տեսանադրելով և զփրկչական պատկերս, որ վասն մեր զգեցաւ մարմին երևելով մարդ, և է ի կամարս արեւմտական խորանին. նմանահան ճշգրտութեամբ յօրինեալ է ընդդէմ Փրկչին և զփառազարդ պատկեր արքային Վաղկայ, որ մեծապարծ հաւատով բարձեալ ունի զեկեղեցիին ի վերայ բազկացն, իբրև զսափորն ոսկի լի մանանայիւն և իբրև զտուփ մի ոսկի անուշահոտութեամբ լցեալ, կայ առաջե տեսան, կերպագրեալ այնպէս, որպէս թէ զթողութիւն խրնդրեսցէ մեղաց: Այ թէպէտ և մերս պատմութեանց իցեն բանք՝ սակայն թագաւորն ոչ վրիպի ի խնդրեալ պարզեացն, յուսացեալ առ հանդերձեալ հատուցմունսն:

Վարձեալ և ի հարաւակողմ կուսէ խորանին ի վերայ գր-

1 Յօրինակն՝ այլ:
2 Այլ օր.՝ յԱբրահամ:

3 Այլ օր.՝ բարունակ:

բան. Եկեղեցւոյն յօրինեալ է ի տեղե զահոյից, ի բարձանց ի խոնարհ կամարաձև աստիճանօք զէջան ունելով, որպէս զի իցէ տեղե աղօթից թագաւորին զուսպ և զերծ ի մարդկանէ, որով ի միտս իւր եկեալ անզբազապէս ընդ Աստուծոյ խօսեսցի:

Իսկ ի ներքուստ կողմանէ զսրբութիւն սրբութեանցն Հրաշալիս իմն յօրինէ նկարապաճոյճ դեղովք, դրամքք արծաթապատօք և լի ոսկեհուռն զարդիւք, ոսկեպատ պատկերօք և ակամբ պատուականօք և մարգարտահիւս զարդիւք և պէսպէս երևելի և պայծառ սպասիւք, զոր Հրաշափառապէս եցոյց մեզ երկրորդ Երուսաղէմ, միանգամայն և զուռն վերին Սիօնի:

Աստանօր կատարին մարգարէութեանն նուազք, թէ աւրախ լեր, անապատ ծարաւի, և դարձեալ՝ եթէ «ցնծասցէ երկիր, և ուրախ եղիցին կողքէ բազումք»: Երդարև սա էր երբեմն անապատ ծարաւի, իսկ այժմ քաղաք մեծին Աստուծոյ գետահետեալ յերկուց մշտաբուղէ աղբերաց, ի սրբոյ աւազանէն և յանապական արնէ Արդւոյն Աստուծոյ՝ արբուցանէ զոգւով ծարաւիս:

Իսկ զոր նաւակատեաց սորա դասիւք եպիսկոպոսաց և իշխանաց շքեզացուցանելով տօն մեծ ուրախութեան կատարէ մեծապարծ պարծանօք յիշատակ ազգաց յազգաւ Ահա սասցաք որ ինչ յաղագս սրբոյ եկեղեցւոյն:

ԳԼՈՒԽ Թ.

Յաղագս մեծի պատերազմն ընդ ասնն արաբացոյ ի դրոնս մայրօտապառն Դոնայ, և որ ինչ գործ+ Ժաղ-Նեան մեծի արտայն Լայոց Դաֆայ և որ ինչ յաղն-Նեանն գործ+:

Իւր որպէս ի վեր անդր պատմեցաք վասն անիշխան լինելոյ Պարսից, ըստ գրեցելումն թէ «դատաւոր ոչ գոյր Իսրայէլի», և իւրաքանչիւր զք զիւր միտս հաճէր: Ի սոյն ժա-

մանակն այլ մի արարացի ազգաւ, այլ Հմուտ պատերազմաց
 և գործոց զինուորութեան. սա կոկողովիզ ամբարտաւանու-
 թեամբ յինքն հայեցեալ՝ կարծեաց ինքնազուլս լինել: Սուտի
 և զօր գումարեալ յանկարծօրէն թեափոխեաց անցանել ընդ
 Վողթնաստան և ընդ աւանն՝ Սախճաւան, զբռամբ ածեալ
 և զգօրս Շարուրն կոչեցեալ գաւառի, զայ հասանէ մինչև
 ցմեծ մայրաքաղաքն Վուրն. և վաղվաղակի հարկապահանջս
 և ոստիկանս առաքեալ յԱյրարատեան գաւառ¹ և մինչև
 ցԱրագածն կոչեցեալ ոտն, որ է բաժին² կալուածոց Արասայ
 որդոյ Ամբատայ՝ ընդ իւրումն նուաճէ իշխանութեամբ: Եւ
 քանզի Արաս ոչ կարողանայր ի դիմի հարկանել բռնացելոյն
 ի վերայ ինքեան՝ ձայն արկանէ յարքայ ի ձեռն հրեշտակաց և
 հրովարտակաց, զի եկեալ փրկեսցէ զնա ի հարկապահանջ
 բանութեանցն հինից. և արքայի յիշեալ զգուրթ արեան հա-
 րազատութեանն՝ ել զնաց զօրօք բազմօք զհարազատին խոր-
 դրել զքէն վերժուց:

Իսկ Արաս որդին Ամբատայ հպարտացեալ զայ իջանէ ի
 դաշնն Վաղարշապատ քաղաքի, կամեցեալ յառաջադոյն քան
 զգալուստն մեծի թագաւորին Հայոց Վաղկայ անձինն ինչ
 ստանալ պարծանս: Իսկ այրն այլազգի քանզի գիտէր զմա-
 նէ, թէ ոչ է Հմուտ պատերազմաց՝ ելեալ հասանէ ի վերայ
 նորա սակաւ զօրօք և հարեալ զնա ի փախուստ դարձուցա-
 նէ: Մաշեալ ի սուր սուսերի ի զօրացն նորա արս իբրև ն,
 և առեալ զկապուտ զօրացն և զենակչաց երկրին, և հրձիգ
 արարեալ զաշխարհն ամենայն՝ դառնայ ի քաղաքն մեծաւ
 յաղթութեամբ և բազում աւարաւ: Եւ Արաս այնուհետև
 փախստեայ եղեալ մաղապուր անկանի յաշխարհն Վրաց:

Եւ արքայի լուեալ զգոյժ աղաղակիս այսորիկ՝ վաղվա-
 ղակի հասանէ ի դուռն Վուրնայ յեզր գետոյն Արասխայ, հան-
 դէպ վերապին սրբոյ, յորմէ ելեալ մեծն սուրբն Վրիգորիոս
 լուսաւորեաց զՀայաստան աշխարհս: Իսկ այլազգին յորժամ
 ետես զբանակ արքային մեծի սփռեալ առ լիրամին Վինոյ կո-
 չեցեալ բլեր, որ արդարև անուն բլրակին մարգարէաբար, իբ-
 րու յանապակ զինոյ զմայլեալ ուրախ արար զարքայ յիւ-

1 Այլ օր.՝ կոչեցեալ գաւառն:

2 Այլ օր.՝ որ բաժին:

րու մն սահմանեալ վայրի. որ թէպէտ և ի բարձանց առեալ գշնորհ յազգութեանն, բարեխօսութեամբ սուրբ Առասաւորչին¹, որց և իւր իսկ տօնախմբիւր յիշատակ յամենեանն սահմի, որ օր ժ էր ամսոյն. սակայն և բլուրն շնորհս ունելով ոչ ունայնանայ ի գովեստից աստի պատմութեանցս. և այնուհետև առն ամբարշտի զօր գումարեալ արս իբրև թգո՝ դիմէ ի վերայ արքայի, գունակ այլոց ոմանց զնա կարծելով. և մինչդեռ արեգակն յերրորդ ժամուն արփիաթեւէր զկամարն երկնի, և դեռ ընթեռնոյր Աւետարանն սուրբ՝ զայ ոմն ի սուրհանդակաց և ասէ, քնդէ՞ր ձիգ և յաւէժ աղօթէ տէր իմ արքայ, և ահա ձակատ այլազգեացն մերձեցաւ ի բանակ սրբութեան տեառնո՝ Եւ արքայ այնուհետև կայիւն սրաիւ և հեղահամբոյր քաջութեամբ ոչ զայս և ոչ զբարբառ առ ազդոզն ամբառնայ, այլ կատարեալ զսովորական աղօթսն, իմացեալ զխնատանոյն թէ, «տեառն է պատիրագմ», և թէ «տէր ամբարտաւանից հակառակ կայ, և տայ զշնորհսն խոնարհացն»:

Յայնժամ արքայ վառեալ ի զէն և ի զարդ արիական քաջութեան, առեալ զզօրսն զնդին հաւատացելոց, հանդարտ յառաջ մատուցեալ՝ գունդս գունդս պատշաճարար յօրինէ զիւրոյ ձակատուն. և ապա այնուհետև սուսերամերկացն հոյլք զմիմեամբք խառնեցան, և ճայթմունք և թնդիւնք և փայլատակմունք իբրև յամպոց ի վայր թափեալ երևեցան, և ահագին օրն սկսաւ լինել: Յայնժամ ի վերին օգնականութեանէն զօրացեալ լինէր արքայ իւրականն զօրօք, մանաւանդ զի և սուրբ հայրապետն Հայոց մեծն Եղիսէ, ելեալ ի կատարս բերն Վինոյ՝ հանդերձ քահանայական դասիւքն, հանդոյն սրբոյն՝ Երեմեայի անխոնարհելի ունելով զձեռս, մինչև պարտեցաւ երկրորդն Ամազէի, ուստի և գունդ զգնդիւ անցեալ զօրացն Հայոց՝ զայ պատահէ արքայ զմիջոցաւ ուղմին այլ լազգեաց, յորում էին արք հետեակք ըմբշամարտ զինակրաց իբրև Գ. որոց ի դիմի հարեալ արքայի, իբրև կայծակն ընդ եզէզն հարեալ՝ այնպէս խորտակեաց զուղմաց զօրուն այլազ-

1 Այլ օր՝ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին:

2 Այլ օր՝ բլրին գնդոյ:

գիաց. և պնուհետև բազմութիւն դիակացն յերկիր անկերցն էին թանձրացեալք ի վերայ երեսաց դաշտին իբրև զորայս անգւոյ լիոյ յաւուրս հնձոց, ուստի և ընդ սրախողտոցն և ընդ գետավէժնն սատակեցան արք իբրև ըս, և զբազումս ի նոցանէ ձերբակալս արարեալ՝ զոմանս շղթայակապս յդէ յանառն՝ Վարիւնս: Իսկ արանց ճ աւելի կամ պահաս զարիւնս անձանցն պարգևս նոցունց շնորհէ. և հրամայէ արձակել զի երթեալ ի քաղաքն պատմեսցեն զոր տեսինն:

Եւ ինքն արքայ աճապարեալ անցանէ ընդ դեռն Երասխ, կամելով հրձիգ առնել զքաղաքն ծագէ ի ծագ, և զաշխարհն շուրջանակի, մինչև ծերք քաղաքին՝¹ անկեալ առ ոտս նորա խնգրին զխաղաղութիւն, տալով հարկս և պատանդս. զոր առեալ արքայի դառնայ խաղաղութեամբ յամուրն Վարիւնս, բարձեալ զզէն և զասպազէն առնեձիոյ զօրացն պլազգեաց անչափ բազմութեամբ, և ի բազում աւարառուաց իւրոցն զօրաց ոչ ինչ տուժէ արքայ յումիքէ, այլ հրամայէ հանդէպ երեսաց տանել զինչ և շահեցաւ:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Յարչակոմն Վելիկացն է ասպետն Հարամակերտ և է գաւառն Աղբազ, և որ ինչ յաղխութիւնն զօրացն Հայոց է շնորհացն Ասորիոց:

Յաւուրսն յայնոսիկ մասն ինչ ի զօրաց Վելիկաց դիմեալ, անցանել կամելով յաշխարհն Ասորեստանի. և հասեալ ի քաղաքն Հարամակերտ և ի գաւառն Աղբազ, գերեմեալ զինչս և գերեալ զկանայս և զտղայս, որչափ և ձեռն հասանէ: Եւ զայն յուեալ արքայի՝ հրամանն տայ զօրաց իւրոց հետամուտ լինել զինի նոցա քաջի առնեձիոյ. որոց առեալ գհրաման յարքունուստ՝ վազազոյն աճապարեալ ժամանինն նոցա յանհոգս լինելով յաշխարհին Անձևացեաց. և ի դիմի հարեալ քաջամարտիկ նիզակախուռն Վելիկացն զօրաց՝ կոխան

¹ Յոյլ օր. շիր՝ քաղաքին:

իրբև զիւրև դաշտաց յոտս երիվարացն Հայոց, յորոց վերայ սուր եղեալ կոտորեցին արս իրբև « և առեալ զբանակս նոցա յաւարի, փրկեալ և զգերեալսն՝ դարձան յիւրաքանչիւր տեղիս մեծաւ յաղթութեամբ:

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

Ասորասարտ-Յիւն կերպագրութեան և անյին և փառաց Տեժի արտային Հայոց Գագիայ:

Եւ քանզի նախածանօթ և յառաջգիտութեամբ Աստուծոյ, գիտելով զնա թէ այնպէս լինելոց է, անգատին յորովայնէ մօր իւրոյ ելից զնա իմաստութեամբ հոգւովն: Ասան որոյ և շնորհեաց նմա պատկեր լուսազարդ և հասակ փառաց անհամեմատ ի մէջ ամենայն մտեղեաց բանական ազգի. հարթ և ուղիղ, վայելուչ և պայծառ երեսօք. հեր գլխոյ նորա թըխակերպ, զանգուրագեղ գիսաւորութեամբ ուղիբեկ ջոկացեալ ի վերայ սպետափառ¹ ճակատուն յոյժ խուռնախիտ թանձրութեամբ. մրազարդ կամարաձև կցուացք յունիցն², և բիրբ և արտեանունք հանդերձ պողովք վկայեալք, իրբև զշուշան ի հովիտս ծագկեալ³ ծաւալին հրաշազարդ յօրինմամբ: Աւնչք երկայնադոյնք և վայելչաւորք, լսելիք դիւրալուրք և դիւրահաւանք ի բարիս և պայծառք լուսահրաշ նմանեալ գունով: Ըրթունք նորա իրբև զլար կարմիր, ատամունք նորա հուպ առ միմեանս, զտեալք յաղտոյ: Տէգք մորուաց նորա զօրէն մանուշակի ծագկեալք ի վերայ գունագեղ այտից՝ ի կերպս զուարթնոց տեսողացն զնա ցուցանէր: Եւ յիլաւի այսպիսիք նմա շնորհազարդ փառաց պարգևք ի վերուստ. վասն զի նա ըստ նմանութեանն Առվսիայ թագաւորեալ նորոյ Խարայէլի՝ վերագոյն քան զնա լրացոյց զկարգս եկեղեցւոյ սրբոյ: Աւստի և յոյժ սիրելի էր ինձ յայսմ ժամանակի առնուլ ի

1 Այլ օր.՝ սպետափառ:

2 Այլ օր.՝ յունիցն:

3 Այլ օր.՝ ծագկեալ երեւալ:

Հնդկայինն աշխարհէ և ի Տպազ քաղաքէ, մանաւանդ թէ ի քարկոփչացն, և յԱղէքասարացւոց¹ և Թէքէացւոց վաճառուց զոսկետեսակն տպագիտիք, և շարամանել ի Թագի նորա յաւուրս Թագի զքօսանաց², մանաւանդ յորժամ ի փրկական պատեք տէրունական տօնիցն իբրև զփեսայ յառաջատէ ծագիւր ըստ նմանութեանն արուսեկին. ուստի և ի գունազոյն ականցն Հիւսելոց մարգարտախուռն զարդուցն ի գլուխս և ի լանջս և ի զաւակս երիվարին խրոխտացելոց ճաճանչք լուսոյ ճառագայթ էին. այլ և ի Հոսանս Հրաձգութեանցն առաջի նորա և ի կպթմունս Թնդականացն և ի Հնչմունս փողոցն առ Հատարակ զղղեալ բիւր բիւրոց մարդկան, ամենայն ակն զնա բաղձայր տեսանել, ուստի և ամենայն Հոգիք աղաղակէին «Տէր, կեցո զթագաւորն և լուր մեզ». և արդարև արժանի էր օծեալն Աստուծոյ և բարձրն քան զամենայն թագաւորս երկրի՝ այսպիսի և ի վեր քան զոյնս գովութեանց:

Ասան զի նա խաղաղութեան և շինութեան առիթ: Նա աւազակաց խանձող և Հերքիչ: Նա իրաւանց և դատաստանաց արդարով կռիչ: Նա ամբարտաւանից բարձրաթուիչ թեւոցն Հարթող: Նա օրջացելոց բազմաց ի բարձրաբերձ ամրոցաց ստորիջոյց: Նա ապստամբաց անգերձանելի ծուղակ: Նա զաղտնի նենգութեանց թշնամեաց նախատեսող և կարթ կորգիչ: Նա սիրելեաց և կամարարաց իւրոց անձախ պարզև, այլ և անուշահոտ բուրաստան, լի Համապայծառ ծաղկովք: Նա տան իւրում կանաչատունկ՝ օսկեսաղարթ, լի աստուածայորդոր սիրով և բերկրաբեր աւետիք: Նա որդւոց իւրոց կրթարան բարեաց և մշտաբուղիս աղբիւր իմաստից: Նա ամենայն արուեստականաց դոնբաց և անվրէպ քանոն: Նա բանաւորաց սպառնալեաց բքաբեր, և ահարկու Հողմոցն ընդդիմակաց լեռն բարձր և անդրդուելի վէմ: Նա խարդախող և կարծեցուցիչ Հրովարտակաց և պատդամաց այլազգեաց յղելոց առ նա Հուր ծախիչ: Նա ի սիրտս բռնաւորաց Քարեկացւոց, Մարաց և Պարսից, Յունաց և բարբարոսաց Հրացեալ և յարաշարժ բեկո: Նա Հարցափորձող իմաստնոց խորք ծովու կամ

1 Այլ օր.՝ Յաղէքասարացւոց:

2 Հին օր. սաս և յէջն 294՝ սբու-

անաց:

3 Հին օր.՝ կանաչատունկ:

բարձրութիւնը երկնից որ անհասն է: Նա յոսկեզարգ դաշոյնն ուրախութեանց բազմեալ նազելի ճոխութեամբ իբրև զառիւծ զօրաւոր հաւատովք աճեցեալ ի փառս տեառն: Նա ի սենեակս ոսկեզարդս երեկօթիցն քաղցրանին՝ քնով զուղեալ իբրև զվիշապ, և ահ հզօր զօրութեան նորա շրջապատեալ զբոլոր նայաստաննօքս՝ իբրև պարիսպ պղնձի անմերձենալի պահէր յերկիւղէ և ի գաղտաձիգ նետից թշնամեաց: Նա ի ի վերայ դրացեաց իւրոց և իւրոց հնազանդելոց հովանի ամրապահեաւ, և արագ...¹:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Սասն անցիցն անցելոցն ընդ նայո, և լասն ասարտաժտուէր իշխանին Աբղղունէի և որդոց² էւրոց:

Յետ վախճանելոյ արքային³ Գաղկայ Արծրունւոյ որդւոյն Գերանկի և բառնալոյ իշխանութեանն նայոց, կատարեցաւ ասացեալն ի մարգարէէն Նրեմիայ ի վերայ նայաստան աշխարհիս, ևս առաւել ի գաւառն Սասապուրականի⁴, եթէ «տողովուրդք իմ անտերունչք շքեցուք»⁵, և տիրեցին ի վերայ մեր ազգն նագարու, և յամենայն ժամ ասպատակելով յառի և յաւարի հարկանէին զամենայն քրիստոնեայս, ի սով ի սուր և ի գերութիւն մատնելով զմեծամեծս և զփոքունս. զի չէք ուստեք յոյս և ակնկալութիւն, և զի ու ևս ի սակաւուց մնացեալ էին ի պակասաւոր իշխանացն նայոց, և բռնամբ ունէին զամուրս բիրդից և քարանձաւաց: Նպա թագաւորեցին ի վերայ մեր մեղք մեր⁶ և հարցն մերոց, և մատնեաց զմեզ Տէր և զմնացեալսն ի ձեռս անօրէն արծաթակործ եղևոնաթիւր և մեղսասէր զարմին Նլիմայ, որ են

1 Հին օր. ունի աստ՝ աւազ յոյս նաւս թուղթ է անկեալ, վերջն չկայ:
 2 Հին օր.՝ որդոց:
 3 Սյլ օր.՝ արքային նայոց:
 4 Սյլ օր. չէք՝ ի վերայ նայաստան

աշխարհիս ևս առաւել ի գաւառն Սասապուրականի:
 5 Սյլ օր.՝ շքեցուք:
 6 Սյլ օր.՝ ի վերայ մեղքն մեր:

ազգք Խուլքաց. և տիրեցին աշխարհի ի ծովէն արևելից մինչև ցծովն արևմտից, և ոչ մնաց ի նոցանէ մինչև ցբարանձաւ մի որ ոչ մատնեաց Աստուած ի ձեռս նոցա. և նոքա ունելով զքնութիւն արիւնարու զազանի. զի են ազգք ահաւոր տեսեամբ, զի տեսիլ դիմաց նոցա զարհուրեցուցանէ զտեսողն և ահարեկ առնէ. և բնակութիւն նոցա ի լեռինս և ի դաշտս և յանապատս, որպէս զվայրենի գազանաց. և են շողղակիրք որպէս զգազանս. ոչ պատուեն զմեծամեծս, ոչ խնայեն յալիս և ի հարկիսս ծերոցն, ոչ ողորմին երիտասարդին և տղայոյն, ոչ խնայեն ի մանկութիւն ումէք. ազգ չար և դառնացող, ազգ որ ոչ ուզողաց զսիրտ իւր և ոչ հաստատեաց առ Աստուած ի հոգի իւր: Օայս ազգ ետ Աստուած և մեղք մեր՝ Թագաւոր աշխարհիս Հայոց, ըստ ասացելոց սրբոց մարգարէիցն Անանիանցն, եթէ ամանեցիր զմեզ ի ձեռս Թագաւորի անօրինի և չարի քան զամենայն երկիր»:

Յայնմ ժամանակի այր ոմն երևելի տոհմակից գտեալ արքային Անէքերիմայ մեծի, զոր մարգարէն Նսայի պատմէ վասն նորա, և սա նոյն անուանակից հաւուն իւրոյ Անէքերիմ անուամբ, էր և եղբայր նորա մեծ իշխանն Վերանիկ¹: Սորա ի ձեռն օգնականութեանն Աստուծոյ և ի խնամս տեսչութեան Հոգւոյն սրբոյ տիրեցին հայրենի բնիկ գաւառացն իւրեանց Վասպուրականի, և ի դիմի հարեալ այլազգեացն՝ ոչ տային թոյլ աւերիլ զաշխարհն². զի ունէին զանմատոյց ամրոցն զՇամիրամաշէնն, զաւանն Վան և զերկնապիշ և գպարանոցատանջ զանառիկ բերդն զՎմիւկ, առ ոչինչ համարելով զյարձակումն այլազգեացն յարաժամ այլ հանապազօր ի կրունկն դարձուցանելի օգնականութիւնն Աստուծոյ:

Ի սոցա ժամանակի երևեցան զանձք աստուածային նշանին, յորոյ վերայ եհեղ զարիւն իւր միածին որդին Աստուծոյ. և էր համբարեալ ի լեռինն Վարազայ, ի գագաթն քարանձաւին ի ձեռն սուրբ որոջին և Թագաւորացն կուսին Հրոտփսիմիայ, յայտնեաց Աստուած, որպէս և յաւուրսն Առտանդիանոսի արքայի և Վիւրդի հայրապետին. զնոյն և գաւառն Վասպուրական ի լեառն Վարազայ ցոլացեալ նշան

1 Այլ օր.՝ Դերենիկ:

2 Այլ օր.՝ զաշխարհն իւրեանց:

տէրունական խաչին՝ յերրորդ ժամու թռուցեալ ի զազաթանէ քարունձաւին՝ բնակեցաւ ի նոյն շէրինն ի հողիտ մի, ուր են աղբիւրք բարեհամք. և սուրբ թագաւորն՝ Սենեքերիմ¹ շինեաց ի նոյն տեղւոջ եկեղեցիս մեծածախս, և ի սաորտ յերինն շինեաց զխոյակապ և զհոչակաւոր մայրաքաղաք մենաստանացն զՍարազ, և կարգեաց ի նմա արս հաւատարիմն և զարդարեաց բազում կրօնաւորօք և երկնագումար դասիւք սուրբ քահանայիւք. և կարգեաց նոցա ուժիկս, և կէին ի խաղաղութեան ի գաւառն² Սասպուրականի. ամենայն աշխարհաց անկելոց և գերեւոց տեղի ապաստանի ի նա գտանիւր:

Եւ վասն մեղաց մերոց յարձակեցան ի վերայ մեր ազգն Աշխմացոց, զոր վերագոյնն ասացաք. և հանապազօր նեղէին և մաշէին ի սուր սուտերի զազգն քրիստոնէից: Եպա զմտաւ ածեալ արքային Սենեքերիմայ զտէրունեան հրամանն որ ասէ, յեթէ հալածեսցին զձեզ յայսմ քաղաքէ՝ փախի՞ձիք ի միւսն. արդ վասն զի ոչ գոյր այլ ուստեք օգնականութիւն բաց ի տեսանէ, և օգնականութիւն տեսան է ի թիկունս արքային Յունաց, և յայնժամ ունէր զկայսերական իշխանութիւնն զաստուածապահ քաղաքին զՍոստանդնուպօլսի³, այր ոմն աստուածասէր և բարեպաշտ Սասիլ անուն կոչեցեալ, և ոչ էին՝ ձեռնհաս թագաւորն Յունաց ի վերայ աշխարհին չայոց, այլ ինքեանք կամաւ ունէին զտէրութիւնս գաւառաց իւրաքանչիւր որ, և ոչ ժուժէին յարձակման այլազգեաց: Յայնժամ իրրե ուրդի առ հայր դիմեցին մեացորդք տանն Թորգոմայ առ թագաւորն Յունաց. և նոքա լցեալ աստուածային սիրովն՝ գթացան յաղաչանս որդւոցն, և կոչեցեալ առ իւրեանս յիւրաքանչիւր գաւառաց՝ և տային պարգևս. և կարգեցին ի դուռն արքունի և տային փոխանակ քաղաքացն քաղաքս մեծամեծս և փոխանակ բերդիցն բերդս անմատոյցս և գաւառս և գեօղս և ագարակս և սուրբ մենաստանս. և փոխեցին զհայրենի տունան իւրեանց հայկազունքն Արծրու-

1 Հին օր.՝ թագաւորին Սենեքերիմայ:

2 Այլ օր.՝ և կէին խաղաղութեան

աշխարհն:

3 Այլ օր.՝ զՍոստանդնուպօլսոց:

նիքն Անկերբրիմ ի Թուին Հայկազնեան տուճարին նհ, և գէմ
 եղեալ զնացին յաշխարհն Առնաց Ժոտ արամբք, Թող դիա-
 նայս և զմանկտիս. և արկան ընդ լծով ծառայութեանն Հո-
 ոռոմոց. նոյնպէս և բազրատունին Վազիկ որդի Յովհաննիսի
 արքայի, և նա ևս փոխեալ զՀայրենիան իւր ի նոյն Թուա-
 բերութեանն ն՝ և չողաւ ի Հոռոմս. և նոքա տիրեցին արև-
 ելեան գաւառին Հայոց, մեծ աւանին Վանի և գաւառին
 Վասպուրականի և Թագաւորանիստ քաղաքին Անուշ և աշ-
 խարհին Հայոց:

Յորժամ եհաս համբաւ Թագաւորացն երթալոյ ի Հայոց
 և տիրելն Հոռոմոց ի բանակն անօրէն և արիւնարբու գազա-
 նառիստ ազգին Ալիմայ՝ ապա ձիարշաւս արարեալ ասպատա-
 կայարձակ շառաչմամբ իբրև զարծուի յերամս հաւուց ցողա-
 ցեալ արքայն Ալիմացոց որ կոչիւր սուլտան անուամբ Տուղ-
 լուփ՝ եկն եհաս ի մայրաքաղաքն Անի, և պաշարեաց զնա և
 առեալ մաշեաց ի սուր սուսերի. որ ի հեղմանէ արեանն ո-
 ռոգանէր երկիրն իբրև ի ժամանակս հեղեղաց յարուցելոց. որ
 ասէին բազումք ի տեսողացն, Թէ զտոգայս դիացիկս Թաւալ
 տալով արեանն ի գետն հասուցանէր, որ անցանէր ընդ դուռն
 քաղաքին: Եւ նովին սձիւ այր ոմն ներքինի ժանդ և ապա-
 րասան և փոյթ յարբանեկութիւն սատանայի, արիւնարբու
 և շաղղակեր, Սրահանդ անուն՝ եկեալ էառ յաւարի զգա-
 ւառն Վասպուրական, և եկն եկաց մինչև ցաւանն Վանս,
 և զնա պաշարեալ տառապեցոյց ի սառապանս խիստ. և զնա
 ևս մաշեաց ի սուր սուսերի, և զքնակութիւնսն այրեաց հը-
 րով. նոյնպէս և զԱրձէշ քաղաք՝ Գնունեաց գաւառին: Եւ
 ոչ մնաց տեղի ապաստանի քրիստոնէից, բայց միայն յանմա-
 տոյց ամրոցն Ամիւկ և յաստուածաբնակ կղզւոջն Աղթամար,
 որ վայելչացեալ ունին զգեղ վայելչութեանն ամրացեալ արեօք
 և պարսպեալ խրոխտացեալ կոհակօք: Ի սոսա կատարեցաւ
 բան հոգերգողին Վաւթայ, որ ասէ, Թէ տւրախ եղիցին կող-
 զէք և ամենայն բնակեալքն՝ ի նմա. և հրձուեալ բերկրա-
 նօք ըստ հրամանին Սողոմոնի, իբրև զաքաղաղ ի մէջ մայ-
 րեաց սիզալով և իբրև զնոխազ առաջի հօտից կամ իբրև

1 Այլ օր.՝ զԲրէշ գաւառն:

2 Այլ օր.՝ բնակեալն որ:

զթագաւոր ի մէջ զօրաց՝ նոյնպէս և սոքա երևելի և փառաւոր գտեալ ի մէջ աշխարհի:

Բնտրեաց տէր տեսուչ և վերակացու այսմ աստուածապահ և անմատոյց ամբողջացս զայր ոմն տոհմակից արքային Աննքերիմայ ի գաւառն Եմիոյ յազգէն Արծրունեաց անուամբ Աբղղմսէհ կոչեցեալ, մնացեալ իբրև զկայծակն ի փայլատականց հրոյ. և պահեալ զնա ամենահզօր¹ աջոյն Աստուծոյ յայսմ ծովածուփ վտանգաւոր ալէկոծեալ նաւաբեկութենէս, և որպէս ընտրեաց տէր զՆոյ, և ի նմանէ աճիցին ամենայն սոզօք և բազմացան, և որպէս ընտրեաց Աստուած զԱբրահամ և օրհնեաց զնա և զծնունդս որովայնի նորա, և որպէս օրհնեաց տէր զմեծն Վաւիթ և օրհնեաց զպտուղս որովայնի նորա և զօրացոյց զնա ի զօրութիւն անպարտելի՝ նոյնպէս և զսա ընտրեաց Աստուած զամենիմաստն զպուտուկուրապաղտան զԱբղղմսէհ, զորդի մեծ իշխանին և սուրբ մարտիրոսին Թոռնկայ, որ յաւուր մեծի տօնի ծննդեան տեսան և մկրտութեանն՝ արժանի եղև առնուլ զպսակ մարտիրոսութեան բազում արամբք ընտրելովք ի գաւառին Մոկաց ի գեօղն Ատիճանս²: Աւ որդի նորա զօրացեալ ի շտրհատուր պարգևացն Աստուծոյ և լցեալ իմաստութեամբ և Հոգւովն սրբով. և հեղ տէր ի վերայ նորա զեթնապատիկ շտրհաս, հոգի գիտութեան և աստուածապաշտութեան, հոգի զօրութեան և իմաստութեան, հոգի խորհրդոյ և հանճարոյ, և լցոյց զնա հոգի երկիւզին Աստուծոյ. և գերազոյն գտեալ քան զամենայն ազգս, հեղ խոնարհ, առատ, ողորմած, աղօթասէր, սրբասէր, այրեաց ակնածու, որբոց խնամածու, որ ոչ երզուաւ նենգութեամբ ընդ ընկերի իւրում և ոչ գտաւ ստութիւն ի շրթութունս նոցա. և հանապազ խոկայր յօրէնս տեսան ի տուէ և ի գիշերի: Եւր և անձամբ վայելուչ, մեծաշուք և բարձրահասակ, գանգրահեր և գեղեցկատեսիլ, քաղցրախօս և անուշաբարբառ իբրև զտատրակ. առեալ իւր ամուսին զգօւստր Վրբիգորի արևելեան դուկի, և զթոռն մեծաշուք և տիեզերակալ իշխանաց իշխանին Ալուզի, որ էր տէր և իշխեցող գաւառացն Մաղկոտան և Սագովտի և մեծ աւանին Անգեղտանն:

1 Այլ օր՝ ամենազօր:

2 Այլ օր՝ Ատիճանս:

Իսկ սուրբ որոջն Վրիստոսի անուամբ Մարիամ կոչեցեալ, որ և տիկնաց տիկին էր ազգաւ. սա անեալ սրբութեամբ և աստուածապաշտութեամբ և երկիւղիւ տեսուն և ըստ անուանակոչութեանն իւրում միացեալ ի սէրն Աստուծոյ և գերազոյն գտեալ քան զամենայն սուրբս, և առ ամենեսեան գթած, ողորմած, Հաստատուն ի Հաւատս, զգօն և զգաստ, ոչինչ պակասութիւն ունելով ի սրբոց թագուհեացն. աղօթասէր և աղքատասէր, և Հանազազ սպասաւորէր սուրբ ուխտեացն¹, որ էին ի սուրբ կաթողիկէն, յաստուածազարդ և գեղապաճոյճ սուրբ եկեղեցւոջն և գեղապանձ անուանակոչութեան սուրբ Խաչին. զի զնա ընտրեաց Աստուած և Հաճեցաւ բնակիլ ի նմա, և եղ ի պահեստի զգանձս աստուածայինս զաթոռ մերոյ սուրբ Լուսաւորչին զՊարթեկին Վրիզորի, և զսեղանն սրբարար աստուածային խորհրդոյն և զգօտի սուրբ միջոյն և զգաւազան ամենազօր աջոյն, որ Հոփուէր զժողովուրդն տեսուն, գերազոյն գտեալ քան զգաւազանսն երկոսինս մեծ մարգարէիցն Մովսէսի և Ահարօնի, և զհողաթափս աշխատասէր ոտիցն սուրբ կուսին Հռոփսիմեայ² և զփողապատն ներկեալ սուրբ արեամբն, և զբազուկ սուրբ մարտիրոսին³ տղային Աբղիմէհի, ազգակցի և անուանակցի պատուկուրապաղատին և զայլ ևս նշխարս մարտիրոսացն. և զնշան տերունական խաչին, յորոյ վերայ էր կաթուած արեան կինարարին, ընդելուզեալ օսկով և մարգարտով. զոր ետ տէր ի ձեռն սուրբ և երջանիկ Հայրապետին արհի եպիսկոպոսի⁴ տեսուն Վաւթի, որ դեռ ևս կոչի սուրբ նշան Ապարանից: Օ՛ի էր տէրն Վաւթի ազգակից պատուկուրապաղատին, և էին սոքա ազգք սուրբ և ընտրեալք ի տեսունէ, զոր յառջագոյն ընտրեալ Հոգւոյն սրբոյ՝ տեսուչ և վերակացու լինել տանն Վասպուրականի, զմեծ իշխանն զանուանեալն Խեղանեկ, զազգակից արքային⁵ Սենէքերիմայ և թագաւորագն ցեղիցն Արծրունեաց: Սա ծնանի զԽոռնիկ իշխան, այլ Հզօր

1 Այլ օր.՝ սպասաւորէր սրբոց:

2 Այլ օր.՝ սուրբ կուսին սրբոյն Հռոփսիմեայ:

3 Այլ օր.՝ և զբազուկ սուրբ և

մարտիրոս:

4 Այլ օր.՝ երջանիկ արհի եպիսկոպոսին և Հայրապետին:

5 Այլ օր.՝ մեծի արքային:

և պատերազմող և քաջ ի գործ արութեան, և զեղբարսն իւր զուուրք և զամենագով և զքարերջանիկ զհոգիւսն քաջ, զտէր Վաւիթ և զտէր Ատեփաննոս, զմեծ պսակքն եկեղեցւոյ, և զանուանակիցն մերոյ Առսաւորչին զտէր Վրիգոր. որ և փայլէին ի մէջ տիեզերաց, որպէս զարեգակն ի մէջ աստեղաց: Եւ ի Խոռակայ ծնանի մեծ իշխանն Խաղէոս, այր ընտիր ի գործ պատերազմի. որ օգնականութեամբն Աստուծոյ և քաջութեամբն իւրեանց ոչ տային թոյլ ական հատանել յարածամ յարձակման թշնամեաց ի գաւառացն իւրեանց: Եւ Խոռնիկ որդի Խաղէոսի, յորմէ ծնաւ սուրբ և բարեպաշտն Երդմնեհ, որ սա իւրով աստուածիմաստ գիտութեամբ առուելիալ քան զամենայն հարս իւր. նոքա ի գործ պատերազմի արի և քաջ, իսկ սա լի իմաստութեամբ և հանձարով վարէր զկեանս իւր փաղաղութեամբ¹: Օ՛ի յաւուրս նորա կատարեցաւ հրաման տէրունական բանին որ ասէ, «յարիցէ ազգ յազգի վերայ և թագաւորութիւն ի թագաւորութեան վերայ, և ի տեղիս տեղիս սովք և սրածութիւնք և սասանութիւնք, և նշան յերկինս յարեգակն և ի լուսին և յաստեղս, և յերկրի տազնապ հիթանոսաց»: Եւ սորա ժամանակս ելին արիական ազգն Փռանգաց, և ազատեցին զուուրք քաղաքն Արուսագէմ ի ձեռաց այլազգեացն, և զայլ ևս բազում աշխարհս ի թուին զիւր:

Եւ տազնապէր երկիրս արևելիայց ի ձեռաց անօրինաց, յարձակմանէ յարածամ այլազգեաց, որ իբրև գյորձանս հեղեղաց յարձակէին ընդ երեսս երկրի, կամ իբրև զամպս սաստիկս² շփոթեալս ի ճայթմանէ օդոց, և ի փայլատակմանց հրոյ ի ժամս մթացեալ գիշերոյ: Եղև փախուստն մեր ի ձրմերայնի և յաւուր շաբաթու, ըստ տէրունական հրամանին. և ոչ գտանէր յոյս և ակնկալութիւն քրիստոնէից, բայց միայն յաստուածասէր և յընտրեալ թագաւորազն արքայն³ պառուկուրապաղատն, և յազգակցէ մեծ և քաջ նահատակէն մամիկոնէին Վարդանայ. զի աղօթիւք և խնդրուածովք սրբոց հարցն և ազգակցացն զօրացոյց տէր զօճեալն իւր: Օ՛ի

1 Եւլ օր՝ աստուածաշտութեամբ և փաղաղութեամբ

2 Յայլ օր. շիբ՝ սաստիկս:

3 Յայլ օր. շիբ՝ արքայն:

վարեաց զկեանս իւր խաղաղութեամբ, և ընդ ամենայն ու-
մեք զխաղաղութիւն հնարէր, զի տայր ի պէտս հարկացն
զկեանս և զստացուածս իւր, և ոչ դատէր զիւրսն առնուլ
ինչ ի պէտս հարկապահանջողաց, ոչ սաստիւ վարէր զիշխա-
նութիւնն իւր, և ոչ ահիւ և սպառնալեօք, և ոչ տոկոսիւք.
այլ¹ զամենեսան խնամէր և սիրովէր և զթայր որպէս հայր
ի վերայ որդւոց. զի ուսեալ էր ի վաղուց հետէ որ ասէ, թէ
«եղևուք զթածք, որպէս և հայրն ձեր երկնաւոր զթած է»:
Սորա ծնան ուստերք է և դատերք է: Ի սորա ծննդոցս ընտ-
րեաց տէր զմի ոմն, որում անուն էր Վաւիթ, նմանօղ եղեալ
Յեսսէ² Բեղզահմացոյն, որ ընտրեաց տէր յորդոցն նորա
զՎաւիթ. և օրհնեաց զնա անանցանելի օրհնութեամբ մինչև
ցյաւիտեանս յաւիտենից:

Սա նմանեալ մեծին Վաւիթի Վ վերագոյն գտեալ քան
զնա, զի բարձրացուցանել կամեցաւ տէր զեղջիւր եկեղեցւոյ
իւրոյ³: Սա սնեալ ի տանն տէրունեան ընդ հովանեաւ աս-
տուածային գանձուցն, զոր վերագոյնն ասացաք, ոյք էին ի
պահետի յաստուածաբնակ կղզւոջն Աղթամար⁴: Սա նմա-
նեալ Սամուէլի մարգարէին, սնեալ ի տաճարին տեառն և
փոխանորդ եղեալ քահանայապետին Հեղեայ, և սա վերա-
գոյն գտեալ քան զնա, ի մանկութենէ առեալ զլուծ խոնար-
հութեան՝ պահաք և աղօթիւք և խստամբեր ճգնութեամբ,
արի և քաջ ժուժկալութեամբ ընգրէմ բանասարկուին պատե-
րազմեալ, վառեալ զինու և սպառազինու, քաղցիւ և ծարա-
ւով և տքնութեամբ յաղթեաց ամենահնար թշնամոցն. ըստ
ասացելոյ առաքելական հրամանին երկնաքաղաքացի առնն
Պօղոսի, իթէ աչ է մեզ մարտ ընդ մարմնոյ և ընդ արեան,
այլ ընդ իշխանութիւնս և ընդ պետութիւնս և ընդ աշխար-
հակալս խաւարիս այսորիկ և ընդ այսս չարութեան որ ի
նիրոյ երկնից»:

Իսկ սա հանեալ ի գլուխ զհանդէս նահատակութեան և
կուսութեան, զի որք կուսութեամբ վարեցին զկեանս իւ-

1 Այլ օր.՝ ահիւ և տաքնապաւ և
սպառնալեօք, այլ:

2 Այլ օր.՝ Յեսսայ:

3 Այլ օր.՝ զեղջիւր օճելոյն իւրոյ
եկեղեցւոյ:

4 Այլ օր.՝ Աղթամարայ:

րեանց՝ գիրագոյն գտան քան՝ զհրեշտակս: Իսկ սա առ ոչինչ համարելով զաշխարհս և զփառս սորա և զփայելչութիւն կենցաղոյս, զի հանապազօր լուեալ ի սրբոց մարգարէիցն՝ գնրմանութիւն խոտոյ ունելով մարդոյն և ծաղկի թօթափելոյ և նանրի նմանիլ անցաւորի և առօրեայ վարձ վարձկանի և ունայնութեանց՝ վարժեաց սա զկեանս իւր յամենայն գործս առաքինութեան ըստ տէրունական բանին, որ իւրոց սրբոցն հրամայէր ասելով՝ «ոչ եթէ դուք ընտրեցիք զիս, այլ ես ընտրեցի զձեզ»:

Սա նմանեալ Մելքիսեդեկի¹, յառաջ ընտրեալ ի Հոգւոյն զգալ կենարարին և բաշխել զմարմինն և զարիւն իւր², ընթացեալ ընդ առաջ նահապետին Աբրահամու՝ մինչ գայր ի պատերազմէս: Սա նմանեալ Յեսուայ որդւոյ Նաւեայ, զի նա կոյս սուրբ և արի, որ իւրով զայխոնաւն հովուէր զժողովուրդն տեառն յերկրին Աւետեաց: Սա նմանեալ Ահարօնի վակասակիր պատմուածանաւն, թէ ակամբք ընդելուզեալք մարգարտով, ըստ թուոյ սուրբ առաքելոցն, և օրինակ թէ ազգաց ի Քրիստոս հաւատացելոց: Սա նմանեալ Նդիայի աստուածատես մարգարէին, որ յորովայնէ մօր իւրոյ ի հրեշտակաց հրով կիրակրէր, և ի ձեռն կուսութեանն փակեաց զերկինս զԲ ամս և զԳ ամիս, և ոչ տեղեաց յերկիր ցօղ, մինչև բանիւ բերանոյ իւրոյ: Սա նմանեալ մեծի մարգարէին Յովհաննու որդւոյն Օւաբարիայի, որ ի հրեշտակապետէն լուեալ զաւետիսն վասն ծննդեանն Յովհաննու, որ ձեռնագրեաց զբանն Աստուած ի Յորդանան:

Սա նմանեալ Յոհաննու որդւոյն Օւերեդեայ, որ ի ձեռն կուսութեանն անուանեցաւ որդի որոտման, որ և ի բարձանց որոտաց զբանն Աստուած, որ և անկաւ զլանջօքն տեառն և մաքրեցաւ որպէս զոսկի ի հօւր: Սա նմանօղ հղեալ սոցա սրբութեամբ և կուսութեամբ, որ և տուեալ սմա շնորհք յամենառատ պարգևատուէն Աստուծոյ, առեալ զպատիւ բահանայութեան և զեպիսկոպոսութեան և զարհի եպիսկոպոսութեան և զկաթողիկոսութեան, և նստոյց զնա տէր յա-

¹ Այլ օր՝ Մելքիսեդեկի քահանային:

² Այլ օր՝ իւր սուրբ:

Թող մերոյ սուրբ Լուսաւորչին սրբոյն Գրիգորի¹ և Խառնեաց զնա ի կարգ սուրբ Հարցն առաջնոց, սրբոյն Ռատակիսի, Վրթանիսի, Յուսկանն, Գրիգորիսի, Ներսիսի² և Սահակայ. զի յառաջ ցուցեալ Հոգւոյն սրբոյ տեսեամբ սրբոյն Սահակայ զանցս ազետից Հայաստան աշխարհիս, անկանիլ ի տէրութենէ և ծառայել ազատաց ստարաց և լինել հակառակ ճշմարտութեանն, որպէս զՍուրմակ և զԸմուէլ, որ հակառակ էին ընդդէմ աստուածատուր Հորհացն, և դարձեալ նորոգիլ տեսութեան քարտէզին, որ ունէին սփեզիրն և կարմրազեղն զսրբոյն վերափոխումն, և սեւազեղն և կարգ և կէսն և ջնջազիրն գհակառակացն ճշմարտութեան. իսկ միւս այլ կարգին նորոգիլ, որ ունէր օրինակ զմերոյ սուրբ Հայրապետին զաստուածապատիւ տեսան Վաւթայ ընտրելոյն տեսան և օծելոյն և նստելոյն յաթող սուրբ Լուսաւորչին մերոյ: Գի սուրբքն առաջինքն նմանողք եղին Հարցն իւրեանց. և սա ևս նմանեալ Հարցն իւրոց սուրբ Հայրապետացն և մարտիրոսացն, զի աղօթիւք նոցա և խնդրուածովք և Հեղմամբ արեան սրբոց մարտիրոսացն Վարդանայ և իւրոցն, Թոռնկայ և իւրոցն, ազգակցաց սուրբ Հայրապետին Վաւթի՝ զօրացոյց զսա տէր առաւել քան զառաւել:

Իսկ միւս ևս այլ ի ծննդոց սորա կրտսերագոյն յեղբարցն անուամբ Ստեփաննոս կոչեցեալ ըստ Հայրենի ազգին, և ըստ մայրենի անուանակոչութեանն՝ սրբանեալ մայրն իւր տիկնաց տիկին՝ կոչեաց զնա յանուն հաւուն իւրոյ Ալուզ, և ըստ յառաջագիմութեանն իւրոյ, ի սուրբ Թագաւորացն պատիւ և անուն մեծութեան ընկալեալ³: Իսկ սա լցեալ զպակասութիւն Հայրենի և մայրենի հաւուցն՝ գոաւ երևելի յամենայն յազգն. և որպէս օրհնեաց Իսահակ զՅակոբ, և տէր լուաւ նմա և օրհնեաց տէր զՅակոբ ի բերանոյ Հօր նորա, զի օրհնութիւնք Հարց հաստատին զորդիս՝ նոյնպէս և մեծ իշխանն Ալուզ օրհնեցաւ յաստուծոյ և ի հօրէն իւրմէ Աբղղմնեհէ. զի էր այր աստուածասէր և բարեպաշտ և հնազանդ ծնողաց

1 Այլ օր.՝ յաթող հօր մերոյ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին:

2 Այլ օր.՝ Գրիգորի, Դանիէլի, Ներ-

սիսի:

3 Այլ օր.՝ ընկալաւ:

իւրոց. զի ուսեալ էր ի պատուիրանացն Աստուծոյ, եթէ «պատուեա՛ն զհայր քո և զմայր», և լուեալ յայլում տեղոջ, եթէ «որդի անհնազանդ ի կորուստ եղիցի». և հնազանդեալ նա արտաքոյ ամենայն փորձութեան: Չնա հաստատեաց տէր յաթոռ հօր իւրոյ, որպէս զՍողոմոն յաթոռ հօր իւրոյ Վաւթի, և որպէս յաւուրս նորա արար տէր խաղաղութիւն թագաւորութեան նորա՝ նոյնպէս և յիշխանութիւն սորա: Եւ մեծ և ամենիմաստն Արդլմանհ կուրապաղասն բաժանեաց զհայրենիսն իւր և ետ ի ձեռն որդւոյ իւրոյ Ալուզե գերիմանման և զանառիկ ամրոցն զՄիւլի, զի նա կարող էր ի դիմի ունիլ անօրէն ազգացն Իսմայէլացւոց. և նա առաւելեալ ի մաստութեամբ քան զամենայն զհարս իւր:

Իսկ ամենիւրեւի ի աստուածասէր կուրապաղասն Արդլմանհ վարեաց զկեանս իւր խաղաղութեամբ, և ետես զորդիս իւր փառաւորս և ամենազոզս, զոմն հոգեւոր և մարմնաւոր փարթամութեամբ ճոխացեալ և յաջորդեալ յաթոռ հայրապետութեանն, լցեալ աստուածային պատուիրանապահութեամբ և բեւեռեալ յերկիւղն տեառն, և զմիւսն ետես տէր և իշխան և պայծառացեալ փառօք և բարեբախտեալ և յաջողաձեռն եղեալ յամենայն գործս, և զայլ ևս զուստերս և զգոստերս ետես ի փառս և ի պատիւս: Ատես և զորդիս որդւոց իւրոց և երանեցաւ ի տեառնէ, և ինքն բարիօք ծերութեամբ ննջեաց առ հարս իւր և թաղեցաւ ի նոյն աստուածաբնակ կղզւոջն Աղթամար, ի դուռն սուրբ Խաչին, արժանի եղեալ հանապազօր առնուլ ի տեառնէ վերստին զազատութիւն որդեգրութեանն ի ձեռն սուրբ և անմահ պատարազին հարազատին իւրոյ տեառն Վաւթի չայոց կաթողիկոսի, զոր մատուցանէր անխափան ի բարեխօսութիւն աստուածասէր ծնողաց իւրոց. և էր թուականն չայոց, մինչ փոխեցաւ արքայն Արդլմանհ՝ ի. և սրբասնեալ ամուսինն իւր կեցեալ յետ կատարման առնն իւրոյ ամս Բ՝ և նա բարիօք հանգստութեամբ փոխեցաւ ի Վրիստոս և յաւելաւ առ հարս իւր և եղաւ ի նոյն տապանի. և զորդիս իւր յանձն արարեալ շնորհացն Աստուծոյ:

Յետ կատարման սոցա յաշխարհէս՝ սկսան առաւել քան

զառաւել շնչել հողմն հիւսիսային դառնաշունչ օդովք սառ-
 նամանիւք և պակասեցուցանել յիրկրէ զբոյս գալարոյ. և կա-
 տարեցաւ հրաման տէրունեան առակին, թէ «իջին անձրևք,
 յարեան գետք, շնչեցին հողմք». և ոչ կարացին խախտել զմեծ
 վէճն հաւատոյ, զպայծառացեալն փառօք զիշխանն զՆշուգ,
 զի մնաց միայնացեալ ի մէջ Հայաստան աշխարհիս, իբրև
 զնաւ ի մէջ մրրկեալ այեաց ծովու, ոչ ունեւորով օգնականու-
 թիւն յումեքէ, ոչ ի թագաւորաց և ոչ յիշխանաց և ոչ ի
 մեծամեծաց և ոչ ի հարցն, ունայնացեալ ի ստացուածոց և
 թափուր մնացեալ յամենայն ընչից: Աւ զաւերեալ պարիսպն
 և զշէնսն, զոր յառաջագունիցն անփոյթ էին արարեալ՝ սա
 վիրստին նորոգեաց բազում աշխատութեամբ: Աւ զի աւուրք
 չարութեան հասին ի վերայ երկրի, զի կատարեցաւ ասա-
 ցեալն ի տեառնէ, թէ «եղիցին աւուրքն այնքիկ նեղութեան,
 որպիսիք ոչ եղին երբէք այնպէս». բայց սորա ի թիկունս հա-
 սեալ շնորհս և իմաստութիւն ի վերին օգնականութենէն,
 որպէս արքային Նզեկիայի, և դարձոյց զժամն երկեղացեալ
 ի հասարակօրն և կենդանացաւ յօգնականութենէն Աստուծոյ՝
 և սա կենդանացաւ ի շնորհացն Աստուծոյ և լցաւ իմաստու-
 թեամբ, և պէսպէս հնարիւք անցուցանէր զկիսնս իւր և
 հաշտեցուցանէր ընդ իւր զանհաշտ թշնամիսն զագգն Նշի-
 մացւոց. և ի նոցանէ առնոյր պարգևս և մեծութիւն և փա-
 ռաւոր և երևելի լինէր յաչս անհաւատիցն իւրով բազմիմաստ
 գիտութեամբն: Աչ խնայելով յինչս և ի ստացուածս իւր,
 այլ զուարթամիտ սրտիւ տայր զքրտունս իւր վասն փրկու-
 թեան քրիստոնէից, զոր տալով ի հարկս այլազգեաց, զօր կար-
 դելով հիծեալս և տալով նոցա ոռճիկս՝ առնէր խաղաղու-
 թիւն ամենեցուն, ըստ այնմ եթէ «խնդրեա գիաղաղութիւն
 և երթ գհետ նորա»: Նմանեալ մեծ նահապետին Նոյի Ա-
 լուզն, և տապանին ամրոցն իւր. զի նա ունէր առ իւր զըն-
 տիրս երէոցն և այլ կենդանեաց, և սա ունէր ընդ իւր սե-
 պուհք, զազատք և զորդիս ազատաց, զմեծամեծաց և զնա-
 խարարաց յամենայն գաւառաց. և փայլէր ի մէջ տիեզերաց
 իւրով ազատագունդ հիծելովքն, որպէս լուսին բոլորեալ ի
 մէջ կամարի, կամ իբրև զարեգակն յաւուրս ամարայնոյ, տա-

լով և նմա յԱստուծոյ զլուսածաղիկ տղայն, զշառաւիղն լուսոյ, զանուանակից հաւուն իւրոյ Ինդենիկ. որ գեղով վայելչութեամբ իւրով յաչս ամենեցուն հաճոյ և սիրելի թուէր. զի էր և մեծ իշխանն հայր նորա Այուզ գեղեցիկ տեսեամբ և բարձր հասակաւ և կարող զօրութեամբ:

Քսա¹ մեզ պարծանք պարծանաց ցուցեալ միածին որդին Աստուծոյ և տուեալ սմա շնորհս ըստ հայրենի նախնեացն իւրոց զԱրծրունեացն. և զօրացաւ սա զօրութեամբ անպարսելի, ըստ տուեցելոյ նմա յԱստուծոյ զանմատոյց ամբողջն Ամիւկ. և նա իւրով ամենիմաստ գիտութեամբն ընդ ամենայն ումեք զխաղաղութիւն հարեր, զի թերեւ խաղաղացի կեանք իւր և իւրոցն ի խռովութենէ վրդովման ալեացն ծփելոց:

Ի սորա խաղաղութեան ժամանակի շփոթեալ ամենայն աշխարհս, և ս առաւել գաւառն Վասպուրականի ոչ խաղաղանայր, այլ և ս քան զևս նեղէր ի տաղնապս տարակուսի, և սա և զամբողջն իւր պահեալ աջին² Աստուծոյ: Եւ որպէս Յովսէփն այն կերակրեաց զաշխարհն ամենայն ի սովին Եգիպտացոց՝ նոյնպէս և սա եղև պատճառ շինութեան տանն Վասպուրականի՝ նա սովելոց հաց. նա փախուցելոց պատարան. նա գերիլոց գերեզարձ և մաքրիչ զամենայն արտօսր յամենայն երեսաց. նա ամենայն տեսողաց բաղձալի և անտեսից ցանկալի. նորա անուն բարեհռչակեալ ի ծագաց մինչ ի ծագս երկրի և յամենայն լեզուաց գովեալ. նա հաստատութիւն հաւատոց և պսակ պարծանաց սուրբ կկեղեցւոյ և մայր ամենայն աստուածպաշտութեանց. նա և յալօթս և ի խնդրուածս պաղատանաց առաւել քան զանձինն՝ զաշխարհի խնդրելով փրկութիւն, անզբաղապէս լինելով ի մէջ ժողովրդեանն որպէս մի ի հեզոց. նա գողոց և աւազակաց հերքիչ և ամենայն անօրէնութեան հալածիչ. նա և քրտամբք երեսաց իւրոց շատանայր և վաստակաւ ձեռաց իւրոց:

Նա ստացաւ զմատեանս Թովմայի զպատմագիրս այս և ետ նորոգել վերստին, յիշատակ իւր և բարի ծնողաց իւրոց

1 Այլ օր.՝ քոյս:

2 Այլ օր.՝ աղջի:

և աստուածատուր պտղոյ որովայնի¹ իւրոյ Խեղենկին, զի ի պտղոյ արդարութեան բուսանի ծառ բարեաց:

Եւ նա լուսատու ծաղկով և պտղովն ցանկալի ամենեցուն լինէր, զի վայելչութեամբ զեղով իւրով նմանեալ արուսեկին, ծագելով ի ժամ առաւօտուն. կամ իբրև զվարդ անուշահոտ գունակ գունակ զեղով ցուցեալ զգոյնս իւրեանց ի ժամանակս գարնանայինսն:

Արդ յիշատակ իւր օրհնութեամբ եղիցի, և աղօթք² սրբոց ի վերայ նորա եկեսցէ. ամէն:

Փառք եռահիւսակ զուզակչիռ եռաչափեան Համազոյ սուրբ Երրորդութեանն և մի աստուածութեանն³, որ ըստ անբաւ մարդասիրութեանն և առատ բարերարութեամբն իւրով ետ զօրութիւն տկար և ողորմելի և եղկիլի մեղսամած անձինս Հասանել յաւարտ սորա: Պոհութիւն և անդադար փառաբանութիւն Հանդերձ երկրպագութեամբ, այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Շնորհօք ամենակալին Աստուծոյ Հօր և միածնին Յիսուսի Քրիստոսի⁴ և սուրբ Հոգւոյն Ճշմարտի աստանօր յանգ ելեալ աւարտեցաւ գեղեցկայարմար Պատմութիւնս այս, զոր արարեալ ստուգաբանութեամբ անյաղթ և զիտնական վարդապետին Խովմայի, սկսեալ ի յԱգամայ մինչև ցՆոյ, և անտի եկն աստիճանաւ վերուստ ի վայր մի առ մի, և բազում աշխատանօք ճշգրտաբար եկն եհասս ի յազգն Արծ-

1 Այլ օր.՝ նորոգել յիշատակ իւր, և ճնողաց իւրոց և աստուածպտղոյ յորովայնի:

2 Յօրինակն՝ աղօթիւր:

3 Այլ օր. յաւելու՝ Հօր և Որբւոյ և Հոգւոյն սրբոյ:

4 Այլ օր. յաւելու՝ և Որբւոյ:

րունեաց, և մի ըստ միոջէ շարահարգեալ զազգն և զերն և զպատճառս նոցա, և թէ որպէս բազում ջանք և աշխատութիւն կրեալ նոցա հանդերձ պատերազմաւ ընդդէմ այլազգեաց՝ և բարձին զչարութիւն նոցա ի բազում տեղեաց, որչափ և կարողութիւն նոցա եհաս: Եւս առաւել աստուածապսակ և բարեպաշտ և ամենիմաստ թագաւորն Հայոց Պազիկ, որ իմաստութեամբ և ուղղափառ վարուքն իւրովք և կամօքն Աստուծոյ տիրեաց բազում աշխարհաց, զոր կայ յիշատակեալ ի սմա, և խաղաղութեամբ պահեաց զամենայն առուրս կենաց իւրոց ի հինից թշնամեաց, և եղև առիթ շենութեան եկեղեցեաց ևս առաւել գերահռչակ և սքանչելագործ սուրբ եկեղեցւոյս սուրբ Խաչիս Աղթամարայ: Ընդ որոյ հովանեաւ շարագրեցաւ Պատմութիւնս այս ի թուականութեանս Հայոց յեթե՛հ հարիւրերորդի յիններորդի երկրորդի, և յաշխարհակալ թագաւորութեանն Ղազանի, հրամանաւ և ծախիւք աստուածապատիւ և երջանիկ երիցս երանեալ ամենիմաստ հայրապետիս Հայոց տեառն Չաքարիայի, որ է յոյժ բարի և առատամիտ և ազքատասէր և աստուածային ձրիւքն բարգաւաճեալ, և ի խնդրոյ աստուածարեալ զիտնական և արդիւնական վարդապետի, միանգամայն և արհիական աստիճանի արժանացելոյ տեառն Ատեփաննոսի, որ է անն արևելեան և աթոռակալ մեծի Սիւնեաց տանն: Եւ եթէ նախնականօքն¹ քննեսցուք զնա՝ ոչ ոք է յիշխանացն և յիշխեցելոց արևելից կողմանցն բարձրագոյն քան զնա, զի ամենեցուն քաջայայտ է ազգքն և նախնիքն նորա. և նա այնպէս է ի մէջ նոցա փառաւորագոյն և պայծառ՝ որպէս զարեգակն ի մէջ աստեղաց: Եւ նա վասն սիրոյն աստուածային խնդրեաց զպատմութիւնս ի մերոյ աստուածընկալ² և սրբասէր և աթոռակալ սուրբ Առևսաւորչին ի տեառն³ Չաքարիայէ. իսկ սա մեծաւ ջանիւ ետ գծագրել զսա յաղագս խնդրոյ նորա: Եւս առաւել կամեցող եղեալ այսմ գործոյ ամենիմաստ և բարեմիտ, հեզ և խոնարհն, հարազատ հղբայր տեառն Չաքարիայի Վախրգուրդին, զոր տէր Աստուած զնո-

1 Այլ օր.՝ նախնեօքն:

2 Այլ օր.՝ աստուածարեալ:

3 Այլ օր.՝ տեառն:

սա ընդ երկայն աւուրս արասցէ, անփորձ պահելով յամենայն որոգայթից թշնամեաց, յերևելիաց և յաներևութից, հոգևով և մարմնով զամենայն աւուրս կենաց իւրեանց. ամէն:

Եւ ես ամենամեղս և անարժանս և անյիշելիս ի կարգս գրչաց և կրօնաւորաց, Վանիէլ անուն, ըստ իմում տկարութեանս յանձն առի գրել զսա, ի դուռն մեծ և պանծալի սուրբ Խաչիս Աղթամարայ, զոր վերագոյնն յիշեցաք. և գարձեալ յերեսանկեալ աղաչեմ զբարի ընթերցողսք և անմեղադրութիւն խնդրեմ վասն սխալանաց գրոցս, եթէ աւելի կամ պակաս գտանիցի ի սմա, եթէ կէտ, եթէ տուն և եթէ ստոր և եթէ յայլ ինչ բառ, ի խէ կամ ի հոյ. զե գիտնականքն քաջ գիտեն, որ ի հին գրեանք այսպիսեացս ոչ ինչ փոյթ է արարած. և ես անհմուտ գոլ սոցա՝ զոր ինչ լսեալ¹ էաք յեկեղեցական գրոց ի բառիցս յայսցանէ՝ զնոյն գրեցաք, և զոր արտաբոյ սոցա էր՝ ոչ գիտելով թէ որպէս էք. և ի ձէնջ խնդրեմ, զի ըստ աստուածասէր կամաց ձերոց՝ միայն զԱստուած ողորմին շնորհէք մեզ և ծնօղաց մերոց, զե և դուք գտջիք զողորմութիւն յԱստուծոյ յաւուրն աներեկ գալստեան նորա: Եւ ինքն եղիցի օրհնեալ, գովեալ և բարեբանեալ յամենայն արարածոց յիմանալեացն և ի զգալեացս այժմ և հա՛նապազ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Վարձեալ կրկին աղաչեմ և զուսուցիչն իմ զԱիմէօն պատուական քահանայն, որ ի բազում արուեստից իւրոց զսակաւ գիրս մեզ ուսոյց՝ և զնա յիշել ի տէր սրտի մտօք և զծնողն նորա: Եւ Վրիստոսի և Աստուծոյ մերոյ փառք յաւիտեանս. ամէն:

¹ Այլ օր՝ լուեալ:

Յետ այսր ամենայնի այսպէս եղելոցս և գրելոցս, զայս ծանուցանելք ձեզ, ո՛վ սիրելիք որդիք և հաւատարիմ հարազատ եղբարք: Եյր մի երևեալ և աստուածային փառօք զարգարեալ, ազատ և յազատ ծնողաց, սնեալ սրբութեամբ և արգարութեամբ և հասեալ յիմաստութիւն աստուածեզէն սուրբ կտակարանաց, ուղղափառ հաւատովք և քրիստոսադաւան խոստովանութեամբ, որոյ անուն պարօն Սեֆեզին Արքայուն Ճանաչի. սա իբրև յՆստուծոյ կոչմանէն յառաջ մատուցեալ յաստուածարնակ և յանառիկ կղզիս Աղթամար, որ է աթոռ սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչին և բնակարան գերապայծառ և հռչակաւոր սուրբ Խաչիս. զսա յոյժ սիրեաց Խեղենիկ Արքայուն իբրև յիւրմէ ծնեալ որդի, և ետ զդուստր իւր սորա ի կնութիւն և յօրինաւոր ամուսնութիւն և ետ սորա վարձք և բաժինք զկէսն Աղթամարայ. զոր յետ սակաւ ժամանակաց, ի Տերանալ Խեղենիկին և ի չքաւորութեան անձինն իւրոյ՝ յետոյ դարձեալ ծախեաց զկէսն այլ վերստին պարօն Սեֆեզինին. և առեալ զզինն բազում ոսկիս ի պէտս մարմնաւոր պիտոյից իւրոց: Եւ յետ սակաւ աւուրց ետ տէր Աստուած գպտուղ յորովայնի նորա, զճաղկեալ և զբարի զաւակն զտէր Ստեփաննոս, զոր իբրև հասեալ ի յուսումն և ի մանկութեան հասակի՝ ետ ձեռնադրել զնա յաթոռ հայրապետութեան սրբոյն Գրիգորի. զոր իբրև կացեալ ամս ի, վերափոխի յաշխարհէս տարածամ կենօք և սակաւ աւուրքք, և թողեալ զսուգ անմխիթար հօր իւրոյ պարօն Սեֆեզինին:

Եյլ որ զթածն է և ողորմածն Աստուածն ամենեցուն՝ հայեցաւ ի ջերմեռանդ սրտի սորա ցաւս և յարտասուս, ետ նմա զաւակք օրհնեալք յՆստուծոյ և զհաճոյացեալն Աստուծոյ, զհարազատ եղբարքն զհեզ և զհանդարտ զՄիր Գուրգէն և զտղայն իմաստուն զՍաքարիայ:

Նւ յորժամ եհաս ժամ պարօն Սեֆեդնին գնալ զճանապարհս հարց իւրոց և փոխիլ յաշխարհէս՝ սա ոչ ժամանեաց իւրովք ձեռք հաստատել զտէր Օւաքարիայն յաթոռ եղբօր իւրոյ տեառն Ստեփաննոսին: Եպա տուեալ լինի յուսում աստուածւղէն սուրբ գրոցն և հասու լեալ հին և նոր կտակարանացն. և ոչ զոք ունէր զօրաւիզ և օգնական իւր՝ բայց միայն զհարազատն իւր զՄիւր Գուրգէն, զհայր և զհայրագրուի, և զպարօն Սուււճրէին և զպարօն Նուրադինն զհօր եղբարքն իւր: Սորա կամօքն Եստուծոյ ժողովեալք ի միասին, կոչումն արարեալ սուրբ եպիսկոպոսաց, վարդապետաց և բազում կրօնաւորաց, և աղօթս արարեալ ի միասին՝ օրհնեցին և ձեռնադրեցին զտէր Օւաքարիայն յաթոռ հայրապետութեան հօր եղբօր իւրոյ. տեառն Ստեփաննոսի, և եղև ուրախութիւն մեծ և խնդութիւն յաթոռս մեր աստուածաբնակ սուրբ Խաչս Եղթամարայ: Նւ սա իբրև զվէմ անխախտելի և իբրև զպարիսպ երկաթի և իբրև զդուռն պղնձի, կացեալ ընդդէմ այլասեռից չար ախոյեանից: Նւ սա եղև սիրող շենութեան և բազում ամարաթից, և աստուածային հոգւոցն լցեալ՝ շինեաց յաշխարհն Սասպուրական ի կղզին որ Լիմն կոչի՝ զգեղեցիկ և լուսազգեաց գումբայթաձև տաճար սրբոյն Գէորգեայ զօրավարին, և բազում սպասիւք զարդարեաց, և տուն աղօթից շինեաց և զտեղիս բնակութեան և դարպասս, և բազում կրօնաւորս կարգեաց և հաստատեաց ի դուռն սուրբ Գէորգեայ զօրավարի տաճարին. զոր աղօթիւք նոցա Քրիստոս Եստուած մեզ ողորմեսցի. ամէն:

Գարձեալ ի յաթոռ հայրապետութեան իւրոյ ի կղզիս Եղթամար ի դուռն սուրբ Խաչիս շինեաց գեղեցիկ և մեծանիստ տեղեալք ի թիկունս սուրբ Խաչին զժամատունն¹ մեծ յաւուրս ձմերայնոյ: Իսկ ի կողմն արևմտից զժամանակն ամարայնոյ մեծանիստ կամարակապ ձեռք կրակապ և սրբագործ, բերեալ զքարինս նորա յաշխարհէն Խլաթայ բազում աշխատանօք ի վերայ անդնդային ծովու: Նւ ետ զծագրել յիշատակ հոգւոյ իւրոյ գիրք որ կոչի Տօնական. վասն զի

1 Հին օր.՝ ժամունն:

կայ ի նմա տօնք տէրունականաց¹ սուրբ առաքիլոց և մարգարէից, հայրապետաց և վարդապետաց, զօրավարաց և կուսանաց. զոր տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս աղօթիւք և բարեխօսութեամբ սոցա ողորմեսցի տեառն Օսաբարիային և հարազատ եղբօրն իւրոյ պարօն Գուրգին և զաւակի նորա Սահմադնի տարածամ հանգուցելոյն և ազգայնոցն ամենեցուն. ամէն:

Եւ դարձեալ վերնատունս բազումս բնակութիւն ամառայնոյ շինեալ գեղեցիկս և վայելուչս ի վերայ դարպասին, զոր մեծ պարօնն Սեֆեդին էր շինեալ յաղագս զաւակին իւրոյ տէր Ստեփաննոսին. և այլ բազում շէնս և անշէնս հաստատեալ հաւատով և յուսով: Սա ի վերին խնամոցն և ի տեսութենէն մտախորհ հղեալ ի միտս իւր և խորհուրդ բարի ի սիրոյ իւր արկեալ, թէ «յետ մահուան իմոյ և ելանելոյ աշխարհէս ո՞վ մատիցէ յառաջ հայրապետութեանս աթոռոյս մերոյ, եթէ ոչ ի յազգականաց մերոց և ի զաւակացոյցն՝ յայնժամ յառաջ մատուցեալ զհոգեւոր ուղին իւր զսքանչկաւսեա և զիմաստուն տղայն զտէր Դաւիթ, զորդի եղբօր իւրոյ հարազատի պարօն Գուրգոյ: Եւ բազում կպիսկրպոսիւք, կրօնաւորօք և քահանայիւք և բազում ժողովորդքն, աղօթիւք և պաշտամամբք օրհնեցին և ձեռնադրեցին զտէր Դաւիթ ժառանգ և ժառանգակից աթոռոյ իւրոյ: Եւ կղևուրախութիւն և ցնծութիւն սչ սակաւ ծնողացն և ազգացն ամենեցուն առ հասարակ: Իսկ սա² տէր Օսաբարիաս ծագեալ իբրև զարեգակն յառաւօտի. սա հալեալ զպազումս և զսառն ձմերայնոյ սառնամանեաց և այլազգեաց թշնամեաց խաչին Քրիստոսի³. սա կացեալ ընդդէմ չարեաց մրրկին, Այլ փաշային և այլոց նմանեացն նորա, որ խրոխտային ի վերայ սրբոց եկեղեցեաց և հաւատոց քրիստոնէից. սա բազում հարկս և հարածն խափանէր ի վաճնորաց և ի կրօնաւորաց. սա բազում ճգանց և աշխատութեանց համբերեալ և մեծ վերօք վերաւորեալ և բազում սպիս հոգիս և ի մարմինս իւր ընկալեալ: Ասան զի քեռորդին իւր տէր Ստեփաննոս զազգական

1 Այլ օր.՝ տէրունական:

2 Յայլ օր. չէք՝ իսկ սա:

3 Այլ օր. յաւելու՝ թշնամեացն:

իւր զգուստրն քեռ իւրոյ տարեալ ետ այլազգեացն, խառնելով զկաթն յարիւնս նոցա. և բազում վանորայք և եկեղեցիք մեծ սգով և տրտմութեամբ վարանեալ լինէին, զի տիրեցին առ հասարակ գեղեցիկ և անառիկ կղզոյս Աղթամարայ և այլ բազում տեղեաց և ապարանից, ռոպից և ազարակաց, զրով և անզիր: Աւ իբրև այս այսպէս եղև և կատարեցաւ՝ ի թուականութեանս Հայոց զերորդի հերորդի երորդի եհաս վախճան և փոխումն յաշխարհէս սրբազան հայրապետին տեառն Օւաքարիային. և նա բարի խոստովանութեամբ և ուղղափառ դաւանութեամբ աւանդեալ զհոգի իւր՝ փոխեցաւ յայս աշխարհէս անցաւոր յաշխարհն կինդանեաց ի վերինն Արուսաղէմ ի կայանս արդարոց: Օտր աղօթիւք նոցա և աժենայն սրբոցն գթածն և ողորմածն Աստուած դասակից և մասնակից արասցէ զտէր Օւաքարիայն սրբոցն հարցն և հայրապետացն առաջնոցն և վերջնոցն:

Աւ եղև յետ սակաւ ժամանակի եհաս կատարումն և մահ սոցա Ստեփաննոսին և Շամշայ խաթունին, և բարձան յաշխարհէս և չոզան անդ, ուր ճշմարիտ դատախազքն և քրենօղքն և պահանջողք բանից, գործոց և խորհրոց: Իբրև այս այսպէս կատարեցաւ՝ ոչ գոյր մեր թագաւոր կամ իշխան կամ դատաւոր կամ այցելու կամ առաջնորդ կամ փրկօղ և կեցուցանօղ, որ օղատէր զմեզ յաղթանակից և ի չար թշնամեաց. զի բազում ինչս գտնաւոց ոսկւոյ և արծաթոյ եղին ի վերայ, թէ ո՞վ որ յառաջ մատիցէ յաթոռ յայն հայրապետութեան՝ տացէ զբազում ինչն զայն. ապա թէ ոչ՝ այլազգիքն տիրեացն ուխտից և եկեղեցեացն կրօնաւորաց և քահանայից, փառանայք և կուտակալաց, ռամկաց և համօրէն Քրիստոսի ժողովրդոցն: Օտր տեսեալ այսպիսի աղէտս տարակուսանաց և զմեծ վտանգս տէրն Ղաւիթ Հայոց վերադիտող, զոր ձեռնադրեալ էր ի յեղբօրէն իւրմէ տեառն Օւաքարիայէ, զի յայսմ ժամանակի հայրն իւր մեծ պարօն Ամիր Պուրգին հանդերձ անդրանկաւն իւրով Ամիր Սահմադնիւն փոխեալ էին յաշխարհէս, և ոչ ոք էր որ օգնէր և կամ ի թիկունս հասանէր. յայնժամ տէրն Ղաւիթ ծագեաց իբրև զաստղ լուսապայծառ, իբրև զարեգակն ի միջուրէի, իբրև

զպատրուակս փայլեալ ի կայծականց, կամ իբրև զնշոյլս լուսոյ երևեալ ի մէջ զիշերի, զերագոյն և զեղեցկապատկեր յօրինուածովք, արի մարմնով և վայելուչ անձամբ: Սա հարազատովքն իւրովք երկու զեղեցիկ եղբարքն, որք կոչին Ամիր Աուրձբէկ և Ամիր Սէֆէթին, որք են իմաստունք, հանձարեղք, ճարտարաիօսք, արագալեզուք, յառաջ մատուցեալ սոցա, և ձայն տուեալ միմեանց իբրև զքաջն և զարին զուրբն Ալարդան և որպէս զուրբն Ատոմեանք, և զիմեալք սոցա ի մեծ պատերազմիս և ի հանդէսս յայս, և ասնն սքառ ցմիմեանս, «ոչ է պարտ թողուլ զարբութիւնս մեր զտուն և զտեղի և զհայրենի ժառանգութիւնս, զի մի՛ օտարք մտաննն ի սա այլազղիքն կամ այլ ոք որ իցնն ի չարաց կամ ի չարափառաց և ի բազում բանսարկուաց»: Եւ սքառ բազում նեղութեամբ և չարչարանօք և անհանդիստ զնացիւք այսր անդր ընթանալով բազում աշխատութեամբ և համբերութեամբ տարեալ վշտաց և նախատանաց, զորս իրաւամբք և զորս անիրաւամբք, զոմանս աղաչելով, զոմանս պաղատելով, զոմանս պատուելով և զոմանս պատուհասելով ըստ արժանեացն, զի թիրևս կարասցեն ընդդիմանալ մեծ պատերազմիս և հանդիսիս և ազատանալ ի բազում ընչիցս և անհամար գանձուցս, զոր եղեալ կան ի վերայ: Գարձեալ ասելով ցմիմեանս, «ով սիրելի եղբարք, արիասցուք առ միմեանս կապակցութեամբ շողոյն սրբոյ, զի մի հայրենի ժառանգութիւնս անկցի յօտարութիւն ի ձեռս այլազգեաց»: Ելլ տէրն և ողորմածն Աստուած, որ առատն է ի տուրս բարեաց և խաղաղարարն ամենայն աշխարհի՝ տացէ սոցա զօրութիւն, իմաստութիւն և զիտութիւն, համբերութիւն և ժուժկալութեամբ կալ ընդդէմ այլասեռից թշնամեաց խաչին Վրիստոսի, և ազատեսցէ զոսա հոգւով և մարմնով յարկածից և ի խաբէութիւնէ սատանայի. ամէն:

Գարձեալ վիրստին հայցեմք և աղաչեմք պաղատիմք և աղերսեմք առ հայրդ զթած և ողորմած Աստուածդ Յիսուս Վրիստոս և սուրբ շողիդ Աստուած Ճմարիտդ, մեր անարժանք կրօնաւորքս և քահանայքս և համօրէն հաւատացեալքս սուրբ Երրորդութեանդ. հաւատով և յուսով հայ-

ցինք յառատ մարդասիրութենէդ, զի վերստին հաստատեսցես զաթոռ հայրապետութեանս մերոյ իբրև զառաջինն, և ազատեսցէ ի պարտեսց և յանիրաւ պահանջողաց: Եւ զհայրապետս մեր զտէր Մաւթի իբրև զարեգակն փայլեցուցես ի վերայ երկրի իբրև զլուսին ի մէջ աստեղաց մինչև ի խորին ծերութիւն բազմամեայ կենօք հանդերձ հարազատ եղբարքն և որդւովքն և իւրով զարմիւ. ամէն: Եւ Մրիստոսի Աստուծոյ մերոյ փառք գոհութիւն և երկրպագութիւն յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Վ Ե Ր Գ:

ՅԱՆԿ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒԱՆՑ

- Աբաս սպարապետ եղբայր Աշոտայ էջեր-
էջերանին. 222.
Աբաս որդի Սմբատայ. 300.
Աբգար. 46—50:
Աբգլադի. 105.
Աբգլայ. 105.
Աբգլայ փւռ. 105, 106.
Աբգլայ հայր Մահման. 99.
Աբգլայ որդի Ջուբայրի. 104.
Աբգլայ դեռական Գուրգինի. 144.
Աբգլէյք որդի Մրուանայ. 104, 105.
Աբգլմեհի Ս. պատուիրակապաղաս որդի
Թուանկայ մարտիրոսի. 305, 309.
Աբգլմեհի Բ. որդի Թուանկայ Գ. 311, 314,
315.
Աբգլմեհի աղայ մարտիրոս. 310,
Աբգուհման. 245.
Աբել, հարել. 12—15, 288.
Աբելէնք. 285.
Աբիգոնո. 2, 7.
ԱբուԹուաբ. 108.
Աբրահամ. 9, 33, 99, 101, 200, 288,
298, 309, 313.
Աբրահամ եպիսկոպոս Մամիկոնէից. 88.
Աբրահամ Գոռատզմեղ. 65, 80, 208.
Աբրահամ, Աբրահիմ հաղարապետ, ամբոյ
Նախնական. 191, 195, 196.
Ագազ. 178.
Ագարակայ բերդ. 263, 270, 278, 279.
Ագամ. 2, 5, 11—15, 18—20, 28, 34,
76, 318.
Ագամակերտ. սես հաղամակերտ.
Ագամակերտայ վանք. 88.
Ագգէ. 48.
Ագրամիւք. 8, 36, 37, 44, 121.
Ագրամիւք Բ. 40.
Ագրիանո. 55.
Ագարփի. 97—98.
Ագոստոս. 33.
Աթանազինէ վկայ. 60, 74.
Աթենացիք. 34.
Ալայ ծովափի ամբոյ. սես Ովայ.
Ալի. 100, 101, 104.
Ալի փաշայ. 323.
Ալուզ էջերան Մաղկոտան. 309.
Ալուզ Սանփանոս որդի Աբգլմեհի Բ.
314—317.
Ակէ. 143, 252.
Ակեացիք. 147, 258, 281.
Ակրապաղէս. 34.
Ահարոն. 310, 313.
Ահարոն ամբրալմուծի. 105.
Ահարոն որդի Մահմանի. 105.
Ահալանք. 229.
Ահաւական դիւզ. 238.
Ահիւ. 293.
Ահմատ որդի հալթի. 218, 219, 221,
222, 225.
Ահմատ որդի Յիսէի Շահայ. 281, 286,
287.
Ահմատան. 92.
Ադան արծր. 69, 70, 74, 77, 82, 83.
Ադանայ դուռն. 284.
Ադանդաս. 251.
Ադբազ, Ադբակ. 38, 54, 55, 111, 116,
143, 196, 200, 217, 228 (Ադբատ),
232, 249, 252, 256, 274, 302.
Ադբազ Փոքր. 54, 240, 252, 259.
Ադ բիանո եպիսկոպոս. 67.
Ադր. 143, 260.
Ադրասարացիք. 304.
Ադրասանգիտ քաղաք. 41, 42, 92.
Ադրասանգր Մակեդոնացի. 21, 29, 30,
41—44, 58, 104, 214, 294.

Ալթամար. 229, 306, 312, 315, 321, 222, 324.
 Աշխիք. 39, 52, 108, 111, 113, 121, 286, 237, 259, 297.
 Աղուանք. 36, 86, 177, 178, 181, 183, 184, 191, 206, 236, 237, 245, 246.
 Ամաղէկ. 178, 301.
 Ամասիա գաւառ. 92.
 Ամասունիք. 84, 109, 146, 199, 227, 238, 259.
 Ամաց գիւղ. 260.
 Ամբակում. 126.
 Ամբացւոց քաղաք. 236.
 Ափղամարուզաքսո. 36.
 Ափնէս. 34.
 Ափրզուրգի որդի Սեֆեզնի Ս 319, 321—324.
 Ափուկ. 214, 280—282, 306, 308, 315, 317.
 Ափղյ գաւառ. 309.
 Ամման. 20.
 Ամսի. 21.
 Ամսիացիք. 101.
 Ամսիացւոց պատկեր. 99.
 Ամուգ. 40, 151, 184.
 Ամր որդի Հասուպոյ. 101, 104.
 Ամրական քարանձաւ. 252, 253.
 Այլի գաւառ. 260.
 Այրարատ. 86.
 Այրարատեան լիբինք. 254.
 Այրարատեան նահանգ. 45, 300.
 Անակ. 56.
 Անանիա. 165.
 Անանիանք. 306.
 Անանուն. 48.
 Անասոզ զօրադար. 71, 73, 74.
 Անդիպատրոս. 42.
 Անդիպատրոս սակազանացի. 47.
 Անիբիա. 24.
 Անի. 308.
 Անձահիթ ձոր. 51, 226, 252, 264, 271.
 Անձուացիք. 75, 111, 208, 209, 212, 233, 246, 302.
 Անուշ կի՛ն Սահակոյ որդ. Վաչէի. 54.
 Անուշ բերդ. 62.
 Անտասն գիւղ. 255.
 Անտիք. 92.
 Անտիքացիք. 96.
 Անտիքոս (Յովիմանէս). 200.

Աշգահակ. 36—38, 54.
 Աշինոս ամբոյ. 271.
 Աշխարհաբերդ ամուր. 194.
 Աշխէ. 148.
 Աշխէթ. 174.
 Աշոտ եղբայր Վաչէի որդւոյ Իււրանոյ. 51.
 Աշոտ Թագաւոր բազրատունի. 222, 228—230, 269.
 Աշոտ էշխան մեծ, էշխանոց էշխան. 107—111, 113, 116, 117, 123, 125, 127, 131—135, 137, 139, 150, 151, 172, 198, 199, 202, 203, 206, 207, 209—219, 221, 225, 226.
 Աշոտ Հայկազնեայ էշխան Դեղաբունեայ, որդի Սուփանոյ. 237.
 Աշոտ կորուսազատ, էշխան Տարունոյ. 218, 220.
 Աշոտ որդի Դաւթի Պարտազատին և էշխ. Տարունոյ. 221, 236.
 Աշոտ որդի Սահակոյ որդւոյ Վաչէի. 55, 56.
 Աշոտ որդի Սմբատոյ Ապլաբատի. 173, 191, 203.
 Աշոտ սեպուհ արծր. 146.
 Աշոտ սեպուհ արծր., միւս. 191.
 Աշոտ-Սարգիս որդի Դերանկին. 218, 228, 229, 231—235, 238—240, 246—251, 265, 269, 270, 272—275, 277.
 Աշոցք. 78.
 Աշտիշատ. 60, 74.
 Ապահակիք. 127, 128, 219, 222, 223, 225, 237, 245—247, 276.
 Ապար աշխարհ. 79.
 Ապլաբա կոյսիկ. 218—220, 224, 225.
 Ապլաբոս. 226.
 Ապարանից Ս. Նշան. 310.
 Ապղատտան. 28.
 Ապղիէհէ. 100, 101.
 Ապուլաքք. 101, 104.
 Ապուհեշմ. 144, 146.
 Ապուլայեայ արծր. 109.
 Ապուլիգիմ Սահակ արծր. 109, 145, 146, 191, 195, 196.
 Ապուլուէ Ծայրի, էշխան Աղուանից. 177, 180, 184, 185, 189, 191.
 Ապուլմար. 263.
 Ապուլէլի էշխ. Վարդաբականի. 109, 112, 194.

Ազուջափր արծր. 109, 191, 192, 195, 196.
 Ազուջափրի բերք. 259.
 Ազուսահր ամատուներ. 227.
 Ազուսահր վահաններ. 282.
 Ազուսահր վահաններ. 128.
 Ազուսահր վահաններ. 128.
 Ազուսահր վահաններ. 146.
 Ազուսահր վահաններ. 146.
 Ազուսահր վահաններ. 146.
 Ազուսահր վահաններ. 107, 111, 116.
 Ազուսահր վահաններ. 99, 100, 104.
 Առան. 23.
 Աբերաններ. 251.
 Առես. 86, 88.
 Առնայ սան. 148, 252, 2 79.
 Առուանից ձոր. 127, 280.
 Արիակներ, Արիացիք. 9, 24, 42.
 Արիասան. 25, 33.
 Արիթ ամատուներ. 147.
 Արիզան. 47.
 Արիսասպետ. 34.
 Արիսպետ. 53.
 Ասորգանիս. 36.
 Ասորիսան. 8, 9, 24, 26, 35, 42, 52, 81, 86, 96, 106, 121, 162, 188, 210, 242, 297, 302.
 Ասորիսանից. 7, 9, 20, 25, 26, 32—36, 64, 222, 293.
 Ասորիք. 7, 35, 42, 49, 50, 55, 85, 86, 111, 114, 116, 118, 121, 124, 284.
 Ասորիք առաջին. 6.
 Ասորիք ստորին. 35.
 Ասուգ արծր. 41—43.
 Ասուգ Բ. արծր. 56.
 Ասուր. 6—8, 25.
 Ասուհան. 63.
 Ասուրակետ. 67, 69.
 Աստուգասոյ վանք. 105.
 Աստղիկ. 54.
 Աստորով. 35.
 Աստուածածնի Ս. եկեղեցի յ Ոստանին. 252.
 Ատինանք գիւղ. 309.
 Ատղաս. 33.
 Ատոմ անձուացի. 171.
 Ատոմ ձեկացի. 71.
 Ատոմ որդի Գուրգինոյ առաջին. 235.
 Ատոմանք. 235.
 Ատախիզա արքայիսկուպու. 72.
 Ատրներուհի իշխան Աղուանից. 191.

Ատրներուհի իշխան Աղուանից. 237.
 Ատրուսահան. 50, 51, 86, 116, 134, 139, 148, 258, 262, 275, 281, 286, 287, 297.
 Արաբացիք. 126, 142, 210. տես է Յանիկք.
 Արաբիա ազատ. 99.
 Արազած. 45.
 Անգեղուտ. 309.
 Արազածրոն, Արազածոյ սան. 75, 300.
 Արածոյ գիւղ. 65.
 Արամ (որդի Սեմյ). 6.
 Արամագ. 19, 21, 50, 91.
 Արամանիակ բերք. 194.
 Արբաթ. 36.
 Արբէլ. 24, 33.
 Արգիսիք. 34.
 Արեան լիւ. 143.
 Արեւ. 47.
 Արեւասան. 86, 88.
 Արզն. 39, 44, 108, 208, 213.
 Արզնարդիւն. 81.
 Արիս. 33.
 Արիսոյն? քաղցեացի. 7.
 Արիք. 86, 95.
 Արծուիք. 43.
 Արծրուիք. 4—6, 20, 44 (Արզրուիք), 46, 47, 55—60, 70, 73, 76, 81—83, 107, 109, 116, 118, 134, 139, 143, 146, 151, 152, 159, 191, 195, 256, 261, 268, 280, 290, 307, 309, 310, 317, 318.
 Արկազ որդի Թեոդոսի Մ. 60, 70.
 Արհ. 27.
 Արնէլ. 308.
 Արնիշակովիս. 252.
 Արնուհք. 112, 278.
 Արմախ. 50.
 Արշակ Բաջ. 43.
 Արշակ Բ. որդի Յերանոյ Գ. 60—62, 64, 65.
 Արշակ Գ. որդի Պապոյ. 68, 69.
 Արշակ վարամաններ. 241.
 Արշամ արծր. 41.
 Արշամ Թագաւոր. 45, 46.
 Արշաւիք արծր. 41.
 Արշաւիք արծր. եղբայր Խուրենոյ. 49, 50, 52, 55.
 Արշէլ. 38—40.
 Արուանթուներ գաւառ. 197.

Արտադ, Արտագահան, Արդազական գա-
ւառ. 79, 251, 259.
Արտամա. 54, 130, 131.
Արտաշատ. 63, 64, 78, 230 (Արտաշատ).
Արտաշեսեան աւան. 215.
Արտաշեսեան գաւառ. 252.
Արտաշէս Երկայնաձեւն. 40.
Արտաշէս (Ուշեղ?) 41.
Արտաշէս? արքայ Պարսեց. 50, 52.
Արտաշէս որդի Սահաարկոյ. 50—52,
54—56, 214.
Արտաշէս կամ Արտաշէր. 72, 73.
Արտաշէր որդի Հապէց. 69, 70.
Արտաշէր սասանեան սասերացի. 56,
57, 85, 104.
Արտաւազ ընտրուի. 109.
Արտաւազ Թաղաւոր. 56, 254.
Արտաւազ Գ ճափկոնեան. 60.
Արտաւան, 56, 104.
Արտեֆն. 50.
Արտոս. 291.
Արփաքսաթ. 6.
Աւարայրեան գաշա. 79.
Աւարշաբէմ. 19. տես և Երուսաղէմ.
Աւետեաց երկիր. 313.
Աւրհազ. 175. տես և Ավհազ.
Աւշին. տես Ավշին.
Ավհազ. 198.
Ավշին որդի Ապուսեանի. 232—234, 239—
242, 273—275.
Ավրաամեան. 34.
Ավրատես. 34.
Ավրիկանոս. 6.
Աբղայզու կատար. 215.

Բար. 24.
Բարգան. 56, 57.
Բարգէն Բ. որդի Ներսէճի. 57.
Բարեւացիք. 9, 20—22, 114, 116, 124,
142, 241, 304.
Բարեւն. 6—8, 21, 22, 24—26, 35, 39,
42, 138, 201, 289.
Բազարան. 207.
Բազարառ բազր. 66.
Բազարառ բազր. իշխան Տարուայ. 107,
108, 110, 116—118, 120, 158, 162.
Բազրատուներք. 45, 46, 109, 118, 158.

Բազրաւանդ, Բազրեանդ. 66, 194.
Բազրփրան. 63, 293.
Բակուրակերտ. 56.
Բակարեացիք. 25.
Բահլ, Բահլե, Բախլ Հախաան. 25, 43,
85, 88.
Բաղակ. 98.
Բաղգաս. 106.
Բաղեղարես.
Բաղէշ. 110.
Բաղէսո. 33.
Բառիւղիտ. 251.
Բասրայ. 287.
Բարժումայ, Բարոււմայ. 80—82.
Բարքուր աւազակ. 55.
Բեթսայիկոյ. 46.
Բենիամինի տուն. 126.
Բենէլիէլ. 244.
Բերկրի. 112, 195, 197, 229, 247.
Բերոսոս. 2.
Բզնունեաց ծով. 86, 88, 236, 237, 257.
Բզնունիք, Բզնունական գաւառ. 67, 117.
Բէզոս. 34.
Բէլ. 19—25, 33—35.
Բէղեփոս. 35.
Բէղզոս. 33, 34.
Բիւզանդ (Փաւստոս). 275.
Բիւզանդ (քաղաք). 89. տես և Պոստան-
գինուպոլիս
Բլուր. 79.
Բլուր. տես Արտաշատ.
Բլրակ զիւղ. 212.
Բշիր. 203.
Բոզունիք. 251, 255.
Բոր. 97.
Բուղայ, Բուհայ, Բուխայ. 126, 127, 131,
134, 142, 143, 148, 150, 166, 167,
172—178, 180, 181, 183—185, 188,
189, 191, 192, 194—198, 209—211.
Բուտեւ. 197.
Բորիշայ սասրի. 73.

Գաբաւունացիք. 18.
Գազ. 39, 293.
Գաղիկ Ապուսեան, որդի Աւհանայ. 159,
215, 218, 224, 225, 228, 229, 232—
235, 238, 240, 241, 263, 269—273,
275.

Դազիկ բազր. սրբի Յովհ. արքային. 308.
 Դազիկ Վասպուրական զորավար. 45, 76.
 Դազիկ-Խաչիկ սրբի Դերանիկի, զորավար.
 218, 224, 228, 229, 231, 232, 235,
 288—240, 244, 251, 252, 255—257,
 265, 267, 269—271, 273, 274, 276—
 284, Թաղաւար. 285—287, 290, 293,
 297—300, 303, 305, 319.
 Դազիկահերոս. 256.
 Դազրիկ Ազուհարազ. 109.
 Դազրիկք. 146.
 Դազաւար Դրիզոր էշխանիկ բազր. 194.
 Դազաւասցիք. 39, 40.
 Դայիս կայսր. 48.
 Դարգարացիք. Դազարացիք. 177, 216.
 Դաննակ Ատրպասականի. 92.
 Դաւանի. 88, 251.
 Դարգ. 148.
 Դարեզին աշտուճի. 68.
 Դարիթայանք. 191.
 Դեթացիք. 237.
 Դեղամայ ծով. 69. սես &
 Դեղարքունի լիճ. 243.
 Դեղարքունիք. 237.
 Դեսք աւան. 253.
 Դերասայ դաշա. 282.
 Դէդէտի. 200.
 Դէորդ ակեցի. 140.
 Դէորդ աննաւացի. 147.
 Դէորդ բողկացի. 171.
 Դէորդ ընտրուճի. 147.
 Դէորդ կաթող. 218, 222, 230, 231, 243.
 Դէորդայ Ս. եկեղեցի յՄմրական քարան-
 ձաւին. 252.
 Դէորդայ Ս. եկեղեցի ի Լիմ. 322.
 Դինայ լեռան. 300, 301.
 Դիւզիկ. 260.
 Դիւս կաթողիկոս. 79.
 Դիւնիք, Դինուճիք. 109, 146, 247, 308.
 Դոթողիայ. 7.
 Դոշդասոս. 65.
 Դողաթայ. 19, 97, 253.
 Դողթն, Դողթասոսն. 74, 252, 300.
 Դողիաթ. 178.
 Դոմարացիք. 114.
 Դոուզու. 186.
 Դովգ & Մազովգ. 40.
 Դովայիգ. 25.
 Դրսեր. 82.

Դորգ Հարմարի. 109.
 Դուզան. 251.
 Դուզան. 25.
 Դուրզէն Ա. սրբի Մուշեղայ Ազուզէլի-
 109, 112, 191—200, 202—209, 212,
 213, 215, 233—235.
 Դուրզէն Բ. եղբայր Աշոտայ էշխ. էշխա-
 նի. 109, 112, 184, 199, 142—147,
 150, 202, 203.
 Դուրզէն եղբ. Մուշեղայ Ազուզէլի. 144.
 Դուրզէն մարզպան, սրբի Դերանիկի. 218,
 224, 228, 229, 231, 232, 235, 238,
 239, 251, 252, 256, 257, 260—262,
 265, 270, 271, 274, 279, 287.
 Դուրզէն սրբի կորոտողաւանի. 231.
 Դրիզոր արծր. եղբայր Աշոտայ էշխ. էշ-
 խանի. 109, 198, 199.
 Դրիզոր արծր. եղբորորդի Դուրզիայ Ա-
 213.
 Դրիզոր արծր. էշխան Վասպուր. 3, 218?
 Դրիզոր արծր. «Հարազատ Դերանիկին».
 220, 224?
 Դրիզոր արծր. նահատակեալ. 151, 152,
 160—162, 201.
 Դրիզոր արծր. սեզուհ. 109.
 Դրիզոր Ազուհարազ արծր. սրբի Վա-
 սակայ. 221, 278, 279.
 Դրիզոր բազր. սես Դազաւար.
 Դրիզոր գնուճի սրբի Հազրի. 109.
 Դրիզոր-Դերանիկ. սես Դերանիկ.
 Դրիզոր եպիսկոպոս Մմասունեաց. 259.
 Դրիզոր եպիսկոպոս Յշտունեաց. 231.
 Դրիզոր Ս. Լուսաւորիչ. 57, 58, 60, 63,
 64, 75, 159, 161, 214, 243, 300,
 310, 311, 314, 319, 321.
 Դրիզոր մաթիսնիսան սրբի Քուրզիայ. 191.
 Դրիզոր մեկացի. 246.
 Դրիզոր Սիւնեաց սեր. 191, 218.
 Դրիզոր վանահայր Վարադայ. 214.
 Դրիզոր սեր, սրբի Աբուլմեսիկ Ս. 311.
 Դրիզոր քահանայ. 152, 159, 160, 201,
 207.
 Դրիզոր քաղերուճի. 109.
 Դրիզորի Ս. եկեղեցի ի Բոււր. 79, 81,
 231, 252.
 Դրիզորի Ս. սրբի Վրթանիկի. 175,
 176, 314.
 Դուզան արծր. 43.

Դամասկոս. 34—36, 106, 184.
 Դան. 100.
 Դանիել կրօնաւոր. 320.
 Դանիել մարգարէ. 22, 98, 201, 257.
 Դանիել քահանայ. 60.
 Դատուան. 218
 Դարեհ արքայ Մարաց. 51.
 Դարեհ (Արամայ). 41.
 Դարեհ (Պարթ). 41.
 Դարեհ Աշտարակայ. 40.
 Դարեհ նախարար Ներսէհի. 49, 50:
 Դարբնա. 286, 302.
 Դաւիթ անձաւացի. 147.
 Դաւիթ արքայիսկզպան որդի Աբգլման-
 չի Ն. 310, 311.
 Դաւիթ արքայիսկզպան որդի Աբգլման-
 չի Բ. 312, 314, 315.
 Դաւիթ զուկառաւոր. 109, 147.
 Դաւիթ եղբայր Աշոտայ կորսազազաւին.
 219, 220, 236.
 Դաւիթ եղբ. Մբառայ Թազաւորին. 273.
 Դաւիթ եղբիսկզպան չերայ. 228.
 Դաւիթ մարգարէ. 1, 3, 20, 34, 136,
 165, 166, 178, 227, 228, 251, 298,
 308, 309, 312, 315.
 Դաւիթ սախաւանի. 298.
 Դաւիթ սեպուհ. 109.
 Դաւիթ տէր, որդի Աֆրզուրգի. 323,
 324, 326.
 Դելիկ. 302.
 Դեկզաթ. 94.
 Դեպուհան. 25.
 Դերանիկ-Դրիգոր, որդի Աշոտայ իշխ. իշ-
 խանին. 139, 201, 204—209, 212—
 215, 217—229, 231, 232, 235, 246,
 253, 268, 280, 305.
 Դերիկզոս. 34.
 Դերջան. 81.
 Դիոնիսիա. 7.
 Դիոնիսիա աստուածուհի. 55.
 Դիոնիսիոս. 34.
 Դիոս. 7, 21.
 Դչեակ բերդ. 131.
 Դժշկ. սեռ Դամասկոս.
 Դերուինգ. 38.
 Դուին. 16, 92, 139, 152, 166, 168,
 172, 219, 221, 230, 299, 300.

Եւբր. 20, 23.
 Եբբայեցիք. 2, 6, 23, 35. սեռ և չրեպք.
 Եզեպայեցիք. 9, 33, 43, 99, 124.
 Եզեպոս. 7, 9, 20, 24, 34, 41, 42, 44,
 49, 98—100, 102, 284.
 Եզեմ. 10.
 Եզեպայեցիք քաղաք. 98.
 Եզեկիա. 6, 20, 316.
 Եզեկիէլ. 40, 115.
 Եզր մարգարէ. 39.
 Եթովպացիք. 6.
 Եթովպիա. 24.
 Եւ. 144, 148, 279.
 Եւամացիք, Եւիմացիք, Եւիմացիք. 43,
 124, 126, 131, 142, 258, 308, 315,
 316.
 Եւրոն. 34. սեռ և ջրովահան պատերազմ.
 Եկեղէց զաւառ. 69.
 Ելամ. 6.
 Եղիար. 244.
 Եղիա մարգարէ. 313.
 Եղիշէ. 27, 81.
 Եղիսէ կաթողիկոս. 301.
 Եղիշեանիս. 163.
 Եմաթ. 36.
 Եմառն. 28.
 Ենանիոս, Ենանիոս. 45.
 Ենով. 14, 20.
 Ենով. 15, 20.
 Եպիփանիոս. 19.
 Եսայի մարգարէ. 53, 103, 123, 132,
 133, 138, 164, 184, 192, 306.
 Եսաւ. 33.
 Երագանի գիւղակ. 206.
 Երասի, Արասի. 78, 86, 105, 247, 253,
 254, 300, 302.
 Երեմիա մարգարէ. 22, 124, 201, 265,
 305.
 Երէզ զիւղ. 84.
 Երիկաւ բերդ. 247.
 Երիվարաց արկման զաւառ. 215.
 Երիւարկ զաւառ. 280.
 Երիբով. 173.
 Երուանդ Թազաւոր. 50—52, 54, 55.
 Երուանդականք. 50.
 Երուանդաւ. 19, 20, 34, 36, 40, 42, 46,
 48, 64, 89, 92, 96, 97, 201, 205,
 253, 284, 299, 311.

Երուսաղէմացիք. 102.
 Եւայ. 12.
 Եւպատրէ. 47.
 Եւսեբիոս կէտարացի, Եւսեբի. 7, 18, 19.
 Եւրոպ. 20.
 Եփրատ. 71.
 Եփրեմայ տուն. 126.

Ջամւա, Ջամեսոս. 26, 32.
 Ջամրի. 244.
 Ջարդ ամբոց. 53.
 Ջարէհիման, Ջարէհաւան, Ջարէհաւան.
 143, 252, 260.
 Ջարուանգ, Ջարուանդ, Ջարուան. 8,
 50, 261.
 Ջարսէս. 41.
 Ջաւ. 143.
 Ջաւէն կաթողիկոս. 67, 68.
 Ջաքարիա Ս. կաթողիկոս. 198, 201,
 206, 218, 231.
 Ջաքարիա Բ. կաթողիկոս, որդի Սե-
 ֆեզնի. 319, 321—324.
 Ջաքարիա հայրապետ Երուսաղէմի. 89.
 Ջաքարիա մարգարէ. 231, 258.
 Ջաքարիա հայր Յովհ. Մկրտչի. 313.
 Ջեբէղէոս հայր Յովհ. աւետարանչի. 313.
 Ջենն. 76.
 Ջովսարէս. 34.
 Ջուբայր. 104.
 Ջուիթայ երէց. 64.
 Ջուպետայ կին Սհարանի. 105.
 Ջուրարիկ աղգ. 297.
 Ջուղայլ, Ջուլլ Յորոսական. 75, 78.
 Ջուէլ ամուր. 279.
 Ջրազալա. 25—27, 30, 33.
 Ջրուան. 6—8, 26.
 Ջըբի. 203.
 Ջորաբարէլ. 40.
 Ջորահայ հազարացի. 108.
 Ջփերոս. 33.

Ընծայից, Ընծայից ձոր. 226, 232, 279.
 տես և Մեծահից ձոր.
 Ընարուներք. 109, 147.
 Ըւնն. 260.
 Ըւնայ գաւառ. 252, 259, 262.

Թաղաթփաղաւար. 35, 36.
 Թաղէոս սկէացի որդի Շերեփայ. 233,
 235, 258—260, 281, 282.
 Թաղէոս Ս. առաքեալ. 46, 47.
 Թաղէոս որդի Թունկայ Ս. 311.
 Թալին. 45.
 Թարայ. 23.
 Թեբայիա. 92.
 Թեկղի Ս. 275.
 Թեսաղացիք. 33.
 Թեսաղիա. 34.
 Թեսալացիք. 85.
 Թէբէացիք. 304.
 Թէոդոս Մեծն. 66—68.
 Թէոդոս փոքր. 70, 71, 72 (Թէոդորոս)—
 75, 82.
 Թէոդորոս եղբայր Հայրակչի. 98, 101.
 Թէոդորոս վանահայր հոգեաց վանից. 212.
 Թէոդորոս շերթող. 44.
 Թէոդուպոլիա, Թէոդոսի քաղաք. 71,
 203. տես և Պարնոյ քաղաք.
 Թոգորոս վարազի. 109.
 Թոննաւան. 131, 195, 232, 251, 260—
 270.
 Թոննիկ Ա. մարտիրոս. 309.
 Թոննիկ Բ. որդի Աբգլմեսչի Ա. 310, 311.
 Թոննիկ Գ. որդի Թաղէոսի. 311.
 Թոննկայ որդի բարապետանի. 109.
 Թովմայ Պատմադիր արք. 76, 317, 318.
 Թովմաս առաքեալ. 46.
 Թոֆնոս, Թոնոս Կանկողեւոս. 8, 34. տես
 և Սարգանապաղոս.
 Թորգոմ, Թորգոմայ տուն. 23, 307.
 Թորգան. 67.
 Թուայ գիւղ. 143.
 Թուի գետ. 236.
 Թուրքաստան. 124, 258.
 Թուրքայ աղգ. 306.
 Թւթլ. 106.
 Թրաք գաւառ. 260.
 Թրակացիք. 88.

Ժանդան. 261.
 Ժփրաք. 127, 129, 130, 174.

Իսահակ. 33, 314.
 Իմպեւլ. 97—99, 101, 102, 104, 149,
 200, 203, 204, 297.

- Իմպրեզիոնիզմ. 100, 101, 262, 281, 315.
 սես և Ցառիկք.
- Իմպրեզիոնիզմ. 7, 35, 40, 98, 158, 193, 200, 201, 205, 210, 263, 265, 267, 299, 303.
- Իմպրեզիոնիզմի, Իմպրեզիոնիզմի զարմ. 58, 99, 178. սես և Հրեպք.
- Լեզուայ գիւղ. 215.
 Լեկ. 260.
 Լեքեաստան. 20, 24, 25.
 Լեզեայք. 38, 39.
 Լեմ կղզի. 322.
 Լեթայ, Լուեթայ փոր. 232, 275.
- Խաղիք (Հաղիք). 56.
 Խաղտայ ձոր. 81.
 Խաղտիք. 65.
 Խաչ Ս. Եկեղեցի Աղթամարայ. 229, 297, 310, 315, 319, 320, 322.
 Խաչի Ս. վանք Աղբաղայ. 200, 204, 217, 228, 229, 249.
 Խառան. 49.
 Խեզնեկ. 310.
 Խեզնեկ որդի Ալուզի. 317, 318, 321.
 Խեփտաղ. 25, 27.
 Խլաթ. 117, 127, 158, 322.
 Խոզաղբերք. 195.
 Խոճիչքաստան. 25.
 Խոյթ լեռան. 118—121, 188.
 Խոռեամ Մաղմայուզան. 89, 96—98.
 Խոռոն Որմզ. 97.
 Խոսրոյ. 97.
 Խոսրով ակեացի. 109.
 Խոսրով դաբանդան. 140.
 Խոսրով զողթնեցի. 252.
 Խոսրով Ա. Մեծն Թազաւոր Հայոց. 56, 57.
 Խոսրով Բ. Փոքր. 58, 59.
 Խոսրով Գ. Աերջին. 68, 69, 71.
 Խոսրով Թազաւոր Պարսից. 83.
 Խոսրով Ապրուէլ որդի Որմզի. 85, 87, 88, 91—95, 97.
 Խոսրով վազեւանի. 109.
 Խորասան. 39, 210, 258.
 Խորէն խոստովանող. 208.
 Խուժաստան. 25, 26, 35, 81, 124, 258, 297.
- Խուրան, Խուրէն արծր. 47—29, 55.
 Խրոխաս վազեւանի. 147.
 Խրամ. 105.
- Մարդկոտն. 309.
 Մանարք, Մանակ. 175—177, 195.
 Մոփք. 84.
- Պազմոս փեւնեկեցի. 9.
 Պախայ, Պաչայ. 187, 188.
 Պակնից գիւղ. 275.
 Պաղղիթնեկ. 30.
 Պամբուէն. 40.
 Պայեն. 12, 14, 216.
 Պայեանան. 14, 20.
 Պայտիկք. 245—247, 276.
 Պանզուար. 209, 213, 234, 235.
 Պապոյտ բերդ. 285.
 Պապուզկացիք. 36.
 Պասպից զուռն. 284.
 Պարին գաւառ. 71, 73.
 Պարնոյ քաղաք. 92, 203, 231.
 Պարկինեանք տեղի 234.
 Պարփր դեռ. 254.
 Պարուց բերդ. 273.
 Պաւաս (Ա.) 83.
 Պաւաս (Բ. Շէրոյէ). 95, 96.
 Պաւկաս, Պակոս. 175, 293.
 Պեսար. 59.
 Պեսարիա Պաղեստինացուց. 92, 96.
 Պեսարացուց քաղաք. 58.
 Պեսարու եպիսկոպոս. 74.
 Պզուին. 210.
 Պիւլիկիա. 36.
 Պիւրեղ Ս. երուսաղէմացի. 306.
 Պիւրոս արծր. 43, 45.
 Պիւրոս պարսիկ. 32, 36—40, 43, 104, 138.
 Պիւզան ուլիա. 252.
 Պիւրջ. 293.
 Պիւտպարայ. 43, 44.
 Պիւտիոս կայսր. 49.
 Պիւտիոս, Պապուլիա. 88, 286, 309.
 Պիւտիան գիւղ. 214.
 Պոստանդիանոս Մեծն. 58, 306.
 Պոստանդիանոս որդի Հերակլի. 102.
 Պոստանդուպոլիս, Պոստանդին քաղաք. 88, 91, 92, 102, 307.

Կոտայք. 88.
 Կոտոմ գիւղ. 297.
 Կոտորոց բերդ. 232, 235, 270, 271:
 Կորգուիք, Կորդիք. 19, 232.
 Կորիւն. 76.
 Կորնայք. 259.
 Կուղան. 234.
 Կոււճբէկ եղբայր Սեֆեզնի Ս. 322.
 Կոււճբէկ որդի Ափրդուրդի. 325.
 Կուր դեա. 174.
 Կուրանք. 103, 105.
 Կւոնոս. 7, 21.
 Կրեքաց (գաւառ). 260.
 Կրճուիք. 252, 260.
 Կրման. 258.
 Կրոսիս. 38.

 Հաբէլ. տես Աբէլ:
 Հազար, Հազարեան աղբ. 279, 289, 305,
 տես և Յաճիկք.
 Հազարմակերտ, Ազարմակերտ, Յազարմա-
 կերտ, ոստան Արծրունեաց. 116, 256,
 260, 274, 281, 302.
 Հաղարաւուխտ. 83, 84.
 Հաղբ գնուի. 109.
 Հաղացովեա. 247.
 Համազասպ արծր. 56:
 Համազասպ արծր. սեպուհ. 109.
 Համազասպ մամիկոնեան. 71, 75.
 Համազասպեան. 72.
 Համամ որդի Աբշ. եղբոր խորքնայ. 55.
 Համբայրազան. 240.
 Համդոյ ամիրայ. 144, 149.
 Համիս կրճնապետ. 261.
 Հայաստանեայք, Հայկազնեայք, Հայկա-
 կանք. տես Հայք (ժողովուրդ).
 Հայկ. 23, 24, 293.
 Հայտիկ. տես Կայտիկք.
 Հայրակղէս կայսր. 88—94, 96—98, 101.
 Հայք, Հայաստան. 33, 36, 38, 43, 45,
 64, 65, 68, 71, 78, 82, 86, 113, 118,
 124, 131, 168, 188, 201, 204, 218,
 271, 275, 285, 287, 288, 300, 314,
 315.
 Հայք Սոաջին. 107.
 Հայք Մեծ. 47, 54, 57.
 Հայք (ժողովուրդ). 3, 26, 27, 33, 35,
 40, 42, 44, 45, 48, 50, 56—58, 60,

62—77, 79—88, 104—111, 113—116,
 119—123, 128, 132, 134, 135, 143—
 146, 148—151, 156, 161, 168, 173,
 189—191, 194, 196—198, 201, 202,
 204—211, 214—216, 218—222, 225,
 229—231, 233, 234, 236, 237, 239,
 243, 245—249, 252, 255, 256, 260,
 261, 266, 268, 269, 272, 273, 275,
 276, 282, 283, 285—287, 289—291,
 293, 299—303, 305—307, 315, 319,
 321, 324.
 Հաշտեանք. 55, 84.
 Հասան անձաւացի. 146.
 Հասան արծր. սեպուհ. 131.
 Հասան, Հասանիկ որդի Վասակայ ամ-
 բարշտի, քեւորդի Դերանկին. 220,
 222—225, 235, 263, 274—276.
 Հատասպ. 104.
 Հարամայ. 6.
 Հարամանի. տես Արհմն.
 Հարք. 24.
 Հացիւն. 88.
 Հացոց (Հայոց?) մոր. 197.
 Հաւուկ կուկուճացի. 74.
 Հեղի. 8, 312.
 Հեղինէ կին Աբգարու. 48, 49.
 Հեղինէ տիկին Մեձաւացեաց. 209.
 Հեշմ կամ Շամ. 105.
 Հեր, խեր. 226, 263.
 Հերական գաշա. 264.
 Հերակէլ, Հերակէս դիւցադն. 21, 22, 34,
 41, 55.
 Հերոզոս. 19.
 Հերովդէս որդի Անդիպատրի սակագո-
 նացւոյ. 47.
 Հերովդէս (Չորրորդապետ) որդի Կորա
 47, 48, 159.
 Հեփեսոս. 28, 30, 31.
 Հէթմ թուրք. 149.
 Հիւրկանոս. 293.
 Հմայեակ Աշոցաց տեր. 73.
 Հմայեակ մամիկոնեան. 72.
 Հնդիկք. 18, 25, 34, 42, 284.
 Հնդկաց ծով. 25.
 Հոգեաց վանք. 212.
 Հողցայ պահ. 127, 237.
 Հոնաւար տրուի. 235.
 Հուրաստան դեա. 88.
 Հոփուիմեանք. 63.

Համփոխակ Ս. 214, 306, 310.
 Համփոխակ, Հոսփոխակ մայր Սչոտի և
 Գուրգինի արձր. 148, 151, 208.
 Համայնացիք, Հոսոմք. 86, 90, 98, 308.
 սես և Յոյնք.
 Հոսմ. քաղաք. 163.
 Հրանուշ տիկին արձր. 139.
 Հրեայք. 35, 39, 47, 63, 64, 92, 101.
 Հրեաստան. 35, 42, 64, 102, 284.

Չիթնեաց լեռան. 231.
 Չիրա գիւղ. 66.
 Չորոյ հասկ. 117.
 Չորոյ վանք. 63, 238.
 Չորք. 254.

Չազանի թագաւորութիւն. 319.
 Չամէք. 15, 20.
 Չամպերէս. 34.
 Չամբիթէս. 34.
 Չաւոյրիկ Փոխգացւոց. 17.
 Չաւոթնէս. 34.
 Չաւոսոյ կին. 100.
 Չեան (1.եան) կայսր. 83, 105.
 Չեանդ Ս. քահանայ. 44, 75.
 Չեանդեանք Ս. 65.
 Չեկորուատ աւան. 131.
 Չուգ. 6.
 Չուկաս աւետարանիչ. 8.

Ճախուկ. 135, 225, 260, 263, 270, 278,
 279.
 Ճորոյ գուռն. 79.
 Ճուաշ. 195, 225, 251, 258, 260, 264,
 270, 281.
 Ճուաշուտ. 253.

Մագիամ քաղաք. 98, 101, 102.
 Մաթուսաղայ. 15, 20.
 Մական. 37.
 Մակեդոնացիք. 42, 43.
 Մակեդոն քաղաք? 294.
 Մակու. 88, 286.
 Մահադի. 105.
 Մահլ Շաքեայ տեր. 191.

Մահմէտ, Մահմաթ օրենսդիր Յաշ-
 կաց. 99—103, 130, 149, 150, 156,
 189, 242, 263.
 Մահմէտ սրբի Ահարանի. 105.
 Մահմէտ սրբի Մահադեայ. 105.
 Մահուալու. 255.
 Մաղաղայէլ Մաղաղիէլ. 14, 15, 20.
 Մամբրէ վերծանող. 44.
 Մամբուն ճենաղն. 192.
 Մամիկոնեանք, Մամբունեանք. 59, 69,
 191, 193, 194.
 Մամիզոս. 33.
 Մամիզոս միւս. 33.
 Մայ. 92.
 Մայմանիկ. 278.
 Մայման. 105.
 Մանազանեան նահանգ. 246, 253, 257,
 258.
 Մանազկերտ. 224.
 Մանակերտ. 229.
 Մանասէ. 35.
 Մանիթոպ. 25, 27, 30.
 Մանուէլ ճարտարապետ. 297.
 Մաշտոց. սես Մեքսոզկ.
 Մաշտոց կաթողիկոս. 243.
 Մառական. 225, 254, 264.
 Մասեաց սան. 286.
 Մասիք. 52, 254.
 Մասթէտս աւետարանիչ. 8.
 Մարաճայ. 260.
 Մարապարսացիք. 35.
 Մարգաստան, Մարգաստան. 117, 206,
 209, 240, 251, 252, 259, 281.
 Մարդպետ հայր. 59—61, 252.
 Մարդպետական (գաւառ). 128.
 Մարբակասինա. 40.
 Մարիամ տիկնայ տիկին. 310.
 Մարիամ քոյր Դերանկան կին Դաւթի-
 220.
 Մարինդ. 55.
 Մարկիանոս կայսր. 82.
 Մարոզ. 41.
 Մարութաքաղաք. 35.
 Մարք. 26, 34—36, 38; 43, 50, 54, 56,
 71, 124, 258, 281, 284, 297, 304.
 Մուխ. 104.
 Մուտանէս. 34.
 Մուր մեծ (Մեծամոր). 78.
 Մուքաղիս. 33.

Մաքայ. 99. տես է Փառան.
 Մեղացիք, Մեղիացիք. 25, 37.
 Մեծեւ գնունի. 247.
 Մեղքեհեզկէ քահանայ. 313.
 Մեծնունիք. 251.
 Մեծբայիմ. 24. տես է Եգիպտոս.
 Մեհեզակ ուշունի. 60.
 Մեհուտան արծր. 62—67, 69, 70.
 Մեհուտան արծր. սեպուհ. 109.
 Մեղէս. 75.
 Մեհարիմ. 9, 24. տես է Եգիպտոս.
 Մեհարովս Ս. 72—76.
 Մերջապուհ արծր. 67.
 Մերջապուհ արծր. միւս. 81, 84.
 Միթբրեւո. 34.
 Միհր. 86.
 Միկազեաք. 36, 48, 68, 71, 237.
 Միկազեաք Ասորոց. 97.
 Միքայէլ կայսր. 194, 203.
 Մլիահ վարածնունի. 147, 171.
 Մծուխ. 86, 88, 96.
 Մղունիք. 260.
 Մչկան. 73, 75, 79.
 Մողեստոս երեցապետ. 89.
 Մոթէին որդի Զափրայ Մոթոբլի. 205.
 Մոկացիք, Մոկաց աշխարհ. 71, 75, 81, 127, 137, 213, 221, 232, 246, 279, 280, 309.
 Մովսր, Մովսրացիք. 98, 101.
 Մովսէս եղբայր Մամբրէի վերծ. 44.
 Մովսէս Խորենացի. 6, 7, 9? 24, 58, 75, 76.
 Մովսէս մարգարէ. 1, 2, 7, 15, 20, 32—34, 124, 178, 244, 245, 310.
 Մովսէս տեղապահ Ս. Սահակայ. 75.
 Մուկաթլ վանանդացի. 185—187.
 Մուկան. 258.
 Մուհթիս. 205.
 Մուշ. 118.
 Մուշեղ ամատունի. 147.
 Մուշեղ անձաւացի. 208.
 Մուշեղ Ապուպէլճ. 144, 191.
 Մուշեղ եղբայր վահանայ արծր. 139. 109? 133?
 Մուշեղ բազրատունի. 224.
 Մուշեղ զօրավար. 86, 87.
 Մուշեղ մոկացի. 213, 218, 221.
 Մուշեղ որդի Բարզենայ. 57, 59.
 Մուշեղ որդի Սմբատայ Ապլար. 182, 191.

Մուշեղ սեպուհ արծր. 109, 133, 139?
 Մուշեղ սեպուհ արծր. միւս. 109.
 Մուշեղ սեպուհ արծր. միւս էս. 146, 191?
 Մուշեղ վահանունի. 131, 134.
 Մուսէ ամիր ալմուճի. 105.
 Մուսէ որդի Բուղայի. 211, 212.
 Մուսէ որդի Զօրահայի. 108, 110, 111.
 Մուրիկ կայսր. 85, 86, 88, 90, 97.
 Մուքադմ. 143.
 Մրուան. 104.
 Մրուան ամիր ալմուճի. 105.
 Յարեթ. 6, 20, 23, 24.
 Յաղամակերտ. տես Հաղամակերտ.
 Յաղկերտ Ս. 71, 72, 75.
 Յաղկերտ Բ. 79.
 Յաղկերտ Գ. 98, 104.
 Յակոբ. 33, 314.
 Յակոբիք. 208.
 Յակովբ հայր Յովս. աստուծահօր. 8.
 Յամանիկ. 218, 219, 222, 225.
 Յաշկուր. 84.
 Յապիտոսթէ. 6.
 Յարեդ. 15, 20.
 Յեղիս. 105.
 Յեղիս որդի Մաւեայ. 104.
 Յեսու. 3, 178, 200, 313.
 Յեսսէ ընթղահեմացի. 312.
 Յըմբեայ ծովակ. 260.
 Յիսէ ակեացի որդի Շերեփայ. 233.
 Յիսէ ամգային Շեհի որդի. 215, 218, 221, 231, 236.
 Յիսէ ընտրունի. 147.
 Յիսէ տրունի. 235.
 Յիւսր? 274.
 Յոյնք. 9, 22.
 Յոյնք (Բիւզանդացիք). 59, 62, 66, 68, 69, 72—74, 81—83, 85—89, 104, 105, 194, 195, 203, 206, 231, 239, 240, 242, 246, 284, 304, 307, 308.
 Յոյնք (Հռովմայեցիք). 48, 52, 57.
 Յովբ. 157.
 Յովէլ. 152.
 Յովհանն եպիսկոպոս Արծրունեաց. 208.
 Յովհանն եպիսկոպոս Մոկաց. 75.
 Յովհանն Ս. Ոսկերբան. 72.
 Յովհանն պատրիկ. 86.

Յովհաննէս աւետարանիչ. 46, 194, 313.
 Յովհաննէս բարբառունի թագաւոր. 308.
 Յովհաննէս եպիսկոպոս Երծրունեաց. 152, 156, 159, 201, 207, 208.
 Յովհաննէս (Բ. Օձնեցի) կաթողիկոս. 114, 115, 194.
 Յովհաննէս (Գ. Պատմադիր) կաթողիկոս. 243, 247.
 Յովհաննէս Մկրտիչ. 60, 74, 159, 243, 313.
 Յովհաննէս քահանայ. 255.
 Յովնան խուժացի. 188, 189.
 Յովսեպոս. 47.
 Յովսէփ աստուածածայր. 8.
 Յովսէփ զեղեցիկ. 33, 317.
 Յովսէփ եպիսկոպոս (կաթողիկոս). 75.
 Յովսէփ որդի Սպուսեթի. 116, 117, 188.
 Յովսէփ յոյն ներքինի. 242.
 Յովսիա. 303.
 Յովրեզներն? 29.
 Յուգայ մակարայեցի. 200.
 Յուգայ մասնիչ. 227, 282.
 Յուգայ (ցեղ Իորայեւացաց). 40, 201.
 Յուլիանոս աղիկաւանացի. 7, 9.
 Յուլյոյ դաշտ. 258.
 Յուսիկ. 60, 314.
 Յուսիփ որդի Սպուսեմայ. 283—287, 289.
 Յուսիփ որդի Ռահմայ. 143.
 Յուսիփ տիգրիսեցի. 143.

Նաբուգոդոնոսոր. 36, 210.
 Նաբուզարդան. 244.
 Նաբունեդոս. 36.
 Նաբուկադոսորոս. 36.
 Նախճաւան, Նախճուան. 78, 92, 105, 128, 195, 196, 232, 240, 247—249, 252, 276, 300.
 Նաւասիրոս. 163.
 Ներքովթ, Նարքովթ. 6, 8, 20—22, 24, 25.
 Նեստոր աղանդաւոր. 80, 244.
 Նեստորականք. 85, 255.
 Ներեղիբդ, Ներեղիբոս. 35, 36.
 Ներեղիբարոս. 36.
 Ներս արծր. 40.
 Ներսէս արծր. 41.
 Ներսէն արծր. որդի Վահանայ. 57.
 Ներսէն արքայ Ասորաց. 49, 50.

Ներսէն կամար. 84.
 Ներսէս իշխան Գարիթայանից. 191.
 Ներսէս Ս. Մեծն. 60—63, 66, 67, 69, 301, 314.
 Ներսէս Բ. կաթողիկոս. 231, 255.
 Ներսէս սարասեւան. 86.
 Նինոս. 6—9, 24, 25, 33, 34.
 Նինոս քաղաք. սեռ Նինուէ.
 Նինուա. 6, 21, 33.
 Նինուէ. 6—9, 25, 35—37, 39, 49, 121.
 Նկան. 131, 133, 224, 235, 270.
 Նոյ. 5, 6, 15, 17, 19, 20, 23, 26, 231, 256, 288, 309, 316, 318.
 Նոր քաղաք. սեռ Վաղարշապատ.
 Նորաբերդ. 208, 209.
 Նորադիւղ. 128, 207.
 Նուշիրական. 86.
 Նուբարդին եղբայր Սեֆեդի Ս. 322.

Շաիրիբ. 28.
 Շահակ արծր. 43.
 Շահակ կաթողիկոս. 68.
 Շահգոստ. 65.
 Շամ. սեռ Հեշմ.
 Շամայ երկիր. 275.
 Շամիրթ արծր. 45.
 Շամիրամ, Շեմիրամ. 6—9, 24—26, 33, 215, 293.
 Շամիրամայ բերդ, քաղաք, Շամիրամալէն. սեռ Վանոսոս.
 Շամշայ խաթուն. 324.
 Շամշլոսայ բերդ, քաղաք. 174, 240.
 Շապուհ ամասունի. 109, 199, 238, 240.
 Շապուհ արքայից արքայ. 59, 60, 62, 64, 65, 67—69.
 Շապուհ բազր. 241.
 Շապուհ զնունի. 146.
 Շապուհ երէց. 128.
 Շապուհ եղբ. Սլոսոյ մ. իշխանի. 218.
 Շապուհ թագաւոր Հայոց որդի Յազկերտի Ս. 71, 72.
 Շապուհ մեկացի. 213.
 Շապուհ որդի Ալոսոյ թագաւորի. 222? 228, 235.
 Շապուհ որդի Մայմանիկի. 278.
 Շատուան. 130,
 Շարուր գաշտ. 247, 300.

- Հաւաստ պրծր. 43.
 Հաւաստ եղբայր Վասակայ հօր Սղանայ. 77, 78.
 Հաւաստ որդի Վաչէի. 60, 61, 71?
 Հաւարշ Ա. 43.
 Հաւարշ Բ. 56.
 Հաւարշան. 48.
 Հայք. 191.
 Հեթեոսք. 261.
 Հերեմի. 233, 235, 258.
 Հերթամամական. 25.
 Հերթի. 92.
 Հիրդ որդի Վեդդի. 78.
 Հմուտն եպիսկոպոս. 65.
 Հմուտն եպիսկոպոս Անձուացեաց. 75.
 Հմրդիս մու. 40.
 Հմուէլ. 314.
 Հնուհ. 260.
 Հուշեթօցիք. 293.
 Հուսեւ. 28.
- Ողիւ. 231.
 Ուլիանոս փրիտոփասայ. 123.
 Ողբքոս. 41.
 Ոթինեւ. 34.
 Ողբմզիւթ. 29.
 Ոնորէս որդի Թէոզոսի Մ. 68.
 Ոսիւ. 289.
 Ոստան Ռշտուշեաց. 196, 199, 207, 213, 234, 244, 252, 274, 290—292.
 Ովայ. 111, 112. տես է Սլայ.
 Ովէկայ չրհչեղեղ. 33.
 Որդոք զիւղ. 197.
 Որմիւ գ., Որմիւ գ., Որմաւ գ., սասուււած. 26—28, 30, 86.
 Որմիւ գ. (Դ) սասանեան. 85.
 Որմիւ գ. (Ե). 98.
 Որմիւ գուհի. 62.
 Որմի. 92.
 Որսիբանք. 143, 274.
 Ութման. 101.
 Ութմանիկք. 197, 214, 215, 280.
 Ուղեղ բերդ. 286.
 Ումառ որդի Մարտաղիւլայ. 105.
 Ուրեղիանոս. 47.
- Պալուշիք. 251.
 Պաղայ բերդ. 280.
- Պաղեստինացիք. 35, 36, 64, 89, 99, 100, 293.
 Պաննիւս. 34.
 Պապ Թազաւոր. 66, 67.
 Պատրեացիք. 47.
 Պատրիկ անձուացի. 109, 141, 147.
 Պատրիկ գնունի. 146.
 Պարթեք. 104.
 Պարդր հոյկաղնեայ. 34.
 Պարս. 44.
 Պարսկահայք. 232, 252, 259, 260.
 Պարսք (աշխարհ). 25, 26, 33, 38, 39, 50, 54, 68.
 Պարսք (սողովորդ). 40, 42, 43, 46, 50, 52, 54, 56, 62, 63, 65, 68, 71—74, 77, 79—85, 88—94, 98, 102, 104, 108, 138, 139, 142, 144, 148, 149, 246, 247, 258, 261, 263, 268, 281, 284—287, 289, 297, 304.
 Պարտաւ. 177, 191, 216, 218, 222, 239, 241, 242, 275.
 Պէլճ արծր. 146.
 Պեարոս առաքեալ. 284, 285.
 Պեարոսի Ս. եկեղեցի. 255.
 Պերթիադէս. 34.
 Պերդ պրծր. 43.
 Պերդ պրծրայից արքայ. 77, 80, 81.
 Պերդ-Վրամ զօրավար է մու. 50.
 Պիղատոս պոնտացի. 166.
 Պիուանք զիւղ. 275.
 Պորդ. 238.
 Պոսթոս. 57.
 Պաղըմանք. 44.
 Պաղըմոս (աշխարհագիր). 9? 28, 214?
 Պաղըմոս Դիսիսիոս. 7, 44.
 Պաղըմոս (Ղազոս). 41, 42.
 Պրոմիթէս, Պոմիթոս. 28, 33.
 Պօղոս, Պաղոս առաքեալ. 31, 161, 164—166, 193, 241, 245, 255, 258, 312.
- Զամասայ. 83.
 Զայլամար. 54.
 Զաջ արծր. 45.
 Զաղուռ արծր. 45.
 Զափր որդի Մահմատի. 105, 106.
 Զափր Մոթոթըլ, Մոյթոթի. 105, 205, 210, 286.
 Զերմաւոր. 279.

Զերմանորդ լեռեր? 75.
 Զղմբ, Զլմբ. 54, 135, 196, 203, 240, 279.
 Զողախեւ 38.
 Զողայ լեռան. 143.
 Զուանչեր. 199.
 Զուրջան. 261.

 Ռահաբ. 18.
 Ռահմ. 144.
 Ռայ. 287.
 Ռաշամ ոչտուների. 293.
 Ռեա. 7.
 Ռշտուներ. 59, 60, 63, 75, 81, 127, 128, 130, 207, 231, 232, 255, 291.
 Ռտտակեւ. 314.
 Ռտտոմ վարամնուների. 147, 214.

 Սաթիկ. 52—54.
 Սակասան. 124.
 Սահակ ամասուների. 147.
 Սահակ արծր. որդի Զալույ. 45.
 Սահակ արծր. որդի Վաչէի. 50, 54, 55.
 Սահակ արծ. սեպուհ. 146, 191? 199?
 Սահակ բազբ. եղբայր Բագարասայ էշխանին Ցարունայ. 117
 Սահակ բազբ. որդի էշխ. էշխանին. 213.
 Սահակ եպիսկոպոս. 75.
 Սահակ Ս. կաթողիկոս. 69, 70, 72—75, 83, 314.
 Սահակ մեծ սպարապետ. 69, 75.
 Սահակ որդի Իմանյելի. 172, 210.
 Սահակ որդի Փահմետի. 105.
 Սահակ սեպուհ. 109.
 Սահակ վահեանի եպիսկոպոս Նախնուանու. 128.
 Սահակ սիւնի եղբայր Սմբատայ. 248.
 Սահակ քաղաքապետ Ցփղեաց. 174.
 Սահկան ընտրուների. 147.
 Սահմազին որդի Սմիրգուրդների. 323, 324.
 Սաղաթիկ 40.
 Սաղամա. 281.
 Սաղայ. 23.
 Սաղման. 102, 103.
 Սաղմանասար. 35; 36.
 Սամամ. 99, 101.
 Սամուոյ. 108, 118, 139, 151, 158, 189, 199.

Սամարեա. 35.
 Սամոգեւ. 36.
 Սամուէլ կաթողիկոս. 73, 74.
 Սամուէլ մամիկ. որդի Վահանայ. 65, 68.
 Սամուէլ մարգարե. 178, 312.
 Սամուէլ քահանայ. 130.
 Սամֆոսն. 34.
 Սանասար. 8, 36, 37, 44, 121.
 Սանասարեանք. 37, 43.
 Սանանայք. 121.
 Սանասրուկ. 48—50, 52, 214.
 Սասանայ, սասանական տուն; աղբ. 68, 85, 86, 104.
 Սարայ ամասուների. 238.
 Սարգիս Բհերայ. 99i
 Սարգիս որդի Դերանկին. տես Աշտարգիս.
 Սարգանապաղէս, Սարգանապաղոս. 34, 37.
 Սաւաղ. 18.
 Սաֆի յոյն ստրիկան. 240, 242, 274.
 Սաֆիրայ. 165.
 Սեգեկիա. 210.
 Սելևկոս Նիկանոր. 41, 42.
 Սեմ. 6—8, 18—20, 24, 26.
 Սեմեանք. 8.
 Սեմիրամ տես Շամիրամ.
 Սենեքերիմ; Սենեքարիմ. 6, 8, 20, 35, 37, 44, 46, 49, 121, 192, 205, 251, 306.
 Սենեքերիմ Թագաւոր արծր. 306—310.
 Սենեքերիմանք. 37, 58.
 Սեան. 220, 222, 225; 232, 235, 275, 276.
 Սեարդէք. 289.
 Սեոայ, Սեգայ տիկին Վասպուրական, կին Աշտոյ որդւոյ Դերանկին, գուտար Սպումբուանայ. 233, 238, 241, 249.
 Սեթ. 2, 13, 14, 20.
 Սեմ հաւասարիմ Յիսէի Շեհայ. 215.
 Սեֆեդին Ս. 321—323.
 Սեֆեդին Բ. որդի Սմիրգուրդների. 325.
 Սիմ. 8, 51, 52.
 Սիմէն քահանայ. 320.
 Սիմոն սամարացի. 165.
 Սիպարացւոց քաղաք. 21.
 Սիւնիք. 191, 245, 247, 248, 319.
 Սիօն Ս. եկեղեցի Ի Վանասոս. 253, 257.
 Սղբայ գաւառ. 262.

Միշտ ապահանքի 109.
 Միշտ արծր 300.
 Միշտ բազր գայեակ Արտաշեսի 50, 51.
 Միշտ թագաւոր որդի Աշտոտի 229,
 230, 233, 236, 245, 273, 274, 276,
 282—285.
 Միշտ իշխան Մովսէս 127, 137, 138.
 Միշտ իշխան Սեւեակ 247.
 Միշտ մամիկոնեան 67.
 Միշտ մարտիկան 109.
 Միշտ մեկացի 213.
 Միշտ որդի Բագարատայ բազր 66.
 Միշտ որդի Միշտայ Սողաւատի 191.
 Միշտայ բերդ 144.
 Միշտուհի գուտար Մեծանեայ, կին Սա-
 հակայ արծր 46.
 Մողմայեցիք 114, 216.
 Մողմ 173, 231.
 Մողմն 23, 115, 136, 223, 228, 308,
 315.
 Մողմն բազր 204.
 Մողմնն սևորդի 187, 188.
 Մովսարմու 34.
 Մորմակ արծիկցի 73, 314.
 Մուշիման որդի Արշակունցի 105.
 Մուկաւէա 54.
 Մուրիա 91.
 Մուփան 237.
 Մուփի աիկին, կին Դերանկին 229, 266,
 267, 269.
 Մովսէս մարգարէ 113.
 Մովսէսցիք 48.
 Մովսէսի թու 34.
 Մովսէ 194.
 Մուսաբին 48.
 Մտեփաննոս արքեպիսկոպոս աթուակաւ
 Սեւեակ 319.
 Մտեփաննոս աւր, որդի Արշակունցի Ս.
 311.
 Մտեփաննոս աւր, որդի Սեֆեզնի Ս. 321—
 323.
 Մտեփաննոս քեռորդի տեան Դուրի.
 323, 324.
 Մրահանգ 308.
 Մրինգ 54, 135, 196, 203, 240, 279.
 Վախիչ Մեծաւացեայ աւր 78.
 Վահագն հայկազնեայ 42.

Վահան Ամատունեայ իշխան 59, 60,
 67, 75.
 Վահան Ամատունեայ իշխան, միւս 238.
 Վահան ամատունի սեպուհ 131.
 Վահան արծր. պատերազմակից Ս. Վար-
 գանայ 79—82.
 Վահան արծր. հայր Ազուկիկեմայ 133,
 139, 215, 273, 275.
 Վահան արծր. որդի Աշտի իշխ. իշխա-
 նին 199, 210—212.
 Վահան արծր. որդի Մուշիկայ 57, 59.
 Վահան արծր. որդի Վարդինի 45.
 Վահան արծր. սեպուհ 109, 112.
 Վահան արծր. սեպուհ, միւս 109.
 Վահան գաղթիկ 146.
 Վահան գնահի 146.
 Վահան Ս. գողթիցիք 252.
 Վահան եղբայր Վասակայ կովակերի-
 196.
 Վահան հանուհի 109, 112.
 Վահան մամիկոնեան 83, 84.
 Վահան մամիկոնեան ուրացեալ 62, 63,
 65, 68.
 Վահակունցան մեհանք 214.
 Վահակունք 128, 134.
 Վահակունք 282.
 Վաղէա 275.
 Վահրամ Մեհրեանդակ 85—88.
 Վահրամ սեպուհ 131, 134.
 Վահրամ արուհի 131, 133? 134, 141?
 Վաղարշ արքայից արքայ 83.
 Վաղարշ թագաւոր եղբայր Խոսրովո-
 Վերինայ 69.
 Վաղարշ հայր Արտաւանայ 104.
 Վաղարշակ Ա. պարթև 43, 44.
 Վաղարշակ Բ. (Վաղարշ) 56.
 Վաղարշակ Գ. 68.
 Վաղարշապատ 63, 281, 300.
 Վաղէնիանոս կայսր 57.
 Վաղէա 62, 66.
 Վայոց ձոր 191, 247.
 Վան 51, 215, 233, 248, 263, 271,
 274, 306, 308. տես է Վանաստ
 Վանանգ 185.
 Վանաստ 63, 131, 206, 215, 217, 225,
 238, 240, 242, 252, 253, 258, 270,
 281.
 Վալէ արծր 73.
 Վալէ արշաւրեան 49.

Վալէ որդի Խուրանայ. 49—52, 60?
 Վաւարատ, Վարառատ. 86, 261.
 Վասակ ազեացի. 147.
 Վասակ արծր. Վաճառարեւոյ. 109, 146, 158, 222, 235, 274, 275.
 Վասակ արծր. ուրացեալ, Հայր Աղանայ. 68, 69, 77, 82, 83.
 Վասակ արծր. սեպուհ. 109, 191, 192?
 Վասակ արծր. սեպուհք երկու. 109, 191?
 Վասակ արծր. սեպուհ, որդի Գրիգորի (եզբօր Աշտուս էշխ. իշխանի?) 109, 118?
 Վասակ զազրիկ. 146.
 Վասակ իշխանիկ Վայոց ձորայ. 191.
 Վասակ Կոճակեր. 196, 199.
 Վասակ Հայր Գրիգորի Ապուհամիայի. 221, 278.
 Վասակ մամիկոնեան. 60.
 Վասակ (մարտիրոսացեալ). 171.
 Վասակ Սիւնեաց տէր, ուրացեալ. 80.
 Վասիկ կայսր. 307.
 Վասպուրական. 3, 45, 51, 107, 109, 111, 112, 116—118, 120, 125, 127, 133, 134, 138, 139, 143, 150, 151, 168, 191, 194—198, 202, 203, 207—209, 214, 216, 218, 220, 222, 225, 226—228, 232—237, 239, 242, 246—248, 252, 258, 259, 264, 266, 270, 273—281, 284, 305—308, 310, 317, 322.
 Վասնիանեայի զաւա. 176.
 Վարազ. 50, 214, 253, 254, 262, 294, 306, 397.
 Վարազդատ. 67, 68.
 Վարազշապուհ Աբելինից տէր. 235.
 Վարազշապուհ վարամեանի. 147.
 Վարամեանիք. 147, 241.
 Վարբակ մար. 34, 37.
 Վարդէն արծր. 45.
 Վարդ պատրիկ ուտունի. 255.
 Վարդան զաբայեզէն. 109.
 Վարդան գնունի. 146.
 Վարդան Ս. մամիկոնեան. 45, 63, 72, 73, 75, 78—82, 84, 311, 314, 325.
 Վարդան պատրիկ ուտունի Հայկազն. 255.
 Վարդանանք. 27.
 Վեհկուատ. 94, 95.
 Վեսպրանոս. 241.
 Վեղդ որդի Աբղլիւքի. 104.

Վեասհոս աւան. 260.
 Վերբ. 36, 86, 198, 206, 236, 237, 245, 273, 300.
 Վլիթ. 105.
 Վլիթ զինուոր. 260.
 Վհրի քաղաք. 259.
 Վնդայ մոզպեա. 77, 78.
 Վնդով, Վնդայ. 85, 87.
 Վշնայ Հրատ. 92.
 Վ. Վ. Ս. (Վահրամ Գ. Կրմանշահ). 71.
 Վ. Վ. Ռ. (Վահրամ Ե. Չուր). 72—75.
 Վտամ. 85, 87.
 Վրթանէս. 59, 60, 175, 314
 Վրնիւնիք. 38.
 Տազրեան զաւա. 252.
 Տաճատ արծր. 82, 83.
 Տաճատ ուտունի. 78.
 Տաճատուհի կին Վահանայ մամիկ. ուրացելոյ, մայր Սամուէլի. 68.
 Տաճիկք (Արարացիք). 3, 86, 103, 104, 106, 108, 109, 111, 113, 116, 118, 119, 126, 127, 131, 134, 137, 140, 150, 182, 183, 185, 188, 189, 194, 196, 197, 203, 206, 208, 210, 214, 218, 219, 245, 255, 283, 286.
 Տաճկաստան. 98, 124.
 Տամբեր. 252, 259.
 Տայք, Տայաստան. 60, 293.
 Տարսն Կիւլիկեցւոց. 8, 92, 96.
 Տարուն, Տարոն. 51, 60, 74, 107, 108, 117—119, 121, 158, 207, 208, 219—223, 231, 236, 237.
 Տարոնայ գետ. 260.
 Տերեւա զօրավար. 67.
 Տեւեսայ. 34.
 Տերերես կայսր. 47—49.
 Տերբան արծր. 40.
 Տերբան Հայկազն. 8, 36—40, 43, 52.
 Տերբան (Ա. արշակունի). 44, 63.
 Տերբան (Բ. Վերջին) 56.
 Տերբանուհի. 38.
 Տիմոթէոս աշակերտ Պօղոսի առաքելոյ. 164, 166.
 Տիսպոն, Տսպոն. 62, 72, 94, 95, 98.
 Տիտան. 6, 7.
 Տիրան (Ա.) որդի Արաաշխի. 56.
 Տիրան (Բ.) որդի Խոսրովու Փոքու. 59, 60.

Տերոց արծր. 57, 58.
 Տիւրոս. 34.
 Տմբիք. 37, 39, 81.
 Յոսպ. 50, 251, 262.
 Յուզլուփ սուլտան. 308.
 Յպաղ քաղաք. 304.
 Յրզաս Ս. Թազաւոր. 57, 58, 79, 239, 257.
 Յրովական պատերազմ. 21.
 Յրուհիք. 134, 235.
 Յորոսական լեռան. 39, 75.
 Տփղիս, Տփղիք, Քփեիս. 86, 143, 173, 203, 274.

Նորովամ որդի Նաբատայ. 158.

Փաղեզ. 23.
 Փայտակարան. 173. տես է Տփղիս.
 Փայտակղտան գիւղ. 259.
 Փառան. 99—101. տես է Մաքայ.
 Փարհուաց ընթր. 280.
 Փեռտոսակ գիւղ. 226.
 Փէթք ոստիկան. 289.
 Փիլիպպէ իշխան Սիւնեաց. 191.
 Փիլիպպիկոս փեսայ Մուրիկայ. 86.
 Փիլիպպոս առաքեալ. 46, 165.
 Փիլիպպոս որդի Հերովդեսայ. 47.
 Փիլիպպոս մակեդոնացի. 41.
 Փլուն աղէքսանդրացի. 12, 13, 18, 19.
 Փշոց վանք. 229.
 Փոկաս. 88, 90.

Փորակ. 275.
 Փուայ ստորեասանեայ. 35, 36.
 Փռիւզացիք. 257.
 Քաջաբ. 99.
 Քաջարակ վահեւանի. 147.
 Քաղզեացիք. 2, 9, 20, 35.
 Քաղկեդոն քաղաք. 89, 92.
 Քաղկեդոնի ժողով. 82.
 Քաղկեդոնականք. 255.
 Քամ. 6, 7, 9, 19—21, 23, 24, 33.
 Քանան, Քանանացիք. 18, 20, 113, 178, 200.
 Քթիշ, Գշիթ լեռան. 178, 187.
 Քուշ. 20, 21, 24.
 Քուշանք. 43, 79, 85.
 Քուրդիկ մափկոնեան. 190, 194.
 Քռիւթի. 54.
 Քսերքես արծր. 37—40, 43.
 Քսերքես Թազաւոր Պարոնց. 40.
 Քսերքեսանք. 39.
 Քսիսութրիս. 7, 21.
 Քրիստափոր կաթողիկոս. 81.
 Օգոստոս կայսր. 43.
 Օձ ձոր. 256.
 Օշական. 75, 246.
 Օտի գիւղ. 249.
 Ֆռանգը. 311.

